

मराठी

कादंबरीचे

प्रारंभिक

वळण

रोहिणी तुकदेव

प्रस्तावना : प्रा. डॉ. सुधीर रसाळ

मराठी
कादंबरीचे
प्रारंभिक
वळण

रोहिणी तुकदेव

प्रस्तावना : प्रा. डॉ. सुधीर रसाळ

डायमंड पब्लिकेशन्स

मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण
रोहिणी तुकदेव

Marathi Kadambariche Prarambhik Valan
Rohini Tukdeo

प्रथम आवृत्ती : नोव्हेंबर २०१४

ISBN 978-81-8483-569-4

© रोहिणी तुकदेव

अक्षरजुळणी

संध्या कामत, पुणे

मोबा. : ९९२२९६६५६२

मुखपृष्ठ

शाम भालेकर

मुद्रक

मधुराज प्रिंटर्स अँड पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे

प्रकाशक

डायमंड पब्लिकेशन्स

२६४/३ शनिवार पेठ, ३०२ अनुग्रह अपार्टमेंट

ओंकारेश्वर मंदिराजवळ, पुणे-४११ ०३०

☎ ०२०-२४४५२३८७, २४४६६६४२

info@diamondbookspune.com

www.diamondbookspune.com

प्रमुख वितरक

डायमंड बुक डेपो

६६१ नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक

पुणे-४११ ०३० ☎ ०२०-२४४८०६७७

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी-
फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या
आणि लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

दिवंगत आई-वडील
आणि
बहीण नलू
यांच्या असंख्य स्मृतींस

अनुक्रम

ऋणनिर्देश	सहा
स्वगत	सात
प्रस्तावना	दहा
१. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र	१
२. मराठी कादंबरीचा प्रारंभ	५९
३. एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद	८९
४. एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद	१२९
५. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद	१५३
६. एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या	२०५
७. एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीविषयक अभिरुची	२३९
सारांश	२७२
आधारभूत कादंबऱ्यांची यादी	२८५
लेखक परिचय	२९४

ऋणनिर्देश

हे पुस्तक एका संशोधनप्रकल्पाचे फलित आहे. 'एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय समाजजीवन आणि कादंबरी यांच्यातील परस्परसंबंध' या विषयावरील बृहत्संशोधनप्रकल्प मी २००९ साली पूर्ण केला. या प्रकल्पाला यु. जी. सी. चे अनुदान प्राप्त झाले होते. त्यामुळे, महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील अनेक ग्रंथालये धुंडाळून एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्या मिळविणे शक्य झाले. म्हणून, सर्वप्रथम यु. जी. सी. चे आभार! ज्या ग्रंथालयांनी एवढ्या जुन्या कादंबऱ्या उपलब्ध करून दिल्या त्यांचे मी आभार मानते. श्री सरस्वती मंदिर वाचनालय, (पणजी, गोवा), सेंट्रल लायब्ररी, (पणजी, गोवा), सरस्वती महाल लायब्ररी, तंजावर, मद्रास, सेंट्रल लायब्ररी, बडोदा, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणे, भारत इतिहास संशोधन मंडळ, एस. एन. डी. टी. महिला विद्यापीठाचे स. गं. मालशे संशोधन केंद्र, मुंबई विद्यापीठातील प्रियोळकर ग्रंथसंग्रह आणि फर्गसन महाविद्यालयातील वि. ना. मंडलीक कलेक्शन यांचे विशेष आभार.

या पुस्तकातील मजकूर तयार करताना प्रा. डॉ. गो. मा. पवार, प्रा. म. द. हातकणंगलेकर, प्रा. डॉ. सुधीर रसाळ, प्रा. डॉ. दिगंबर पाध्ये, प्रा. डॉ. द. ना. धनागरे, प्रा. कमल देसाई, श्री. मा. भावे, प्रा. अविनाश सप्रे यांच्या बरोबर केलेल्या चर्चांचा फार उपयोग झाला. त्यांच्या बदलची कृतज्ञता आणि कमल देसाई आपल्यात राहिल्या नाहीत याची हळहळ अशी संमिश्र भावना मी अनुभवते आहे. प्रा. डॉ. सुधीर रसाळ यांनी विवेचक प्रस्तावना लिहिली, त्यांच्या ऋणात राहणे मी पसंत करते.

माझे विद्यार्थी डॉ. सुभाष पाटील, श्री. ओंकार थोरात, सतीश सूर्यवंशी, श्रीदेवी बगली आणि मित्र परिवार यांचे आभार. श्री. चंद्रकांत तुकदेव, शिवाली व श्रीनिवास तुकदेव, नंदकुमार गोसावी, डॉ. वंदना दांडेकर या कुटुंबियांच्या आपुलकीमुळे आणि पडेल ते काम उचलण्याच्या तत्परतेमुळे हे काम पूर्ण होऊ शकले.

डायमंड पब्लिकेशन्सचे श्री. दत्तात्रेय पाष्टे यांनी हे पुस्तक प्रकाशित करण्याचे मनावर घेतले, त्यामुळे आज ते वाचकांसमोर येत आहे. या संपूर्ण प्रक्रियेत त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्याबद्दल त्यांचे आणि त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांचे मनापासून आभार.

स्वगत

स्वतःशी बोलण्याची माझी सवय तशी जुनीच आहे; पण अलीकडे होतंय काय की, मी मनातल्या मनात बोलते ते अचानक बाहेर पडतं आणि मग ऊन-पावसाच्या खेळासारखं स्वगत-प्रकट असं काहीतरी सुरू होतं. स्वगत-प्रकट यांची इतकी सरमिसळ होते की तो सुंदर तरीही गुंतागुंतीचा अनुभव बनून जातो. आता, हे पुस्तक वाचकांच्या हाती सुपूर्त करताना माझी अवस्था काहीशी अशीच झाली आहे.

पीएच.डी.चा प्रबंध तयार करण्यासाठी मी वैचारिकतेच्या अंगाने मराठी कादंबरीचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली आणि उत्तरोत्तर त्यातील रुची वाढत गेली. पुढे, कादंबरीच्या संदर्भात एक संशोधन प्रकल्प पूर्ण करित असतानाच, मराठी कादंबरीचा प्रारंभ आणि एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीचे स्वरूप हा विषय खुणावू लागला. जसजसा त्याबद्दल विचार करू लागले, तसतसे त्यातील आव्हानाचे व्यामिश्र रूप कळू लागले. एका सांस्कृतिक वस्तुस्थितीचा उलगडा करण्याचे आव्हान पुढे दिसू लागले. जीवन सुंदर आणि मौल्यवान करणाऱ्या सर्व कला, ते शोभिवंत करणारे सर्व कारागिरीचे प्रकार आणि स्तर, श्रम हलके करणारे, दुःख विसरायला लावणारे, रिकामा वेळ भरून काढायला मदत करणारे खेळांचे आणि मनोरंजनाचे असंख्य प्रकार; नेहमीच्या, व्यावहारिक जगाच्या, जीवनाच्या पलीकडे जाऊन, अनोखा अनुभव घेण्याच्या ध्यासातून अवलियांनी शोधलेल्या नव्या अनवट वाटा आणि या सगळ्यात तसेच सगळ्याच्या भोवती पसरून राहिलेले ज्ञानाचे अवकाश, यांचा एकत्रित मिलाफ होऊन समाजाचे सांस्कृतिक विश्व बनत असते. हे सांस्कृतिक विश्व तुलनेने स्थिर असते पण ठप्प नसते. त्यात हळूहळू पण सातत्याने बदल होत असतात. समाजाच्या सांस्कृतिक जाणिवाही बदलल्या की समाजात सर्वंकष परिवर्तन झाले अशी खूणगाठ बांधली जाते. एकोणिसाव्या शतकात झालेले सत्तांतर ही या परिवर्तनाची नांदी होती. हे सत्तांतर आणि त्यानंतरच्या ब्रिटिशांच्या राजवटीत महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक विश्वात जी मोठी खळबळ माजली आणि बदलू घडून आले; त्या खळबळीच्या आणि बदलांच्या पार्श्वभूमीवर साहित्यक्षेत्रातील 'कादंबरी'चा उगम या सांस्कृतिक वस्तुस्थितीची कारणमीमांसा आणि तिचे प्रारंभकाळातील रूप समजून घेणे हे खरोखरच आव्हान होते आणि मी त्याकडे ओढली जात होते.

या विषयावर काम करावयाचे ठरविल्यावर माझ्या शिरस्त्याप्रमाणे मी प्रा. डॉ. गो. मा. पवार यांच्याशी चर्चा केली आणि त्यांनी हिरवा कंदील दाखविल्यावर कामाला सुरुवात केली. पहिली अडचण उभी राहिली ती सूचीची. १९व्या शतकात प्रकाशित झालेल्या सर्व कादंबऱ्यांची परिपूर्ण सूची उपलब्ध नाही. न्या. रानडे यांनी १८९८ साली लिहिलेल्या The Growth of Marathi Literature या लेखात तोपर्यंत सुमारे तीनशे कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या असून त्यांतील १८२ कादंबऱ्यांची नोंद देशी साहित्याच्या पुस्तकात केल्याचा निर्देश आहे. दाते सूचीत १७६ कादंबऱ्यांची नोंद आहे. ग. रं. दंडवते यांनी ३५ कादंबऱ्यांचा तर गं. बा. सरदारानी 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका'मध्ये २५ कादंबऱ्यांचा निर्देश केला आहे. वाङ्मयाच्या इतिहासग्रंथात १५ ते २० कादंबऱ्यांचा उल्लेख सापडतो. कादंबऱ्यांची शीर्षके मिळण्याचे एवढे दुर्भिक्ष्य; मग या कादंबऱ्या मिळणार कुठे आणि कशा? आपण अडथळ्यांच्या शर्यतीत भाग घेतला आहे, असे मला वाटू लागले; पण त्याच दरम्यान या विषयावर काम करण्यासाठी यु.जी.सी.चे अनुदान मिळाले. मग महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील ग्रंथालयांना भेटी देऊन कादंबऱ्या मिळवण्याचा उद्योग सुरू झाला. मोठं जिकिरीचं काम पण या कामी माझे विद्यार्थी आणि संशोधन साहाय्यक डॉ. सुभाष पाटील आणि ओंकार थोरात यांची फार मदत झाली. मोठ्या जिद्दीने, चिकाटीने आणि हरत-हेने प्रयत्न करून त्यांनी जुन्या कादंबऱ्या मिळविल्या. एकदा ठाणे ग्रंथसंग्रहालयात त्यांना डॉ. अनंत देशमुखांनी पाहिले आणि ते तिथल्या ग्रंथपालांना म्हणाले, 'हे पक्के लुटारू आहेत बरं, कुठलं कुठलं मौल्यवान जुने साहित्य पळवतात!' त्या दोघांच्या साहाय्याने १३५ कादंबऱ्या मिळवल्या तेव्हा थोडं हायसं वाटलं. त्या कादंबऱ्यांच्या आधारे या पुस्तकाचा मजकूर तयार झाला. पैकी काही भाग 'नवभारत' मासिकात लेख रूपाने प्रकाशित झाला.

या पुस्तकात मराठी कादंबरीच्या उगमाची मीमांसा केली आहे. एक वेगळा दृष्टिकोन पुढे ठेवला आहे. तो वाचकांना आपलासा करावा वाटेला, अशी आशा आहे. पुढच्या काही प्रकरणांमध्ये एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांनी तत्कालीन, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थितीला दिलेल्या प्रतिसादाला केंद्रवर्ती ठेवून, तत्कालीन कादंबरी 'राष्ट्रीय आणि वसाहतवादी' दृष्टिकोनांच्या दोन टोकांमध्ये कसे हेलकावे घेत होती याचे विवेचन केले आहे. ते करीत असताना, प्रारंभीच एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक, सामाजिक, राजकीय जीवनाचा आढावा घेतला आहे. मात्र, हा आढावा म्हणजे त्या काळाचा संपूर्ण इतिहास नाही. ज्या घटनांना अथवा परिस्थितीला कादंबरीने प्रतिसाद दिलेला आढळतो, त्यावर लक्ष केंद्रित करून हे विवेचन केले आहे. याशिवाय, तत्कालीन वाङ्मयेतिहासातील मांडणी, नियतकालिकातील लेख,

परीक्षणे, चरित्र-आत्मचरित्रातील अभिप्राय यांच्या आधारे १९ व्या शतकातील कादंबरीविषयक अभिरूचीचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. अभ्यास-साधनांचा अपुरेपणा आणि काळाच्या ओघात नष्ट झालेल्या साहित्यकृती यामुळे १९ व्या शतकातील कादंबरीप्रवाहातील सर्व दुवे जुळविता आले नाहीत; केवळ १३५ कादंबऱ्यांच्या आधारे एकंदर कादंबरी वाङ्मयाबद्दल विधाने करण्याचा दोष पत्करावा लागला, याची एक खंत मनाला आहे; मांडणीतील या अपुरेपणाची नम्र जाणीव ठेवून, मी हे सर्व वाचकांच्या हाती सुपूर्त करित आहे. त्याची ग्राह्याग्राह्यता तेच ठरवतील. मोलही तेच करतील. वाचकांना आवाहन करताना ज्ञानेश्वरांच्या ओवीचा आधार घेणे पसंत करते.

‘परी प्रौढी न बोलें हो जी ।

तुम्हां सर्वज्ञांच्या समार्जी ।

देयावें अवधान हे माझी

विनवणी सलगीची ॥’ (ज्ञाने. अध्याय ९, ओवी क्र.२)

—रोहिणी तुकदेव

प्रस्तावना

मराठी समीक्षेत वाङ्मयाचा सामाजिक दृष्टिकोनातून फारसा विचार होत नाही आणि जो थोडाबहुत विचार झाला आहे, त्यात शास्त्रीय लेखनाची शिस्त फारशी आढळत नाही. रोहिणी तुकदेव यांच्या 'मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण' या ग्रंथात शास्त्रीय शिस्त पाळून एकोणिसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीचा सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार केलेला आहे. त्यामुळे त्यांचा हा ग्रंथ म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीलेखनाचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेला महत्त्वाचा वाङ्मयाभ्यास आहे.

वाङ्मयाच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी विशिष्ट कालखंडातील सामाजिक परिस्थितीची मीमांसा करणे आवश्यक असते. त्या कालखंडातील वाङ्मयातील आंशयसूत्रे व जाणिवा आणि एकूण सामाजिक वास्तव यांच्या नात्याचा शोध घेण्यासाठी त्याची गरज असते. कुठल्याही कालखंडातील वाङ्मयकृतीत काही समान जाणिवा प्रकट झालेल्या असतात. त्या कालखंडातील वाङ्मयकृतीत काही समान रूपवैशिष्ट्ये आढळून येत असतात. तसेच त्या काळातील वाङ्मयात रचनेचे काही प्रयोगही झालेले असतात. या सर्वांचे त्या कालखंडातील सामाजिक परिस्थितीशी प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष नाते असते. अर्थात, हे नाते अतिशय गुंतागुंतीचे असल्यामुळे त्याचे स्वरूप शोधणे, हे समीक्षकाला एक आव्हानच असते. रोहिणी तुकदेवांनी या सर्व गोष्टींचा नेमका विचार केलेला असून, त्यांनी हे आव्हान चांगल्या प्रकारे पेलले आहे.

रोहिणी तुकदेवांनी आपल्या या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीचा नेमका नकाशा आखला आहे. हा कालखंड ब्रिटिश सत्तेच्या प्रस्थापनेचा असून, या सत्ताप्रस्थापनेमुळे महाराष्ट्रात मूलगामी स्वरूपाचे परिवर्तन झाले. या मूलगामी सामाजिक परिवर्तनाचे स्वरूप कसे होते, या परिवर्तनामुळे कोणकोणते सामाजिक प्रश्न नव्याने निर्माण झाले, कोणकोणत्या सामाजिक ताणतणावांतून महाराष्ट्राची वाटचाल झाली, हे सर्व त्यांनी नेमकेपणाने अधोरेखित केले आहे. या काळातील हे प्रश्न आणि त्यामुळे समाजात निर्माण झालेले ताणतणाव नेमकेपणाने निश्चित करून, त्यांनी त्यातून या कालखंडातील कादंबरी कशी घडली याची मार्मिक मीमांसा केली आहे. मराठी वाङ्मयक्षेत्रात कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा जन्म याच कालखंडात झाला. मराठीला स्वतःची वाङ्मयीन परंपरा, स्वतःचे

वाङ्मयप्रकार होते. नवा वाङ्मयप्रकार जन्माला येत असताना त्याचे या परंपरेशी कोणत्या स्वरूपाचे नाते होते; या नव्या वाङ्मयप्रकाराने परंपरेतून कोणकोणत्या गोष्टींचा स्वीकार केला, याचीही चर्चा या ग्रंथात केली गेली आहे. या काळात राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक परिस्थितीत झालेल्या बदलाला आणि त्यातून निर्माण झालेल्या सामाजिक प्रश्नांना तत्कालीन कादंबरीने दिलेल्या प्रतिसादाची आणि त्यातून कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराला प्राप्त झालेल्या रूपाची सखोल मीमांसा, रोहिणी तुकडेवांनी या ग्रंथात केलेली आहे.

मराठी वाङ्मयीन परंपरेत स्त्रियांचे लेखन नगण्य आहे. एकोणिसावे शतक हे स्त्रियांच्या सामाजिक-कौटुंबिक स्थितीत परिवर्तन घडवून आणण्याबद्दल प्रथमच जागरूक झालेले आहे. या शतकात स्त्रियांच्या प्रश्नांवर प्रामुख्याने विचारमंथन झालेले दिसते. स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने सामाजिक दर्जा दिला गेला पाहिजे; आपला बौद्धिक विकास करण्याचा स्त्रीला पुरुषांइतकाच अधिकार आहे; त्यामुळे स्त्रियांनाही पुरुषांप्रमाणेच शिक्षण दिले पाहिजे; पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनी वाङ्मयनिर्मिती केली पाहिजे, असे मानणारा एक वर्ग या काळात अस्तित्वात आला आणि त्यामुळे स्त्रिया शिकू लागल्या व लेखनही करू लागल्या. स्त्रियांच्या वाङ्मयनिर्मितीला प्रारंभ, हा या शतकाचा विशेष असल्यामुळे रोहिणी तुकडेवांनी स्त्रियांच्या कादंबरीलेखनाचा सविस्तर विचार या ग्रंथात केला आहे. आध्यात्मिक अनुभवांची अभिव्यक्ती करणाऱ्या वाङ्मयाकडून वाचक प्रथमच लौकिक अनुभवांची अभिव्यक्ती करणाऱ्या वाङ्मयाकडे वळला. लौकिक अनुभव साकार करणाऱ्या या नव्या वाङ्मयाचा स्वीकार करताना वाचकाच्या अभिरुचीत कसे कसे बदल झाले, याचा त्यांनी घेतलेला मागोवा, हे या ग्रंथाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मराठी समीक्षेत वाचकांच्या अभिरुचिपरिवर्तनाचा इतिहास अजून लिहिला जायचा आहे. या ग्रंथातील यासंबंधीचे प्रकरण हे या इतिहासाचे प्रारंभिक रूप आहे. थोडक्यात, एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिवर्तन; त्यातून निर्माण झालेले सामाजिक प्रश्न; आणि त्यांना कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद, याची प्रामुख्याने चर्चा आणि स्त्रियांच्या कादंबरीलेखनाचा व मराठी वाचकाच्या अभिरुचिपरिवर्तनाचा घेतलेला वेध, यामुळे एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीच्या संदर्भातील वाङ्मयीन वातावरणाचे एक परिपूर्ण चित्र या ग्रंथात रेखाटले गेले आहे.

या संदर्भात एकोणिसाव्या शतकाचे काही महत्त्वाचे विशेष येथे नोंदवले पाहिजेत. हे शतक भारतातील समाजजीवनाच्या दृष्टीने एक अभूतपूर्व असे शतक आहे. ब्रिटिशांच्या आक्रमणापूर्वीही भारतावर परकीय आक्रमणे झाली होती. परंतु, ब्रिटिशांच्या आक्रमणामुळे हा देश लौकिक आणि पारलौकिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत जसा मुळापासून हादरून गेला, तसा तो यापूर्वीच्या आक्रमणांमध्ये हादरून गेला नव्हता.

त्यामुळे या आक्रमणाचे भारतीयांच्या सर्वच जीवनक्षेत्रांवर अतिशय गुंतागुंतीचे दूरगामी परिणाम झाले. त्यांपैकी काही दुष्परिणाम असे आहेत की, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर साठएक वर्षे उलटून गेली असूनही अद्याप आपणास ते पुसून टाकता आलेले नाहीत. आधुनिक मराठी वाङ्मय हे याचे स्पष्ट उदाहरण आहे. आधुनिक काळात पाश्चात्य वाङ्मयीन जगतात ज्या ज्या वाङ्मयीन चळवळी होत आल्या त्या त्या आपणही आपल्या वाङ्मयात उत्साहाने आणि कृत्रिमपणे आणत गेलो. मराठी वाङ्मय हे जणू पाश्चात्य वाङ्मयीन परंपरेचा एक भाग आहे, असेच आपण जाणते-अजाणतेपणाने मानत आलो. ब्रिटिश सत्तेने आपल्यात खोलवर रुजवलेल्या सांस्कृतिक न्यूनगंडाचा तो परिणाम आहे. या न्यूनगंडाच्या पकडीतून सुटका करून घेण्याचा विचारही आपण अद्याप करू शकत नाही. ब्रिटिशांनी सत्ता स्वीकारानंतरच्या प्रारंभीच्या काळात हा सांस्कृतिक न्यूनगंड भारतीयांच्या मनात योजनापूर्वक रुजवला. ब्रिटिश सत्ता येण्यापूर्वी अनेक शतकांपासून भारतीयांची सांस्कृतिक अवनती होत गेली होती. ब्रिटिश आले तेव्हा भारतीयांची सांस्कृतिक अवस्था अवनतीच्या चरमसीमेपर्यंत जाऊन पोहोचली होती. ही परिस्थिती सांस्कृतिक न्यूनगंड रुजण्यासाठी अतिशय अनुकूल होती. या वेळी ब्रिटिशांनी केवळ सत्ता स्वीकारली नाही, तर त्याबरोबरच त्यांनी त्यांची भौतिक संस्कृतीही या देशात आणली. भौतिक शास्त्रे आणि व्यावहारिक विद्या शिकवणारी शिक्षणपद्धती, तिच्यात इंग्लिश वाङ्मयाच्या अभ्यासाचा समावेश-ज्याचा मराठी वाङ्मयीन परंपरेवर खोल ठसा उमटला-मुद्रणतंत्र आणि तारायंत्र, कॅमेरासारखी नवी यांत्रिक उपकरणे, आगगाडी, आगबोट यांसारख्या यंत्रजन्य वेगवान वाहतूकव्यवस्था, खडीचे पक्के रस्ते, कापूस पिंजणे, सूत तयार करणे आणि कापड विणणे यांचे वाफयंत्रांवर चालणारे कारखाने, त्यांनी स्थापन केलेल्या या सर्व गोष्टी, विशेषतः त्यांचे आधुनिक तंत्रज्ञान भारतीयांना जादूचे आणि अभूतपूर्व वाटत होते. भारतात भांडवलशाही जीवनपद्धतीचा हा प्रारंभ होता. त्यामुळे जुनी उत्पादनव्यवस्था मोडकळीस आणली गेली. नव्याने प्रस्थापित केलेल्या केंद्रित उत्पादनपद्धतीमुळे शहरे निर्माण होऊ लागली आणि नवे सामाजिक वर्ग अस्तित्वात येऊ लागले. त्यामुळे उत्पादनव्यवस्थेशी बांधली गेलेली जातिव्यवस्था निकामी ठरू लागली. ही जातिव्यवस्था केवळ अर्थोत्पादनाशी निगडित नव्हती; ती एक धार्मिक-सांस्कृतिक व्यवस्थाही होती. त्यामुळे ती उत्पादनांच्या संदर्भात निरुपयोगी होऊनही टिकून राहिली. नव्या औद्योगिक-आर्थिक संस्थांच्या स्थापनेबरोबरच नवी आणि अधिक कार्यक्षम अशी प्रशासनपद्धती, सामान्य माणसाच्या हितरक्षणाचे आश्वासन देणारे कायदे, कायदा आणि सुव्यवस्था सांभाळणारी नागरी सुरक्षाव्यवस्था, सामान्य माणसाला हमखास न्याय मिळवून देणारी न्यायदानपद्धती, वेगाने दूरदूरच्या अंतरावर अल्पकाळात संदेश पोचवणारी तार-टपालव्यवस्था, या

सर्वांनी सामान्य माणसाचे दैनंदिन जीवन अधिक निवांत आणि सुरक्षित झाले. ब्रिटिशांनी घडवून आणलेल्या मूलगामी पातळीवरच्या या लौकिक जीवनपरिवर्तनाचा सखोल परिणाम भारतीय माणसावर झाला. पाश्चात्य माणसे अधिक कर्तृत्ववान आहेत आणि त्यांची संस्कृती आपल्यापेक्षा कितीतरी सरस आहे, असा संस्कार अवनतावस्थेतील भारतीयांवर होणे स्वाभाविक होते. म्हणूनच ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभकाळातली भारतीयांची पिढी मोठ्या प्रमाणात ब्रिटिशधार्जिणी झाली. या नव्या व अश्रुत अशा पाश्चात्य संस्कृतीच्या रोपणाबरोबरच भारतीयांच्या ब्रिटिशधार्जिणेपणामागे ब्रिटिशांनी भारतीयांच्या मनात घडवलेली आपली अनुकूल प्रतिमा, हेही आणखी एक कारण होते.

आम्ही एक सुसंस्कृत जमात असून आम्ही न्यायी आणि भारतीयांचे हितचिंतक आहोत; भारतीयांच्या जीवनसुधारणेसाठी आम्हाला त्यांच्यावर राज्य करावे लागत आहे; न्यायप्रिय असल्यामुळे आम्ही त्यांच्या दैनंदिन धार्मिक जीवनात आणि रूढिपरंपरांत ढवळाढवळ करणार नाही; असे असले तरी ज्या रूढी अमानुष आहेत आणि सामान्य माणसाच्या जगण्याच्या हक्काला बाधक आहेत त्या मात्र कायदे करून आम्ही नष्ट करून टाकू, कारण असे करणे हे अंतिमतः भारतीयांच्या-मानवतेच्या हिताचेच आहे, अशी एका सुसंस्कृत आणि मूल्यपालक राज्यकर्त्याची प्रतिमा ब्रिटिशांनी भारतीयांच्या मनात यशस्वीपणे निर्माण केली. या काळात त्यांच्या न्यायव्यवस्थेने ब्रिटिश शासनविरोधी आणि गोऱ्या ख्रिश्चन धर्मोपदेशकांविरोधी काही निकाल देऊन ही प्रतिमा अधिक बळकट केली. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या न्यायीपणावर येथल्या समाजाचा विश्वास बसला. प्रशासनासाठी त्यांनी केलेले नियम त्यांनी स्वतःच कटाक्षाने पाळले आणि प्रशासकीय निर्णयात प्रशासकाच्या मर्जीपेक्षा प्रशासकीय नियमांचे नियंत्रण त्यांनी काटेकोरपणे राखले. ब्रिटिशपूर्व काळातील न्याय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेच्या तुलनेत ही ब्रिटिशप्रस्थापित व्यवस्था अधिक नियमबद्ध, न्याय्य आणि सामान्य माणसाला अधिक सुरक्षा देणारी होती. या सर्वांचा सामान्य माणसावर अनुकूल परिणाम होत होता. यामुळे 'इंग्रजी राज्य हे ईश्वरी वरदान आहे', हा समज दृढ झाला.

याच काळात ब्रिटिशांनी भारतीय समाज, धर्म, परंपरा आणि इतिहास याबद्दल संशोधनपर लेखन करायला सुरुवात केली. हे लेखन भारतीय इतिहासाबद्दल गैरसमज पसरवणारे आणि भारतीयांची मानखंडना करणारे होते. १८१७ मध्ये जेम्स मिलने लिहिलेल्या 'द हिस्ट्री ऑफ ब्रिटिश इंडिया' या ग्रंथात त्याने भारतीयांच्या बौद्धिक क्षमतेबद्दल शंका व्यक्त केली आहे. आपल्या संस्कृतीच्या प्राथमिक अवस्थेत भारतीयांनी ज्ञानाच्या क्षेत्रात अल्पशी प्रगती केल्याचे तो जरी मान्य करत असला, तरी भारतीयांनी गणित आणि विज्ञान या क्षेत्रांत केलेली प्रगती मिलला मान्य नाही. भारतीयांच्या नैतिकतेबद्दल तो म्हणतो की, 'आमचे (म्हणजे ब्रिटिशांचे) पूर्वज हे जरी ओबडधोबड,

असंस्कृत असले तरी ते फार प्रामाणिक होते. परंतु, हिंदूंच्या चकचकीत बाह्य रूपाआड फसवणुकीची आणि खोटारडेपणाची प्रवृत्ती दडलेली आहे'. ग्रँट डफने शिवाजी महाराजांची बदनामी करणारा मराठ्यांचा इतिहास लिहिला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी इतिहासकारांनी त्याचे शिवाजी महाराजांसंबंधीचे म्हणणे पुराव्यांनिशी खोडून काढले आहे. थोडक्यात, आम्ही-ब्रिटिश कसे कर्तृत्ववान आणि पुढारलेले आहोत आणि तुम्ही-भारतीय कसे कर्तृत्वशून्य आणि मागासलेले आहात, हे या सर्व लेखनाचे गर्भित सूत्र होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील मराठी माणसांनी यावर विश्वास ठेवायला प्रारंभ केला होता. थोडक्यात, भारतीयांची परंपरा गौरवास्पद नाही, ते नुसते शतकानुशतके जगत आले, त्यांनी आपला सांस्कृतिक विकास केलाच नाही; आता आपण त्यांना सुधरविण्याचे कार्य केले पाहिजे; अशी वर्चस्ववादी पालकत्वाची भूमिका ब्रिटिशांनी घेतलेली दिसते.

या सांस्कृतिक न्यूनगंडाचे परिणाम एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मितीवर झाले. इंग्रजी वाङ्मय हे आपल्या वाङ्मयापेक्षा अधिक प्रगत आहे; त्यांच्या वाङ्मयापासून आपल्याला शिकण्यासारखे खूप आहे; आपण त्यांच्या वाङ्मयाचे नमुने समोर ठेवून आपली वाङ्मयनिर्मिती केली पाहिजे, असे या काळातील लेखकांचे प्रामाणिक मत होते. राजकारणात स्वदेशीचा आग्रह धरणान्या लोकमान्य टिळकांचे अनुयायी आणि सहकारी असलेले कृ. प्र. खाडिलकर एकीकडे स्वदेशीचा पुरस्कार करत होते आणि दुसरीकडे शेक्सपियरची नाटके समोर ठेवून नाट्यलेखनकलेचे धडे गिरवत होते. राजकीय-आर्थिक क्षेत्रांत स्वदेशाची चळवळ चालवणाऱ्यांना वाङ्मयासारख्या सांस्कृतिक क्षेत्रातही ती आणली पाहिजे, असे वाटत नव्हते.

एकोणिसाव्या शतकातील भारतीयांच्या परिवर्तनामागे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या खालोखाल ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे कार्य आणि त्यांनी हिंदू धर्माबद्दल घेतलेल्या भूमिका आहेत. हिंदूंचा धर्म अतिशय मागासलेला असून तो अनेक अंधश्रद्धांनी भरलेला आहे; त्यांना खऱ्या धर्माकडे नेण्याचे पवित्र काम आपल्याला करायचे आहे, या भूमिकेतून ख्रिस्ती मिशनरी महाराष्ट्रात धर्मप्रचार करू लागले. तो करण्यासाठी त्यांनी भारतीय देवदेवतांचा काही प्रमाणात अभ्यासही केला. त्यांच्या या प्रचारामुळे हिंदू धर्माबद्दल नव्याने विचार सुरू झाला. त्यातून काही नवे धर्मसंप्रदायही स्थापन केले गेले. या नव्या धर्मसंप्रदायांवर ख्रिस्ती धर्मातील तत्त्वांचा प्रभाव होता. धर्माने ख्रिस्ती असणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराबद्दल सकृद्दर्शनी जरी अलिप्ततेची भूमिका घेतली, तरी त्यांची मिशनऱ्यांच्या कार्याला अप्रत्यक्षपणे मदतच असे. राज्यकर्त्यांनी सकृद्दर्शनी घेतलेल्या अलिप्ततेच्या भूमिकेमुळेही ब्रिटिश सत्तेच्या न्यायीपणाबद्दल भारतीयांना विश्वास वाटत असे.

आपली अशी उदात्त, उदार आणि परहितचिंतक प्रतिमा निर्माण करत असताना आणि ती टिकवू पाहत असतानाच ब्रिटिश सत्तेने भारताचे आर्थिक शोषण करून, इंग्लंडची आर्थिक संपन्नता वाढवण्याचे कार्यही चालू ठेवले. परिणामतः भारतात दारिद्र्य वाढू लागले. १८५०च्या सुमारास त्यांच्या या शोषक आर्थिक नीतीचा साक्षात्कार भारतीयांना झाला. भारतात ब्रिटिशविरोधी भावनेचा पाया त्यांच्या या आर्थिक नीतीच्या साक्षात्कारामुळे घातला गेला. १८५०च्या सुमारास महाराष्ट्रात ब्रिटिशांसंबंधी दोन परस्परविरोधी प्रतिक्रिया उमटलेल्या दिसतात. ब्रिटिश शासनकर्ते न्यायी, सुसंस्कृत आहेत; त्यांच्या तुलनेत आपण मागासलेले असून आपले हे मागासलेपण दूर करण्यासाठी, म्हणजेच आपल्या भल्यासाठीच ते आपल्यावर राज्य करत आहेत; आपली सुधारणा झाली आणि आपण राज्य करण्यास लायक बनलो की ते हा देश आपल्या स्वाधीन करून निघून जातील, ही एक प्रतिक्रिया या काळात उमटली. लोकहितवादींच्या लेखनातून ही प्रतिक्रिया प्रकट झालेली दिसेल. आपण सुधारलो की, आपण 'हळूच स्वतंत्र पार्लमेंटची मागणी करू' असे स्वप्न लोकहितवादींनी रंगवले आहे. आपली लवकरात लवकर सुधारणा व्हावी म्हणून आपले दोष दाखवणे; या दोषांबद्दल समाजास दूषणे देणे; स्वीकारणीय काय हे समजावून सांगणे, या गोष्टी या प्रतिक्रियेत अंतर्भूत आहेत. या प्रतिक्रियेत आत्मताडनाची प्रवृत्ती दिसते. शेजारचा मुलगा चांगला आणि आपला वाईट, असे असताना वाईट मुलाची आई ज्या भाषेत आपल्या मुलाला दूषणे देईल आणि चांगल्या मुलाचा धडा घेण्याचा उपदेश करील, तसे काहीसे लोकहितवादींच्या लेखनाचे स्वरूप आहे. यात आपण मागासलेले आहोत अशी खात्री प्रकट होत असते. आजही आपल्यात स्वतःतील कमीपणाची ही प्रवृत्ती दिसून येते; म्हणून आपण चीनपासून अमुकअमुक, अमेरिकेपासून तमुकतमुक शिकले पाहिजे, असे सतत बोलत असतो. केवळ ब्रिटिशविरोधी राष्ट्रवादाच्या प्रतिक्रियेतच नव्हे, तर एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशांना अनुकूल असलेल्या प्रतिक्रियेमध्येही स्वराज्य गमावल्याचे दुःख आणि ते परत मिळवण्याचे स्वप्न, यांचा समावेश आहे. याच प्रतिक्रियेतून पुढे मवाळांच्या राजकारणाला प्रारंभ झाला. ब्रिटिशांचा सुसंस्कृतपणा आणि न्यायीपणा यांवरचा विश्वास हा या प्रतिक्रियेचा पाया असून इंग्लंडमधील जनतेने जसे राजेशाही नाममात्र बनवत आपले राजकीय हक्क सनदशीर मार्गाने मिळवून लोकशाहीची स्थापना केली, तसे आणि त्या पद्धतीने आपणही स्वराज्य मिळवू, असे मवाळांना वाटत असे. या प्रतिक्रियेचे विधायक आणि समाजपरिवर्तनकेंद्री रूप न्या. महादेव गोविंद रानड्यांच्या उदारमतवादी विचारांमध्ये आणि नामदार गोपाळ कृष्ण गोखल्यांच्या सनदशीर राजकारणामध्ये पहायला मिळते.

भारताचे आर्थिक शोषण करण्यासाठी ब्रिटिशांना भारतात आपली सत्ता

टिकवायची असून ते ही सत्ता सहजासहजी सोडणार नाहीत; ती जर पुन्हा मिळवायची असेल तर आपणास ब्रिटिश राज्यकर्त्यांबद्दल जनतेत असंतोष निर्माण करून, त्यांना ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघर्षाला प्रवृत्त केले पाहिजे, ही ब्रिटिश सत्तेच्या पूर्वकाळातच उमटलेली दुसरी प्रतिक्रिया होती. इंग्रजांनी योजनाबद्धरीतीने निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक न्यूनगंडातून मुक्त होण्याचा प्रयत्न या भूमिकेत होता. त्यासाठी या दुसऱ्या प्रतिक्रियेत राष्ट्रीय अस्मिता जागृत करण्याला महत्त्व होते. आपला पूर्वेतिहास उज्वल होता; तसेच या देशाची एकूण प्रकृती आजही ठणठणीत आहे; आपल्या देशाबद्दल आपल्याला अभिमान वाटावा असेच त्याचे स्वरूप आहे; आपल्या संस्कृतीत अल्पसे दोष जरी निर्माण झालेले असले, तरी ते सहज दूर करता येण्यासारखे आहेत, अशी भूमिका विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मांडली. भारताचा इतिहास, धर्म, संस्कृती यांचे उज्वल रूप आणि ब्रिटिशांच्या कुटिल नीतीचे स्वरूप लोकांसमोर मांडणे; स्वराज्य मिळाले की, आपल्यात शिरलेले क्षुल्लक दोष सहजपणे दूर करता येतील म्हणून सामाजिक सुधारणांऐवजी स्वराज्यप्राप्तीला प्राधान्य देणे, अशा रणनीतीचा स्वीकार हा या प्रतिक्रियेचा भाग होता. या प्रतिक्रियेमागेही सुप्त स्वरूपाचा सांस्कृतिक न्यूनगंड दडलेला होता. या दोन प्रतिक्रिया परस्परविरोधी असून एकोणिसाव्या शतकातील सर्व सामाजिक-राजकीय कृती; तसेच वैचारिक आणि सर्जनात्मक लेखन या दोन प्रतिक्रियांमध्ये विभागले गेलेले दिसते. रोहिणी तुकदेवांनी या दोन परस्परविरोधी भूमिकांतून कादंबरीतही जाणिवांचे दोन प्रवाह कसे निर्माण झाले आणि त्यामुळे कादंबऱ्यांना कोणती रूपे प्राप्त झाली, याची व्यवस्थित मांडणी त्यांच्या या ग्रंथात केली आहे. ब्रिटिशांना अनुकूल आणि प्रतिकूल असे विचारप्रवाह, हेच या काळातील कादंबरीलेखनामागील सूत्र आहे, हे त्यांचे प्रतिपादन या काळातील कादंबरीलेखनाची नवी व्यवस्था लावणारे आहे.

ख्रिस्तीधर्मीय ब्रिटिशांनी भारतात एक धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था प्रस्थापित केली. त्यांनी घेतलेले राजकीय आणि प्रशासकीय निर्णय हे धर्मनिरपेक्ष होते. धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचे प्रशासन, न्यायव्यवस्था आणि शिक्षण या भांडवलशाही जीवनपद्धतीसाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी सत्तास्वीकारानंतर ब्रिटिशांनी या देशात रुजवल्या. ब्रिटिशांनी आणलेल्या वैज्ञानिक सुखसोयींमुळे अध्यात्माशी निगडित असलेल्या ज्ञानाकडून मराठी माणूस व्यावहारिक विद्यांच्या शिक्षणाकडे वळला. या विद्यांच्या संस्कारांमुळे त्याला लौकिक जीवन अधिक सुखी व समृद्ध केले जाण्याची गरज वाटू लागली. त्यामुळे मराठी समाजाचे लक्ष पारलौकिकतेकडून लौकिक जीवनावर केंद्रित झाले. याचा परिणाम म्हणून माणसाच्या दैनंदिन जीवनाचे नियंत्रण धार्मिक रीतिरिवाजाकडून धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाच्या जीवनावश्यक रीतींकडे गेले. शतकानुशतके लौकिक जीवनाच्या विकासाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या या समाजासमोर अनेक तुंबलेले सामाजिक प्रश्न प्रथमच उभे राहिले.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे कौटुंबिक जीवन, त्यांच्या जीवनात स्त्रीला असणारे पुरुषाच्या बरोबरीचे आणि मानाचे स्थान, सार्वजनिक कार्यक्रमांत स्त्री-पुरुषांचा एकत्र होणारा सहभाग, ब्रिटिशांबद्दलच्या अशा गोष्टी या काळातला मुंबई-पुण्याचा नवशिक्षित मराठी माणूस पाहत होता. त्याच्या परिणामातून कौटुंबिक जीवनाबद्दलच्या आणि स्त्रीच्या कौटुंबिक-सामाजिक स्थानासंबंधीच्या त्याच्या कल्पना बदलत होत्या. यातूनही स्त्रियांच्या दास्यत्वासंबंधीचे प्रश्न त्याच्यासमोर उभे राहत होते. मिशनऱ्यांनी हिंदू धर्मावर केलेल्या हल्ल्यांमुळे हिंदू धर्माची नव्याने तपासणी करण्याची गरज नवशिक्षित तरुणाला वाटू लागली होती. ब्रिटिश अवलंबित असलेल्या नैतिक मूल्यांचा संस्कार मराठी नवशिक्षितावर होत होता. ब्रिटिशांच्या या व्हिक्टोरियन नीतीतून नवशिक्षित वर्गाचे नवे नैतिक आचरण आकाराला येत होते. पारंपरिक नीतिविहीनतेच्या संदर्भात या नीतीमुळे निर्माण झालेला संघर्ष हाही या काळातील कादंबरीवाड्मयाचा आशय बनत होता.

ब्रिटिश रुजवू पाहत असलेल्या भांडवलशाही जीवनपद्धतीमुळे आणि त्यांनी प्रस्थापित केलेल्या प्रशासकीय बदलांमुळे मराठी माणसांचे लौकिक जीवन आणि त्याबरोबर त्याचे वाड्मय धर्मनिरपेक्ष बनले. लौकिक जीवनात निर्माण होणारे सामाजिक प्रश्न आणि लौकिक पातळीवरचे अनुभव ही वाड्मयाची सामग्री बनू लागली. त्यामुळे वैचारिक वाड्मयाची निर्मिती होऊ लागली आणि लौकिक अनुभवांच्या अभिव्यक्तीला अनुरूप अशा कथा, कादंबरी आणि नाटक अशा वाड्मयप्रकारांचा उदय झाला. ब्रिटिशांबरोबरच आलेल्या मुद्रणकलेने वाड्मयाच्या रूपात मूलगामी उलथापालथ घडवून आणली. पारलौकिक अनुभवांच्या अभिव्यक्तीसाठी पद्य आणि लौकिक गोष्टींसाठी गद्य, अशी माध्यमांची विभागणी परंपरेने चालत आली होती. लौकिक गोष्टींना समाजजीवनामध्ये महत्त्व नसल्यामुळे लौकिक अनुभवांची अभिव्यक्ती क्वचित होत होती. त्यामुळे गद्य वाड्मय हे अपवादभूत होते. गद्य हे कथात्म आणि नाट्यात्म वाड्मयाचे स्वाभाविक अभिव्यक्ती-माध्यम असल्यामुळे या वाड्मयप्रकारांत गद्याचा स्वीकार केला जाऊ लागला. मुद्रणकलेमुळे गद्य वाड्मयाच्या विकासाला चालना मिळाली.

एकोणिसाव्या शतकातील परिवर्तनाची सखोल मीमांसा करून रोहिणी तुकडेवांनी राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रांतील वास्तवासंबंधीच्या आणि या तीन क्षेत्रांत निर्माण झालेल्या विविध प्रश्नांसंबंधीच्या प्रतिक्रियांच्या अभिव्यक्तीतून मराठी कादंबरी कशी घडली, याचा जसा मागोवा घेतला आहे; तसेच त्यांनी कादंबरीच्या रूपाची आणि त्यातील कथनपद्धतीची जडणघडण कशी होत गेली, हाही या ग्रंथाचा विषय केला आहे. त्यांनी घेतलेल्या या व्यापक भूमिकेमुळे एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीचा अनेकांगी अभ्यास आकाराला येऊन या ग्रंथाचे मूल्य वाढले आहे. मराठीमध्ये लिखित गद्य कथावाड्मय नसल्यामुळे नव्याने कादंबरी घडवताना

कथारचनापद्धतीसाठी पाश्चात्य कादंबरीचे प्रारूप जसे ठेवले गेले, तसेच अरेबियन नाईट्समधील कथारचनापद्धतीही योजिली गेली. 'मुक्तामाला' परंपरेतील अद्भुत कादंबऱ्या या अरेबियन नाईट्सच्या प्रारूपातून जन्मल्या. मराठी कादंबरी हळूहळू वास्तवसमांतर कथारचनापद्धतीचा स्वीकार करू लागून, हरी नारायण आपटे यांच्या कादंबऱ्यांत हे कथारूप पूर्णत्वाला पोचले; या सर्वांची साधार मीमांसा रोहिणी तुकदेवांनी या ग्रंथात केली आहे. कथनपद्धतीतही आख्याने, धनगरी ओव्या, डाक यांतील गद्य-पद्यमिश्रित कथनपद्धतीचा प्रभाव प्रारंभीच्या कादंबऱ्यांवर कसा होता, याची महत्त्वपूर्ण चर्चा रोहिणी तुकदेवांनी केली आहे. त्यांच्या या अनेकांगी आणि साधार विवेचनामुळे एकोणिसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीची परिपूर्ण समीक्षा आकाराला आली आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्या दुर्मीळ असून त्या अभावानेच उपलब्ध होतात. अशा परिस्थितीत रोहिणी तुकदेवांनी महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील अनेक ग्रंथालये धुंडाळून, कादंबऱ्यांच्या प्रती मिळवून त्यांचा अभ्यास केला. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातही ज्यांचा निर्देश नाही; परंतु मराठी कादंबरीच्या विकासात ज्या महत्त्वाच्या आहेत, अशा अनेक कादंबऱ्यांची संविस्तर चर्चा त्यांनी या ग्रंथात केलेली असल्यामुळे कादंबरी वाङ्मयाच्या इतिहासाच्या संदर्भात या ग्रंथाचे मूल्य वाढले आहे. त्यांनी ज्या कादंबऱ्यांची चर्चा केली आहे, त्या अभ्यासकाला उपलब्ध होणे शक्य नाही. परंतु, त्यांनी या ग्रंथात अशा कादंबऱ्यांचा पुरेसा परिचय करून दिल्यामुळे एकोणिसाव्या शतकातील मराठी कादंबरीच्या विकासाचे एक सलग व साधार चित्र अभ्यासकासमोर उभे राहते. रोहिणी तुकदेवांचा हा ग्रंथ केवळ सामाजिक अंगाने एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीचा विचार करणारा नसून, तो एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरी वाङ्मयाचा इतिहास मांडणारा ग्रंथही आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून बाबा पद्मनर्जींच्या 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीचा उल्लेख आतापर्यंत केला जात होता. परंतु, या ग्रंथाने मिसेस फरार यांनी पाठ्यपुस्तक म्हणून लिहिलेले आणि १८३८ मध्ये प्रकाशित झालेले 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तान्त' हे पुस्तक मराठीतील पहिली कादंबरी असल्याचे सप्रमाण सिद्ध केले आहे. तुकदेवांच्या या संशोधनाने वाङ्मयेतिहासात नव्या माहितीची भर पडली आहे.

रोहिणी तुकदेवांच्या या ग्रंथाने मराठी समीक्षेत आणि मराठी कादंबरीच्या इतिहासात मोलाची भर पडली आहे. मराठी वाङ्मयाचे चिकित्सक अभ्यासक आणि जाणकार वाचक, या ग्रंथाचे मनःपूर्वक स्वागत करतील याची खात्री आहे.

९ सप्टेंबर २०१४

प्रा. डॉ. सुधीर रसाळ

१. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र

एखाद्या वस्तुस्थितीचे स्वरूप आणि महत्त्व त्यात समाविष्ट असलेल्या घटना, प्रसंगांच्या मागे असलेल्या उद्दिष्टांवरून ठरवायचे की, त्यांच्या झालेल्या परिणामांवरून निश्चित करायचे; हा एक अवघड आणि गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. त्यातून ती वस्तुस्थिती कलेच्या संदर्भातील असेल तर प्रश्न अधिकच बिकट बनतो. एकोणिसाव्या शतकातील एक महत्त्वाची सांस्कृतिक वस्तुस्थिती म्हणून कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या उगमाचा निर्देश करणे योग्य ठरेल. हजारो वर्षांच्या प्रदीर्घ वाङ्मय परंपरेत अस्तित्वात नसलेली एक महत्त्वाची सांस्कृतिक घटना एकोणिसाव्या शतकात घडली! मराठी साहित्य निर्मितीचा प्रारंभ इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापर्यंत मागे नेता येत असला, तरी भरीव स्वरूपाची, सांस्कृतिक क्षेत्रातील ओळख प्रस्थापित करणारी साहित्यनिर्मिती इसवी सनाच्या बाराव्या शतकानंतर झालेली दिसते. गद्य आणि पद्य अशा दोन्ही रूपांत ही निर्मिती झाली. महदंबेचे धवळे; ज्ञानेश्वरांची 'भावार्थदीपिका' पद्यात, तर म्हाइंभटलिखित 'लीळाचरित्र' गद्यात आविष्कृत झाले. महाराष्ट्रातील लेखक संस्कृत आणि मराठी अशा दोन्ही भाषांत लेखन करित होते आणि त्यात गद्यलेखनाचा अंतर्भाव होता, असे राजवाडे सांगतात.^१ कथा, कहाण्या, चरित्रे, बखरी इत्यादी गद्यप्रकार अवलंबले जात असले; तरी प्राचीन काळातील मराठीत कादंबरी किंवा कादंबरीसदृश रचना आढळत नाही. कादंबरी इथे एकोणिसाव्या शतकात लिहिली जाऊ लागली. या सांस्कृतिक वस्तुस्थितीची कारणमीमांसा करण्यासाठी तत्कालीन महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थिती समजून घेणे आवश्यक ठरते.

या काळात महाराष्ट्रात लोकोत्तर व्यक्ती होऊन गेल्या : न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, रा. गो. भांडारकर, गोपाळ कृष्ण गोखले, महात्मा फुले, गो. ग. आगरकर, लोकमान्य टिळक, अण्णासाहेब शिंदे, अण्णासाहेब कर्वे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, वासुदेव बळवंत फडके, रंगो बापूजी, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे अशा काही

व्यक्तींची चरित्रे डोळ्यांपुढे आणली तरी, त्या काळात किती विविध प्रेरणा कार्य करित होत्या याची कल्पना येऊ शकते. या विविध प्रेरणांनी प्रभावित झालेल्या समूहांनी इथल्या पारंपरिक विचाराच्या लोकांशी; तसेच आधुनिक मूल्ये व तंत्रज्ञान घेऊन आलेल्या साम्राज्यसत्तेशी केलेला संघर्ष, हातमिळवणी, तडजोड यातून एकोणिसाव्या शतकातील परिस्थिती निर्माण झाली. तिचे रूप अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे आणि तिला एकच एक दिशा नाही.

राजकीय उलथापालथ आणि उद्रेक

आज आपण ज्याला महाराष्ट्र म्हणतो, तसे भारतातील एक संलग्न राज्य म्हणून, विशिष्ट भौगोलिक परिसर निर्देशित करणारे अस्तित्व महाराष्ट्राला नव्हते. भारताची राजकीय परिस्थितीच वेगळी होती. अठरावे शतक संपताना भारताची राजकीय परिस्थिती कशी होती, याचे सर अल्फ्रेड लायलने केलेले वर्णन विचारात घेण्यासारखे आहे '...अठरावे शतक संपण्याच्या सुमारास हिंदू व मुसलमान या दोन्ही सत्ता वर्चस्व मिळविण्याकरिता झगडत होत्या आणि हिंदू - मराठे चोहोकडे आपला पाय मजबूत रोवीत चालले होते. मुसलमानांनी पाच महत्त्वाच्या राजगाद्या स्थापन केल्या होत्या; परंतु त्यापैकी बंगाल आणि रोहिलखंड या दोन राजगाद्या या वेळी नाहीशा झाल्या होत्या आणि औंध, हैदराबाद आणि म्हैसूर यांना मराठ्यांच्या जुटीचे बळ डुरकावण्या देत होते. पुणे येथील पेशवा आता या जुटीच्या बळाचा निव्वळ नामधारी प्रमुख राहिला असून, या बेफाम आणि अनियंत्रित सरदारांवरील त्याची हुकमत नाहीशी होत चालली होती; आणि त्या सरदारांचे दरबार अगर तळ यांच्या आसपास, शिवाय सर्व हिंदुस्थानभर, इंग्रजांच्या ताब्यात अगर संरक्षणाखाली असलेल्या प्रदेशाशिवाय इतर सर्व मुलखात सर्वसाधारणतः बेबंदशाही माजली होती. सर्व देशभर भाडोत्री सैन्याच्या टोळ्यांचा सुळसुळाट माजला होता. हे सैन्य जो कोणी पैसा देईल, त्याच्या तर्फे नोकरी करण्यास तयार होते आणि या सैन्याचे मालक शक्य असेल तो प्रदेश अगर किल्ले बळकावून आपल्या ताब्यात घेत होते.'^२

अल्फ्रेड लायलच्या या लिखाणामुळे कोणाचीही अशी समजूत होणे शक्य आहे की, भारतातील अंदाधुंदी, लूटमार आणि बेबनाव यामुळे हे राष्ट्र अगदी आपसूक इंग्रजांच्या ताब्यात गेले. प्रत्यक्षात तसे घडलेले नाही. महाराष्ट्राच्या बाबतीत बोलायचे, तर इथे ब्रिटिशांचा अंमल सुरू होणे आणि त्यांची १४ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत साम्राज्यसत्ता टिकणे हा काळ अनेक प्रकारच्या परस्परविरोधी प्रेरणांनी युक्त आणि गुंतागुंतीचा आहे. भारताची सत्ता इंग्रजांनी मिळवली ती खरे तर मराठ्यांकडून. चार्ल्स

मेटकाफ १८०६ मध्ये लिहितो, '...हिंदुस्थानात आता दोनच प्रमुख सत्ता आहेत : मराठ्यांची व ब्रिटिशांची. बाकी इतर राजेरजवाडे या दोन सत्तांचे अंकित आहेत. आम्ही गमावलेली तसूनतसू जमीन मराठी बळकावून बसतील.'^३

सत्ता प्राप्त करणे आणि ती टिकवणे यासाठी लागणारी प्रखर निष्ठा मराठ्यांकडे होती हे वॉरन हेस्टिंग्सांच्या १७८४ मधील उद्गारावरून सहज लक्षात येते. तो लिहितो, '...उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानातील लोकांपैकी फक्त मराठ्यांजवळ राष्ट्रीय भक्तीची भावना आहे. सर्व मराठ्यांच्या मनावर ही भावना बिंबलेली आहे आणि त्यांच्या सत्तेला जर मोठा धोका आला तर ते सारे एकजुटीने एकत्र आल्याशिवाय राहाणार नाहीत.'^४ परंतु ही भीती फोल ठरली. अवघ्या दोन ते तीन दशकांत ब्रिटिशांची मराठ्यांवर आणि अल्पावधीतच भारतावर सत्ता प्रस्थापित झाली.

सत्तांतर

राजकारणात प्रवेश होण्यापूर्वी ईस्ट इंडिया ही एक व्यापारी कंपनी होती. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे, तर इंग्रजांची पहिली वखार आदिलशाही फर्मानानुसार दाभोळ इथे १६३६ मध्ये उघडली गेली. कोणाचाच पक्ष न घेता, केवळ व्यापार करायचा असे धोरण ठेवून सौजन्याने वागायचे ही कंपनीची सतराव्या शतकातील कार्यपद्धती होती. ही कार्यपद्धती पुढे राहिली नाही. आपले स्वप्न साकार करण्यासाठी राघोबा दादांनी इंग्रजांची मदत मागितली आणि मग इंग्रजांच्या धूर्त राजकारणाची खेळी सुरू झाली. १७८१ मध्ये इंग्रजांच्या एका तुकडीने ग्वाल्हेर काबीज केले आणि शिंद्यांच्या सैन्याचा सिप्री येथे पराभव केला. त्यावेळी महादजीने इंग्रजांशी सलोखा करण्याचे ठरवून सालबाईचा तह घडवून आणला. या तहानंतर इंग्रज-मराठे संबंधात एका नव्या पर्वाला सुरुवात झाली. इंग्रजांचा प्रतिनिधी पुण्याच्या दरबारात अधिकृतपणे वावरू लागला. सर चार्ल्स मॅलेट (१७८६-९७), कर्नल विल्यम पामर (१७९८-१८०१), सर बॅरी क्लोज (१८०१-१०) आणि माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन (१८११-१९) असे चार वकील पेशव्यांच्या दरबारी होते आणि मराठी सत्ता नेस्तनाबूद करण्याचा त्यांनी पद्धतशीर प्रयत्न केला.

१७९५ साली दुसरा बाजीराव पुण्याचा पेशवा बनला. त्याला आणि त्याच्या सहकाऱ्यांना नाना फडणविसांचा सल्ला नको होता. त्यांनी नानाला तुरुंगात डांबले. आपल्या विरोधात बंड पुकारणाऱ्या यशवंतराव होळकराच्या भावाला - विठोजीला - क्रूरपणे मारले. त्यामुळे सूडाने पेटलेल्या यशवंतरावाने दंगाधोपा, लूट करीत

पुण्याच्या दिशेने मोर्चा वळवला. हे कळताच बाजीराव भिऊन वसईकडे पळून गेला. त्याने इंग्रजांची मदत मागितली व त्यांच्याबरोबर तह केला. तैनाती फौज मान्य करून तो इंग्रजांच्या मदतीने पुण्यात आला. के. के. चौधरींच्या मते १८०२ च्या तैनाती करारान्वये बाजीरावाने मराठा राज्य एक प्रकारे ब्रिटिशांकडे गहाण टाकले.^५

बाजीराव आणि बडोद्याचे गायकवाड यांच्यात देण्याघेण्यावरून काही वाद होते. त्या संदर्भात चर्चा करण्यासाठी पेशव्यांनी गायकवाड यांच्या वकिलाला - गंगाधरशास्त्र्याला-पंढरपुरास बोलावले व त्याला एका बोळात गाठून पेशव्यांच्या मारेकऱ्यांनी ठार केले. एल्फिन्स्टनने त्या प्रकरणाची चौकशी करून त्रिंबकजी डेंगळे याला संशयावरून अटक केली. पण तो कैदेतून निसटला. पेशव्यांना त्याला इंग्रजांच्या स्वाधीन करावे लागले. सुमारे एका वर्षानंतर पुन्हा एकदा तो कैदेतून निसटला आणि सैन्याची जमवाजमव करू लागला. त्याला पकडण्यासाठी बक्षीस लावावे, त्याच्या कुटुंबास ताब्यात द्यावे असा खलिता एल्फिन्स्टनने बाजीरावास पाठवला. बाजीरावाने त्याकडे दुर्लक्ष केले. सर्वत्र बंडाळी माजली तेव्हा बाजीरावाने नमते घेतले व करार केला. (पुणे करार, १८१७) या तहानुसार त्याला महाराष्ट्राबाहेरच्या आपल्या प्रदेशाला मुकावे लागले. इतर मराठा सरदारांशीही त्याचे संबंध तोडण्यात आले. पुढे ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी झालेल्या खडकीच्या लढाईत मराठ्यांची सरशी झाली; परंतु येरवडा मैदानावरील लढाईत त्यांचा पराभव झाला आणि १६ नोव्हेंबर १८१७ रोजी शनिवाडवाड्यावर युनियन जॅक फडकला.^६ मात्र हे अंतिम सत्तांतर नव्हते. १००० शूर अरबांच्या मदतीने वाराणशीबाईने लढवलेला रायगड, अली जमादार व त्याच्या पलटणीने लढवलेला अमळनेरचा किल्ला, बापू गोखले, त्रिंबकजी डेंगळे यांच्या मदतीने बाजीरावाने केलेले प्रयत्न, कोरेगावजवळ झालेली लढाई असे संघर्ष चालू राहिले. अखेर निमाडखेडी इथे ३ जून १८१८ रोजी इंग्रज सेनानी जॉन माल्कमपुढे बाजीरावाने शरणागती पत्करली. पेशव्याकडून इंग्रजांनी जिंकून घेतलेला मुलूख सुमारे ५०,००० चौरस मैलांचा आणि ४०,००,००० लोकवस्तीचा होता.^७

बाजीरावाशी युद्ध सुरू असतानाच एल्फिन्स्टनने प्रतापसिंहास (छत्रपती) जवळ करण्याचे नाटक केले आणि पेशव्याला पदच्युत केल्यावर त्याला केवळ १४ पेट्यांचे संस्थान दिले. त्याने दहा वर्षे कारभार केला. एल्फिन्स्टन मायदेशी निघून गेल्यावर बाळाजीपंत नातूने व रेसिडेंटने त्याच्याविरुद्ध कुभांड रचून १८३९ मध्ये त्याला पदच्युत करून बनारसला पाठवले. त्यानंतर १८४७ पर्यंत अप्पासाहेबांची कारकीर्द चालली. प्रतापसिंह व अप्पासाहेब हे दोघेही निपुत्रिक वारले. त्यामुळे

औरस वारसा नाही आणि दत्तक विधान नामंजूर या दोन्ही कारणांसाठी डलहौसीने १८४८ मध्ये राज्य खालसा केले.

तैनाती फौजेचा अंमल आणि दत्तक विधान नामंजूर करून प्रदेश खालसा करणे या धोरणाचा वापर करून ईस्ट इंडिया कंपनीने पुष्कळ प्रदेश काबीज केला. या शिवाय संस्थानिक, जहागिरदार यांच्यातील अंतर्गत कलहाचा, कुरबुरीचा फायदा घेऊनही कंपनीने प्रदेश बळकावला. सातारा, पुणे, कोल्हापूर तसेच नागपूरकर भोसले, ग्वाल्हेरचे शिंदे हे सगळेच इंग्रजांचे मांडलिक झाले. इतर संस्थाने, इनाम, वतने आणि जहागिऱ्या इंग्रजांच्या वर्चस्वाखाली गेल्या.

इंग्रजांचे हे वर्चस्व अगदी मुकाट्याने मान्य केले गेले नाही. त्याला ठीकठिकाणी प्रतिकार होत राहिला. देशभर पसरलेल्या आदिवासींनी इंग्रज सत्तेविरुद्ध शेकडो उठाव केले. खानदेशमध्ये १८१८ ते १८३१ या काळात भिल्लांची बंडे झाली. त्यांनी अनेकदा सपाटीवरच्या प्रदेशात येऊन लुटालूट करणे, गुरे पळवून नेणे, प्रवाशांना लुटणे अशा कृत्यांतून आपला निषेध व्यक्त केला. पुणे-सातार्याकडील रामोशांना कामावरून कमी केल्यामुळे त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र उठाव केले. उमाजी नाईकाच्या नेतृत्वाखाली झालेले बंड विशेष प्रभावी ठरले. छोट्या संस्थानिकांनी प्रजेच्या साहाय्याने उठाव केले. उदाहरणार्थ, बीडचा धर्माजी प्रतापराव किंवा नांदेड जिल्ह्यातील हटकर यांचे उठाव. सावंतवाडी व कोल्हापूर इथे गडकऱ्यांचे उठाव झाले. गडकऱ्यांना कामावरून कमी केल्यावर त्यांनी बंडे केली. सावंतवाडीच्या गडकऱ्यांनी १८२८, १८३८ व १८४४-४५ मध्ये बंडे केल्याचे उल्लेख आहेत. त्यापैकी काही बंडखोरांना पकडून काळ्या पाण्याच्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या.

१८५७चा उठाव

१८५७ च्या उद्रेकाची व विद्रोहाची कारणे त्या पूर्वीच्या वीस वर्षांत मूळ धरत होती. त्यामुळे १८५७ चा विद्रोह हा अपघात नसून ती एक स्वाभाविक परिणती होती. ' बंगालच्या लष्करातील हिंदुस्थानी शिपायांचे बंड म्हणून सुरू झालेल्या या उठावाला हळूहळू असा पाठिंबा मिळत गेला की, हा उठाव म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील हिंदुस्थानातील मोठ्या प्रमाणावरचा एकमेव उठाव ठरला. लष्कराने स्वतःच्या गाऱ्याखाखेरीज जनतेच्या गाऱ्यांना वाचा फोडली व उठाव लष्करापुरता मर्यादित न राहाता अधिक व्यापक झाला. त्याचे स्वरूप राष्ट्रीय युद्धासारखे झाले. '

शेवटच्या बाजीराव पेशव्याचे दत्तक पुत्र नानासाहेब हे प्राधान्याने उत्तर हिंदुस्थानात झालेल्या उठावाचे सूत्रधार होते. त्यांच्यासमवेत तात्या टोपे व झाशीची राणी लक्ष्मीबाई

यांनीही संग्रामाचे नेतृत्व केले. बादशाह बहादुरशहा जफर यांच्या नावे जाहीरनामा प्रसिद्ध करून, आपण त्यांचे पंतप्रधान असल्याचे नानासाहेबांनी घोषित केले. १८५७ मधील अभूतपूर्व हिंदू-मुसलमान एकोपा आणि सहयोग ही या देशातील विलक्षण महत्त्वाची घटना होय. बहादुरशहा तर भावनिक ऐक्याचे प्रतीक बनले.^{१०}

उत्तर हिंदुस्थानात झालेल्या उद्रेकाचे पडसाद महाराष्ट्रात उमटणे स्वाभाविक होते. कोल्हापूरचे धाकटे राजे चिमासाहेब यांच्या पाठिंब्याने उठाव झाला. इंग्रजांनी त्यांना पकडून कराचीस नेऊन ठेवले. सातारकरांचा वकील रंगो बापूजी याने मांग-रामोशांच्या साहाय्याने सशस्त्र उठाव केला. या बंडाच्या बिमोडात अनेक मांग-रामोशांना देहान्ताच्या शिक्षा झाल्या. रंगो बापूजीचा मुलगा, मेव्हणा आणि साथीदार यांना फासावर चढवण्यात आले. रंगो बापूजी भूमिगत झाला.

१८५७ मध्ये मुंबईतही सैन्यात फितुरी झाली. १५ ऑक्टोबरच्या रात्री मुंबई ताब्यात घेण्याचे ठरले; पण बातमी फुटली आणि फितुरास आज्ञाद मैदानावर फाशी देण्यात आले. नागपूर, औरंगाबाद या ठिकाणच्या सैनिकांनी केलेले उठावही इंग्रजांनी मोडून काढले व संशयितांना जाहीर फाशी दिले. त्यावेळी दक्षिण महाराष्ट्रात कोल्हापूर, जमखंडी, मिरज, तासगाव, मुधोळ, जत, सोलापूर, नरगुंद अशी संस्थाने होती. त्या सर्वांचा १८५७ च्या उठावाला सक्रिय पाठिंबा होता. त्यांनी सोलापूरच्या संस्थानिकालाही सामील करून घेतले होते.^{११}

पुणे शहरातही विद्रोहाच्या काही ठिणग्या पडल्या. २२ मे १८५७ रोजी जुम्मा मशिदीत इंग्रजांविरुद्धच्या या संग्रामात भारतीयांना विजय मिळावा यासाठी विशेष प्रार्थना करण्यात आली. सप्टेंबर १८५७ मध्ये पूना नेटिव जनरल लायब्ररीच्या भिंतीवर आणि डेक्कन कॉलेजजवळ 'पेशवे सरकारचा जाहीरनामा' लावण्यात आला होता. त्यात ब्रिटिश गव्हर्नरचा वध करणाऱ्यास ५,००० रुपये आणि कोणत्याही युरोपीय अधिकाऱ्याचा वध करणाऱ्यास १,००० रुपये अशी बक्षिसे लावण्यात आली होती. पुण्यात सैनिकांना नेमबाजीचे शिक्षण देणारे स्कूल ऑफ मस्केट्री होते. त्यात विद्रोही सैनिकांचे एक भूमिगत केंद्र होते. त्यांच्या कारवाया चालू होत्या.^{१२}

कंपनी सरकार उलथून पाडण्याचे जसे महाराष्ट्रात प्रयत्न झाले, तसेच 'मायबाप सरकार टिकावे' म्हणूनही प्रयत्न झाले. विशेषतः मुंबईतील लोकांनी कंपनी सरकारवरील निष्ठा व्यक्त केली. मुंबईचा काझी मोहंमद युसुफने लॉर्ड जॉन एल्फिन्स्टनला १ ऑक्टोबर १८५७ च्या पत्रान्वये मुसलमानांच्या सरकारविषयीच्या निष्ठा प्रकट करणारे निवेदन पाठविले होते.^{१३} जोतिबा फुले यांनी या बंडाला चपात्याचे बंड म्हणून हिणविले. इंग्रज बादशहाच्या हातून भटनानाचे बंड मोडविले म्हणून आनंद व्यक्त केला.^{१४} शहरी

सुशिक्षितांत, रोजगाराच्या नव्या संधी दृष्टिपथात आल्यामुळे ब्रिटिशांबद्दल आदरभाव आणि बंड करणाऱ्यांबद्दल दुरावा व विरोधाचा भाव होता.

१८५७ चा उद्रेक घडत असताना इंग्लंडमधील वृत्तपत्रांत व ब्रिटिश संसदेत चर्चा चालू होती. ब्रिटिश संसदेत २७ जुलै १८५७ रोजी बेंजामिन डिझरेली यांनी आपल्या भाषणात 'सैनिकी बंड का राष्ट्रीय उठाव' असा प्रश्न उपस्थित करून, ब्रिटिश धोरणांमुळे भारतीय जनतेत पसरलेला असंतोष हे या उद्रेकामागील प्रमुख कारण आहे, असे स्पष्ट केले. संस्थाने खालसा करणे, जमीनधारणा पद्धतीतील बदल व धार्मिक समजुतींना धक्का पोहोचवणारी धोरणे यामुळे भारतीय समाजात व्यापक असंतोष उत्पन्न झाला व हे बंड झाले नसते तरी इतर कोणत्या तरी वेळी व दुसरे कोणते तरी निमित्त होऊन तो बाहेर पडलाच असता, असे त्यांनी प्रतिपादन केले.^{१५}

सर्वसामान्य लोकांचा बंडाला सक्रिय पाठिंबा मिळण्याची आणि ब्रिटिश सरकारला विरोध होण्याची काही कारणे आर्थिक स्वरूपाची होती. महाराष्ट्रातील लोक त्यावेळी प्रामुख्याने सैन्यातील नोकरीवर आणि शेतीवर उदरनिर्वाह करित असत. ब्रिटिशांचे राज्य सुरू झाल्यावर बारगिरी बंद पडली. चॅपलीनच्या मतानुसार त्यावेळी सुमारे ३०,००० लोक सैन्यातून कमी केले.^{१६} शेतकऱ्यांना शेतसारा आणि सावकाराचे व्याज हे दोन्ही पैशाच्या स्वरूपात द्यावे लागू लागले. १८२४ मध्ये दुष्काळ पडला तरी सारा वसुली कमी झाली नाही. शेतकरी गाव सोडून जाऊ लागले. एकट्या इंदापूर तालुक्यातील ५७ गावांतील लोक गावे सोडून गेल्याचे पुण्याच्या कलेक्टरने नोंदवले आहे. अहमदनगरच्या कलेक्टरला त्याच्या दौऱ्यात फक्त घराच्या भिंती उभ्या असलेली शेकडो गावे दिसली. दुष्काळामुळे महागाई वाढली. १८३२ मध्ये धान्य महागाईमुळे पुण्यात दंगा झाल्याची नोंद आहे.^{१७} कंपनी सरकारने युद्ध सामग्रीचा खर्च भागविण्याच्या हेतूने जनतेवर अनेक कर लादले. युरोपियन वस्तूंवरील आयात कर माफ करण्याच्या धोरणामुळे इथल्या कारागिरांचे उद्योग-व्यवसाय बंद पडले. या काळातील नाणे-क्रांतीने भारताला दरिद्री केले. १८३५ ते ५५ या वीस वर्षांत हिंदुस्थानातील गरीब आणि श्रीमंत असे सर्वच या नाणे-क्रांतीने नागविले.^{१८}

भास्कर पांडुरंग तर्खडकर यांनी 'हिंदू' या टोपणनावाने बॉम्बे गॅझेटमध्ये ८ पत्रे (१८४१) लिहून कंपनी सरकारच्या आर्थिक लुटीला वाचा फोडली, तर रामकृष्ण विश्वनाथने इंग्रजांच्या कारभारामुळे हिंदुस्थानी उद्योगास प्रतिबंध करणारे मोठाले कर, मालावर लादलेली अनिवार जकात आणि भिकेला लागलेले लोक, याचे मर्मभेदक विश्लेषण केले.^{१९} या लेखनामुळे नवशिक्षितांच्या डोळ्यांवरील साम्राज्यसत्तेच्या निष्ठेचे झापड दूर होऊ लागले. अशा प्रकारे सर्वसामान्य लोकमत ब्रिटिशांच्या विरोधात

आणि बंडवाल्यांच्या बाजूने तयार झाल्यामुळे बंडाला पाठिंबा मिळून, १८५७ च्या उठावाने उग्र रूप धारण केले.

१८५७ च्या उठावाचे रूप उग्र, भयंकर होते. एतद्देशीय व ब्रिटिश या दोन्ही बाजूच्या लोकांनी हिंस्र वर्तन केले. दोन्ही बाजूंकडील सर्वसामान्य, निरपराध्यांना, स्त्रियांना, वृद्धांना, मुलाबाळांना जिवे मारण्यात आले. या युद्धात एतद्देशीयांचा दारुण पराभव झाला. १८५८ मध्ये राणीचा जाहीरनामा काढून ब्रिटिशांनी सर्व हिंदुस्थान आपल्या एकछत्री अमलाखाली आणला.

साम्राज्यसत्तेची पन्नास वर्षे

१८५८ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटने हिंदुस्थानचा कारभार स्वतःकडे घेतला. राणीने जाहीरनामा काढून संस्थानिकांना त्यांचे हक्क, मान व मरातब यांचा आदर केला जाईल, भारतीयांना राणीच्या इतर प्रजाजनांच्या समान दर्जानेच वागवले जाईल, धार्मिक कारणावरून पक्षपात केला जाणार नाही, जमिनीच्या हक्कांचे रक्षण केले जाईल, हिंदुस्थानच्या प्राचीन परंपरा, हक्क व चालीरीतींचा मान ठेवला जाईल आणि सरकारी नोकरीची दारे सर्वांसाठी खुली ठेवण्यात येतील, अशी आश्वासने दिली. १ जानेवारी १८५९ पूर्वी जे बंडवाले शरण येतील, त्यांना अभय जाहीर करण्यात आले मात्र ज्यांनी ब्रिटिश प्रजाजनांच्या हत्येमध्ये प्रत्यक्ष भाग घेतला होता किंवा अशा गुन्हेगारांना आश्रय दिला होता किंवा बंडाचे नेतृत्व केले होते, त्यांना हे अभय नव्हते.^{२०} बंडखोरांना आणि त्यांच्या पाठीराख्यांना कठोर शिक्षा दिल्या गेल्या, प्रजेचे निःशस्त्रीकरण केले गेले, उभे किल्ले जमीनदोस्त करण्यात आले.

१८५७ नंतरच्या पन्नास वर्षांत ब्रिटिशांचे धोरण बदलत राहिलेले दिसते. 'ब्रिटिशांची भारतातील राजनीती' (२००६) या ग्रंथात त्याचे विस्तृत विवेचन आहे. त्यात या धोरणाची विरुद्ध टोके स्पष्ट दिसतात. लॉर्ड कॅनिंगने भारतीय समाजातील वरच्या वर्गाचा पाठिंबा मिळवून, संस्थानिक, जमीनदार यांच्या निष्ठा आपल्याकडे वळवून ब्रिटिश राजवट बळकट करण्याचा प्रयत्न केला, नवा जमीनदारवर्गही निर्माण केला. मेयो आणि साल्सबरी यांनी केंद्रशासित कारभार व्यवस्थित चालवण्यावर, पायाभूत कार्य करण्यावर भर दिला. लिटनचे धोरण पूर्णतः वेगळे होते. त्याने ब्रिटिश सुतीमालावरील जकात कर कमी केला, देशी भाषांतील वृत्तपत्रे व नियतकालिकांची मुस्कटदाबी केली आणि लष्करावर अवलंबून असलेल्या अनियंत्रित प्रशासनावर भर दिला. १८८० च्या निवडणुकांनंतर ग्लॅडस्टन पुन्हा अधिकारारूढ झाला आणि त्याने भारताच्या व्हाईसरायपदी लॉर्ड रिपनची नेमणूक केली. लॉर्ड रिपनने फॅक्टरी संबंधीचा

कायदा लागू केला आणि भारताच्या औद्योगिक इतिहासातील एका नव्या पर्वाचा प्रारंभ झाला. लिटनने केलेला देशी वृत्तपत्रांबद्दलचा कायदा त्याने रद्द केला. आरोग्य, शिक्षण व सार्वजनिक कामे या खात्यांचा खर्च प्रांतिक पातळीवरून स्थानिक पातळीवर आणला व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कारभारात सहभागी होण्याचे शिक्षण सुशिक्षित वर्गाला मिळावे; या दृष्टीने धोरण आखले. इल्बर्ट बिल ही त्याच्या कारकिर्दीतील महत्त्वाची घटना. रिपन नंतर डफरीनची कारकीर्द सुरू झाली. त्याने मुसलमानांमधील वेगळेपणाची भावना वाढीला लावून त्यांच्यातील राजकीय दरी वाढवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे हिंदू-मुस्लीम दंगली झाल्या. डफरीननंतर आलेल्या लॅन्सडाऊन आणि एल्जिन यांनी सुशिक्षितांशी कठोरपणे वागण्याचे धोरण अवलंबिले. त्यांचा कारभार प्रभावी झाला नाही.

१८९८ च्या अखेरीस व्हॉइसराय म्हणून आलेल्या कर्झनने प्रशासनाच्या यंत्रणेला नवी चालना दिली. तिचे आधुनिकीकरण केले, आर्थिक व सामाजिक जीवनाच्या अनेक नवीन क्षेत्रांपर्यंत तिची कक्षा व्यापक केली. कर्झनची भारतासंबंधीची भूमिका प्रशंसनीय होती; पण कठोर प्रशासन आणि हुकूमशाही वृत्ती यामुळे तो भारतीय जनतेत अप्रिय झाला. राज्ययंत्रणेत वाटा मिळण्याची भारतीयांची पात्रता नाही; त्यामुळे त्यांना तो मिळणार नाही अशी भूमिका घेतल्यामुळे कर्झन राजकीयदृष्ट्या जागृत झालेल्या सुशिक्षितांतही अप्रिय झाला. सगळीकडे खोडसाळपणा करणाऱ्या त्या उच्च पदस्थ अजगराला कायदेमंडळात खाली ओढल्याबद्दल दिनशा वाच्छा यांनी गोपाळ कृष्ण गोखल्यांचे अभिनंदन केले.^{२१} बंगालच्या फाळणीमुळे भारतीयांच्या मनात खलनायकासारखा रूतून बसलेला कर्झन हा एकोणिसाव्या शतकातील शेवटचा अपयशी व्हॉइसराय होता.

साम्राज्यसत्तेला महाराष्ट्रीय समाजाचा प्रतिसाद

ब्रिटिश पार्लमेंटने सत्ता ग्रहण करण्यापूर्वीच जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईच्या नागरिकांची एक सभा भरवून 'बॉम्बे असोसिएशन' (मुंबई संघ) नावाची संस्था एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटच्या दिवाणखान्यात २८ ऑगस्ट १८५२ रोजी स्थापन करण्यात आली. त्यावेळी मुंबई शहरातील सर्व धर्मांचे, जातीचे आणि भाषांचे प्रतिष्ठित नागरिक उपस्थित होते. 'बॉम्बे असोसिएशन' ही पहिली राजकीय संस्था. या संस्थेच्या कार्यवाहपदी भाऊ दाजी लाड होते. महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे बीजारोपण करणारी हीच पहिली राजकीय संस्था होय.

इंग्लंडमधील उदार आणि सहिष्णू लोकांकडे राजकारणाची सूत्रे गेल्यावर

कायदेमंडळात हिंदी लोकांचे प्रतिनिधी जाऊ लागले. राजकीय हक्कांबद्दलच्या त्यांच्या अपेक्षा वाढू लागल्या. इंग्रज मुत्सद्यांचे हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रगतीला साहाय्य मिळवण्यासाठी १८६६ साली दादाभाई नौरोजींनी लंडनमध्ये 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' नावाची संस्था स्थापन केली. तिला हिंदुस्थानातील प्रश्नांची माहिती करून देण्यासाठी आणि पैशाची मदत करण्यासाठी मुंबई, कलकत्ता इत्यादी ठिकाणी तिच्या शाखा उघडण्यात आल्या. १८६९ चा कापूस कायदा रद्द व्हावा, हिंदुस्थान सरकारच्या जमाबंदीची चौकशी व्हावी, आय.सी.एस.ची परीक्षा हिंदुस्थानात घेण्यात यावी या प्रश्नांच्या बाबतीत लोकमत तयार करण्यासाठी मुंबई शाखेने बरेच परिश्रम घेतले. मात्र हिंदुस्थानच्या प्रगतीबद्दल सहानुभूती नसणाऱ्या सेवानिवृत्त सरकारी नोकरांचे लंडनमधील शाखेत हळूहळू मताधिक्य झाल्यामुळे शेवटी दादाभाई 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' मधून बाहेर पडले. याच काळात पुण्यामध्ये 'सार्वजनिक सभे'चा जन्म झाला.

सार्वजनिक सभेची स्थापना

प्रशासकीय सेवेत काम करण्यासाठी दुय्यम दर्जाचे अधिकारी तयार व्हावेत, ब्रिटिश सत्तेबद्दल निष्ठा बाळगणारे प्रजानन तयार व्हावेत, या हेतूने ब्रिटिश सरकारने भारतातील शिक्षणाला पाठिंबा दिला आणि मदतही केली. त्यापूर्वीच ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसाराच्या हेतूने इथे काही शाळा उघडल्या होत्या. हळूहळू सुशिक्षितांची संख्या वाढू लागली आणि नवशिक्षित मध्यमवर्गाची जडणघडण झाली. विरोधाभास असा की, पाश्चिमात्य विद्येचे धडे देणाऱ्या शाळा-कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्या पदवीधरांनी पुढच्या काळात ब्रिटिश राज्यसत्तेला खरेखुरे आव्हान दिले, असे बलराम नंदा गोपाळ कृष्ण गोखल्यांच्या चरित्रात लिहितात. (गोपाळकृष्ण गोखले. ब्रिटिश राजवट व भारतीय नेमस्त युग : अनु. वसंत पळशीकर, १९८६) अशा प्रकारचा महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे सार्वजनिक सभा होय.

२ एप्रिल १८७० रोजी सार्वजनिक सभेची पुण्यात स्थापना झाली. सार्वजनिक सभेने १८७३ साली जनसामान्यांच्या आर्थिक स्थितीचे एक सर्वेक्षण केले. अहमदनगर व सोलापूर जिल्ह्यांमधील रयतेवर शेतसाऱ्यांचा अतिरेकी बोजा पडत आहे, ही वस्तुस्थिती त्यामधून निर्विवादपणे समोर आली. १८७७-७८ मध्ये पडलेल्या भीषण दुष्काळाच्या दिवसांमध्ये - दुष्काळ पीडित जिल्ह्यांमध्ये फिरून सभेच्या 'एजंट'नी तपशीलवार माहिती गोळा केली. नेहमीच्या पद्धतीने सरकारी यंत्रणेकडून गोळा केल्या जाणाऱ्या माहितीवरून उभे केले गेलेले चित्र आणि सार्वजनिक सभेने नेमणूक केलेल्या

निरीक्षकांनी (एजंट) जागेवर पाहणी करून सादर केलेले चित्र, यात मोठे अंतर होते. हाऊस ऑफ कॉमन्सवर पंधरा प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क हिंदी जनतेला मिळावा, यासाठी १८७४ साली सार्वजनिक सभेने ब्रिटिश पार्लमेंटला अर्ज सादर केला. सनदशीर, घटनात्मक मार्गांनीच गाऱ्हाण्यांची दाद लावून घ्यायची वा हक्क प्राप्त करून घ्यायचे, या भूमिकेस सार्वजनिक सभा सर्वस्वी वचनबद्ध होती. अशा सभेविषयी ती एक बंडाळीचे गुप्त राजकारण करणारी संघटना आहे, असा गैरसमज करून घेतला गेला.

सभेने जे अनेक विषय हाताळले त्यामध्ये बहुतेक विषय कोण्या एका प्रदेशाचा, व विवक्षित जात वा जमातीचा स्वार्थ पुढे रेटणारे नव्हते. सर्व समाजाच्या व देशाच्या हिताच्या गोष्टींसाठीच सभेचे कार्य चालू होते. लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांची सुधारणा व्हावी, आय.सी.एस.ची परीक्षा इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशांमध्ये एकाच वेळी घेण्यात यावी, रयतेला कमी व्याजात पतपुरवठा व्हावा, हिंदी उद्योगधंद्यांना संरक्षण मिळावे, यासाठी सभेने प्रयत्न केले. दादाभाई नौरोजी व ह्यूम यांनी घालून दिलेले धोरण आणि राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनांमध्ये दरवर्षी पास होणारे ठराव यांना अनुसरूनच सभेने वरील बाबी हाती घेतल्या होत्या. सभेवर गोरगरीब जनतेचे प्रतिनिधी नव्हते. पण गोरगरीब जनतेच्या हिताच्या उपक्रमांना सभेचा मनःपूर्वक पाठिंबा असे. मिठावरील करामध्ये कपात केली जावी, जंगलविषयक कायद्यांची अंमलबजावणी लोकांची सोय पाहून सौम्य स्वरूपात व्हावी, दुष्काळ निवारणाच्या उपाययोजनांमध्ये सुधारणा व्हावी, शाळा-कॉलेजांमध्ये मराठी भाषेला स्थान मिळावे, असे विषय हाताळले गेले. विधिमंडळे आणि नागरी सेवांमध्ये भारतीयांच्या भरतीसाठी १८८४ मध्ये आग्रह धरला. गणेश जोशी, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, सीताराम हरी चिपळूणकर यांच्या संयत कार्यकुशलतेने सभेने विधायक कार्य केल्याने शासनानेही सभेला राजकीय मान्यता दिली. मात्र ही स्थिती सभेचा ताबा टिळकांनी घेईपर्यंतच टिकली.

जुलै १८९५ मध्ये टिळकांनी व्यवस्थापन समितीत आपले समर्थक घुसवले व सार्वजनिक सभा काबीज केली. त्यानंतर टिळकांनी स्वतंत्र अनुयायी वर्ग संघटित केला. सार्वजनिक गणेशोत्सवाच्या माध्यमातून पुणे सार्वजनिक सभा भक्कम केली. या संस्थेचे कार्य पश्चिम महाराष्ट्रभर पसरवून टिळकांनी आपले प्रभाव-क्षेत्र वाढवले, संस्थेला राजकारणाचे केंद्र बनवले. १८९६ मध्ये पुण्यातील गणेश मंडळांची संख्या ५० पर्यंत नेली व ही मोहीम संपूर्ण इलाखा, विदर्भ व मराठवाड्यातही पसरवली. १८९७ च्या भीषण दुष्काळात लोकांचे प्रश्न हाती घेऊन सरकारच्या चुकांना केसरी

पत्रक व भाषणांद्वारे प्रसिद्धी दिली. या प्रभावी माध्यमातून टिळकांनी आपली प्रतिमा तेजस्वी केली. कॉलेजच्या सुद्धीत मुलांना संघटित करून शेतसाराबंदीचा प्रचार केला. टिळकांच्या जहालवृत्तीमुळे सरकारचा त्यांच्यावरील रोष वाढला. नवीन संधी मिळताच सरकारने पुणे सार्वजनिक सभेची मान्यता रद्द केली.

सार्वजनिक सभा प्रत्यक्षपणे जहाल राजकारणाचे केंद्र बनण्यापूर्वीच, सभेमुळे होणाऱ्या जागृतीचे प्रतिसाद उमटू लागले होते. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, गणेश जोशी यांच्यासारख्या लोकांनी केलेल्या परिस्थितीच्या विश्लेषणाने, स्वदेशीच्या पुरस्काराने लोकांची मते चेतवली जात होती; परंतु सनदशीर मागिने विरोध करीत, सवलती पदरात पाडून घेत स्वराज्याच्या आणि सुराज्याच्या उद्दिष्टापर्यंत पोहोचण्याचा त्यांचा विचार मात्र लोकांना फारसा प्रभावित करीत नव्हता. उलट त्यांच्या विरोधी भावना लोकांच्या मनात उमटत होत्या. लोकांना बसणारे परिस्थितीचे चटके आणि या विचारवंतांची विश्लेषणे यांच्या मिलाफातून भावनिक उद्रेक होत होते व त्याचे दृश्य रूप संप, दंगे, बंड यांत प्रकटत होते.

ब्रिटिशांच्या आर्थिक, साम्राज्यसत्तावादी धोरणांविरुद्धचा असंतोष प्रकट करणारे लहान-मोठे उद्रेक एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रात सतत घडत होते. त्यांच्याकडे माथेफिरूंचे एकाकी प्रयत्न म्हणून पाहून चालणार नाही. दख्खनचे दंगे, वासुदेव बळवंत फडक्यांचे बंड, रँडची हत्या हे त्या असंतोषाच्या ज्वालामुखीचे उद्रेक होते.

१८७५ च्या जूनमध्ये सावकार व कुळे यांच्यात बेबनाव उत्पन्न होऊन त्याचे रूपांतर दख्खनच्या दंग्यात झाले.

१८७६ ते ७८ या दोन वर्षांत लोकजीवन दुष्काळ आणि साथीचे रोग यांनी उद्ध्वस्त केले. अन्नाचे, पाण्याचे दुर्भिक्ष आणि कॉलरा व देवीची साथ यामुळे सोलापूर, विजापूर या दुष्काळी जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणावर प्राणहानी झाली. एकेकट्या जिल्ह्यातील मृतांची संख्या सात हजारावर गेली. रोगराईमुळे मेलेल्यांची संख्या चार हजारांवर होती. सरकारने दुष्काळी कामे काढली पण लोकांकडून चोपून काम करून घेण्याच्या अधिकाऱ्यांच्या अरेरावी आणि उन्मत्तपणाला त्रासून लोकांनी संप पुकारला. परिस्थिती हाताळण्यासाठी सरकारने केई साहेबाच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी स्थापन केली. या कमिटीपुढे सार्वजनिक काकांनी सार्वजनिक सभेतर्फे साक्ष दिली व लोकांच्या दुःखाला वाचा फोडली. सरकारने केलेले तुटपुंजे उपाय व लोकांनी स्वयंप्रेरणेने उभे केलेले दक्षिणा फंड यांनी या फाटलेल्या आभाळाला ठिगळे लावण्याचा प्रयत्न केले.

१८५७ चा उद्रेक, पुणे सार्वजनिक सभेचे राष्ट्रीय कार्य, दख्खनचे दंगे आणि

तत्कालीन गव्हर्नर रिचर्ड टेंपल व व्हॉइसराय लॉर्ड लिटन यांच्या भयंकर दडपशाहीच्या पार्श्वभूमीवर शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याच्या उद्योगापासून प्रेरणा घेऊन वासुदेव बळवंत फडक्यांनी बंड केले. न्यायमूर्ती म. गो. रानड्यांच्या धननिस्सारणावरील भाषणांनी व सार्वजनिक सभेच्या इंग्रज विरोधी कार्याने वासुदेव बळवंत फडक्यांचे विचार घडले. त्यांनी प्रेरणा घेतली शिवाजीकडून पण त्यांची ध्येयधारणा घडवली गेली, धननिस्सारणाच्या प्रबोधनातून असे मत के. के. चौधरी यांनी मांडले आहे. (झुंजार पुणे, पृ. १११)

फडक्यांचे बंड जरी अयशस्वी झाले तरी त्यांच्या कार्यातून सशस्त्र क्रांतिकारक दामोदर हरी चाफेकर व त्यांची दोन्ही भाऊ, स्वातंत्र्यवीर सावरकर व त्यांचे भाऊ तसेच पुणे, कोल्हापूर व बेळगाव येथील अनेक गुप्त संघटनांनी प्रेरणा घेतली व महाराष्ट्रातील वातावरण सशस्त्र क्रांतीच्या दिशेने वळवण्याचा प्रयत्न केला.

आधी सामाजिक की आधी राजकीय ?

१८८५ ते १८९५ मध्ये आधी सामाजिक की आधी राजकीय हा एक विवाद्य प्रश्न बनला होता. त्यात सुधारणावादाचा पक्ष गो. ग. आगरकरांनी मांडला. त्यांच्यापूर्वी न्यायमूर्ती म. गो. रानड्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिनिष्ठा, समता आणि उदारता ही मूल्ये येथील लोकव्यवहारात रुजविण्याची खटपट केली होती. आगरकरांनी शब्दप्रामाण्याला आणि रूढिवाद्याला विरोध करून विवेक आणि स्वतंत्रपणे विचार करण्याची शक्ती, अनुभवप्रामाण्य व बुद्धिप्रामाण्य यांच्या आधारे भल्याबुऱ्याचा निवाडा करून आचरण केले पाहिजे, अशी भूमिका मांडली. सामाजिक सुधारणांनी लोकांची पात्रता वाढवून त्यांना स्वराज्यास लायक करणे याला प्राधान्यक्रम दिला पाहिजे, असे सुधारकांचे मत होते; परंतु सामाजिक व राजकीय सुधारणांची अशी सांगड घालणे लोकमान्य टिळकांना मान्य नव्हते. ते म्हणत, 'सामाजिक सुधारणा नको असे आम्ही म्हणतो असे कोणीही समजू नये. आमचे एवढेच म्हणणे की, डॉ. रा. गो. भांडारकर यांनी सामाजिक सुधारणेचा व राजकीय हक्कांचा जो हा संबंध जोडला आहे तो अगदी भ्रान्तिमूलक व निराधार आहे.' प्रारंभीची ही भूमिकाही टिळकांनी पुढे बदललेली दिसते. पाश्चिमात्य समाजरचनेच्या मूलतत्त्वांबद्दल संशय व्यक्त करून आपली जुनी समाजव्यवस्था सदोष असली तरी ती कमी प्रतीची नाही अशी भूमिका घेऊन वर्णव्यवस्थेचेही त्यांनी समर्थन केले. ही भूमिका नीट वाचली, तर 'सर्वसामान्य माणसांच्या मागासलेपणाकडे अथवा पूर्वग्रहांकडे उपहासाने न पाहाता; राष्ट्रीय कार्यात त्यांना सामावून घेण्याची धडपड आहे' हा तिचा रोख लक्षात येतो. आधी राजकीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन धडपड केली पाहिजे

अशा धोरणाने टिळकांनी लढाऊ राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला. शिवजयंती उत्सव किंवा सार्वजनिक गणपती उत्सव यांसारख्या उपक्रमांतून अनेक जातींतील लोकांना एकत्र करून कीर्तन, पुराण, पोवाडा, व्याख्यान अशा त्या काळातील मान्यताप्राप्त साधनांचा वापर करून त्यांनी राजकीय चळवळीचा प्रचार केला. वृत्तपत्रातील लेखनाद्वारे सुशिक्षितांची मने चेतवली.

१८९३ साली मुंबईत हिंदु-मुस्लीम दंगे झाले. सर्वसामान्यतः गोरक्षणाची चळवळ, पुढाऱ्यांचे उपक्रम, काँग्रेसची चळवळ ही दंग्यामागील कारणे सांगितली जात असत. परंतु ती सारी निरर्थक असून, मुसलमानांविषयी सरकारी अधिकाऱ्यांचा पक्षपात हे दंग्याचे खरे बीज असल्याचे टिळकांनी सांगितले. येवले, वाई, धुळे, पुणे वगैरे ठिकाणच्या दंग्यांना हा पक्षपातच कारणीभूत झाला, हे टिळकांनी दाखवून दिले.

लोकमान्य टिळकांची आक्रमक वृत्ती, त्यांच्या राष्ट्रीय चळवळीची व्याप्ती आणि लोकप्रियता वाढू लागल्यावर, त्यांना आवर घालण्याचे उपाय आणि संधी ब्रिटिश सरकार शोधू लागले. १८९६ आणि १८९७ साली आलेला दुष्काळ व प्लेगची साथ यांनी महाराष्ट्राच्या पुन्हा बेजार केले. दुष्काळाच्या काळात सारा तहकुबी, दुष्काळी कामे, सरकारी जंगलांचा वापर याविषयीचे नियम दुष्काळ कायद्याच्या रूपाने सरकारने प्रसिद्ध केले होते. टिळकांच्या प्रेरणेने 'सार्वजनिक सभे'ने ठीकठिकाणी आपले प्रतिनिधी पाठवून हे नियम लोकांना समजावून सांगितले आणि आपल्या गा-हाण्याची कायदेशीर रीतीने दाद मागण्यास त्यांना प्रवृत्त केले. पण या विधायक कार्यातही टिळकांना सरकारी अधिकाऱ्यांचे म्हणावे तसे सहकार्य लाभले नाही; तसेच 'फॅमिन रिलीफ कोड' चे मराठी भाषांतरही टिळकांनी प्रसृत केले.

दुष्काळाप्रमाणेच प्लेगच्या साथीचे संकटही महाभयंकर होते. प्लेग निवारणार्थ सरकारने नेमलेल्या समितीच्या अध्यक्षपदी रँड नावाचे अधिकारी होते. त्यांच्या हाताखालच्या शिपायांनी उपायांची अंमलबजावणी करताना लोकांच्या भावनेची अथवा सोय - गैरसोयीची फिकीर केली नाही. एवढेच नव्हे, तर उच्चखलपणामुळे त्यांना स्त्रीदाक्षिण्य, लज्जा, नीती यांचा विसर पडला. टिळकांनी रँड शाहीचे बीभत्स स्वरूप केसरीतून उघड केले. त्याचबरोबर, हिंदू प्लेग हॉस्पिटल, दुष्काळ निवारण समिती असे सकारात्मक प्रयत्नही त्यांनी केले. रँड शाहीच्या जुलमाचे पर्यवसान रँडच्या खुनात झाले. या खुनाशी टिळकांचा संबंध जोडण्यासाठी सरकारने आकाश-पाताळ एक केले; परंतु त्याला यश आले नाही. तेव्हा शासनाने त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप लावला. टिळकांना दीड वर्षांची सक्त मजुरी झाली. राजद्रोहाचा या देशातील

हा पहिलाच खटला होता. काँग्रेसमध्ये पुढे घडून आलेल्या मन्वंतराचे हे पहिले पदचिन्ह होते.

ब्रिटिशांच्या साम्राज्यसत्तेला ज्यांनी विरोध केला त्यांची उद्दिष्टे व प्रेरणा भिन्न भिन्न होत्या, त्यांचे मार्ग व स्वरूपही भिन्न भिन्न होते. ब्रिटिशांमुळे ज्यांची सत्तास्थाने नष्ट झाली किंवा ज्यांच्या सत्तेचा संकोच झाला ते सत्ताधारी, वतनदार, जहागिरदार, ज्यांची आर्थिक कोंडी किंवा दुरवस्था झाली असे लोक, जे बेकार झाले असे किंवा सारापद्धती व सावकारी पाश यामुळे ज्यांच्या जीवनाची स्वाभाविकता लोपून गेली असे लोक, जंगलच्या कायद्याचे बळी अशा लोकांनी आपापल्या पद्धतीने ब्रिटिशांना विरोध केला. उठाव, दंगे, लूट, दरोडे असे या विरोधाचे स्वरूप होते. ब्रिटिश सत्तेची प्रतीके असलेल्या रेल्वे, टपाल व्यवस्था, कचेऱ्या इत्यादींची नासधूस करण्याकडेही त्यांचा कल होता. त्यांच्याही पुढे जाऊन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना जिवे मारणारे क्रांतिकारी किंवा शिक्षणाने ज्यांच्या मनात स्वातंत्र्याकांक्षा निर्माण झाली, असे आक्रमक राष्ट्रीय भावना प्रकट करणारे जहाल राष्ट्रवादी व सनदशीर मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवू पाहणारे मवाळ, या सगळ्यांनी ब्रिटिश सत्तेला विरोध केला.

ब्रिटिश सत्तेची भलावण करणारे, पाठिंबा देणारे समर्थक आणि या साम्राज्याचा सूर्य मावळू नये, अशी प्रार्थना करणाऱ्या लोकांची संख्याही महाराष्ट्रात मोठी होती. अंकित राहून सत्ता टिकवून ठेवलेले सत्ताधारी, संस्थानिक, इंग्रजांनी निर्माण केलेले नवे जहागिरदार, आर्थिक हितसंबंध गुंतलेले शेट-सावकार लोक ब्रिटिशांची सत्ता मान्य करित आणि त्यांची स्तुतिसुमने गात. इंग्रजी शिक्षणाच्या संस्कारांमुळे स्वातंत्र्याची आकांक्षा प्राप्त झालेला वर्ग तयार झाला हे खरे; पण यापेक्षाही अगदी वेगळी आणि विरोधी प्रतिक्रिया काही लोकांची झाली. या शिक्षणामुळे जशा प्रकारचा वर्ग तयार व्हावा अशी ब्रिटिशांची इच्छा आणि योजना होती, अगदी तशाच मानसिकतेचा हा वर्ग तयार झाला. लॉर्ड मेकॉले यांना शिक्षणाच्या साधनाने असा वर्ग तयार करायचा होता. 'जो रंगाने व रक्ताने भारतीय असेल; पण आवडीनिवडी, मते, नीतिमूल्ये आणि हितसंबंध या दृष्टीने इंग्रज असेल असा वर्ग खरोखरच तयार झाला. त्या लोकांना सरकारी नोकऱ्याही मिळाल्या. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात बदल झाले आणि ते ब्रिटिश सत्तेचे खंदे समर्थक, आधार बनले.'

या दोन्ही प्रकारांपेक्षा वेगळा असा आणखी एक प्रवाह महाराष्ट्रात तयार झाला. त्याचे नेतृत्व जोतिबा फुले यांनी केले. त्यांना ब्रिटिशांची सत्ता तारक वाटत होती. राणीबाईंच्या सत्तेला धाव घेण्याचे आणि दुष्टापासून सोडवण्याचे आवाहन ते अखंडातून करतात.

ब्रिटिश अमदानीपूर्व काळात येथील सामान्य शेतकऱ्यांची व कष्टकऱ्यांची स्थिती हलाखीची होती. प्रजेच्या सुखा-समाधानापेक्षा ब्राह्मणांना भोजने घालण्याकडे आणि दक्षिणा वाटण्याकडे सत्ताधीशांचे अधिक लक्ष होते. सामाजिक विषमतेमुळे, जातिभेदांमुळे लोक गांजून, त्रासून गेले होते. ब्रिटिश राजवटीत ठग-पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त झाला, वरिष्ठ जातींचे प्रभुत्व कमी झाले. इंग्रजांनी स्त्री-शूद्रादिकांसाठी शाळा सुरू केल्या. त्यांना नव्या संधी मिळू शकतील अशी परिस्थिती निर्माण झाली. 'द्वेषामुळे, धर्मसंबंधाने, नीतिसंबंधाने, राज्यसंबंधाने आणि दुसऱ्या अनेक गोष्टींसंबंधाने जुलूम होत असत.' ते थांबले. ब्रिटिश राजवटीने जुन्या शोषक सत्तेचा अंत झाला या जाणिवेतून जोतिबा फुले ब्रिटिश राजवटीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करित. 'इशारा' मध्ये ते लिहितात, "मदांध होऊन प्रजेशी क्रूर रीतीने वागणारे जे राजेलोक व त्यांचे जातीचे लोक यांची सत्ता सर्वशक्तिमान जो परमेश्वर याने हरण करून त्यास त्याचे अपराधानुरूप शासन दिले आणि कनवाळू होऊन आपले दुःखानी पीडित अशा शूद्रादि अतिशूद्र प्रजेस परमन्यायी, हितावह, सौख्यकारक, सदाचारी आणि शांत असे राज्य इंग्रज सरकारच्या अमलाखाली प्राप्त करून दिले. सबब ती (प्रजा) त्या प्रभूची फार फार ऋणी आहे व त्या रात्रंदिवस अशी प्रार्थना करित आहे की, 'हे प्रभो, आम्हांस हे राज्य चिरकाल असू दे.'"

१८५७ च्या बंडाचे वर्णन फुल्यांनी 'चपात्याचे बंड' असे केले. वासुदेव बळवंत फडक्यांच्या बंडाची कुचेष्टा केली. पुणे सार्वजनिक सभेला ते 'भट सभा' म्हणत. राष्ट्रीय काँग्रेसबद्दलही त्यांच्या मनात विरोधाची भावना होती. हे धूर्त आर्यभट ब्राह्मण एकंदर सर्व जगातील लोकास तुच्छ मानून, त्यांचा मनापासून हेवा व द्वेष करणारे आहेत. या आर्यांनी अमेरिकन आणि फ्रेंचांचे अनुकरण करून अशा शेकडो राष्ट्रीय काँग्रेस भरवल्या, तरी शूद्र, अतिशूद्र त्यांच्या राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये कधीही सभासद होणार नाहीत, असे मी खात्रीपूर्वक सांगतो. पुढे ते परखडपणे म्हणतात की, 'बळी-स्थानांतील एकंदर शूद्राहि अतिशूद्रांसह भिल्ल, कोळी वगैरे सर्व लोक विद्वान होऊन विचार करण्यालायक होईतोपावेतो ते सर्व सारखे एकमय लोक झाल्याशिवाय nation होऊ शकत नाही. असे असतां एकट्या उपन्या आर्यभट ब्राह्मण लोकांनी नॅशनल काँग्रेस स्थापिली, तर तिला कोण विचारतो?' जोतिबा फुल्यांच्या नेतृत्वाखाली या विचाराची एक कार्यकर्त्यांची फळी तयार झाली. तिच्यातून पुढे ब्राह्मणेतर चळवळ व तिचे राजकारण उभे राहिले.

१८९५ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात काँग्रेसच्या सोयी-सवलतींतील राष्ट्रीय

सामाजिक परिषदेला वगळण्याकरिता टिळकांच्या अनुयायांनी प्रयत्न केले आणि तंबू जाळण्याची त्यांना धमकी दिली. त्याच वेळेला आपले विचार ऐकून घ्यावेत म्हणून अस्पृश्यांनी व ब्राह्मणेतरांनी प्रयत्न केले. कृष्णराव भालेकर आणि रामचंद्र बांदेकर यांच्या नेतृत्वाखाली २४ फूट उंचीचा शेतकऱ्यांचा पुतळा उभारला व त्या खाली घोषवाक्य लिहिले - 'आमची दुःखे मांडण्याकरिता त्या बावीस कोटीपैकी (शेतकऱ्यांपैकी) निदान वीस तरी येथे हजर आहेत काय?' या नंतर अधिवेशनाच्या विषयपत्रिकेतून 'सामाजिक सुधारणा' हा विषय गाळला गेला आणि तत्कालीन बहुजनसमाज काँग्रेसपासून दूर गेला.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय वातावरणात विविध प्रेरणा आणि प्रवृत्ती कार्यरत होत्या; हे शिवाजी महाराजांचे प्रतीक विविध लोकांनी कसे विविध प्रकारे वापरले आहे, यावरून लक्षात येते. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणाऱ्या जोतिबा फुले यांनी 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा,' लिहिला होता. त्यात त्यांनी शिवाजीला 'कुळवाडी-भूषण' असे म्हटले आहे. क्षत्रियांमध्ये पहिला असलेला रयतेच्या सुखासाठी युद्ध करणारा आणि लहानांत लहान माणसांची दाद घेणारा, असे शिवाजी महाराजांचे वर्णन करून जोतिबा फुले म्हणतात, 'जोतिराव फुल्याने गाईला पुत क्षुद्राचा.' अशा प्रकारे क्षुद्रांचा प्रतिनिधी या अर्थाने ते शिवाजीचे प्रतीक वापरतात. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे शिवाजी महाराजांकडे 'आदर्श राजनीतिज्ञ' म्हणून पाहातात. ते म्हणतात, 'समाजाच्या विस्कळित शून्यावस्थेतून नियमबद्ध चिरस्थायी कार्यसृष्टि निर्माण करणारा विधाता म्हणजेच मुत्सद्दी. मराठ्यांचे स्वराज्य शिवाजीने उत्पन्न केले, ते टिकले याचे कारण त्याची राज्यघटना. या राज्यघटनेमुळेच शिवाजीला पराक्रमाची इमारत उभारतां आली.' रानड्यांनी लिहिलेले 'Shivaji as a civil ruler' हे प्रकरण सर्वांनाच मार्गदर्शक ठरलेले आहे. इत्यर्थ हा की, रानडे शिवाजी महाराजांकडे मुत्सद्दी आणि योजक राज्यकर्ता म्हणून पाहत होते. एका सभेमध्ये अध्यक्षीय भाषण करताना, शिवाजी महाराजांनी धर्मसंरक्षणार्थ स्वराज्य संपादन केले, असे म्हणता येत नाही. देशाभिमान व स्वातंत्र्यप्रीती या कल्पना शिवाजीच्या मनांत बऱ्याच अंशी वागत होत्या, असे रानडे यांनी आपले मत व्यक्त केले. वासुदेव बळवंत फडके शिवाजी महाराजांकडे हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक म्हणून पाहत होते. 'महाराजांप्रमाणेच आपणही गनिमी काव्याने हल्ले करावे, गेरिल्ला पद्धतीने लढावे व त्यातून वित्तबळ व शस्त्रास्त्रे उभारावी अशी कार्यपद्धती फडक्यांनी स्वीकारली. त्यांनी राष्ट्रीय कार्यासाठी, महाराजांच्या तंत्रानुसार, साधनसामग्री उभारण्यासाठी साहसी लढा उभारला.' लोकमान्य

टिळकांनी शिवजयंती उत्सव सुरू केला. ते शिवाजी महाराजांना 'राष्ट्रीयत्वाचे रक्षण करणारा अवतारी पुरुष' मानत. 'महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींचे प्रेम एकाच ठिकाणी बसण्यासारखे जर कोणतेही स्थल असेल तर ते शिवछत्रपतींचे चरित्र हेच होय.' असे ते म्हणतात. या प्रतीकार्थातून ब्रिटिशांच्या साम्राज्यसत्तेला सामोऱ्या जाणाऱ्या लोकांच्या किती विविध प्रेरणा आणि प्रवृत्ती होत्या, याची झलक पाहावयास मिळते.

धार्मिक अराजक आणि अस्वस्थता

एखाद्या समाजावर राजकीय प्रभुत्व किंवा सत्ता स्थापन करण्याहून, त्या समाजावर धार्मिक वर्चस्व किंवा सत्ता प्रस्थापित करणे अनेक पटींनी अवघड असते. विशेषतः धर्म हीच व्यक्तीची अस्मिता व ओळख असल्याची श्रद्धा असलेल्या एकोणिसाव्या शतकात तर ते फारच अवघड होते. किंबहुना तसा प्रयत्न राजकीय सत्तेचे समीकरण उद्ध्वस्त करू शकतो; याचे दर्शन १८५७ च्या उठावात घडले. या उठावासाठी जे निमित्त घडले त्यावरून हे स्पष्ट होते. बरकपोर येथील बंगाल नॅशनल आर्मीच्या ३४ व्या पलटणीतील मंगल पांडे हा शिपाई सैनिकी छावणीत आपली बंदूक घेऊन धर्मरक्षणार्थ उठावात सामील होण्याचे आवाहन करित २९ मार्च १८५७ रोजी बाहेर पडला, या प्रसंगापासून १८५७ चा उठाव सुरू झाला, असे मानले जाते. धार्मिक भावन दुखावल्या गेल्यामुळे उठावाला स्वाभाविकपणे सर्वसामान्य लोकांचा पाठिंबा मिळाला. असंतोषाच्या ठिणगीला निमित्तही त्यामुळेच मिळाले.

राणीच्या जाहीरनाम्यानंतर धार्मिक बाबतीतील हस्तक्षेप टाळण्याकडे ब्रिटिशांचा रोख होता हे खरे असले; तरी धार्मिक व सांस्कृतिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची सुप्त आकांक्षा त्यांच्या मनात होती हे दर्शवणारे काही उल्लेख सापडतात. उदाहरणार्थ, मॅक्समुलर १८६६ साली आपल्या पत्नीला पत्रात लिहितो, '...माझ्या वेदांच्या भाषांतरामुळे व पुस्तकांमुळे भारताच्या भविष्यावर फार मोठा परिणाम होणार आहे. वेद हेच भारतीयांच्या धर्माचे मूळ आहे आणि ते कसे विकृत आहे ते त्यांनाच पटवून देणे म्हणजे गेल्या तीन हजार वर्षांत वेदांपासून जे निर्माण झाले ते उद्ध्वस्त करणे होय. भारताचा धर्म नेस्तनाबूद करून गोंधळ निर्माण करण्याचा हाच एक मार्ग असल्याची माझी खात्री झाली आहे.' १६ डिसेंबर १८६८ रोजी त्यावेळेचे भारतमंत्री ड्यूक ऑफ अरगॉइल यांना मॅक्समुलर लिहितो, '...भारतीयांचा प्राचीन धर्म आता पूर्णपणे नष्ट झाला. आताच ख्रिस्ती धर्माने भारतात पाऊल रोवावे.'^{२२}

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात पारंपरिक हिंदू लोक मोठ्या संख्येने होते. चातुर्वर्ण्याश्रम, अवतार कल्पना मानणारा, मूर्तिपूजा करणारा आणि रूढींचे वर्चस्व असलेला हा समाज होता; पण त्यांची धार्मिक जीवनशैली एकसारखी नव्हती. त्यात प्रचंड प्रमाणात विविधता होती.

विविध पंथोपपंथांच्या तात्त्विक व आचारविषयक भूमिका भिन्न होत्या, एवढेच नव्हे; तर कधीकधी त्या एकमेकांच्या अगदी विरोधी होत्या. विविध जाती-उपजातींमधील लोकांची दैवते व उपासना पद्धती यात भिन्नता होती. जत्रा-यात्रा, सण वार, व्रत-वैकल्ये यातही भिन्नता होती. एकच एक प्रमाणग्रंथ नव्हता. याशिवाय जैन, बौद्ध, वीरशैव असे अवैदिक धर्म आणि त्यांचे पंथोपपंथ होते. प्रत्यक्ष व्यवहारात काही अवैदिक धर्मीयांनी जातीय वर्गवारीचा स्वीकार केला होता. भारतात निर्माण झालेल्या वैदिक व अवैदिक धर्माखेरीज शीख, पारशी लोक होते. या शिवाय डोंगर कपारीत, जंगलात राहणाऱ्यांची आपापली धार्मिक व्यवस्था होती. इतक्या विभिन्न धर्मांच्या या लोकांत कधी सामोपचार होता, तर कधी कुरघोडी करण्याची प्रवृत्ती होती. या वातावरणाला मोठा धक्का ख्रिश्चन धर्माच्या आक्रमणाने दिला.

ख्रिश्चन धर्माच्या आक्रमक प्रचाराला प्रतिसाद

ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसारार्थे कार्य एकोणिसाव्या शतकाच्या कितीतरी आधीपासून सुरू केले होते. सेवा करून लोकांच्या मनात स्थान निर्माण करण्याच्या मार्गाबरोबरच आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या लोकांना प्रलोभन दाखवण्याचा, मदत करण्याचा मार्ग त्यांनी धर्मप्रसारासाठी अवलंबला होता. राजकीय सत्ता प्राप्त झाल्यावर ते आक्रमक बनले. ठाणे शहरामध्ये मिशनऱ्यांनी अवघ्या तीन वर्षांमध्ये दरिद्री कुटुंबांमधल्या सहा हजार मुलांना अक्षरशः विकत घेऊन ख्रिस्ती बनवले होते.^{२३} १८१४ नंतर मुंबईत मिशनऱ्यांचा धर्मप्रसार राजरोस सुरू झाला, म्हणूनच १८५२ साली स्वधर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केलेल्या लोकांची संख्या १, १२, ४२५ होती.^{२४} ही गोष्ट ध्यानात घेतली तर धर्मांतराचा वेग लक्षात येईल. या आक्रमक प्रचारांचे पडसाद शतकभर उमटत राहिलेले दिसतात. त्यातील काही प्रमुख घटना उदाहरणादाखल पाहू.

१. पारशी समाजाचा ठराव : डॉ. विल्सन यांच्या प्रचाराने चार पारशी तरुण ख्रिश्चन झाले. त्यामुळे पारशी समाजात खळबळ माजली. ती मुले १६ वर्षांच्या वरची होती. त्यामुळे कोर्टात दाद मिळण्यासारखी नव्हती. तेव्हा नाना शंकरशेटनी पारशी समाजाची सभा घेऊन ३ ठराव केले.

१. मिशनऱ्यांच्या शाळेत कोणीही आपली मुले पाठवू नयेत.

२. जेथे धर्मशिक्षण दिले जाणार नाही अशा शाळा काढण्यासाठी निधी गोळा करावा.

३. मिशनऱ्यांना हिंदुस्थानात येण्यास मज्जाव करण्यासाठी सरकारमार्फत पार्लमेंटकडे अर्ज पाठवून शक्य ते प्रयत्न करावेत.

याच सभेत 'वरील ठरावास हिंदु-मुसलमान यांची सहानुभूती मिळवण्यात यावी' असाही एक ठराव झाला होता. तिसऱ्या क्रमांकाच्या ठरावावर दोन हजार लोकांच्या सहा घेऊन तो नानांच्या पुढाकाराने व सर जमशेटजींच्या शिष्टमंडळाने सरकारला सादर केला.^{२५}

२. श्रीपत शेषाद्रीचे शुद्धीकरण : परळीच्या गोविंद शेषाद्रीची नारायण व श्रीपत ही दोन मुले मुंबईच्या मिशनरी शाळेत शिकत होती. थोरला नारायण डॉ. विल्सन यांच्या प्रभावाखाली येऊन ख्रिस्ती बनला व त्याचा भाऊ श्रीपतही त्याच्या बरोबर राहू लागला. हिंदूंची एक प्रकट सभा भरली. मिशनऱ्यांच्या निषेधाचा ठराव झाला. मुलांचे पालक विल्सनना भेटले; पण त्यांनी दाद दिली नाही. लोक नाना शंकरशेट यांच्याकडे गेले. त्यांनी कोर्टात जाण्याचा सल्ला दिला. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या मदतीने कोर्टातून त्यांनी अल्पवयीन श्रीपतचा ताबा मिळवला. पण दहा दिवस ख्रिश्चन मिशनऱ्यांकडे राहिलेल्या मुलाला स्वीकारायला समाज तयार नव्हता. अशा परिस्थितीत बाळशास्त्री जांभेकरांनी श्रीपत शेषाद्रीचे शुद्धीकरण करून त्याला जातीत घेण्याचे ठरविले. 'श्रीपत बाटल्यामुळे ब्राह्मण जात कमी होत नाही. मात्र श्रीपतला जातीमध्ये समाविष्ट करून घेतल्यामुळे मिशनऱ्यांच्या बाटवण्याच्या कार्याला आळा बसेल' अशी बाळशास्त्रींची भूमिका होती. शुद्धीकरणासाठी त्यांनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी शास्त्रप्रामाण्याचा आधार घेतला. प्रायश्चित्त करवून घेऊन पुणे व नाशिकच्या शास्त्री पंडितांकडून मान्यता घेतली व उत्तरांग प्रायश्चित्तासाठी त्याला काशीला पाठवण्याचे ठरवले. हा सर्व खर्च नाना शंकरशेट यांनी केला.^{२६} मुंबईतील सनातन्यांना हे मान्य नव्हते. ब्राह्मण, प्रभू, शेणवी, सोनार अशा जातिसमूहांनी विरोध केला, एवढेच नव्हे; तर बाळशास्त्रींनाही प्रायश्चित्त घ्यायला भाग पाडले.^{२७}

या घटनेत तत्कालीन धर्ममताचे दर्शन घडते. यवनांशी सहभोजन करून जातिव्यवस्थेचा नियम श्रीपतीने मोडल्यामुळे त्याला पुन्हा धर्मात परत येण्याचे दार बंद झाले. या निमित्ताने शुद्धीकरण करून धर्मात परत घेता आले; तर मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराला आळा बसेल व विहिरीत पावाचे तुकडे टाकून लोकांना बाटविण्याचे

प्रकार कमी होतील, अशी धारणा ठेवून कार्यप्रवृत्त झालेल्या बाळशास्त्रींनी केलेला खटाटोप व्यर्थ झाला. आज आपल्याला काळाच्या बदलामुळे 'ग्रामण्या'तील गांभीर्य लक्षात येत नाही. पण एकोणिसाव्या शतकात त्याचा किती प्रचंड धाक होता, हे अनेक घटनांमधून दिसून येते. लोकहितवादी, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, अण्णासाहेब कर्वे यांना ग्रामण्याच्या दबावामुळे आपापल्या निर्णयांना व कामाला कमी-अधिक प्रमाणात मुरड घालावी लागली होती.

याच धाकाचा परिणाम म्हणून 'परमहंस सभा' बंद पडली आणि त्यानंतर कित्येक वर्षांनंतर चालू झालेल्या प्रार्थना समाजालाही आपली ध्येय-धोरणे मर्यादित करावी लागली. मूर्तिपूजेचा तीव्र निषेध व एकेश्वरी मताचा अंतःकरणपूर्वक पुरस्कार, त्याचप्रमाणे ईश्वराचे पितृत्व व मानवांचे बंधुत्व या तत्वांचा भक्कम पायावर प्रेमसाम्राज्याची उभारणी, अर्थात या तत्त्वांस विघातक व हिंदू समाजाच्या नाशास सर्वस्वी कारणीभूत झालेल्या द्वेषमूलक जातिभेदाचा समूळ उच्छेद हे परमहंस सभेचे मुख्य उद्देश होते; शिवाय विधवा विवाह धर्मशास्त्र संमत आहे म्हणून शक्य त्या सर्व उपायांनी त्यास उत्तेजन देऊन तो समाजात रूढ करण्याचा प्रयत्न करणे, हाही सभेचा एक उद्देश होता.^{२८} सभेचे कामकाज गुप्तपणे चाले.

१८४० च्या सुमारास स्थापन झालेल्या या मंडळीचे मुंबई, पुणे, अहमदनगर, सातारा, बेळगाव, रत्नागिरी इत्यादी ठिकाणी मिळून सुमारे १००० सभासद होते. पुढे कोणीतरी सभासद होण्याच्या मिषाने येऊन मंडळीचे दप्तर लांबवले व सभेच्या हेतूचा विपर्यास करून ही मंडळी लवकरच ख्रिस्ती होणार, अमुक दिवशी त्यांचा बाप्तिस्मा होणार, अशी आवई उठविली. याचा परिणाम असा झाला की, शाळेत जाणाऱ्या मुलांना त्यांच्या आईबापांनी कोणत्याही सभेस जाण्याची बंदी केली. कित्येकांनी मिशनरी शाळांतून आपली मुले काढली व काहींनी आपल्या मुलांना बाहेरगावी पाठवून दिले. सभासदांचेही धाबे दणाणले व आपापल्या जातीकडून आपल्याला त्रास होणार, असे वाटून त्यांनी सभा मोडली.^{२९} ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा रेटा आणि रूढिप्रियता या दोन टोकांत एतद्देशीय धार्मिक वातावरण, असे हेलकावे खात होते.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आणखी एक आक्रमक मार्ग चोखाळला. ठीकठिकाणी वाद घडवून खंडनपर प्रचारसाहित्याच्या साहाय्याने त्यांनी हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा, कर्मकांड, धर्म व रूढी यामुळे स्त्रियांवर होणारा अन्याय, जातिप्रथेमुळे होणारा अन्याय, आचारधर्मातील अनीती, सण-उत्सवातील बीभत्सपणा यांवर त्यांनी जोरदार टीका केली. या खंडनाबरोबरच ख्रिस्ती धर्मातील ईश्वर संकल्पना, नीतिविचार,

मानवतावाद यांचे मंडन करून हिंदूधर्म श्रद्धेसमोर जबरदस्त आव्हान उभे केले. यांच्या विरोधात हिंदू धर्मीयांनीही आघाडी उभारली. 'दर्पण' वर्तमानपत्राने मिशनऱ्यांच्या टीकेला व तत्संबंधित प्रतिक्रियांना व्यासपीठ देऊन धर्मचर्चा घडवली. इ.न.र., रेस्पॉन्डन्ट, एक शूद्र, म्लेंच्छ, मनुष्याचा मित्र निमो अशा टोपणनावानी ही चर्चा होत राहिली. मिशनऱ्यांच्या आक्रमकतेला प्रतिकार म्हणून हिंदू धर्म रक्षकांनी ख्रिस्ती ईश्वर कल्पनेवर हल्ला चढवला. या प्रति हल्ल्यासाठी युरोपातील डेइस्टांनी ख्रिस्ती धर्मावर केलेल्या टीकेचा त्यांनी आश्रय घेतला. व्हॉल्टेअर, काउन्ट वोलनी आणि थॉमस पेन यांच्या लेखनातील तर्क व तपशील यांचा आधार घेतला गेला. हिंदू धर्माची निंदा-नालस्ती करणारे लेखन मोठ्या प्रमाणात आले आहे, असे लक्षात येताच बाळशास्त्री जांभेकर वादात उतरले व त्यांनी मिशनऱ्यांना उद्देशून लिहिले, '...हिंदू धर्माची निंदा केल्याने ख्रिस्ती धर्माचा पक्ष सिद्ध होत नाही. ख्रिस्ती पक्षासारखाच निंदाव्यंजक पवित्रा घेऊन जर ख्रिस्ती धर्माचे वाभाडे काढले, तर ख्रिस्ती धर्मीय म्हणून तुम्हाला काय वाटेल?... हिंदू धर्मावर टीका करण्याच्या ख्रिस्ती धर्माच्या धोरणामुळे विपरीत परिणाम होऊन पालक मुलांना शाळेत पाठवून देत नाहीत, इकडेही लक्ष द्या.'^{३०}

वर्तमानपत्राच्या माध्यमाप्रमाणे प्रत्यक्षातही खंडन-मंडनपर वादविवाद होत होते. १८३० मध्ये बाणकोटच्या रामचंद्राशी मुंबईत रेव्हरंड विल्सनच्या घरी लक्ष्मणशास्त्रींचा वाद झाला. रेव्हरंड विल्सनशी निर्भयराम, किसनदास आणि गोकुळदास यांनी वाद घातला. १८३१ मध्ये मोरभट दांडेकरांनी विल्सनशी वादविवाद केला. १८३३ मध्ये सातारा येथील नारायणराव यांनी विल्सनला प्रत्युत्तर देणारी पुस्तिका लिहिली. या सर्व चर्चांचे स्वरूप ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे हिंदू धर्मावरील आक्षेप व त्याला प्रत्युत्तर असे होते. १८३३ मध्ये पारशी पंडितांशीही विल्सनचा वाद झाला.^{३१}

पुण्यामध्ये शंकराचार्यांसमोर झालेला वाद हा महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक संस्मरणीय प्रसंग आहे. १८७० सालच्या मार्च महिन्यात हा वाद नऊ दिवस चालला होता. (न. र. फाटक : : १४९, ५०) या वादाला ख्रिश्चन धर्मप्रसाराची थेट पार्श्वभूमी नाही. तथापि, आपल्या धर्माचा प्रसार करताना हिंदू धर्मातील ज्या अनिष्ट प्रथांना ख्रिश्चनांनी आपले लक्ष्य बनवले होते, त्या पुनर्विवाहाच्या मुद्द्यावर सुधारक व सनातनी यांच्यात झालेला हा वाद होता.

मिशनऱ्यांच्या या आक्रमक धर्मप्रसाराला विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनी समर्थपणे उत्तर दिले. वैदिक धर्म सोप्या भाषेत समजावून सांगणे आणि मिशनऱ्यांच्याच भाषेत त्यांना प्रत्युत्तर देणे, असे त्यांनी धोरण ठेवले. जानेवारी १८५७ पासून दर गुरुवारी

समुद्रकिनाऱ्यावर त्यांच्या सभा भरू लागल्या. सभेला मिशनरीही हजर असत आणि ते बरेच वेळा प्रतिवादही करीत. सभेला हजार-दोन हजार श्रोते हजर असत. धर्मग्रंथातील विसंगती, चमत्कार, धार्मिक पुरुषांची हेटाळणी, अशा मिशनऱ्यांच्या पद्धतीचा अवलंब करून विष्णुबुवा ख्रिश्चन धर्माचा समाचार घेत. सभेतील त्यांची भाषा इतकी प्रक्षोभक असे की, तेथून बाहेर पडताना लोक मिशनऱ्यांवर धूळफेक करीत, त्यांची हुरे उडवीत आणि शिऱ्यांचा वर्षाव करीत.^{३२}

मिशनऱ्यांच्या आक्रमक धर्मप्रसाराला सामोरे जाताना त्यांच्या शैलीत दिलेले उत्तर आणि त्याचा श्रोत्यांवर झालेला परिणाम याला एक तात्कालिक परिमाण होते. त्याहून कितीतरी अधिक खोल परिणाम करणाऱ्या, धार्मिक जीवनाचा पोत बदलून टाकणाऱ्या घटना व व्यक्ती एकोणिसाव्या शतकात होऊन गेल्या. प्राचीन नैतिक-आध्यात्मिक परंपरेची बैठक असलेल्या व्यक्तींची पाश्चिमात्य विचार परंपरेतील आधुनिकतेशी गाठ पडली. या प्रक्रियेत आधुनिक नैतिक विचारातील प्रमाणमूल्ये आत्मसात करताना, त्यांना आपल्या परंपरेविषयी प्रश्न पडले व त्या प्रश्नांची सोडवणूक करीत करीत त्यांनी परंपरेला नवे रूप देण्याचा प्रयत्न केला, असे एक चित्र एकोणिसाव्या शतकात दिसते.

ब्रिटिशांमार्फत परिचयाच्या झालेल्या सामाजिक समता, मानवी व्यक्तीची स्वयंभू प्रतिष्ठा, तिचे स्वातंत्र्य किंवा स्वायत्तता, विवेकशीलता या आधुनिक सामाजिक मूल्यांचे महत्त्व पटल्यामुळे ज्या विचारी लोकांनी आधुनिक विचारांच्या संदर्भात आपल्या धार्मिक विचारांची पुनर्मांडणी केली अशांमध्ये दादोबा पांडुरंग, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे व महात्मा जोतिबा फुले यांचा समावेश होतो.

दादोबांनी मानवी समतेचे तत्त्व ईश्वर निष्ठेतून निष्पन्न केले. ईश्वर हा सर्व मानवमात्रांचा पिता आहे. त्यामुळे सर्व माणसे एकमेकांचे बंधू आहेत या तात्त्विक अधिष्ठानावर त्यांनी समतेचा व्यवहार उभा करण्याचा प्रयत्न केला. 'धर्मविवेचन' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी एकेश्वरवादी ईश्वर कल्पनेचा पुरस्कार केला आहे. पारंपरिक धर्मानुसार असलेल्या ईश्वर भक्तीतील बाह्योपचार सर्वस्वी नाकारून नीतिपूर्ण, सप्रेम ईश्वर भक्ती हाच खरा पारमार्थिक धर्म असल्याचे सांगितले आहे. याच ग्रंथात 'सर्व मानव समान आहेत' हे आधुनिक मूल्य पत्करून त्यांनी जातिव्यवस्थेचे, वर्णव्यवस्थेच्या ईश्वरी अधिष्ठानाचे खंडन केले आहे.

कोणताही धर्म व धर्मग्रंथ ईश्वरोक्त नाही, असे सांगून त्यांनी ईश्वरी अधिकार नाकारला. त्याचबरोबर धर्मग्रंथांच्या विवेकनिष्ठ, नीतिप्रधान चिकित्सेतून पारमार्थिक धर्माची तत्त्वे प्राप्त होतात, अशी भूमिका घेऊन धर्माच्या चिकित्सेचा म्हणजेच

पर्यायाने व्यक्तीच्या स्वयंनिर्णयाचा अधिकार या आधुनिक मूल्याचा त्यांनी पुरस्कार केला.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे उदारमतवादी होते. त्यांना पाश्चिमात्य संस्कृतीने प्रमाण मानलेली व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, न्याय ही मूल्ये मान्य होती. इमॅन्युएल काण्टची विवेकवादाची तात्त्विक मांडणीही त्यांना मान्य होती; तरीही हिंदू धार्मिक-आध्यात्मिक परंपरा हा हिंदू समाजाच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या मार्गातील अडथळा आहे, असे त्यांना वाटत नव्हते. उलट या परंपरेचा आधार घेऊन सामाजिक परिवर्तन घडवून आणता येईल, असा त्यांना विश्वास होता. म्हणून त्यांनी भागवत धर्माची पुनर्मांडणी केली. धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकी धर्म आणि काम यांना नवा आशय दिला आणि चारी पुरुषार्थांची वेगळ्या प्रकारे सांगड घातली. प्रार्थना समाजाची धर्मविषयक तात्त्विक मांडणी प्राधान्याने न्यायमूर्ती म. गो. रानडे आणि रा. गो. भांडारकर यांनी केली. प्रार्थना समाजामध्ये रानड्यांनी जी व्याख्याने दिली ती 'न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने' या ग्रंथात समाविष्ट आहेत. त्यांच्या आधारे रानड्यांची धर्मविषयक भूमिका समजावून घेता येते.

भागवत धर्म हे हिंदू किंवा वैदिक परंपरेचे सर्वांत अलीकडचे रूप आहे आणि प्रार्थना समाज हे भागवत धर्माचे विशुद्ध रूप आहे, असे रानडे मानत. प्रत्येक जिवंत परंपरेचे सतत अंतर्गत मूल्यमापन होत राहिले पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी हिंदू धार्मिक परंपरेची चिकित्सा व मूल्यमापन केले. मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सर्व माणसांना उपलब्ध असला पाहिजे, ही कोणताही मोक्षमार्ग प्रमाण असण्याची आवश्यक अट आहे. भक्तिमार्ग ही अट पूर्ण करतो, योगमार्ग नाही, अशी रानड्यांची भूमिका होती.^{३३}

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी पारंपरिक धर्मविचारात कोणती भर टाकली हे सांगताना मे. पुं. रेगे लिहितात, '...माणसाच्या ठिकाणी ज्या शक्ती असतात त्यांचा विकास होणे आणि त्यांची क्षमता वाढणे, हे मानवी जीवनाचे साध्य आहे, सुखप्राप्ती हे नव्हे; आणि धर्माचरण हे साध्य सिद्ध करण्याचा मार्ग आहे, असा जर भागवत पंथाचा सिद्धांत असेल, तर माणसाच्या प्राप्तव्याविषयीचा एक वेगळा विचार भारतीय तत्त्वज्ञानात (भागवत धर्माने म्हणजे पर्यायाने रानड्यांनी) प्रविष्ट केला, असे म्हणावे लागेल.'^{३४}

प्रार्थना समाजाचे धार्मिक तत्त्वज्ञान विशद करण्याचे महत्त्वाचे कार्य न्यायमूर्ती म. गो. रानड्यांनी केले. त्यांच्या व्याख्यानांना लोक मोठ्या संख्येने उपस्थित असत. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी प्रार्थना समाजाच्या शाखा होत्या. प्रार्थना समाजाची

चळवळ ही धार्मिक सुधारणा करणारी चळवळ असली, तरी तिला सामाजिक सुधारणांमध्ये रस होता. जातिभेद, धर्मभेद नष्ट करणे, स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणे व रूढी-परंपरांतील अनिष्ट, अन्याय्य भाग काढून टाकणे प्रार्थना समाजिस्टांना आवश्यक वाटे. डॉ. आत्माराम पांडुरंग, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, रा. गो. भांडारकर, सर चंदावरकर, महर्षी शिंदे अशी थोर मंडळी कार्यरत असल्यामुळे आपल्या परंपरेत राहून, परंपरेची आधुनिक मूल्यांच्या आधारे चिकित्सा करण्याचे स्वातंत्र्य स्वीकारून, परंपरेची नवी घडण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रार्थना समाजाने एकोणिसाव्या शतकातील तरुण सुशिक्षितांना आकर्षित व प्रोत्साहित केले. एक वेगळे धार्मिक वातावरण तयार झाले.

एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक वातावरणाला संपूर्ण छेद देणारे, एवढेच नव्हे, तर परंपरेलाच नाकारणारे धार्मिक (आणि म्हणूनच सामाजिकही) विचार जोतिबा फुले यांनी मांडले. हिंदू परंपरेचे खंडन करून त्याविरुद्ध लढा पुकारला. पारंपरिक हिंदू धर्माने शूद्रांना व स्त्रियांना ज्ञानाचे अधिकार नाकारले आणि त्यांना कायमच्या गुलामगिरीत ठेवले, हा त्यांचा आक्षेप होता. म्हणून त्यांनी पारंपरिक धर्म नाकारून 'सार्वजनिक सत्य धर्म' स्थापला. 'सार्वजनिक सत्य धर्म' पुस्तिकेत त्यांचा धार्मिक दृष्टिकोन प्रकट झाला आहे. हा धर्म सर्व मानव स्त्री-पुरुषांच्या हितासाठी आहे, असे ते प्रस्तावनेत सांगतात. या ग्रंथाचे स्वरूप प्रश्नोत्तररूप संवादाचे आहे. सुख, धर्म पुस्तक, निर्माणकर्ता, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य अथवा अन्नदान, अनुष्ठान, स्वर्ग, स्त्री-पुरुष, पाप-पुण्य, जातिभेद अशा अनेक गोष्टींबद्दलची तात्त्विक भूमिका त्यात परखडपणे मांडली आहे. पुरुषापेक्षा स्त्री श्रेष्ठ आहे असे फुले सांगतात. मानवी प्राण्यात जातिभेद नाहीत. गुणकर्मानुसार माणसामाणसांत भेद करता येणार नाही, अशी भूमिका ते मांडतात.

जोतिबांचा धर्म एकेश्वरी आहे. ते मूर्तिपूजा, परलोक मानत नाहीत. अनंत विश्वाचा निर्माता निर्मिक आहे. सर्व प्राणिमात्रांच्या सुखासाठी त्याने निसर्गाची व जगाची हेतूपूर्वक निर्मिती केली आहे. तो कनवाळू आहे, असे ते सांगतात. आपला धार्मिक व सामाजिक तत्त्वविचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी २४ सप्टेंबर १८७७ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. व्याख्याने, लेख इत्यादींच्या माध्यमांतून जनजागरण करण्याचे धोरण ठेवून महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी सत्यशोधक समाजाच्या शाखा चालू झाल्या. दर आठवड्याला सभा होऊ लागल्या. या सभामध्ये ब्राह्मणांकडून आपले धार्मिक विधी न करविता, ते आपले आपणच करावे, शिक्षणाचे महत्त्व, मद्यपानास, हिंसेस विरोध यांसारख्या विषयांवर चर्चा होत, विचार मांडले जात.

रा. भालेकर, तरवडे, डॉ. सदोबा गावडे, शाईवाले घोरपडे बंधू ही मंडळी त्यात विशेष लक्ष घालत. पुढे या सामाजिक संस्थेचे चळवळीत रूपांतर झाले. आधुनिक काळातील बव्हंश पुरोगामी चळवळींना या चळवळीने प्रेरणा दिली आहे.

एका बाजूला धर्माची आणि समाजाची अशी पुनर्रचना करण्याचे काम चालू होते; तर दुसऱ्या बाजूला सर्वसामान्य लोकांच्या वर्तनातील लहानसहान गोष्टीसुद्धा रूढींनी आणि कर्मकांडांनी बांधलेल्या होत्या. प्रत्येक जात-जमातीतील लोक विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, ग्रामदैवते, जत्रा-यात्रा, कुलदैवते या सामाजिक संस्थांच्या आधारे ही पारंपरिक रहाटी अनुसरत होते. अंधश्रद्धा, कर्मकांड, धर्माबद्दलच्या विपरित कल्पना यांच्या कचाट्यातून सुटायला लोक तयार नव्हते. एकोणिसाव्या शतकातील ही जीवनशैली कशी होती, ते न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांच्या चरित्रातील उद्धृतात स्पष्ट दिसते. न. र. फाटक लिहितात, 'एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम चरणाच्या काळात नजर टाकली तर काय दिसते? सनातन वहिवाटीस अनुसरून भरतखंडाच्या चतुःसीमेत लोक आपापल्या समजुतीप्रमाणे धर्माचरण करित असल्याचे आढळून येईल. पण हिंदू समाजाचा धर्म एकसूत्री नव्हता. कोठे हवेतल्या सूक्ष्म जंतूंची हिंसा घडू नये म्हणून नाकातोडाला फडकीं बांधणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे तांडे दिसले तर दुसऱ्या जागी उपास्य दैवताला प्रसन्न राखण्याकरिता रेड्यांबकऱ्यांबरोबर माणसांच्या राजरोस कत्तली उडत होत्या. काही जातींत मुलगी उपजताच तिला तिचे नातेवाईक धर्माप्रीत्यर्थ कंठस्नान घालीत होते तर कांही जाती मुलींना देवास अर्पून व्यभिचाराच्या मार्गात बेधडक ढकलून देत होत्या. कित्येक जातींत बापांच्या मिळकतीच्या वारसा मुलाकडे जात असला तर कांही जातींत हा वारसा मुलीकडे जाण्यांतच मुक्तिप्रद धर्माचरण घडते असा समज होता. स्त्रियांच्या बाबतींत पाळल्या जाणाऱ्या धर्मविधीला कोठेच खळ नव्हता. चित्तार्थीत किंवा थड्याच्या खाड्यांत, जशी चाल असेल त्याप्रमाणे पतिलोकी जाण्याकरिता स्त्रिया बेलाशक उड्या टाकून प्राणत्याग करित होत्या. ब्राह्मणांच्या स्त्रियांना आणखी एक देहान्ताचा मार्ग मोकळा होता. ब्राह्मणांची जात सर्व श्रेष्ठ, त्यांतल्या त्यांत काशी क्षेत्रांतले ब्राह्मण अतिपवित्र, त्यांनी अपराध केल्यास त्यांच्या वाटेला जाण्याची कंपनी सरकारच्या हिंदी शिपाईप्याद्यांची छाती नव्हती. अशा काशीक्षेत्रवासी ब्राह्मणांना न्यायासनासमोर खेचून नेण्याचा फायदा जेव्हां निःपक्षपात जारी झाला, तेव्हां त्यांनी एक उपाय शोधून सरकारचा प्रतिकार चालविला. कोणी पकडायला आला की, अंगावर वस्त्याने किंवा सुरीने धाव मारून द्यावयाचे, एवढ्याने न भागल्यास विष खाण्याचा धाक घालायचा, केव्हां केव्हां विष खावयाचे, इतक्या उपर जर सरकारी शिपाई ऐकेनासे झाले, तर जमिनीत खड्डा खणून त्यांत एखादी

बाई बसवावयाची व खड्ड्यांभोवती सर्पणाचा ढीग घालून धरपकड झाल्यास त्या बाईच्या बलिदानाची दटावणी दाखवावयाची. या प्रकाराने पुष्कळदा सरकारी कायद्याची अंमलबजावणी फेटाळून त्यांना ब्राह्मणाच्या छत्राखाली सुरक्षितपणाने गैरकायदा हक्कांवर पुष्ट होतां असे. कंपनीच्या अमलाखाली कित्येक वर्षे ब्राह्मणाला खुनाबद्दल शिक्षा देण्याचा प्रघात नव्हता. माळव्यांमध्ये विंध्य सातपुड्याच्या जंगलांत राहणारे ठग आपल्या दैवतांची मर्जी राबण्याकरिता एकट्या दुकट्या वाटसरांना ठार मारून त्यांजवळच्या सर्वस्वाची लूट करित होते. अशी रीतीने सर्व प्रकारेच देवताराधन शेंकडों वर्षे बिनहरकत चाललें असतां, हिंदू समाजाने एकोणिसाव्या शतकांत जोडले काय तर अमर्याद अधःपतन! ऐहिक अभ्युदय व पारलौकिक कल्याण हे धर्माचरणाचे दोन उद्देश आहेत, त्यापैकी ऐहिक अभ्युदयाचा मार्ग इंग्रजी राज्यांत खुंटला व पारलौकिक कल्याणाबद्दल खात्री कोणाला देतां येणार? तीर्थस्थाने म्हणजे धर्माची माहेरघरे, पण तेथे पहायला जावें तर अन्य स्थानापेक्षांही जास्त गलिच्छपणा भरलेला. कोल्हापूर हे माधवरावांचे लहानपणचें निवासस्थान, यासाठी तेथली थोडी हकीकत देणे योग्य आहे. कोल्हापूर हे एक धर्मक्षेत्र आहे. काशीइतकाच त्याचा मान आहे. परंतु माधवराव लहान असतांना, दाजी कृष्ण पंडितांच्या कारकीर्दीत एका प्रवासी गृहस्थानें तेथील पवित्र स्थळें 'विष्णामूर्त उच्छिन्त' यांनी बुजबुजलीं आहेत, तीर्थकुंडांतून पाप उघडकीस न येण्याकरितां जन्म होतांच ठार मारलेल्या कोवळ्या जारज अर्भकांचे मुडदे सापडतात; असे वर्णन लिहून ठेवले आहे.^{३५}

गळ टोचणे, बगाड चालविणे अशी क्रूर आणि वेडगळ कृत्ये धर्माच्या, देवाच्या नावावर केली जात होती. धार्मिकतेच्या बुरख्याआड अनाचारही चालू होता. धर्माच्या नावावर अनाचार माजवणाऱ्या तांत्रिकांचा पंथ पुण्यात सुरू झाल्याची माहिती लोकहितवादींच्या पत्र नं. ६ मध्ये मिळते.^{३६} (संपा.) धर्माने मान्यता दिलेल्या बालविवाहाच्या रूढीमुळे केवढे क्रौर्य निर्माण होत होते आणि लहान वयातील मुलींचा त्यात बळी जात होता, याचे दर्शन आगरकरांच्या अनेक लेखांमध्ये घडते.^{३७}

धर्माच्या बुरख्याखाली चाललेला असा अनाचार, कर्मकांड व अंधश्रद्धा यांच्या प्राबल्यामुळे निर्माण होणारे पराकोटीचे दुःख व अमानुष क्रौर्य, अस्पृश्यतेची भयानक आणि माणुसकीला काळिमा फासणारी वहिवाट, स्त्री-पुरुष विषमता, यासारख्या गोष्टींमुळे इथला समाज निःसत्त्व झाला. अन्याय करणारे दंभाने आणि सत्तामदाने अंध झाले, तर ज्यांच्यावर अन्याय होत होता ते हे धर्माने दिलेले जिणे आहे असे मानून श्रद्धेने, विनातक्रार जगत राहिले. एकोणिसाव्या शतकात ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी आपल्या धर्माच्या प्रसाराच्या हेतूने, इथल्या धर्माने संरक्षिलेल्या अनिष्ट प्रथांवर टीका

करण्यास सुरुवात केली, तसेच आपल्या आधिपत्याखाली असलेल्या प्रदेशात शांतता व सुव्यवस्था नांदावी या हेतूने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी काही रूढींना, चालीरीतींना विरोध केला. एवढेच नव्हे तर, कायदे करून शोषण थांबवण्याचे प्रयत्न केले. त्याच सुमारास नव्या पद्धतीचे शिक्षण घेतल्यामुळे, आपल्या धर्माकडे व समाजाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहून समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काही तरुण पुढे आले. नव्याने होणाऱ्या बदलांना सनातन्यांनी प्रखर विरोध केला. या सर्व गोष्टींचा एकत्रित परिणाम होऊन, पूर्वीपेक्षा अगदी वेगळे वातावरण तयार झाले.

सामाजिक प्रश्न : विचारमंथन आणि सुधारणा

व्यक्ती व्यक्तींनी समाज बनतो. या समाजाचा गाडा सुरळीत चालावा, कार्ये सुखरूप पार पाडावी म्हणून सामाजिक संस्थांचा उदय होतो. या सामाजिक संस्था परस्परांशी संलग्न वैचारिक व भावनिकदृष्ट्या समान असतात, त्या परस्परांना पाठिंबा देत, बळ देत टिकून राहातात. असे घडत असताना सामाजिक जीवन आणि सामाजिक भान आपोआप आकाराला येते. वर्णव्यवस्थेची वीण, श्रेष्ठ - कनिष्ठतेची उतरंड, पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती, पुरुषांचे वर्चस्व अबाधित राखणारी विवाहसंस्था व कुटुंबसंस्था, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील जातपंचायत, गावपंचायत इत्यादी संस्था, या सगळ्यांनी व सामंतशाही व्यवस्थेने मुदवलेली समर्पणवृत्ती, निष्ठा ही श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव व्यक्त करणारी मूल्ये या सगळ्यांनी मिळून एकोणिसाव्या शतकातील समाजभान तयार झाले होते. अर्थात त्यापूर्वीच्या कितीतरी शतकांच्या कालखंडातील समाजाच्या धमन्यांतून वाहत वाहत ते इथवर येऊन पोहोचले होते. एकोणिसाव्या शतकात घडून आलेल्या सत्तांतराला; तसेच ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराला आणि या दोन्हींच्या मुळे तयार झालेल्या नव्या परिस्थितीला महाराष्ट्रीय समाजाने जो प्रतिसाद दिला, त्यामुळे इथल्या सामाजिक जीवनात विलक्षण खळबळ निर्माण झाली. इंग्रजी पद्धतीचे शिक्षण घेतलेल्या तरुणांची दृष्टी आणि वस्तुस्थितीचा अर्थ लावण्याची पद्धत बदलली. त्यामुळे नवे प्रश्न निर्माण झाले. जुनी मूल्ये, सामाजिक संस्था, आचारविचाराच्या पद्धती, तत्त्वे, श्रद्धा हे सगळेच प्रश्नचिन्हांकित झाले. कधीकधी तर त्यांना आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले गेले. नवी घडी बसवण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. या प्रयत्नांची दृश्य रूपे, बदल आपल्याला अनेक चळवळींच्या रूपात पाहाता येतात. जातिभेद निर्मूलनाची चळवळ, विधवा विवाह चळवळ, स्त्रीशिक्षणासाठी केलेले प्रयत्न यांसारख्या चळवळी व कृती, त्यांना झालेला विरोध, संघर्ष, मिळालेले यश यांनी मिळून एकोणिसाव्या शतकातील समाज जीवनाला एका नव्या वळणावर आणून उभे केले.

ऋग्वेदाच्या अखेरच्या कालखंडाइतका जुना इतिहास असलेली चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आणि जातिसंस्था यांची एकमेकांत सरमिसळ होऊन त्याचे स्वरूप तीव्र आणि जान्क अशा जातिभेदाच्या रूपाने आपल्याला एकोणिसाव्या शतकात दिसते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात प्राचीन व मध्ययुगीन काळात वर्ण- जातिव्यवस्थाविरोधी अशा अनेक चळवळी आणि संघर्ष झाले होते.^{३८} तरी एकोणिसाव्या शतकात या संदर्भात घडलेल्या चळवळी आणि संघर्ष यांना विशेष महत्त्व आहे. त्यांना ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी केलेल्या हिंदू धर्माच्या व समाजव्यवस्थेच्या परखड विश्लेषणाची पार्श्वभूमी आहे. पाश्चात्यांकडून आलेल्या व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता या आधुनिक मूल्यांच्या परिचयाचा आधार आहे.

ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करायचा असेल, तर हिंदू धर्मातील कच्चे दुवे शोधणे गरजेचे आहे, हे समजल्यानंतर ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांची दृष्टी आपोआप हिंदू धर्मातील वर्ण - जातिव्यवस्थेकडे वळली. त्यांनी वर्ण - जातिव्यवस्थेवर व त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या विषमतेवर प्रहार करायला सुरुवात केली. डॉ. जॉन विल्सन यांनी १८३२ साली प्रसिद्ध केलेले हिंदू धर्म प्रसिद्धीकरण नावाचे दोन खंडांतील पुस्तक व निडिबटचे 'भगवद् गीतेचे सार' हे पुस्तक याची साक्ष देते.^{३९} याशिवाय बाबा पद्मनजी, रे. रामकृष्ण वि. मोडक हेही हिंदू धर्मावर उघडपणे टीका करित होते. ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या या प्रयत्नांचा परिणाम होऊन काही लोक धर्मांतर करू लागले. या घटनांचे पडसाद वेगवेगळ्या प्रकारे उमटले. सनातनी लोक आक्रमक झाले. वादविवादाबरोबरच ग्रामण्य, दंड, प्रायश्चित्त अशी हत्यारे त्यांनी उपसली. व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता इत्यादी नवी मूल्ये स्वीकारलेल्या नवशिक्षितांनी परंपरेची, धर्माची चिकित्सा करून पुनर्रचना करण्याचा मार्ग पत्करला. त्यातून प्रार्थना समाजाची चळवळ उभी राहिली, तर महात्मा फुल्यांनी परंपरेला नकार दिला. त्यातून सत्यशोधक चळवळ उभी राहिली.

सनातनी लोकांची भूमिका

सनातनी लोकांनी जातिव्यवस्थेचे जोरदार समर्थन केले. गंगाधरशास्त्री फडके यांचे 'हिंदुधर्मतत्त्व' हे पुस्तक सनातन्यांची भूमिका व्यक्त करणारे प्रातिनिधिक पुस्तक म्हणता येईल. बहुतेक वेळेला जातिप्रथा न पाळणाऱ्यांवर बहिष्कार घातला जायचा. काही जातींना संस्कृत शिकवल्याबद्दल अभ्यंकर व गोखले या दोन शास्त्रांवर घातलेला बहिष्कार, पंचहौद मिशन प्रकरण ही उदाहरणे बोलकी आहेत. सनातन्यांचे

अध्वर्यू मानले जाणारे लोकमान्य टिळक जातिव्यवस्थाविरोधी प्रचार करणाऱ्यांचा समाचार घेत आणि माफक प्रमाणात सुधारणावादही स्वीकारीत असत.^{४०}

परमहंस सभा व प्रार्थना सभा

जातिभेदाचा विध्वंस करण्याच्या हेतूने दादोबा पांडुरंगानी १८४० मध्ये मुंबईत परमहंस सभा स्थापन केली. ही सभा गुप्त होती. जातिभेदाचे बंधन आपण पाळत नाही, हे सिद्ध करण्यासाठी ख्रिस्ती भटारखान्यात तयार झालेला पावाचा तुकडा खाऊन वर परजातीतल्या माणसाच्या हातचे पाणी पिण्याची कृती परमहंस सभेचे सभासद दर आठवड्याला करीत. ही सभा फार काळ टिकली नाही. पुढे काही वर्षांनी परमहंस सभेच्या प्रेरणेतून प्रार्थना समाजाची स्थापना झाली. डॉ. आत्माराम पांडुरंग, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, रा. गो. भांडारकर यांच्या नेतृत्वाखाली, मार्गदर्शनाखाली प्रार्थना समाजाचे काम चालत असे. १८९० साली प्रार्थना समाजाने अस्पृश्य वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी रात्रीची शाळा सुरू केली. रानडे, भांडारकर, चंदावरकर यांसारखी मंडळी आपल्या व्याख्यानांमधून आणि लेखनांमधून जातिभेद निर्मूलनाची आणि अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्याची गरज याविषयी विचार व्यक्त करीत असत. समविचारी राजारामशास्त्री भागवतांनीही चातुर्वर्ण्यावर दोन लेख लिहिले. कट्टर सुधारकांचा दृष्टिकोन या लोकांपेक्षा थोडा वेगळा होता. धर्म-जातिसंस्थेच्या चौकटीत राहून सुधारणांचा पुरस्कार करणारे लोकहितवादी, जातिसंस्थेचे उच्चाटन करण्यास कटिबद्ध असलेले महात्मा फुले, अज्ञेयवादी व बुद्धिप्रामाण्यवादी आगरकर यांच्या प्रेरणा भिन्न असल्या, तरी त्यांनी अत्यंत त्वेषाने जातिभेदावर प्रहार केले. शतपत्रांतून व्यक्त झालेल्या विचारांना काही प्रमाणात धर्मनिष्ठेच्या मर्यादा होत्या, तरीही त्यांनी जातिभेदाविषयी ब्राह्मण, मराठा अशा उच्च जातींवर लोकहितवादींनी केलेली टीका त्या काळाच्या संदर्भात विशेष धैर्याची होती.

बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टिकोनातून सामाजिक दोषांची मीमांसा करणारे आगरकर जातिभेदाविषयी लिहितात, '...जे कोणी सोवळ्या-ओवळ्याच्या प्रश्नात आपले मन नीटपणे घालतील त्यांना या अडचणींमुळे आमच्या देशाचारात प्रचंड विचारशून्यता ओतप्रोत भरून चालली आहे, असे कबूल केल्याशिवाय राहावणार नाही... समाजाच्या विलक्षण रहाटीमुळे उच्चनीचत्व अस्तित्वात येऊन तदनुसार जो व्यवसायविभाग सहजगत्या झाला आहे, त्यास ईश्वरकृत व सनातन मानून उच्च वर्गात जन्माला आलेल्या लोकांनी नीच वर्गात जन्माला आलेल्या लोकांना अपवित्र व अस्पर्श मानणे याहून मनुष्याच्या विचारीपणास लांछनास्पद अशी दुसरी गोष्ट नाही.'^{४१}

महात्मा फुले यांनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीची ब्राह्मण शोषक व ब्राह्मणेतर शोषित अशी मीमांसा केली होती. ब्राह्मण परके आहेत, एतद्देशीय नाहीत, अशी त्यांची भूमिका होती. 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्याचा आसूड', 'तृतीयरत्न', 'इशारा' या सर्व ग्रंथांमधून त्यांनी जातिभेद मानण्याच्या प्रश्नावर परखड लेखणी चालवली. धूर्त ब्राह्मण हे शूद्रातिशूद्रांना, कुणब्यांना किंवा धनगरांना कसे फसवतात व त्यांची लुबाडणूक करून गांजतात हे सर्वासमोर आणले. महात्मा फुले एक कृतिशील समाज क्रांतिकारक होते. त्यांनी आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला, अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केल्या. अस्पृश्यांसाठी शिक्षणाची संधी निर्माण करण्याचे आणि जातिभेद उच्चाटनाचे कार्य महात्मा फुल्यांनी तळमळीने केले. म्हणूनच पुढील काळात डॉ. भीमराव आंबेडकरांनी त्यांना गुरुस्थानी मानले. पुढील काळातील विषमतेविरुद्धच्या सर्व चळवळींचे महात्मा फुले हे प्रेरणास्रोत बनले.

स्त्रीशिक्षण

एकोणिसाव्या शतकातील महत्त्वाचा प्रश्न म्हणून स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न ऐरणीवर आला. धर्मप्रसार करण्याच्या हेतूने मिशनऱ्यांनी स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात केली. ब्रिटिश सरकारही त्याला अनुकूल होते. सुरुवातीला या दोघांच्या सहकार्याने व नंतर स्वतंत्रपणे एतद्देशीय सुधारकांनी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. एकोणिसाव्या शतकात या सर्वच घटना सहजासहजी घडलेल्या नाहीत, कारण स्त्रीशिक्षण म्हणजे तत्कालीन समाजव्यवस्थेत परंपरेला आव्हान होते. तेव्हा परंपरेचे पाईक आणि पुरोगामी सुधारक यांमध्ये वादविवाद होणे स्वाभाविक होते आणि तसे ते झालेही. दोन्हीही पक्ष हिरिरीने आपली बाजू मांडत राहिले आणि त्याचे पडसाद जाहीर सभा, नियतकालिकांमध्ये उमटत होते. पण या सर्व गदारोळात मुली शाळेत जात होत्या, स्वतंत्रपणे विचार करत होत्या, सभेमध्ये निबंध वाचत होत्या. एकूणच आपल्या आणि आपल्याबरोबरीच्या इतर स्त्रियांच्या आयुष्याला एक नवीन आकार देऊ पाहत होत्या.

स्त्रीशिक्षणासाठी मिशनऱ्यांचे आणि एतद्देशीय सुधारकांचे प्रयत्न

१८२४ साली मुंबई शहरात अमेरिकन मिशन सोसायटीने पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली. १८२९ पर्यंत नऊ शाळा मुलींसाठी सुरू झाल्या होत्या आणि त्यामध्ये ४०० मुली शिकत होत्या. पुढे १८३१ साली अमेरिकन मिशनने अहमदनगरमध्ये मुलींसाठी शाळा आणि वसतिगृह सुरू केले. पुढे काही काळातच मिशनऱ्यांनी

महाराष्ट्रात नाशिक, ठाणे, पुणे जिल्ह्यांत तसेच कोकण व गोवा इथेही ठिकठिकाणी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. १८२६-२७ साली मिशनऱ्यांच्या सर्व शाळांत मिळून ३०० मुली जात होत्या. त्यांची संख्या १८४९-५० साली २००० झाली. या मुलींना शाळेत येण्यासाठी पैसे द्यावे लागत.४३

१८४८ मध्ये मुंबईत डॉ. भाऊ दाजी लाड, रावसाहेब मंडलीक, दादाभाई नौरोजी वगैरे मंडळींनी 'स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी'ची स्थापना केली.४३ मुलींच्या शिक्षणासाठी एतद्देशीयांनी केलेला हा प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहे; तरी यामध्ये युरोपियन लोकांचा सहभाग होताच. पण या संस्थात्मक पातळीवरील कार्याची सुरुवात होण्यापूर्वीच १८२४ च्या मार्चमध्ये मुंबईत गंगाबाई नावाच्या स्त्रीने मुलींसाठी शाळा सुरू केली होती. दोन इंग्रज स्त्रियांनी गंगाबाईंना मदत करण्याची तयारी दर्शवली. परंतु मे महिन्यातील पटकीच्या साथीत गंगाबाईंचा मृत्यू ओढवल्याने शाळा बंद पडली. परंतु त्यांच्या अनुकरणातून अन्य शाळा सुरू झाल्या.४४

मुलींच्या शिक्षणासाठी झालेले हे सगळे प्रयत्न लक्षात घेऊनही, महात्मा फुले यांनी १८५१ मध्ये पुण्यात सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. एका एतद्देशीयाने आपल्या सहकान्यांच्या मदतीने पुण्यासारख्या शहरामध्ये चालवलेली शाळा ही तत्कालीन व्यवस्थेमध्ये सहजसाध्य गोष्ट नव्हती. महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी कितीतरी वर्षे या मुलींच्या शाळेत त्यांना शिकवण्याचे काम केले. हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात की, "कालांतराने त्या शाळेची व्यवस्था मी एतद्देशीय सुशिक्षितांच्या एका समितीकडे सोपविली. या समितीच्या विद्यमाने शहराच्या इतर भागांत अशाच आणखी दोन शाळा उघडण्यात आल्या."४५

दुसरी शाळा रास्ता पेठेत १७ सप्टेंबर १८५१ मध्ये चालू झाली आणि तिसरी शाळा १५ मार्च १८५५ रोजी वेताळ पेठेत चालू झाली. सावित्रीबाई एक पै पगार न घेता बुधवार पेठेतील शाळेत काम करित. त्यांच्या हाताखाली दोन शिक्षक होते. रास्ता पेठ आणि वेताळ पेठ या शाळांत मास्तरच शिकवीत. याच शाळांबद्दलची माहिती त्यावेळच्या 'पूना ऑब्झर्व्हर'च्या एका अंकात मिळते; त्याप्रमाणे वेताळ पेठेतील शाळांमध्ये शिकवण्याचे व देखरेखीचे काम महात्मा फुले करत, त्यांच्या मदतीला ब्राह्मण मास्तर होते पण या शाळांचा खर्च महात्मा फुले स्वतःच्या पैशाने करत आणि या कामी त्यांना एतद्देशीय व युरोपियन लोकांची मदत होत असे.४६ पुढे त्यांना शाळेसाठी दक्षिणा प्राइझ फंडातून दरमहा रुपये २५ ची ग्रँट सुरू झाली.

मुर्लींच्या या शाळांचे पुढे काय झाले? याबद्दलची माहिती, महात्मा फुल्यांनी हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेल्या निवेदनात मिळते. ते म्हणतात, “माजी शिक्षामंडळीचे अध्यक्ष सर अर्स्किन पेरी आणि सरकारचे तत्कालीन सचिव श्री. लुम्सडेन यांनी मुर्लींच्या शाळांना भेटी देऊन, शिक्षणक्षेत्रात सुरू झालेल्या या नव्या चळवळींबद्दल समाधान व्यक्त केले आणि शालजोडी देऊन माझा गौरव केला. या संस्थांमध्ये मी सुमारे नऊ-दहा वर्षे कार्य करित होतो; पण काही विशिष्ट परिस्थितीमुळे ... जिच्या तपशीलवार उल्लेखाची येथे जरूरी नाही - ते कार्य मी सोडले. सध्या समितीने मुर्लींच्या शाळांची व्यवस्था शिक्षणखात्याकडे सुपूर्द केली असून मिसिस मिचेलच्या देखरेखीखाली त्या शाळा अद्यापही चालू आहेत.”^{४०}

महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन रेव्हरंड सोराबजी यांच्या पत्नी फ्रान्सीना यांनीही पुण्यात मुर्लींची एक शाळा सुरू केली.^{४१} अशा प्रकारे व्यक्तिगत आणि सामूहिक स्तरावर स्त्रीशिक्षणासाठी प्रयत्न होत होते; पण शिकल्या, तर स्त्रिया विधवा होतील, ही अनाटायी भीती स्त्रियांना शिक्षणापासून दूर लोटत होती. स्त्रिया शिकल्या तर घरातल्या वडीलधाऱ्या मंडळींचा अपमान होतो; हा समजही स्त्रियांच्या शिक्षणातील अडथळा ठरत होता. त्यामुळे मुर्लींना, स्त्रियांना शाळेकडे आणण्यासाठी प्रयत्न करावे लागत होते. जनमत तयार करणे, मन वळवणे आणि प्रलोभने दाखवणे, असे प्रयत्न मिशनरी आणि एतद्देशीय सुधारक करित होते. काही लोकांनी आपल्या घरापासून स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात केली होती. महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळराव जोशी, गोविंदराव कानिटकर यांनी आपापल्या पत्नीला शिकवण्यासाठी स्वतः कष्ट घेतले होते.

आपल्या कौटुंबिक आयुष्यात ज्याप्रमाणे काही लोक स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करित होते; त्याचप्रमाणे काही लोक नियतकालिकांतून, सभासंमेलनांतून स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार किंवा विरोध करणारे विचार मांडत होते. लोकहितवादी, गो. ग. आगरकर यांचे विचार या दृष्टीने मननीय आहेत. लोकहितवादी शतपत्रांमध्ये म्हणतात, ‘...जोपर्यंत आम्ही आपल्या देशात बायकांस शहाण्या करणार नाही, तोपर्यंत आम्ही मूर्ख राहू, कारण की, बायकांचे हाती प्रथम मुलास रीतभात लावतो आहे. तेथेच जर बिबा पडला; तर पुढे सुधारत नाही. लहानपणी जी बुद्धी ती शेवटपर्यंत राहते. याजकरिता बायका शहाण्या पाहिजेत.’^{४२} (पु. ग. सहस्रबुद्धे संपा. : २००४ : १०३) आगरकरही अशाच प्रकारचा विचार मांडत होते असे दिसते. ते म्हणतात, “लहान मुलांच्या शिकण्याबद्दल सरकारने जितकी सक्ती केली पाहिजे तितकी मुर्लींच्या शिकण्याबद्दलही केली पाहिजे; किंबहुना मुर्लींच्या शिकण्याबद्दल थोडीशी अधिक केली पाहिजे!” पुढे

ते लिहितात, “...स्त्रीवर अपत्य संगोपनाचे एवढे जबाबदारीचे काम आपण सोपवितो तिला अक्षरशः असू देणे अत्यंत अहितकर आहे असे आम्हास वाटते.”^{५०}

लोकमान्य टिळक हे तर स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतीत बरेचसे उदासीन होते, असे दिसते. संमतविषयाच्या कायद्याचे प्रकरण उद्भवण्यापूर्वी टिळकांनी पुण्यातील फीमेल हायस्कूलच्या शिक्षणक्रमाबद्दल ‘केसरी’त एक चार लेखांची माला गुंफली. योजलेला शिक्षणक्रम निरुपयोगी आहे, त्यावर खर्च होणारा पैसा फुकट जातो. असे सांगताना त्यांनी जी विधाने केली आहेत, त्यामध्ये ते म्हणतात, “स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे स्वतंत्र, व्यवसायात पडण्याला शतकांचा नव्हे, तर सहस्रांचा अवधी आहे.” या मालेतील चौथ्या लेखात ते म्हणतात, “सध्याच्या समाजस्थितीचा विचार करितां पुण्यातील फीमेल हायस्कूल किंवा त्याचे बोर्डिंगपासून आम्हांस कांहीही फायदा नाही. ज्याप्रमाणें प्रार्थना समाजाने धर्मसुधारणा झाली नाही त्याचप्रमाणे या हायस्कूलानेंही स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यां काहीं व्हावयाचे नाही... एकंदर स्त्री समूहास संसारोपयोगी शिक्षण देण्याची व्यवस्था जर फीमेल हायस्कूलकडून होणार नाही तर तें असून नसून सारखेंच.” टिळकांची स्त्रीशिक्षणाबद्दलची दृष्टी पुढेही अशीच राहिलेली दिसते; कारण अण्णासाहेब कर्व्यांच्या स्त्रीशिक्षणसंस्थेचा व्याप वाढत असताना ज्यावेळी कर्वे टिळकांना भेटले त्यावेळी टिळकांनी स्पष्ट सांगितले की, “शिक्षणाच्या हल्लीच्या दिशेने आम्ही पुरुष जसे संशयवादी बनलो आहे. अशाच स्त्रिया बनतील व आमच्या गृहसौख्याचा नाश होईल.” त्यानंतर कर्व्यांनी त्यांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचा टिळकांवर काहीही परिणाम झाला नाही व त्यांनी या प्रयत्नाला कांही मदत केली नाही.

स्त्रीशिक्षणाचे आनुषंगिक परिणाम

स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करणारे काही समाजसुधारक हे कौटुंबिक वातावरण निकोप राहावे, मुलांवर चांगले संस्कार व्हावेत म्हणून स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करत होते. अशावेळी स्त्रिया मात्र कुटुंबाबरोबरच कधीकधी, तर कुटुंबाशिवायही स्वतःच्या विचार करत होत्या.

अनेक अडथळे उल्लंघून, प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडून काही स्त्रियांनी शिक्षण घेतले आणि समाजोपयोगी कार्य केले असे सुखद दृश्यही एकोणिसाव्या शतकात दिसते. पंडिता रमाबाई स्वतः शिकल्या आणि तत्कालीन समाजातील विधवांचे हाल बघून त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी, त्यांना शिक्षण देण्यासाठी ‘शारदासदन’ ही संस्था सुरू केली. ‘आर्य महिला समाजा’ची स्थापना केली. डॉ. आनंदीबाई जोशी, डॉ. रखमाबाई यांनी वैद्यकीय शिक्षण घेतले. रमाबाई रानड्यांनी ‘सेवासदन’च्या माध्यमातून

स्त्रीशिक्षणाचे कार्य केले. कार्नेलिया सोराबजीने पडदानशीन स्त्रियांची कायदेशीर सल्लागार म्हणून तीस वर्षे काम केले. काशीबाई कानिटकरांनी उत्कृष्ट कादंबऱ्या लिहिल्या. आनंदीबाई लाड, माणकबाई लाड यांनी मासिकांचे संपादन केले. या मासिकांत 'स्त्रियांची स्थिती', 'स्त्रियांस शिक्षण कसे असावे' यासारख्या गंभीर विषयांवर स्त्रियांनी लेखन केलेले दिसते.^{५१}

बालविवाह

आधुनिक शिक्षणामुळे रूढी-परंपरांची चिकित्सा करण्याचे सामर्थ्य लाभलेल्या लोकांना बालविवाहाच्या प्रश्नाचे गांभीर्य लक्षात आले आणि त्यांनी त्या विरुद्ध आवाज उठवला, कृती करण्यास सुरुवात केली.

बालविवाहामुळे आणि वैद्यकीय क्षेत्रातील रोगप्रतिबंधक बाबी व त्यावरील उपचार पद्धतींचा विकास आणि प्रसार फारसा झालेला नसल्यामुळे अनेक स्त्रिया विधवा होत. परंपरेने चालत आलेल्या पातिव्रत्याच्या संकल्पनेमुळे, पती निधनानंतर सती जाणे किंवा विधवा म्हणून कोणताही सुखोपभोग न घेता हालअपेष्टांमध्ये आयुष्य व्यतीत करणे, हे दोनच पर्याय त्यांच्या समोर असत. ब्राह्मण कुटुंबात केशवपन आणि आलवण नेसणे यांची विधवांना सक्ती होई. केशवपनाच्या क्रूर चालीविरुद्ध आवाज उठवला गेला. महात्मा फुल्यांनी विधवांचे केशवपन करू नका असे आवाहन पुण्यातील न्हाव्यांना केले. त्याला प्रतिसाद म्हणून पुणे शहर व परिसरातील न्हाव्यांनी १८६५ मध्ये एक दिवस संप केला.^{५२} (के. के. चौधरी : २००८ : ९३)

एखाद्या विधवेला (पतीशिवाय) दुसऱ्या व्यक्तीकडून गर्भधारणा अथवा अपत्य झाले, तर ते कृत्य अनैतिक समजले जाई. तिला व तिच्या कुटुंबाला वाळीत टाकले जाई, जगणे असह्य केले जाई. यामुळे भ्रूणहत्या, अर्भकहत्या करण्याकडे त्यांचा कल जाई; पण अर्भक हत्येच्या गुन्ह्यामुळे त्यांना शिक्षा होई. अशा कोंडीत सापडलेल्या स्त्रियांसाठी महात्मा फुल्यांनी 'बालहत्याप्रतिबंधक गृह' सुरू केले. यामुळे छळ, त्रास, अपमान, उपहास सोसावा लागला, तरी महात्मा फुल्यांनी आपले कार्य चालूच ठेवले. पुढे लोकहितवादी, रा. गो. भांडारकर, मदन श्रीकृष्ण, नवरंगे, परमानंद, तुकाराम तात्या पडवळ यांनी त्यांना बरीच मदत केली.

हुंडा देऊन श्रीमंताच्या घरी मुलींचे विवाह होत त्याचप्रमाणे पैसे घेऊन मुलींना विकण्याची चालही तत्कालीन समाजात प्रचलित होती. 'ज्ञानोदय' या नियतकालिकात ही चाल मोडण्यासंबंधी उल्लेख येतात, "कोकणात व नगरकडे ब्राह्मणांत मुली विकण्याची चाल दिसते. २-३०० रुपये घेतल्यावाचून ते मुलीचे लग्नच करीत

नाहीत! या मुर्लीच्या गळ्यात चिऋच्या असतात व त्यांवरच त्यांची किंमत लिहिलेली असते!... समंजस लोक जर बापाला दोन गोष्टी सांगू लागले, तर तो म्हणतो, हा माझा व्यापार आहे! सरकारने जशी सतीची व बालहत्येची चाल मोडली, तशी हीसुद्धा चाल कायद्याने मोडावी. मुर्लीचे बापच त्यांचे डोळ्यादेखत अकल्याण करीत आहेत. मुली विकण्याच्या या चालीचे बरेच उल्लेख 'ज्ञानोदय'मध्ये सापडतात. यामधील बऱ्याचशा मुली वयोवृद्ध गृहस्थांनाही विकल्या जात असत.”^{५३}

बाल-जरठ विवाह

ज्या वयात नातेसंबंधांची जाण पुरेशी प्रगल्भ झालेली नसते त्या कोवळ्या वयात हे म्हातारे गृहस्थ या मुर्लीशी विवाह करीत असत. या अमानुष प्रकाराला निरागस मुर्लींना सामोरे जावे लागे. शरीरशास्त्राची ओळखही नसलेले काही अडाणी पालक आपल्या मुर्लींना या संकटामध्ये ढकलून देत असत.

“कन्येचे रुपये घेऊन लग्न करणे, ही दुष्ट चाल आहे; ती माणसे नाहीत, तर राक्षसच आहेत. पैका मिळाला, तर ७० वर्षांच्या वृद्धालाही ते जावई करतात. १५०-२०० असा कन्यांचा दर असतो. सावकाराकडे मुली तारण म्हणूनही ठेवतात. पोर विकण्याचा अधिकार सावकाराचा आहे. या निर्दय चालीने मुर्लींची पशूप्रमाणे विक्री होते. दुसऱ्या बाजीरावच्या दोन अल्पवयीन विधवा अजून हयात आहेत. त्याने ८० व्या वर्षी दोन लग्ने केली. सारांश, ही चाल बंद व्हावयास हवी.”^{५४} यावरून तत्कालीन संस्थानिकही अशा प्रकारचे विवाह करीत असत, हे लक्षात येते.

मुर्लीच्या दृष्टीने बाल-जरठ विवाहाचे पर्यवसान हे त्या बालविधवा होण्यामध्ये होई. तत्कालीन परिस्थितीत बालमृत्यूचे प्रमाणही पुष्कळ होते. तेव्हा एखाद्या मुलीचे लग्न पाळण्यात लागलेले असो किंवा एखाद्या वृद्धाशी ती त्या मुलीच्या दृष्टीने धोक्याची घंटाच असे. हा धोका हिंदू धर्मशास्त्राने नियंत्रित केलेल्या समाजस्थितीशी संबंधित होता त्यामुळेच बालविवाहाचा विचार करताना हिंदू धर्मशास्त्राचा विचार अनिवार्य ठरतो.

हिंदू धर्मशास्त्र आणि बालविवाह

एकोणिसाव्या शतकातील समाजजीवनावर धर्माचा जबरदस्त प्रभाव होता. त्यामुळे या काळात सनातनी व सुधारक यांमध्ये बालविवाहसंबंधी झालेली बरीचशी चर्चा, वादविवाद, मतमतांतरे यांचा रोख शास्त्रप्रामाण्याकडेच राहिलेला आहे.

‘निर्णयसिंधु’ आणि ‘मिताक्षर’ या धर्मशास्त्राच्या ग्रंथानुसार आठ वर्षांच्या मुलीचा विवाह करावा, परंतु सहा वर्षापेक्षा कमी वयाच्या मुलीचा विवाह करू नये. ‘कौस्तुभ’ आणि ‘मिताक्षरा’नुसार तेवढेच काही दुखवट्याचे कारण झाल्याशिवाय मुलीचा विवाह बारा वर्षपर्यंत लांबवू नये. ‘निर्णयसिंधु’च्या म्हणण्याप्रमाणे जर एखाद्या ब्राह्मण मुलीचा विवाह ऋतुप्राप्तीपूर्वी झाला नाही, तर काही प्रायश्चित्त घेऊन तिचा विवाह करता येईल; नाहीतर जातिबहिष्कृताप्रमाणे तिचा विवाह गुप्तपणे करावा किंवा स्कंदपुराणात सांगितल्याप्रमाणे तिचा त्याग करावा. या शास्त्रांप्रमाणे आठ नाही, तरी दहाव्या वर्षी मुलीचे लग्न होणे योग्य आहे. याप्रमाणे मलबारींच्या टिपणावर चर्चा करताना शास्त्री-पंडितानी श्रुती, स्मृतींचे दाखले दिलेले होते.^{५५}

बालविवाहाच्या संदर्भात सनातनी, शास्त्री-पंडित हे श्रुती-स्मृती; तसेच पुराणांतरीचे दाखले देऊन सुधारकांवर कुरघोडी करित होते. पुढे याच सनातन्यांना लोकमान्य टिळकांसारखे नेतृत्व लाभले. स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह याबाबतीत लोकमान्य टिळकांनी ज्याप्रमाणे सनातन्यांची पाठराखण केली तेच धोरण, त्यांनी बालविवाहाबाबतीतही अंगीकारलेले होते. प्रतिपाद्यविषयाबाबत प्रतिपक्षावर परखड टीकासत्र सोडणे, हे तर लोकमान्य टिळकांचे वैशिष्ट्ये होते. बालविवाहाची भलावण करताना ते म्हणतात, “शिवाजी, महादजी शिंदे, थोरला बाजीराव हे काय पंचविसाव्या वर्षी लग्न केलेल्या मुलींच्या पोटी आले होते?” त्याचप्रमाणे आपल्या भूमिकेच्या विरोधी मताचा प्रचार करणाऱ्या आगरकरांना ते ‘माळावरचा महारोगी’ म्हणून हिणवत.^{५६}

‘जुलमाची सुधारणा’ या २ सप्टेंबर १८९० च्या ‘केसरी’मधील अग्रलेखात टिळक म्हणतात, “...पहिल्या प्रश्न असा आहे की, कायद्याने दहा-बारा वर्षेपर्यंत मुलीचे लग्न करू नये असे ठरविले तर अपक्व युवा-युवतींचा जो आता संगम घडतो तो बंद होईल काय? पूर्वोक्त कायद्याच्या आटोक्यात न येणाऱ्या गोष्टी विद्येनेच मात्र प्राप्त होणार, इतर मार्गाने नाही अशी आमची बालबाल खात्री झालेली आहे! शिकवण्याची कामेही कायद्याकडेच जाणार आहेत काय? आणि मुलास आपल्या सतराव्या वर्षी व मुलीस तिच्या तेराव्या वर्षी आपापले मनोविकार दमन करण्याचे सामर्थ्य कायद्याने येणार आहे काय? ...चार पुरुष एके जागी बसले असता अश्लील शब्द नाहीतसे होत नाही...” पुढे ते लिहितात, “सुधारणा चमूतील प्रत्येक सेनाप्रणीने हे लक्षात ठेवावे की, कायदे करीतात ते अल्प लोकांच्या लहरींचे समाधान करण्याकरिता नव्हे. बहुजन समाजास जर त्यापासून सुख होण्याची आशा असेल तरच विशेष

प्रकारच्या कायद्यास लोकसत्ता राज्यातील लोक मत देतात. एकसत्ताक राज्य असल्यास अप्रिय कायद्याच्या योगाने संतोषजन्य बंड उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. निदान आमच्यासारखे लोक असल्यास तसल्या कायद्यांचा उपयोग होत नाही.”^{५७}

लोकमान्य टिळक हे निष्णात राजकारणी असल्यामुळे बऱ्याच वेळेला कृतीमागील राजकीय अन्वयार्थ ते लक्षात घेत असत. म्हणूनच मागे उल्लेख केलेल्या ‘जुलमाची सुधारणा’ हा अग्रलेख प्रसिद्ध झाल्यानंतर काही महिन्यांच्या अवधीतच त्यांनी एका प्रतिज्ञा-पत्रकावर दोनशे तरी सहा मिळवण्याची खटपट केली होती. अर्थात ती व्यर्थही ठरली होती.^{५८} या प्रतिज्ञा-पत्रकाच्या आशयामध्ये इतर सुधारणाविषयक मुद्द्यांबरोबरच ‘आम्ही आपले मुलीचा विवाह चौदा वर्षांचे आंत करणार नाही व स्वतःचे पुनः लग्न करणे झाल्यास सोळा वर्षांचे आतील मुलीशी करणार नाही असा उल्लेख आहे.’^{५९} यामध्ये काहीजणांना टिळकांमधील सुधारणा छटा दिसत असली, तरी न. र. फाटक या प्रतिज्ञा-पत्रकातील सूचनांबद्दल म्हणतात की, “संमतिवयाच्या कायद्याची तरफदारी करणारांना या सूचनांचा एक प्रकारे शह होता, याचा बोध, ‘समाजाच्या सुधारणेस कायदाच पाहिजे’ असे प्रतिपादणाऱ्या लोकांपैकी अशा रीतीने स्वतःस कायद्याने बांधून घेणारे किती आहेत हे कळण्यास हा मार्ग उत्तम आहे.” या टिळकांच्या खुलाशावरून व्हायला हरकत नाही.^{६०} हे जरी सत्य असले तरी बालविवाहापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांची जाणीव लोकमान्य टिळकांना होती. म्हणूनच त्यांनी आपल्या कन्येचा विवाह चौदाव्या वर्षी केला. त्याचबरोबर चिंतामणराव वैद्य यांच्या अबलोनती लेखमालेवर लिहिताना लोकमान्य टिळक म्हणतात, “बालविवाहापासून दुष्परिणाम होत नाहीत असे आमचे म्हणणे नाही. तथापि सर्व राष्ट्रीय न्हासाचे बीज बालविवाहातच आहे हे म्हणणे बऱ्याच धाडसाचे होईल, असे आम्हांस वाटते. केवळ या एकाच गोष्टीकडे लक्ष न देता दुसऱ्या अधिक महत्त्वाच्या गोष्टी घडवून आणण्यात याबरोबरच प्रयत्न केला पाहिजे.”^{६१} यावरून हे लक्षात येते की, काही सुधारणांची निकड जाणवल्यानंतरही राजकीय स्वातंत्र्याला प्राधान्य देणाऱ्या लोकमान्य टिळकांनी सामाजिक सुधारणांना विरोध केला.

हिंदू धर्मपरंपरेचा अभिमान

न्यायमूर्ती काशिनाथ त्र्यंबक तेलंग, डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांसारखी मंडळी सामाजिक सुधारणा घडून येण्यासंबंधी आग्रही होती. पण आपल्या सामाजिक सुधारणांसंबंधी विवेचनाचा आधार हिंदू धर्मपरंपरेत शोधावा, असे त्यांना

वाटत होते. तत्कालीन धर्माशी संबंधित इतर प्रश्नांबरोबरच बालविवाहाबाबतही असेच घडून आले.

१८८८ मध्ये दयाराम गिडूमल यांनी 'हिंदुस्थानातील स्त्रियांची स्थिती' या नावाचे पुस्तक तयार करण्याचे काम चालवले होते. या पुस्तकासाठी न्यायमूर्ती रानडे यांनी 'बालविवाहासंबंधी शास्त्रवचने' (Sanskrit texts on the subject of Infant Marriage) या मथळ्याचा इंग्रजी लेख तयार केला. या लेखात रानड्यांनी हिंदू विवाहपद्धतीचा इतिहास दिला आहे. ते म्हणतात की, "बाराव्या वर्षी लग्न आणि सोळाव्या वर्षी गर्भधान-संस्कार, असा एकंदर स्मृतिग्रंथाचा निश्चित मथितार्थ समजण्याला हरकत नाही," शेवटी त्यांनी लिहिले आहे की ... "अशी आशा आहे की, सुधारणेच्या प्रतिकाराची लाट ओसल्यावर रूढाचारांना उराशी घट्ट धरून बसल्याने जुन्या शास्त्रोक्त उज्वल परंपरेची पायमल्ली केली जात आहे, हे लोकांच्या लक्षांत येईल. जुन्या परंपरेस अनुसरून फेरबदल करा, असे सांगण्यांत सुधारकांचा मनोसोक्त क्रांति घडवून आणण्याचा उद्देश नसून धर्माच्या जुनाट वृक्षावर जी बांडगुळे उत्पन्न झाली आहेत, ती कापून काढण्याचा त्यांचा उद्देश आहे, असे लोकांना दिसून येईल."^{६२}

यावरून हे लक्षात येते की, न्यायमूर्ती रानडे प्रभृतींना हिंदू धर्मातील परंपरांबद्दल आदर होता पण त्याचबरोबर सामाजिक सुधारणांचे महत्त्वही त्यांना समजत होते. त्यामुळेच सुधारणांचा आधार धर्मपरंपरेत शोधण्याचा मध्यम मार्ग त्यांनी स्वीकारला व त्याप्रमाणे वाटचाल केली.

कडवे सुधारक

हिंदू धर्मपरंपरेबाबत आस्था बाळगणाऱ्या न्यायमूर्ती रानडेंसारख्यांनी सुधारणेचा मध्यम मार्ग अंगीकारला असला, तरी हिंदू धर्मातील प्रथा, परंपरा, रूढी, चालीरीती यांची कठारे चिकित्सा करणारे लोकहितवादी, आगरकर, महात्मा फुले यांच्यासारखे कडवे सुधारकही तत्कालीन परिस्थितीत सुधारणांबाबत आग्रही होते.

बालविवाह प्रथेच्या विरुद्ध लोकहितवादींनी १८४८ पासूनच लिहायला सुरुवात केली होती. ते म्हणतात, "मुलीचे लग्नास अमुक वय असावे हा नियम असू नये. आठ नऊ वर्षे मुलीस झाली म्हणजे आईबापांस काळजी पडते की, आता या पोरीचे लवकर लग्न केले पाहिजे; नाहीतर आम्हास लोक हसतील की, पहा यांनी आपली मुलगी केवढी वाढविली? अजून लग्न नाही! परंतु सर्व वेडेपणाची समजूत आहे; याचा बेत कशास पाहिजे? लहानपण विद्या शिकविण्यात घालावे व पुढे सरासरी वीस वर्षाचे

आत तिला कळू लागले म्हणजे तिचे व आईबापांचे संमतीने लग्न करावे. येणे करून बहुत फायदे होतील. आजच्या काळात आईबाप मुलीची लग्ने जबरदस्तीने करतात म्हणून त्यांस आपली मुलगी आपले स्वार्थाकरिता विकावयास सापडते, हा केवढा जुलूम आहे बरे?

“आता किती एक म्हातारे पुरुष मरणास पात्र, ज्यांच्या तोंडात एकही दात राहिला नाही, डोळ्याने न्याहाळवत नाही, अंगावर सुरकत्या पडल्या आहेत.^{६३} असे वयस्कर लोक आपल्या तरुण स्त्रिया नऊ-दहा वर्षांच्या करतात. हा केवढा चमत्कार आहे! जर स्त्रियांना स्वसत्तेत लग्न करू दिले तर, अशा प्रेतरूप पुरुषांस त्या वरतील काय?”^{६४} अशा प्रकारे लोकहितवादी रोखठोक सवाल करतात.

लोकहितवादींप्रमाणेच आगरकरही बालविवाह या प्रथेविषयी लिहिताना आपले परखड मत नोंदवतात. फुलमणी प्रकरण असो किंवा संमतिवयाचा कायदा असो आगरकर कुणाचीही भीड न बाळगता सुधारणांचे महत्त्व प्रतिपादित करतात. आपल्या परंपरेतील रूढींचा, चालीरीतींचा आगरकरांना प्रचंड तिटकारा होता आणि हा राग त्यांच्या विवेचनामध्ये प्रतिबिंबित होतो. ‘बालविवाहपेक्षा सतीच बरी!’ असे लिहिताना ते म्हणतात, “बालविवाहापासून होणाऱ्या अनंत विपत्तींचा विचार करता, आपल्यामध्ये पूर्वी सती जाण्याचा जो दुष्ट व अमानुष प्रघात प्रचारात असे, तोच एक परी बरा, असे म्हणण्यास फारशी हरकत येईल असे वाटत नाही. आता या एकोणिसाव्या शतकात जिकडे तिकडे सुधारणेचे पीक माजले असता, अशा प्रकारच्या थोर चालीस बरे म्हणणे म्हणजे, लिहिणाऱ्यावर असमंजसपणाचा, अडाणीपणाचा व मूर्खत्वाचा काही अंशी आक्षेप येतो खरा; ... एकदा जबरदस्त वायू होऊन किंवा अपघात होऊन तत्काल प्राण जावा, तशी सतीची गोष्ट असे पण बालविवाहापासून होणाऱ्या विपत्तींची तशी गोष्ट नाही. ज्याप्रमाणे एखाद्या वृक्षाला किडा लागून त्यातील सत्त्वगुणांचा हळू- हळू लोप होतो व वरून दिसण्यात जरी त्यात विशेष फेरफार झाला आहे असे दिसत नाही, तरी वेळ येऊन ठेपली म्हणजे अकस्मात धाडकन तो कोसळून पडतो, त्याप्रमाणे या बालविवाहाची स्थिती होय.” पुढे ते लिहितात, “बालविवाहामुळे आमच्यामधील सद्गुणांचा न्हास झाला आहे. इतकेच नाही पण नाही नाही त्या दुर्गुणांनी आम्हांत जे ठाणे दिले आहे, त्याबद्दल आम्हांस काहीच वाटत नाही, हे किती शोचनीय होय! या हास्यास्पद चालीमुळे सर्व सुधारलेल्या देशात आमचे हसे होऊन गेले आहे. देशात वाईट चालीचे अस्तित्व असणे, हे त्या देशाच्या रानटीपणाचे मोठे दर्शक होय.”^{६५}

आगरकरांच्या या विचार प्रकटनामुळे त्यांना सनातन्यांच्या तीव्र रोषाचा सामना करावा लागला. पण तरीही आगरकरांनी बाणेदारपणे आपल्या बुद्धिप्रामाण्यवादी तत्त्वाचा पाठपुरावा केला.

हिंदू धर्माची पुनर्मांडणी करून 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना करणारे महात्मा फुले हे बालविवाहाबाबतही प्रखरपणे लिहिताना दिसतात. तत्कालीन शेतकरी, शूद्र-अतिशूद्र यांच्यामध्ये सुधारणा घडून येण्यासाठी त्यांनी बालविवाहासारख्या प्रथेला विरोध केला होता.

'शेतकऱ्यांचा आसूड'मध्ये ते म्हणतात, "...अज्ञानी शेतकऱ्यांत लहानपणी लग्न करण्याची वहिवाट असल्यामुळे, प्रथम एकंदर सर्व शेतकऱ्यांचे कोवळ्या वीर्याचा भंग होत चालल्यावरून त्यांची संतति दिवसेंदिवस वीर्यहीन होत चालली आहे." पुढे ते लिहितात, "शेतकऱ्यांचे आईबाप त्यांच्या संमतीशिवाय त्यांची लहानपणीं लग्न, करून देतात. यामुळे त्यांस लग्नाच्या बायका जर आवडल्या नाहीत तर त्या प्रत्येकांनी दुसरी एकेक पाटाची बायको केल्यास ते कदाचित न्यायदृष्टीने अपराधी ठरतील, असे माझ्याने सांगवत नाही. तथापि त्यांनी एकामागे एक, दोन, तीन, चार पाटाच्या बायका कराव्यात, या जुलमी न्यायाला म्हणावें तरी काय? माझ्या मते त्यांनी पांचवी पाटाची बायको करावी, म्हणजे त्यांच्या मढ्यापुढे गाडगी धरण्याच्या जाचातून त्यांची मुलें मुक्त होतील."^{६६}

त्याचबरोबर बेहेरामजी मलबारी यांच्या 'बालविवाह व लादलेले वैधव्य या विषयावरच्या दोन टिपणांवर मत व्यक्त करताना महात्मा फुले सुचवतात की, - "I therefore suggest that Government should rule that boys under ninteen years of age girls under eleven, should not be allowed to marry. In case they do, some reasonable tax may be levied on the parents of the parties married and the money thus obtained should be used in the education of the middle and lower classes of Hindus."^{६७}

अर्थातच बालविवाहाबाबत विवेचन करतानाही हिंदूमधील ब्राह्मणतेरांच्या हिताकडे ते विशेष लक्ष देताना दिसतात.

मिशनऱ्यांचा दृष्टिकोन व स्त्रियांचे प्रयत्न

हिंदू धर्मातील निरनिराळ्या चालीरीती आणि रूढी-परंपराबाबत परखड विवेचन करून त्याची निर्भर्त्सना करून लोकांना ख्रिस्ती धर्माकडे आकर्षित करणे, हा मिशनऱ्यांचा हेतू होता. तत्कालीन समाजजीवनामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय,

अत्याचाराचे प्रमाण जास्त होते; तसेच हा अन्याय बऱ्याच अंशी हिंदू धर्मपरंपरेने नियंत्रित केला होता. त्यामुळे स्वाभाविकच मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी या घटकांचा वापर करून घेतला. सुधारणेबाबत पुरुष सुधारकांबरोबर कार्य करणे ही स्त्रियांच्या दृष्टीने फारच कठीण गोष्ट होती; तरीही काही स्त्रिया धैर्याने हे कार्य करताना दिसतात. तत्कालीन 'आर्यभगिनी', 'सुधारक' यांसारख्या नियतकालिका'तून स्त्रिया बालविवाहाला विरोध दर्शवणारे लिखाण करीत होत्या; त्याचप्रमाणे सभा-संमेलनांमधूनही या प्रकारचा प्रचार त्या करीत होत्या.

१८ डिसेंबर १८८९ च्या सुधारकाच्या अंकात एका भगिनीने लिहिले आहे, "नुकतीच सामाजिक सुधारणा परिषद झाली यात मोठमोठ्यांच्या सहा आहेत. सहा कलमे आहेत. मुलींच्या लग्नाचे वय दहा वर्षांचे ठेविले आहे. हे कलम ते कशाला? आणि त्याच्या खाली प्रतिज्ञा ती कशाला करून घ्यावयाची? आजकाल प्रतिज्ञेशिवाय मुलींच्या बारा बारा वर्षांच्या लग्नाला लोक ठेवू लागले आहेत. आणि या प्रतिज्ञा पत्रकावर दहा वर्षांचे कलम ते कशाला ठेवले आहे? बारा आणि चवदा असती तर काय वावगे होते? ...असली अर्धीमुर्धी सुधारणा करून भागल्याचा आव आणणारे सुधारक मी म्हणते या काळी उपयोगाचे नाहीत. त्याला गोस्वामीसारखा रात्रंदिवस त्याच उद्योगात निमग्न असणारा मनुष्य असला पाहिजे."६८

१८९० साली मुंबईच्या सुमारे दोन हजार स्त्रियांनी त्यांच्या सहीचा एक संमतिवयाच्या वाढीला पाठिंबा देणारा अर्ज सरकारकडे पाठवला होता.६९

१८९१ च्या सुरुवातीस पुण्याला स्त्रियांची एक सभा भरून प्रतिकूल अर्ज रवाना करण्याचे घाटत होते. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे या संबंधाने म्हणतात, "...परवांच्या सभेप्रमाणे पांच हजार स्त्रिया, तुळशीबागेत जमून एकमेकांच्या सुखदुःखाचा विचार करू लागल्या तर सुधारणा लांब नाही. त्या तेथे जमून आपापल्या स्वतःच्या समजुतीप्रमाणे वाटेल ते ठराव करोत, ते अश्रुतपूर्व सुदिन होय, असें मी मानीन... स्त्रियांनी बंड केल्यावर पुरुषांचे कांही चालेनासे होऊन त्यांच्या म्हणण्यांस निमूटपणे मान वाकवावी लागते, याचा अनुभव सर्वास आहेच."७० बालविवाहाला अनुकूल असो वा प्रतिकूल कोणत्याही बाबतीत स्त्रियांनी आवाज उठवणे हेच न्यायमूर्ती रानडे यांना महत्वाचे वाटत होते.

१८९० साली झालेल्या सामाजिक परिषदेचा वृत्तांत सुधारकाने दिला होता. "... सौ. काशीबाई कानिटकर, पंडिता रमाबाई, मिससेस गांगोली बी. ए., सात-आठ नेटिव्ह स्त्रिया सभेस हजर होत्या. बारा वर्षांच्या आतील वयाच्या पत्नीशी गमन

करणारा नवरा, जबरी संभोगाचा गुन्हा करील असे कायद्याने ठरवावे; आपल्या ताब्यातील मुलीचा, ती चौदा वर्षांहून लहान असताना गर्भाधान संस्कार होणार नाही अशाबद्दल प्रयत्न करण्याच्या शपथा घ्यावा; समाजसुधारणेसाठी आपखुषीने जे कोणी मंडळ्या स्थापन करून आपणास बंधने करून घेतील, त्यांनी ती बंधने तोडणारास पूर्वी ठरविलेली शिक्षा देता यावी अशाबद्दल सरकारचाही कायदा मागावा” अशा प्रकारचे ठराव करण्यात आले.^{५१}

संमतिवयाच्या कायद्याबाबत एकीकडे पुरुषांच्या सभा व वाद चालू असतानाच काशीबाई कानिटकर, पंडिता रमाबाई यांच्या प्रयत्नाने एक स्त्रियांची सभा भरली आणि संमतिवयाच्या कायद्याचे त्यांनी अभिनंदन केले. कायदा करण्याविषयी सरकारला सुचवणाऱ्या अर्जाखाली पुण्यांतल्या सुमारे तीनशे स्त्रियांनी तेव्हा सहा केल्या होत्या.^{५२}

१८९०च्या दरम्यान निरनिराळ्या विचारसरणीचे आणि धर्ममताचे स्त्री-पुरुष सुधारक हे बालविवाह विरोधी कार्य प्रभावीपणे करताना दिसत असले, तरी याची पायाभरणी लोकहितवादींसारख्या सुधारकांनी त्याआधीच केली होती. लोकहितवादींच्या बालविवाहविरोधी स्वतंत्र प्रयत्नांना चळवळीचे स्वरूप यायला काही घटना कारणीभूत झालेल्या दिसतात. त्यामध्ये १८८४ ते १८८७ पर्यंत चाललेला रखमाबाई दादाजीचा खटला; शेठ बेहेरामजी मलबारी यांनी १८८४मध्ये लिहिलेली ‘बालविवाह आणि संमत वैधव्य’ यावरची टिपणे, १८९० साली फुलमणी या अकरा वर्षांच्या मुलीचा प्रौढ पती समागमाच्या वेळी झालेला मृत्यू या घटनांमुळे संमतिवयाचा कायदा लागू होण्याला बळकटी मिळाली आणि त्या अनुषंगाने सनातनी व सुधारक यांच्यामध्ये चर्चा, वादविवाद होत राहिले. अर्थातच त्यामुळे स्वाभाविकपणे बालविवाहाच्या प्रश्नाबाबत जागृती होत राहिली आणि बालविवाहाच्या चळवळीला समाजाच्या निरनिराळ्या स्तरांतून आधार मिळत गेले.

संख्यात्मक पाहणी व विधवांचे प्रश्न

बालविवाहाविषयी सुधारक आणि सनातनी यांच्यामध्ये वादविवाद चालू होते; पण बालविवाहाचे प्रमाण फारसे घटत नव्हते आणि विधवांची संख्या वाढतच होती. १८८१ च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण विधवांची संख्या २६०४७३४ इतकी होती. त्यापैकी नऊ वर्षाखालील ७८००० नऊ ते चौदा वयाच्या २०७०००, तर एकोणीस वर्षांच्या आतील ३८२००० होत्या. म्हणजे अल्पवयीन विधवांची संख्याच मुळी सहा लाखांहून अधिक होती. (मालशे, आपटे : १९७८ : ६६)

पुष्कळ वेळा विधवा बुवाबाजीला फसत, तर कधी धर्मांतर करीत असत. ताण असह्य झाल्यामुळे आत्महत्येसारखा मार्गही त्या पत्करीत होत्या. परिस्थितीने हतबल झालेल्या विधवा कुंटणखान्यातही जात होत्या.

विधवेच्या आयुष्याची परवड करणाऱ्या, सर्वसामान्यांसारखे आयुष्य जगण्याचा तिचा हक्क नाकारणाऱ्या या सर्व विघातक बाबी सुधारकांच्या लक्षात येत होत्या. सार्वत्रिक स्त्रीशिक्षणाचा अभाव, विधवांनी स्वतंत्रपणे आयुष्य जगण्याचे ठरवले, तर येणाऱ्या अडचणी; तसेच काही प्रमाणात पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रभाव यामुळे सुधारकांनी बऱ्याचशा विधवांना सर्वसामान्य आयुष्य जगण्यासाठी पुनर्विवाहाचा मार्ग दाखवला. अर्थात या खडतर मार्गात त्यांनी विधवांना साथही दिली. पण तत्कालीन सनातन्यांना मात्र हे धर्मभ्रष्ट करणारे अघोरी कृत्य वाटल्यामुळे त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा जोरदार विरोध केला. विधवा पुनर्विवाहाच्या संदर्भात सनातनी व सुधारक यांच्यामध्ये वादविवादाच्या बऱ्याच फैरी झडल्या. कधी सनातनी सुधारकांवर कुरघोडी करीत, तर कधी सुधारक सनातन्यांवर मात करीत.

विधवा पुनर्विवाह हा हिंदूमधील सर्वच जातींमध्ये निषिद्ध होता असे नाही. काही कनिष्ठ जातींमध्ये विधवा विवाह होत असत. त्या जातींमध्येही पुरोहित वर्गाने अशा विवाहाला अगदी गौणत्वाला नेऊन पोचवले होते. अशा विवाहाला 'मोहोतर' म्हणत (कधी 'पाट लावणे' म्हणत). या मोहोतरातील मंत्र-पठण कुटुंबवल्सलाने ऐकणे अशुभ समजले जाई. त्यामुळे मोहोतर लावण्यास म्हातारेकोतारे किंवा विधुरच उपस्थित राहत.^{७३} तर मग विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न काही सुधारकांच्या म्हणण्यानुसार फक्त ब्राह्मण जातीपुरता मर्यादित होता, असे दिसत नाही. ताराबाई शिंदे यांच्या म्हणण्यानुसार "पुनर्विवाह ब्राह्मणांतच होत नाही असें काहीं नाहीं दुसऱ्या अवांतर पुष्कळ परभू, शेणवी, गुजराथी, भाटे, मारवाडी, मन्हाठे, देसाई, देशमुख, इनामदार, जहागिरदार, शिरके, महाडीक, जाधव, भोसले, माने असे अनेक आडनांवाचे सोलापूर, सातारा, पुणे, ग्वाल्हेर, इंदूर या प्रांती असे जे मराठे मन्हाठशाईला मरतात त्या त्यांचे कुळांत तर ब्राह्मणापेक्षांही पुनर्विवाह न होण्याची सक्ती दिसून येते. या लोकांचे घराण्यांत तर प्राणांती असे होणार नाही. अशा उठून गेल्या तर जाऊ देतील, पण पुनः दुसरा नवरा कधीच करू देणार नाहीत."^{७४} याचा अर्थ ब्राह्मणांसह बऱ्याच जातींमध्ये विधवा पुनर्विवाह निषिद्ध होता. या विधवा पुनर्विवाहाबद्दल तत्कालीन सनातन्यांसह सुधारकांमध्येही आपापसात बरेच मतभेद होते.

सनातन्यांची भूमिका

विधवा विवाह हा आपल्या धर्मावरील हल्ला आहे असे बऱ्याच सनातन्यांना वाटत होते. आनंदीबाईंनी महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्याबरोबर पुनर्विवाह केला. हा एका विधवेचा पुनर्विवाह असल्याने आनंदीबाई आणि महर्षी कर्वे यांच्या कुटुंबांना सनातन्यांकडून त्रास सहन करावा लागला. आनंदीबाई कर्वे यांची बहीण पार्वतीबाई आठवले या पुनर्विवाहाबद्दल 'माझी कहाणी' मध्ये लिहितात, "बायाचा पुनर्विवाह पुण्यास झाला. वर्तमानपत्रांत वधूचे वडील व वडील बंधू यांचे संमतीने पुनर्विवाह झाला असे छापले होते. हे प्रसिद्ध झाल्याबरोबर देवरूखास माहेरचें घर वाळीत पडले. न्हावी, धोबी बंद होऊन घरावर पूर्ण बहिष्कार पडला... बहिष्कार एक वर्ष पर्यंत चालला व आमचे फार हाल झाले. शेवटी गावातील तीन देवळांच्या जीर्णोद्धारकरितां म्हणून बाबांनी १०० रुपये दिले व त्यांनी ग्रामस्थांचे पायां पडून त्यांनी मर्जी सुप्रसन्न करून घेतली व घरावरील बहिष्कार उठविला." १५ इकडे महर्षी कर्वे यांच्याबाबतीतही असाच प्रकार घडला होता.

बडोद्याचे महाराज श्रीमंत खंडेराव गायकवाड यांनी हिंदू धर्मशास्त्रातील मतांचा शोध घेऊन विधवा विवाह समर्थ पक्ष व निषेधक पक्ष यांच्यामध्ये वादविवाद आयोजित करण्याचे ठरवले होते. काही कारणांमुळे वादविवादाच्या हा उपक्रम होऊ शकला नाही. पुढे याच संदर्भात निर्णय करण्यासाठी पुण्यातील काही शिष्टमंडळींनी १८६९ च्या डिसेंबरात विष्णुशास्त्री पंडितांना पुण्यात बोलावून घेतले. विधवा विवाहाचा निषेध करणारे विठोबाअण्णा दप्तरदार यांनी अटी घातल्या की, वाद शंकराचार्यांच्या समक्ष व्हावा, पंच व सरपंच नेमून त्यांचा निर्णय अखेरचा असावा. वादामध्ये... अखेरीस दोन्ही पक्षांकडील समसंख्याक पंच नेमावेत. एक सरपंच असावा, वाद लेखी छापून प्रसिद्ध करावा, अशा मुद्द्यांवर तडजोड होऊन वादविवादाची तयारी झाली. शंकराचार्य पुण्यात आले. ठिकठिकाणची शास्त्रीमंडळी जमा झाली. निर्मंत्रितांवाचून इतरांना या वादसभेत प्रवेश नव्हता. विधवा विवाह समर्थक पक्षाचे वादप्रमुख विष्णुशास्त्री पंडित होते. या पक्षात न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारखे विद्वान होते, तर निषेधक पक्षात नारायणशास्त्री गजेंद्रगडकर, विठोबाअण्णा दप्तरदारांसारखे शास्त्री-पंडित होते.

अखेरीस समर्थ पक्षाचा पराजय झाला. या वादसभेत विधवा विवाह अशास्त्र ठरला. तरीही ही वादसभा बरीच वादविषय झाली आणि त्यांचे पडसाद तत्कालीन नियतकालिकांमध्ये दिसून येतात. या वादविवादांमध्ये सनातनी शास्त्री-पंडितांचा जय

झाल्यामुळे त्यांनी विधवा विवाह समर्थक पक्षातील मंडळींकडून प्रायश्चित्ताची मागणी केली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, केरूनाना छत्रे यांनी दंड भरून प्रायश्चित्त घेतले. लोकहितवादींपुढेही कौटुंबिक पेचप्रसंग उभा राहिल्यामुळे नाइलाजाने त्यांनीही प्रायश्चित्त घेतले. विष्णुशास्त्री पंडित, विष्णु परशुराम रानडे आणि विष्णु मोरेश्वर भिडे या तीन विष्णूंनी सनातन्यांच्या बळजबरीला अखेरपर्यंत दाद दिली नाही. १८७० च्या या गाजलेल्या वादाची माहिती देणारी काही पुस्तके पुनर्विवाहोत्तेजक व पुनर्विवाहनिषेधक अशा उभय पक्षांकडून लिहिली गेली. 'विधवा विवाहविषयी पुण्यात झालेला वाद.' या पुस्तकांबरोबरच विष्णुशास्त्री पंडितांनी 'पुणे येथे स्त्री-पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रतेचा विचार' हे पुस्तक लिहिले व सुधारक पक्षाचे मंडन केले.^{५६}

१८५६ चा विधवा विवाहाचा कायदा सरकारने पास केला तरी^{५७} १८५७ च्या उठावानंतर कोणत्याही धार्मिक बाबतीत हस्तक्षेप करण्यास सरकारने नकार दिला. त्यामुळेच सनातनी मंडळी विधवा विवाहाला तीव्र विरोध करून शकली. सुधारकांना सर्व बाजूंनी कोंडीत पकडण्यात त्यांना बऱ्याच वेळेला यश आले. "कोणी विधवा स्त्रीशी विवाह केला असता, त्याचे व्यावहारिक नुकसान होऊ नये, असा कायदा झाला आहे. तरी लोकांनीच पुढाकार घ्यावा."^{५८} अशा प्रकारचे वृत्त प्रसिद्ध होऊनही लोकांनी हा पुढाकार धैर्याने घेण्यासाठी महाराष्ट्रात काही वर्षे जावी लागली. अर्थात सर्वसामान्य लोकांच्या पाठीशी सुधारक खंबीरपणे उभे होते म्हणूनच हे शक्य झाले.

सुधारकांचे कार्य

विधवा विवाहाचा पुरस्कार करणे, आपले विचार आणि कार्य यांचा प्रसार करणे; तसेच विधवा विवाह प्रत्यक्षात घडवून आणणे, हे करित असताना सुधारकांना वेळोवेळी कर्मठ सनातन्यांशी सामना करावा लागला आहे. जगन्नाथ शंकरशेठ, बाळशास्त्री जांभेकर, डॉ. भाऊ दाजी, राम बाळकृष्ण जयकर, विष्णुशास्त्री पंडित, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, गो. ग. आगरकर, महर्षी कर्वे, पंडिता रमाबाई यांसारख्या बऱ्याच सुधारकांनी निरनिराळ्या मार्गांनी विधवा विवाहासाठी प्रयत्न केलेले आहेत.

१८६० साली महाराष्ट्रातील पहिला विधवा पुनर्विवाह घडून आला असला, तरी १८३२ मध्ये 'दर्पण' पत्रामधून या पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाची प्रकटपणे चर्चा सुरू झाली. १८३७ साली 'दर्पण' पत्रामधून दोन लेख प्रसिद्ध झाले होते. अनुक्रमे तेलंग ब्राह्मण व परशुराम क्षेत्रस्थ ब्राह्मण या नावाने लेखकांनी हे लेख लिहिले आहेत. दोन्हीही लेखांमध्ये विधवा विवाहाला शास्त्राची कोणतीही आडकाठी नाही, हे दाखवून दिले

आहे त्याचबरोबर विधवा विवाहाचे महत्त्वही प्रतिपादित केले आहे. या दोन्ही लेखांचे संकलन १८३७ सालच्या पुनर्विवाह प्रकरणात करण्यात आले आहे.^{५९} विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा होण्याअगोदर आणि नंतरही अशा लेखांनी समाजात विधवा विवाहाच्या प्रश्नाबद्दल जागृती केली.

आपल्या लिखाणामधून विधवा विवाहाचा आग्रह व महत्त्व विशद करणाऱ्या लोकहितवादींनी स्वतःच्या परखड शैलीने सनातन्यांच्या भूमिकेचे खंडन केले. अशा वेळी ते आपल्या धर्मातील परंपरांचा फारसा मुलाहिजा ठेवत नसत.

सुधारकांपुढील पेचप्रसंग

सशास्त्रतेच्या मुद्द्यावर विधवा विवाहाचे समर्थन करणाऱ्या लोकहितवादींना, कौटुंबिक अडचणींमुळे प्रायश्चित्त घ्यावे लागले. त्याचप्रमाणे विधवाविवाहाचा पुरस्कार करणाऱ्या न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांना आपल्या कुटुंबातील नातेसंबंधाच्या दबावामुळे एका अल्पवयस्क कुमारिकेशी पुनर्विवाह करावा लागला. रमाबाईंशी हा विवाह घडून आला. 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' या आपल्या आत्मचरित्रात रमाबाई या विवाहाबद्दल लिहितात, (म. गो. रानडे यांना) "पुनः लग्न मुळीच न करण्याचे मनात असताना केवळ मामजींच्या दुराग्रहाने व हट्टाने लग्न करावे लागले ते तरी दोन व्रतांकरिता, म्हणजे एक वडिलांचा शब्द मोडावयाचा नाही, आणि त्यांच्या कुटुंबसुखामध्ये आपण विघातक व्हावयाचे नाही. म्हणूनच बरेच दिवस स्वीकारलेल्या व योग्य वाटलेल्या मताला (पुनर्विवाह पक्षाला) जुन्या जिवलग मित्रांना आपल्या स्वाभिमानाला व त्यामुळे मिळणाऱ्या सुखाला आणि धन्यवादाला झुगारून देऊन, वर लिहिलेली दोन व्रते पाळून, त्याबद्दल, जगाकडून आलेले उपहासाचे शब्द व दोषारोप सदैव सोसण्याचे पत्करले."^{६०}

तत्कालीन समाजात विधवा विवाहाचा प्रश्न हा ब्राह्मण, मराठादि उच्च जातीशी संबंधित असला तरीही महात्मा फुले यांनी या विषयाकडे लक्ष पुरवलेले दिसते.

महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षण कार्याबरोबरच स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाबाबत वेळोवेळी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. बेहेरामजी मलबारी यांच्या 'बालविवाह आणि लादलेले वैधव्य' या विषयावरच्या दोन टिपणांविषयी मत व्यक्त करताना महात्मा फुले म्हणतात, "It is quite evident from the partial Aryan religious institution that, when it prohibits the widows from remarrying, why the widowers should be allowed to remarry? If the favour be shown to the latter then the poor widows must of necessity be permitted to remarry.

There is no doubt that the selfish and wicked law-givers must have added such unjust and nonsensical clauses into their shastras with malice towards female sex.”^{८१}

अशा प्रकारे महात्मा फुले विधवांच्या किंवा एकूणच स्त्रियांच्या अवनत स्थितीला धर्मशास्त्रांमधील काही भाग आणि तो धुसडणारी मंडळी कारणीभूत आहेत, असे मानतात.

तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजात विधवा विवाहाच्या प्रश्नाबद्दलची जागृती आणि प्रत्यक्ष कार्य हे बहुतेक पुरुष सुधारकांनीच केलेले दिसते. अर्थात त्यासाठी स्त्रियांचे समाजातील स्थानही कारणीभूत होते. परंतु पंडिता रमाबाईसारखी एखादी स्त्री विधवा विवाह घडून येण्यासाठी हातभार लावत होती. शारदासदनमधील विद्यार्थिनी आनंदीबाई हिचा विवाह महर्षी कर्वे यांच्यासोबत होणार आहे हे सुरुवातीला पंडिता रमाबाईला रुचले नव्हते. महर्षी कर्वे यांची बाह्यांगी दिसणारी कमकुवत शरीरयष्टी कारणीभूत होती पण आनंदीबाईचा ठाम विश्वास बघून त्यांनी या विवाहासाठी मदत केली. महर्षी कर्वे आपल्या विवाहाबद्दल ‘आत्मवृत्त’ मध्ये लिहितात, “आनंदीबाई ही पंडिता रमाबाईची फार आवडती विद्यार्थिनी होती. त्यांनी तिला वस्त्रे व भूषणे यांच्या देणग्या देण्यात व तिच्या अभिनंदनार्थ जो भोजनसमारंभ केला त्यासाठी बराच पैसा खरचला. रात्री भोजनसमारंभ आटोपल्यावर सर्व विद्यार्थिनी व इतर निमंत्रित मंडळी यांची सभा होऊन काही भाषणे झाली. व एका विद्यार्थिनीने अभिनंदनपर कविता केल्या होत्या. त्या तिच्या काही मैत्रिणींनी गोड स्वराने गायिल्या. विधवा विवाहाला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून पंडिता रमाबाईंनी हा सगळा समारंभ केला होता.”^{८२}

मिशनऱ्यांचे कार्य

ख्रिस्ती धर्मप्रसार हा मुख्य उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून मिशनऱ्यांनी आपल्या सामाजिक कार्यास प्रारंभ केला. भारतीय समाजामध्ये बहुसंख्येने असलेल्या हिंदूंना आकर्षित करण्यासाठी ख्रिस्ती धर्म हा सर्वश्रेष्ठ आहे असे प्रतिपादन त्यांनी केले. त्यासाठी हिंदू धर्मातील कर्मकांड, रूढी, परंपरा, व्रत-वैकल्ये, अस्पृश्यता हे कसे माणुसकीला, सभ्यतेला काळिमा फासणारे आहेत ते दाखवून दिले. त्याच अनुषंगाने स्त्रियांचा हीन दर्जा आणि त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार हासुद्धा त्यांच्या विवेचनाचा भाग बनला.

विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करताना ख्रिस्ती धर्मशास्त्र पुनर्विवाहाची परवानगी देते, परंतु हिंदू धर्म तशी परवानगी देत नाही; म्हणूनच हिंदू समाज व्यवहारामध्ये

अनीती व व्यभिचार घडत राहतो असा त्यांचा युक्तिवाद आहे. 'ज्ञानोदय'मध्ये एका पुनर्विवाहाच्या घटनेची नोंद व अशाच प्रकारचा युक्तिवाद आला आहे.^{६३}

दुष्काळी परिस्थिती

एकोणिसाव्या शतकात दुष्काळाचे संकट वारंवार येत राहिले. महाराष्ट्रामध्ये १८१९, १८२०, १८२३, १८२४, १८२५ मध्ये दुष्काळजन्य परिस्थिती उद्भवली होती. शिवाय पुढील काळात म्हणजे १८३२, १८३३, १८३५, १८३८, १८४४, १८४५ आणि १८४६ ही वर्षे दुष्काळग्रस्तच गेली. या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांनी स्थलांतरे केली. ब्रिटिश प्रशासनाचा महसुलीचा कारभार खूप करडा असे. दुष्काळग्रस्त काळामध्येही शेतकऱ्यांना शेतसारा भरावा लागे. प्रसंगी सावकाराचे कर्ज काढून शेती, गुरे, घरे गहाण टाकावे लागत. महाराष्ट्रात १८७५, १८७६ व १८७७ या काळातही मोठा दुष्काळ पडून हाहाकार उडाला. या परिस्थितीत नव्याने प्रश्न उद्भवू लागले.

दुष्काळामुळे स्थलांतर

१८७६-७८ दरम्यानच्या दुष्काळाचा तडाखा इतका भयानक होता की, त्यातून नव्याने काही प्रश्न उद्भवू लागले. एका बाजूला लोकांचे स्थलांतराचे प्रमाण वाढू लागले, तर दुसरीकडे समाजात असंतोष वाढून त्याचे रूपांतर दंग्यामध्ये होऊ लागले. या दुष्काळाची तीव्रता इतकी होती की पुणे प्रांतातून लोंढेच्या लोंढे मुंबईत गेले. मोठे मोठे शेतकरीसुद्धा मजुराप्रमाणे कोणाच्याही घरी चाकरी करू लागले. मोठ्या शेतकऱ्यांची अशी अवस्था तिथे महार, मांग, रामोशी, कुणबी, शेतमजूर यांसारख्या लोकांची अवस्था त्याहून भयावह होती. स्थलांतरितांचे मुंबईत प्रमाणू वाढू लागल्यावर सरकारने या लोकांचे मध्य भारतात स्थलांतर करण्याची तयारी दर्शवली. पण तिकडे जाण्याला लोकांचा प्रतिसाद मिळेना. त्याऐवजी हे लोंढे गंगथडी, गोदावरीचे खोरे, शिंदे, होळकरांचा प्रांत, वन्हाडचा प्रांत या भागात मोठ्या प्रमाणात विस्थापित झाले. मुंबई व गुजरात प्रांताकडेही मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले.

या दुष्काळाच्या काळात पुणे प्रांतावर भीषण परिणाम झाले. या दुष्काळी परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यात सरकारी प्रयत्न अपयशी ठरले. शासनाने मध्य भारतातून रेल्वेने धान्य आणले. पण प्राप्त परिस्थितीमध्ये महागाईमुळे लोकांना ते विकत घेणे अशक्य होते. अशा बिकट परिस्थितीमध्येही सरकारने जानेवारी १८७७ पासून मजुरीचे

दर कमी केले. सरकारने या बिकट परिस्थितीमध्ये शेतसारा कमी केला नाही. उलट जमीनदार, वतनदारांकडे वसुलीचा तगादा सुरूच ठेवला. एकीकडे कुळे दुष्काळामुळे त्रस्त होती. त्यामुळे त्यांच्याकडून जमिनीतील मिळकतीचा सारा मिळणे दुरापास्त होते, तर दुसरीकडे सरकारी वसुलीचा तगादा. या परिस्थितीत कित्येक वतनदार, जमीनदार यांनी आपला जमिनीवरचा हक्क सोडून देऊन स्थलांतर केले.

स्थलांतराच्या बाबतीत बारा बलुतेदारांची मोठी कोंडी झाली. गाव सोडून गेल्यास वारसा हक्काने मिळणारे बलुते कायमचे गमावण्याच्या भीतीमुळे स्थलांतर न करता ते गावोगावी भटकत राहिले. या भीषण परिस्थितीमध्ये तात्पुरता दिलासा म्हणून इच्छा नसताना इंग्रजांनी काही प्रमाणात दुष्काळ निवारणाचा कार्यक्रम हाती घेतला. नीरा व भीमा खोऱ्याचा काही भाग जलसिंचनाखाली आणण्यासाठी सरकारने १८६८ मध्ये एक सर्वेक्षण केले होते. त्याप्रमाणे १८७७ मध्ये नीरा नदीवर धरण बांधण्याचे काम सुरू झाले. या कामातून सरकारला कोणताच आर्थिक फायदा नसल्याने, इच्छा नसताना सुरू केलेले हे काम लवकरच बंद पाडले गेले. पण दुष्काळाची तीव्रता इतकी वाढत गेली की, त्यामुळे पुन्हा ब्रिटिशांना हे काम हाती घ्यावे लागले. १८७८ व १८७९ या काळात केवळ दुष्काळ निवारणार्थ म्हणून हे काम ब्रिटिशांनी राबविले.^{८४} पुढे १८८१ मध्ये नीरा नदीच्या कालव्याचे काम हाती घेण्यात आले व १८८४ मध्ये ते पूर्ण झाले.

अशा दुष्काळी परिस्थितीमध्येही ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आपला हेतू साध्य करण्यासाठी या संधीचा फायदा करून घेतला. लोकांच्या गरजा भागवून, त्यांना आर्थिक आधार देऊन, त्यांचे धर्मांतर करण्याचे धोरण या वेळीही मिशनऱ्यांनी न चुकता राबवले. कित्येक लोकांनी या परिस्थितीत धर्मांतर केले. महाराष्ट्राच्या समाज जीवनावर या दुष्काळी परिस्थितीचा खूप मोठा परिणाम झाला.

दुष्काळी परिस्थिती आणि महात्मा फुले यांचे प्रयत्न

१८७७-७८ या काळात पडलेल्या दुष्काळात सुमारे पाच लाखांहून जास्त लोक मृत्यू पावले असावेत असा दुष्काळाच्या कारणांची चौकशी करण्याकरिता शासनाने नेमलेल्या आयोगाचा अंदाज होता. दुष्काळातील शेतकऱ्यांच्या बिकट परिस्थितीवर आधारित महात्मा फुल्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला. दोन निबंध लिहून ताबडतोब छापून सरकारी अधिकाऱ्यांना सादर केले. महात्मा फुले व 'सत्यशोधक समाज' यांनी शासनाला काही कामे सुरू करावीत व लोकांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था लावावी, असा आग्रह धरला. 'दीनबंधू' पत्राने शेतकऱ्यांच्या व मजुरांच्या दुःस्थितीबद्दलचे

चित्र सरकारपुढे मांडून सरकारच्या बेफिकीर वर्तनाबद्दल कडक टीका केली. या सगळ्याचा परिणाम म्हणून सरकारने तलाव, सडका व इमारती वगैरेचे बांधकाम सुरू केले. महात्मा फुले यांनी या कामात काही सामान पुरवण्याचे कॉन्ट्रॅक्ट घेण्याचा प्रयत्न केला. रामचंद्र हरी शिंदे यांच्यासहित त्यांनी आपल्या कॉन्ट्रॅक्टिंग कंपनीतर्फे पाट बांधण्याचे कॉन्ट्रॅक्ट घेतले.^{८५} पण दीर्घकाळ हा व्यवसाय त्यांना करता आला नाही.

प्रार्थना समाजाचे कार्य

१८७६-७७ च्या दुष्काळात प्रार्थना समाजाने लोकांच्या मदतीसाठी भरीव कार्य केले. तेव्हा विशेषतः सोलापूर व कलादगी जिल्ह्यांत दुष्काळाचे रूप अधिक भीषण होते. सरकारने सुरू केलेली दुष्काळी कामे अपुरी पडली होती. अन्नान्न दशेमुळे लोक घरेदारे सोडून जात होते, गावे ओसाड पडली होती. अशा वेळी मुंबईस प्रार्थना समाजाने वर्गणी जमवून सोलापूर व कलादगी जिल्ह्यांत निरनिराळ्या ठिकाणी गरजूस अन्न व कपडे वाटण्याची व्यवस्था केली. कलादगी शहरात दुष्काळाचा कहर होता, तेव्हा शिजवलेले अन्नही देण्याची व्यवस्था केली. लालशंकर उमियाशंकर यांनी गुजरातेतून एक लाख रुपये किमतीचे धान्य आणून “गरीब लोकांस किरकोळ, स्वस्त दराने खऱ्या दामाने विकले. तेणेकरून हजारो मनुष्यांचे प्राण वाचले.” (सुबोध-पत्रिका)

सोलापुरात हजारो बालकांचे आईबाप व जवळचे आप्त मृत्युमुखी पडल्यामुळे ती अनाथ झाली होती. दुष्काळ पीडितांपैकी अशक्त व पंगू लोकांकरिता सरकारने तालुक्याच्या ठिकाणी अन्न-सत्रे उघडली होती. त्यापैकी पंढरपूरच्या अन्न-सत्रात मुलेही पुष्कळ होती. दुष्काळाचा तडाखा कमी होताच सरकारने अन्न-सत्रे बंद केली. मोठी माणसे आपापल्या गावी गेली, पण आईबाप, आप्तस्वकीय नसलेली मुले निराश्रित झाली. जो कोणी मागेल त्याला सरकार ही मुले सढळ हाताने देऊ लागले. अशा प्रकारे काही लोकांनी मुले नेली. उरलेली सर्व मुले लालशंकर उमियाशंकर यांनी आपल्या ताब्यात घेतली. त्यांच्यासाठी ‘अनाथ बालकाश्रम’ स्थापला. या आश्रमातील मुलांच्या शिक्षणाची सोय केली. ‘प्रार्थना समाजा’ने तेथे गणेश रघुनाथ करकरे यास शिक्षक म्हणून नेमले. सर्व जाती -जमातीच्या या मुलांच्या खाण्यापिण्याची व त्यांना उद्योगधंदा शिकवण्याची जबाबदारी या शिक्षकांवर सोपविली.^{८६}

अशा प्रकारे दुष्काळाच्या संकटात ‘प्रार्थना समाजा’ने निरलसपणे सेवाकार्य केले.

साथीचे रोग

एकोणिसाव्या शतकातील एक मोठे अरिष्ट म्हणजे रोगराई आणि साथीचे रोग हे होय. महाराष्ट्रातील अनागर, अशिक्षित समाजात अनेक प्रकारच्या वाईट चालीरीती प्रचलित होत्या. त्याचबरोबर जत्रा, यात्रांमध्ये रोगांचा प्रादुर्भाव होऊन अनेक लोकांचा मृत्यू होत असे. पुण्यापासून जवळ असलेल्या आळंदी या गावी दरवर्षी विठोबाची मोठी यात्रा भरते. तेथे १८४६ मध्ये जरीमरीच्या उपद्रवाने पुष्कळ लोक मृत्युमुखी पडले.^{७०} जून १८५९ मध्ये दक्षिण महाराष्ट्र देशात पटकीचा मोठा सपाटा येऊन ४०० लोक मृत्यू पावलेल्या बातमीची नोंद 'ज्ञानोदय' लेखनसार सूचीमध्ये केलेली आहे. लोकांमध्ये अनेक वाईट रूढी, समजुती रूढ होत्या. त्यामुळे चुकीच्या पद्धतीने लोक या संकटाला सामोरे जात असत. एक 'ख्रिस्ती सेवक' एका पत्रात लिहितो की, 'चहूकडे जरीमरीचा रोग पसरला असून हजारो माणसे मरत आहेत पण हिंदू लोक औषध घेत नाहीत कारण त्यांना वाटते की, औषधाने मरीदेवी जास्त चेतवेल. देवीची बोळवण करण्यासाठी गावाबाहेर जाऊन हिरवे पातळ व नारळे वाहून नमस्कार करतात. --- महामारीचा भयंकर वाखा चाललेला आहे. मूर्तीपूजक लाकडी मूर्तीस पातळ-चोळी नेसवून तिला कोंबड्याचा बळी देतात. पाद्री लोक औषधे देतात. म्हणून मरीआई रागावून जास्त लोक मारते असे ते बोलतात मरीआईच्या गाडीमधून दोन मेंढरे व सव्वा मण तांदूळ आणून ते अज्ञानी लोक कोल्हापूरच्या यात्रेस देवीच्या नावाने अर्पण करतात.' महाराष्ट्राचे श्रद्धास्थान असलेल्या पंढरपूरच्या यात्रेमध्ये दरवर्षी महामारीने हजारो लोक मृत्युमुखी पडत. अस्वच्छता आणि दाटीवाटीने राहाणारे लाखो लोक यामुळे रोगराई उद्भवून यात्रेच्या कालावधीत दररोज किमान ३०० लोक मरण पावत. मृत माणसांची प्रेते ठिकठिकाणी जळत असल्याने शहर स्मशानासारखे भासत असे.

या परिस्थितीत पंढरपूरचे सिव्हिल सर्जन डॉ. कुक यांनी सरकारला पत्र पाठविले की, "पंढरपूरच्या यात्रेकरूंना कोणत्याही शहरात मिसळू देऊ नये. शिपाई लोक ठेवून त्यांस गावाबाहेरच्या मैदानातच थांबणे भाग पाडावे. काहीकाळ तंबू उभारून त्यांत त्यांना राहू द्यावे. मगच शहरात प्रवेश द्यावा. असे केले असता शेकडो लोक मृत्युच्या दाढेमधून सुटतील." रेव्हरंट व्हेट साहेबांनी आपल्या एका पत्रात लिहिले आहे की, "पटकीच्या दुर्धर रोगांचा लोंढा सर्व देशभर वाहातो आहे. बेसुमार गर्दीमुळे वाखा वाढत चाललेला आहे. सरकारने याचा काहीतरी बंदोबस्त करावयास हवा."^{७१} १८९७ साली मुंबई व पुणे इलाख्यात प्लेगची भयानक साथ पसरली. यामध्ये खूप मोठी प्राणहानी झाली. या रोगाच्या साथीत ११.८८२ लोक मरण पावले. पुणे शहरात

१५ नोव्हेंबर १८९७ च्या एका दिवसातच लागण झालेल्या १३४ पैकी ९४ जण प्राणास मुकले. “ इतके उग्र रूप धारण केलेल्या या साथीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, रोग आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारने स्वच्छता व रोग निवारणाच्या कामावर डब्ल्यू. सी. रँड या कडव्या अधिकाऱ्याची नेमणूक केली. त्याने अत्यंत निर्दयपणे कायद्याची अंमलबजावणी केली. त्यामुळे पुण्यात असंतोष माजून दंगे उद्भवू लागले. पुण्यातून अनेक लोकांनी स्थलांतर केले. सक्तीच्या प्लेग-प्रतिबंधक लस टोचणीमुळे, अज्ञानी-कर्मठ लोकांना आपला धर्म भ्रष्ट होतो आहे, असे वाटून त्यांच्यात असंतोष माजला. गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी परिस्थितीचा फायदा घेऊन जुलमी वर्तन केले. त्या रँडशाहीवर लोकमान्य टिळकांनी केसरीमधून टीका केली. त्याशिवाय पंडिता रमाबाईंनी देखील गोऱ्या सैनिकांच्या जुलमाविरुद्ध लेख लिहिले. याचा एकत्रित परिणाम होऊन पुण्याच्या चाफेकर बंधूंनी रँडचा खून केला.

दुष्काळ, रोगराई यांनी गांजलेल्या रयतेला सावकारशाहीने अधिकच जेरीला आणले.

सावकारशाही

एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिश राजवट सावकारशाहीच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरली. शिवाजी महाराजांच्या काळापासूनची शेतसारा आकारणी व वसुलीची पद्धत १७९५ पासून झुगारून कंपनी सरकारने महसुलीची वसुली कठोर केली. त्यामुळे वेळप्रसंगी वसुली भरण्यासाठी शेतकऱ्यांना आपली जमीन, गुरे व आपली घरे गहाण ठेवावी लागत. व्याजाचे दर जबरदस्त होते. त्यामुळे सामान्य माणसांची स्थिती हलाखीची झाली. मारवाडी-गुजराथी सावकारांचा जप्तीचा ससेमिरा शेतकऱ्यांच्या मागे लागत असे. बहुतांशी सावकारीचा व्यवसाय महाराष्ट्रामध्ये परप्रंतांमधून आलेल्या गुजराथी-मारवाडी जमातीतील लोक करीत. या सावकारी शोषणाचा पाश इतका वाईट होता की त्यातून लोक विद्रोहाची भूमिका घेऊ लागले, दंगे उद्भवू लागले. १८६०, १८७०, १८८० या दशकांमध्ये मोठा दुष्काळ पडला. शिवाय या काळात भारतीय बाजारपेठा युरोपीय बाजारपेठांना जोडल्यामुळे युरोपीय बाजारपेठांमधला मंदीचा प्रभाव भारतीय बाजारपेठांवर पडू लागला. या सगळ्यांचा परिणाम भारतीय शेती व्यवसाय आणि शेतकरी यांच्यावर झाला. दुष्काळी कालावधीमध्येही इंग्रज सरकारने सारा वसुलीसाठी शेतकऱ्यांकडे तगादा लावला. परिणामी सावकारांचे कर्ज काढून शेतकऱ्यांनी सारा भरला. पण या प्रतिकूल परिस्थितीत सावकारांचे कर्ज फिटेना. तेव्हा सावकारांनी शेतकऱ्यांविरुद्ध कोर्टात दावा लावला. परिणामी शेतकऱ्यांना

आपल्या जमिनी गमवाव्या लागल्या. त्यामुळे चिडलेल्या शेतकऱ्यांनी १८७५-७६ साली पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यांमध्ये सावकारांच्या घरांवर हल्ले केले व सावकारांच्या ताब्यातील कागदपत्रे जाळून टाकली.^{१०} सावकारी जाचामुळे महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी असे दंगे उद्भवत होते.

‘ज्ञानोदय’मध्ये एक मित्र लिहितो की, “एका गावात ७०-८० लोकांना दरोडा घालण्याच्या आरोपावरून बेड्या घालण्यात आल्या. दरोड्याचे कारण असे की, गावच्या वाणी सावकाराचे त्यांच्यावर कर्ज होते. गरीब आणि अज्ञानी रयतेकडून तो जबर व्याज घेत असे. कर्ज फेडण्याचे सामर्थ्य नसल्याने त्यांनी गर्दी करून सावकाराचे दुकानच फोडून जाळण्याचा प्रयत्न केला.^{११} शेतकऱ्यांच्या या दंग्यांची कारणे शोधून काढून त्यांचे निराकरण करण्याबाबत, उपाय सुचवण्यासाठी शासनाने एका आयोगाची नेमणूक केली. या आयोगाच्या शिफारशी विचारात घेऊन शासनाने १८७९ मध्ये प्रथमच सावकारीवर नियंत्रण ठेवणारा कायदा मंजूर केला. पण शेतकऱ्यांची लुबाडणूक थांबवण्यासाठी या कायद्याचा म्हणावा तितका उपयोग झाला नाही.”^{१२}

या पार्श्वभूमीवर इंग्रजांविरुद्ध असंतोष निर्माण करण्यासाठी पुणे सार्वजनिक सभेने जमीन महसूल आकारणीतील अन्यायाविरुद्ध लढा उभारला. जनमत प्रक्षुब्ध करण्यास आर्थिक प्रश्न हेच परिणामकारक साधन असल्यामुळे न्यायमूर्ती म. गो. रानड्यांनी अर्थशास्त्रीय विश्लेषण करून लोकांच्या मनात असंतोषाचे बीज पेरले. वाई येथे सभेची एक शाखा स्थापन केली. त्यानंतर वासुदेव जोशींनी १८७१ साली सातान्याला सभेची दुसरी शाखा स्थापन केली. १८७१ मध्येच कराडला एक शाखा निघाली. त्यानंतर १८७५ पर्यंत भिवंडी, ठाणे, नाशिक, सिन्नर, अहमदनगर, सोलापूर, बार्शी, भुसावळ, पाचोरा, धुळे, धारवाड इत्यादी ठिकाणी सभेच्या शाखांनी शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला.^{१३} शेतकऱ्यांची पिळवणूक करणाऱ्या मारवाडी सावकारांचे वर्तन आणि तत्कालीन शेतकऱ्यांची दयनीय स्थितीवर महात्मा फुल्यांनी आपल्या ‘शेतकऱ्यांचा आसूड’ या ग्रंथामध्ये प्रकाश टाकला आहे. उच्चवर्णीय सावकार आणि सरकारी अधिकारी यांच्यामध्ये असलेले अनिष्ट संबंध शोषणास कसे कारणीभूत ठरत होते, ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणामुळे समाज सगळीकडून कसा लुबाडला जात होता, याचे दर्शन सावकारांच्या तडाख्यात सापडलेल्या तत्कालीन जनतेच्या हकिकतींमध्ये घडते.

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र असा होता. साम्राज्यकर्त्यांची दडपशाही, करांचा बोजा, कारागिरांचे काम जाऊन हलाखीची परिस्थिती, नाणेटंचाई, इथल्या संपत्तीचा ओघ लंडनमध्ये वळल्यामुळे आलेली विपन्नावस्था, सावकारशाही, दुष्काळ,

रोगराई, अशा महाभयंकर गोष्टींच्या कचाट्यात सापडल्यामुळे लोक हवालदिल झाले होते. त्यांच्यात असंतोष होता. इंग्रजांनी सुरू केलेल्या शिक्षणामुळे नवशिक्षित तरुणांच्या दृष्टीत बदल झाला. त्यांच्या असंतोषाने राष्ट्रीय वळण घेतले. जुने सत्ताधीश, संस्थानिक, जहागिरदार, इत्यादींची सत्ता व संपत्ती काढून घेतली गेल्यामुळे त्यांच्याही अस्मितांनी राष्ट्रीय वळण घेतले. या उलट इंग्रजी सत्तेचे लाभार्थी मात्र ती सत्ता टिकावी, अशी प्रार्थना करीत होते. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांना नोकऱ्या मिळाल्या, प्रतिष्ठा आणि पैसा या दोन्हींचा लाभ झाला. साम्राज्यकर्त्यांच्या धोरणांमुळे स्त्रियांवरील अत्याचार दूर करणारे कायदे पास झाले. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याची सोय झाली, जातींची बंधने सैल झाली, सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांना शिक्षण मिळू लागले, दळणवळणाची साधने वाढली, ठग, पेंढान्यांचा त्रास कमी झाला. अशा अनेक कारणांमुळे लोक इंग्रजांच्या सत्तेला वरदान समजू लागले. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र साम्राज्यसत्तेचा गौरव आणि राष्ट्रवादी धारणा अशा दोन टोकांच्या मध्ये हेलकावे घेत होता.

संदर्भ / टिपा

१. वि.का. राजवाडे, 'कादंबरी' निवडक मराठी समीक्षा, साहित्य अकादमी, मुंबई, १९९९ मधून उद्धृत, पृ. २३ ते ३८.
२. सर आल्फ्रेड लायल, हिंदुस्थानातील ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय आणि त्याची वाढ, (भाषां) द. बा. करकरे, गोवर्धन प्रेस, पुणे, १९१६, पृ. ३१२ ते ३१४.
३. चार्ल्स मेटकाफ : पाहा, पं. जवाहरलाल नेहरू : भारताचा शोध, (भाषां.) साने गुरुजी, ना. वि. करंदीकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९९७, पृ. ३०४
४. वॉरन हेस्टिंग्ज, तत्रैव, पृ. ३००
५. के. के. चौधरी, झुंजार, पुणे (वसाहतवाद व सामाजिक विषमतेची लढा) कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. १६
६. अ. रा. कुलकर्णी, कंपनी सरकार (सर इंडिया कंपनी), राजहंस प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती २००४, पृ. ७६
७. अ. रा. कुलकर्णी, तत्रैव.
८. के. के. चौधरी, उनि. पृ. ४४
९. एस. गोपाल, ब्रिटिशांची भारतातील राजनीती, (भाषां.) सरोज देशपांडे, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६, पृ. १,२
१०. के. के. चौधरी, उनि. पृ. ४४
११. वि. गो. खोबरेकर, महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४. पृ. ११७

१२. के. के. चौधरी, उनि. पृ. ४४
१३. अ. रा. कुलकर्णी, उनि. पृ. १६२, ६३
१४. जोतिबा फुले, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, (संपा.) य. दि. फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, चौथी आवृत्ती, १९९१, पृ. १७९
१५. मधव दातार, १८५७ चा उठाव : काल आणि आज, कॉन्सेप्ट मीडिया सर्व्हिसेस प्रा. लि. पुणे., २००८, पृ. ५९, ६०
१६. वि. गो. खोबरेकर, उनि. पृ. १३
१७. वि. गो. खोबरेकर, उनि. पृ. १४.१५
१८. मोहन जोशी, सत्यशोधक समाजाचा इतिहास, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई., पृ. ५३
१९. दि. के. बेडेकर, चार जुने अर्थशास्त्रीय ग्रंथ, (संपा.) गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे. १९६९, पृ. ३ ते ४२
२०. एस. गोपाल, उनि. पृ. ४
२१. एस. गोपाल, तत्रैव पृ. ४०२
२२. रवींद्र माहिमकर, नामदार जगन्नाथ शंकरशेठ (आद्य समाजसुधारक), 'आपलं प्रकाशन', २००५, पृ. ४९
२३. तत्रैव, पृ. ३१
२४. द्वारकानाथ गो. वैद्य, प्रार्थना समाजाचा इतिहास, प्रार्थना समाज, मुंबई., पृ. ६
२५. रवींद्र माहिमकर, उनि, पृ. ५०
२६. रवींद्र माहिमकर, तत्रैव पृ. ५१
२७. उमेश बगाडे, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजातिप्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ. ११५
२८. द्वा. गो. वैद्य, उनि. पृ. १०
२९. तत्रैव, पृ. १० ते १९
३०. उमेश बगाडे, उनि. पृ. ११०
३१. य. दि. फडके, आधुनिकता आणि परंपरा, (संपा) राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०००, पृ. १५८
३२. न. र. फाटक, न्या. म. गो. रानडे यांचे चरित्र, पृ. १७९
३३. रमाबाई रानडे, (संपा.) न्या. म. गो. रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने, निर्णयसागर प्रेस, मुंबई, पृ. ६७, ७१, २७६ ते ९०
३४. मे. पुं. रेगे, विवेक आणि न्याय, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००२, पृ. १४२
३५. न. र. फाटक, उनि. पृ. ५४८
३६. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे, (संपा.) लोकहितवादींची शतपत्रे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, सातवी आवृत्ती, २००४, पृ. १३६, ३७
३७. गो. ग. आगरकर, संपूर्ण आगरकर (खंड) वरदा बुक्स, पुणे, १९९४
३८. यशवंत सुमंत, द. दि. पुंडे, (संपा.) महाराष्ट्रातील जातिसंस्थाविषयक विचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, २००६, पृ. १७

३९. तत्रैव, पृ. १७, १८
४०. बाळ गंगाधर टिळक, समग्र लोकमान्य टिळक (खंड ५), केसरी प्रकाशन, पुणे, १९७६, पृ. ११२, ११६
४१. गो. ग. आगरकर, उनि. पृ. ५२
४२. प्रतिभा रानडे, स्त्री प्रश्नांची चर्चा, एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. १६ ते १८
४३. अरुण टिकेकर, ऐसा ज्ञानसागर, बखर मुंबई विद्यापीठाची, पॉप्युलर प्रकाशन, २००७, पृ. ११२
४४. स्वाती कर्वे, स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, २००३, पृ. २३
४५. य. दि. फडके, (संपा.) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, उनि. पृ. ७१५
४६. वि. भा. गोवंडे, त्रिमूर्ति दर्शन अथवा सदाशिव गोवंडे यांचे चरित्र, १९५३, पृ. ५८
४७. य. दि. फडके, (संपा.) उनि. पृ. ७१५
४८. अरुण टिकेकर, उनि. पृ. ११३
४९. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे, (संपा.) लोकहितवादींची शतपत्रे, उनि. पृ. १०३
५०. गो. ग. आगरकर, उनि. पृ. १६२, १६३
५१. स्वाती कर्वे, उनि. पृ. ६९, ९८, १०५
५२. के. के. चौधरी, उनि. पृ. ९३
५३. गंगाधर ना. मोरजे, ज्ञानोदय लेखनसार सूची खंड १, भाग २, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९७, पृ. ३७७
५४. तत्रैव, पृ. ५४०
५५. प्रतिभा रानडे, उनि. पृ. ९२, ९३
५६. तत्रैव, पृ. १२०
५७. तत्रैव, पृ. १५४, १५५
५८. स. गं. मालशे, कु. नंदा आपटे, विधवा विवाह, चळवळ : १८०० ते १९०० सर ना.दा.ठा. महिला विद्यापीठ, १९७८, पृ. १६
५९. तत्रैव, पृ. १६
६०. न. र. फाटक, लोकमान्य, मौज प्रकाशन गृह, तिसरी आवृत्ती, २००६, पृ. ४७५
६१. प्रतिभा रानडे, उनि. पृ. १२६
६२. न. र. फाटक, उनि. पृ. ४२४
६३. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे (संपा.), उनि. २५७
६४. तत्रैव, पृ. २५८
६५. गो. ग. आगरकर, उनि. पृ. ३१७
६६. जोतिबा फुल, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय (धनंजय कीर, स. गं. मालशे आणि य. दि. फडके) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सुधारित सहावी आवृत्ती, २००६, पृ. ३२३, ३२४
६७. तत्रैव, पृ. ३४९
६८. प्रतिभा रानडे, उनि. पृ. १६९, ७०

६९. न. र. फाटक, उनि. पृ. ४४०
७०. तत्रैव, पृ. ४४०
७१. प्रतिभा रानडे, उनि. पृ. १७०
७२. न. र. फाटक, उनि. पृ. ४४२
७३. स. गं. मालशे, नंदा आपटे, उनि. पृ. ९
७४. स. गं. मालशे (संपा.), स्त्री-पुरुष तुलना, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, पृ. २५
७५. पार्वतीबाई आठवले, माझी कहाणी, हिंगणे, १९२८, पृ. १०
७६. स. गं. मालशे, नंदा आपटे, उनि. पृ. ४८ ते ५४
७७. वा. वा. ठाकूर, कैलासवासी नामदार न्यायमूर्ती माधवराव गोविंद रानडे यांचे चरित्र, इंदूर, पृ. १८६
७८. गंगाधर मोरजे, उनि. पृ. ३६६
७९. स. गं. मालशे, नंदा आपटे, उनि. पृ. १३ ते १६
८०. रमाबाई रानडे, उनि. पृ. २४
८१. जोतिबा फुले, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, उनि. चौथी आवृत्ती, १९९१, पृ. ३४०.
८२. धोंडो केशव कर्वे, आत्मवृत्त, तिसरी आवृत्ती, पृ.
८३. उमेश बगाडे, उनि. पृ. ७५
८४. के. के. चौधरी, झुंजार, पुणे, उनि. पृ. ५४.
८५. पंढरीनाथ सीताराम पाटील, महात्मा जोतिराव फुले, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. ८८
८६. द्वा. गो. वैद्य, प्रार्थना समाजाचा इतिहास, प्रार्थना समाज, मुंबई, १९२७, पृ. १९६ ते २००
८७. गंगाधर मोरजे, (संपा.) भाग १ ला, उनि. पृ. १९०
८८. तत्रैव, पृ. २१६, २५२, ५८७
८९. के. के. चौधरी, झुंजार, पुणे, उनि. पृ. १४७
९०. गं. बा. सरदार, महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार, ग्रंथाली, मुंबई, २००५, पृ. १९३
९१. गंगाधर मोरजे, (संपा.) खंड २, भाग १, उनि. पृ. ७४२
९२. गं. बा. सरदार, उनि. पृ. १९३
९३. के. के. चौधरी, झुंजार, पुणे, उनि. पृ. ११६

२. मराठी कादंबरीचा प्रारंभ

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात झालेले सत्तांतर आणि त्यानंतरच्या राजवटीचे इथल्या एकंदर जीवनात कोणते उद्रेक घडले, कशी उलथापालथ झाली, कसे अराजक माजले आणि त्याच्या प्रतिक्रिया काय झाल्या, याचा अतिसंक्षिप्त परिचय आपण मागील प्रकरणात करून घेतला. अवघे जगणेच बदलून गेले होते. त्याचा एक भाग म्हणून कलाविश्वातही बदल झाले. ब्रिटिशांच्या सत्ताकाळात बदललेली शिक्षणपद्धती, युरोपातील कलाप्रकारांचा परिचय, दळणवळणाची विकसित झालेली साधने, मुद्रणतंत्राचा प्रसार आणि त्याचा सहजपणे होऊ लागलेला अवलंब या आणि अशा अनेक कारणांचा एकत्रित परिणाम होऊन महाराष्ट्रातील कलाविश्व हळूहळू बदलत गेलेले दिसते. ब्रिटिशपूर्व काळात हे विश्व धार्मिक जीवनाशी आणि जीवनरहाटीशी जोडलेले होते. भक्ती आणि श्रमपरिहार या प्रमुख प्रेरणा होत्या. ब्रिटिशांच्या सत्ताकाळात धार्मिक विश्वापासून कला स्वतंत्र झाल्या. त्यांचे जणू स्वतंत्र विश्व तयार झाले. संगीत, चित्र, नाट्य इत्यादी कलांच्या संदर्भात आपण हे पाहू शकतो. नव्याने प्रविष्ट झालेल्या बोलपटाने त्यावर शिक्कामोर्तब केले. या बदलाचा धावता आढावा घेऊन, त्या पार्श्वभूमीवर साहित्याच्या क्षेत्रात झालेल्या कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या प्रवेशाची चर्चा आपण करू.

एकोणिसाव्या शतकात संगीतकलेचे, सादरीकरणाचे आणि रसिकांचेही रूप पालटून गेल्याची माहिती मिळते. संगीतावर पुस्तके प्रकाशित होऊ लागली. गायन समाज संस्था स्थापन झाल्या, त्यात संगीताचे शिक्षण दिले जाऊ लागले. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकरांनी हिंदुस्थानी संगीत महाराष्ट्रात आणून येथे अनेक शिष्य तयार केले. १८८३ मध्ये त्यांनी 'संगीत दर्पण' नावाचे भारतातील पहिले संगीत नियतकालिक सुरू केले आणि एका गायन समाजाची स्थापना केली. या समाजात डॉ. भांडारकर, महादेव चिंतामण आपटे, कुंटे, न्यायमूर्ती तेलंग अशी मंडळी होती. त्यांचे शिष्य पंडित विष्णू दि. पलुसकर यांनी संगीताची स्वरलेखन पद्धती सुरू केली. पंडित विष्णू ना. भातखंडे

यांनी सर्व हिंदुस्थानभर हिंडून अनेक दुर्मीळ चिजा, राग व त्यांचे ग्रंथ मिळवून त्या चिजा नोटेसनने प्रसिद्ध केल्या. 'हिंदुस्थानी संगीतपद्धती' हा ग्रंथ सिद्ध केला. भास्करबुवा बखले यांनी 'भारत गायन समाज' ही संस्था स्थापन केली.

१८५० मध्ये भाऊशास्त्री अष्टपुत्रे यांनी मराठीतील पहिले संगीतविषयक पुस्तक प्रसिद्ध केले. १८६४ मध्ये गोवर्धन छत्रेकृत 'गीतलिपी' हे पुस्तक रावसाहेब मंडलिकांनी प्रकाशित केले. १८७० मध्ये कै. खुस्रो नौरोजजी काब्राजी यांनी मुंबईत 'ज्ञानप्रसारक मंडळी' व 'गायनोत्तेजक मंडळी' या जोडसंस्था स्थापन केल्या. संगीतविषयक जाहीर व्याख्याने, चर्चा, जलसे, लेख, पुस्तक प्रकाशन, अभिजात कलावंतांकरवी संगीताचे शिक्षण देण्याची सोय, असे अनेक उपक्रम या संस्थांनी केले.^१

ब्रिटिशांनी त्यांच्याबरोबर आणलेले हार्मोनियम हे वाद्य परकीय असल्याने भारतीय अभिजात संगीतात ते मिसळू नये, असे मत रवींद्रनाथ टागोर यांनी व्यक्त केले होते; तरीही त्या काळातील अनेक घराण्यांच्या गायकांनी मैफलीमध्ये साथीचे वाद्य म्हणून हार्मोनियमला मानाचे स्थान दिले. मैफलीतील त्या वाद्याचे वादन ऐकल्यावर कुणा ब्रिटिशालाही हे वाद्य भारतीयच आहे, असे वाटावे, इतके ते सहज मिसळून गेले. व्हायोलिनबद्दलही असेच घडले. तिकडून आलेले हे वाद्य आपले की भारतीयांचे असा प्रश्न ब्रिटिशांना पडावा, एवढे प्रभुत्व भारतीय कलावंतांनी सिद्ध केले.^२

संगीताप्रमाणेच चित्रकला आणि शिल्पकला या क्षेत्रांतही एकोणिसाव्या शतकात मोठे बदल घडून आले. मूलतः ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची सांस्कृतिक रज भागविण्यासाठी आणि दुसरे म्हणजे एतद्देशियांना आधुनिकतेची ओळख करून देऊन त्यांची अभिरुची उंचावण्यासाठी ब्रिटिशांनी १९५० नंतर मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथे आर्टस् स्कूल सुरु केली आणि चित्रकलेच्या क्षेत्रातील मन्वतरास सुरुवात झाली.

चित्रकलेच्या क्षेत्रात कालीघाट पटाचे, जगन्नाथ पटाचे आणि 'कंपनी शैली'तील चित्रांचे काम अव्याहत चालू होते. कालीघाट पटाला लोककला म्हणण्याची प्रथा आहे, कारण या सर्व चित्रकारांची नावे अज्ञात असून ही चित्रे मंदिराच्या मार्गी, प्रागंगात, जत्रेत अल्पदराने विकली जात असत. जगन्नाथ पटात रंगाचा उत्कट उपयोग केला जाई. वेलबुट्टीवर डिझाइनमधील जगन्नाथ-बलराम-सुभद्रा, राधा-कृष्ण, अशा सजावटीचा भाग म्हणून वापरली जात. या दोन्हीशिवाय वेगळ्या प्रकारची चित्रे नव्याने प्रकट झाली, ती कंपनी शैलीची चित्रे. यांना कंपनी शैली म्हणण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे ती इंग्रज विक्रेत्यांसाठी देशी चित्रकारांनी तयार केलेली असत. ईस्ट इंडिया कंपनी किंवा ब्रिटिश फौजेची शासनस्थाने अशा ठिकाणच्या लोकांसाठी ती मुद्दाम रेखाटली जात. तत्कालीन रमणीय स्थाने, नद्यांचे घाट, एतद्देशीय स्त्री-पुरुषांची

देशी पोशाखातील रेखाटने, शिपायांचे, सैनिकांचे पोशाख देशी, न्यायालयाची दृश्ये इत्यादी विषयांवरील ही चित्रे असत. त्यातले करण-कौशल्य परंपरागत असले तरी विदेशी गिन्हाइकांसाठी विदेशी छायाप्रकाश किंवा परिप्रेक्षित यांचाही त्यात उपयोग केला जाई.^३ भारतीय व युरोपियन कलाशैलीच्या मिश्रणातून ती उदयाला आली. तिची प्रमुख निर्मितिकेंद्रे पाटणा, मुर्शिदाबाद, लखनौ आणि दिल्ली ही असली, तरी मुंबईतही या शैलीतील चित्रांची निर्मिती होत असे.^४

एकोणिसाव्या शतकातील रसिकांना प्रभावित करणारा चित्रकार म्हणजे राजा रविवर्मा. हा पाश्चात्य शैलीचे चित्रे रंगवणारा पहिला मान्यवर भारतीय चित्रकार होय. त्यांनी भारतीय महाकाव्ये व पुराणे यातून निवडलेल्या विषयांवर चित्रे रंगवली. त्याला महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या वेषभूषेविषयी मोठे आकर्षण होते. त्यांच्या महत्त्वाच्या चित्रांतील नायिका नऊवारी साडीच्या वेषात दिसतात. काही काळ त्याचा स्टुडिओ मुंबईत होता व त्यांची मॉडेल्सही मराठी स्त्रिया होत्या. शिळामुद्रण पद्धतीने चित्रांच्या प्रतिकृती छापून त्यांनी त्या सर्वसामान्य रसिकांना उपलब्ध करून दिल्या. अशा प्रकारे कलेचा चाहता ग्राहकवर्ग बदलला, राजेरजवाडे, संस्थानिक यांच्या सभागृहाप्रमाणेच सर्वसामान्य लोकांच्या घरात, देवळांत चित्रांनी आपले स्थान निर्माण केले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपियन प्रचलित असलेल्या कलांचे अनेक नमुने भारतात आले व त्यांचा प्रभाव कलांच्या आश्रयदात्यांवर पडू लागला. इंग्रजी सत्तेच्या प्रभावाने भारतीय कलाकारांचा आत्मविश्वासही नाहीसा झाला. परिणामी इंग्रजांनी आणलेल्या वास्तववादी कलेचे अनुकरण करण्यास सुरुवात झाली.

जमशेटजी जिजीभाई यांनी एतद्देशीय मुलांना कलेचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण मिळावे, या हेतूने कंपनी सरकारला एक लाख रुपये देणगी दिली. त्यातून १८५७ साली मुंबईत सर जे.जे. स्कूल ऑफ आर्टची स्थापना केली. तिथे चित्रकलेच्या शिक्षणाबरोबर नक्षी, कोरीवकाम करणारे कारागीर, लोहार, तांबट, कासार, सोनार इत्यादींसाठी वर्ग उघडण्यात आले. लोखंडाच्या नक्षी ओतकामात स्कूल ऑफ आर्ट अल्पावधीत प्रसिद्ध झाले. अनेक मोठ्या इमारतींचे, प्रासादांचे दरवाजे व नक्षी-कठडे स्कूल ऑफ आर्टमध्ये केले जात. मोठमोठ्या इमारतीवरील दगडातील नक्षीकाम, अजिंठा येथील गुंफांमधील भित्तिचित्रांच्या प्रतिकृती, हे त्या काळातील स्कूल ऑफ आर्ट मध्ये करण्यात आलेले विशेष उपक्रम होत.^५ जे. जे. स्कूलमधील सुरुवातीच्या विद्यार्थ्यांत गणपत केदारी, कोल्हापूरचे आबालाल रेहमान, जगन्नाथ अनंत, बापूजी दिनानाथ, मंत्री, कृष्णराव भाई, पावनजी गोपालकृष्ण आणि चिरंजीलाल हे कलाकार होते.

चित्रकलेप्रमाणे शिल्पकलेतही महाराष्ट्रीय कलावंतांनी आपला ठसा उमटवला. रा.ब. म्हात्रे यांना १८९४ मध्ये 'मंदिर पथगमिनी' हे अजरामर शिल्प तयार केले. १८९६ ते १९०४ या काळात त्यांची शिल्पे लंडन, पॅरिस, शिकागो इथे प्रदर्शित करण्यात आली व त्यांना अनेक पारितोषिके मिळाली. १९०२-०३ मध्ये खास भरवलेल्या 'दिल्ली दरबार' प्रदर्शनात म्हात्रे यांच्या 'शबरी' या शिल्पकृतीस सुवर्णपदक देण्यात आले. म्हात्रे यांच्यानंतर तालीम, करमरकर, गोरगावकर, जोग, फडके यांनी वास्तववादी पद्धतीची शिल्परचना केली.^६

चित्रपट आला

दृक्श्राव्य कलांची सर्व वैशिष्ट्ये सामावून घेऊन विलक्षण परिणाम साधणारा चित्रपटही भारतात एकोणिसाव्या शतकातच आला.

वर निर्देशिलेल्या कलांमध्ये ब्रिटिशांचा प्रभाव जसा स्पष्टपणे दिसून येतो. तसाच तो साहित्यकलेतही दिसून येतो. नाटक आणि कादंबरी या दोन साहित्य प्रकारांच्या उगमाची मीमांसा करताना ब्रिटिशांच्या प्रभावाचा संदर्भ अपरिहार्य ठरतो. ५ नोव्हेंबर १८४३ रोजी विष्णुदास भावे यांनी 'सीता स्वयंवर' आख्यानाचा प्रयोग सादर केला. त्यांनी नाटकाचे दौरे काढले. तेव्हा महाराष्ट्रात प्रथमच नाटकाला 'तिकीट लावण्या'चा प्रघात पडला. त्यांच्या या प्रयत्नांनंतर अनेक नाटक कंपन्या निघाल्या. 'कंपनी'हा शब्दही ब्रिटिशांचा प्रभाव दर्शवतो. या कंपन्यांबाबत आपल्या 'नाट्यकवितासंग्रह'च्या प्रस्तावनेत विष्णुदास स्वतः म्हणतात की, "पुढे मी नाटक सोडल्यानंतर माझ्या नाटकातील मुख्य मुख्य पात्रांनी नाटके केली. त्यापासून दुसऱ्यांनी अशी परंपरा होता होता जिकडेतिकडे नाटकेच नाटके होऊन गेली. पुढे पुढे तर या कलेकडे विद्वान लोकांचे लक्ष लागून पुष्कळ लोकांनी नवी नवी नाटके रचून छापली व कॉलेजे, हायस्कूल, वगैरेतील मंडळींनीही नाटके केली. पार्शी लोकांतही याचा प्रसार झाला व त्यांनी कंपन्या उभारल्या. शेवटी १८८० मध्ये इंग्रज लोक ज्यास आपेरा म्हणतात, या पद्धतीवर संगीत कंपनी निघाली. अशी ही फार दिवसांपासून राष्ट्रीय कर्मणूक बंद पडली होती, तिचे उज्वलन झाले."^७

नाटक या कलाप्रकाराची निर्मिती आणि प्रसार या दोहोंमध्ये तत्कालीन नव-सुशिक्षितांचा मोठा सहभाग होता. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यावर त्यात शिक्षण घेणाऱ्या लोकांचा संस्कृत आणि इंग्रजी नाटकांशी दृढ परिचय झाला. त्याचा परिणाम साहजिकपणे मराठी रंगभूमीवर झाला. १८६२ साली इचलकरंजीकर नाटक मंडळीने वि.ज. क्रीतेने यांचे 'थोरले माधवराव पेशवे' हे नाटक रंगभूमीवर आणले.

लिखित संवाद असलेले ते मराठी रंगभूमीवरील पहिले नाटक होते. विशेष म्हणजे ते संगीतविरहित होते. १८८०च्या प्रारंभी गोविंद बल्लाळ देवल, शंकरराव पाटकर व वामनराव भावे यांनी पुणे येथे स्थापन केलेली 'आर्योद्धारक व नाटक मंडळी' हे सुशिक्षितांच्या नाट्यविषयक चळवळीचे परिणत रूपच होते. १८८० ते ८४ अशी केवळ चार वर्षांची या संस्थेची कारकीर्द असली, तरी इंग्रजी आणि संस्कृत नाटकांच्या अभिजात स्वरूपाचा प्रेक्षकांना परिचय करून देण्याची मोलाची कामगिरी तिने केली.^६

नाटकाप्रमाणे मराठी साहित्य परंपरेत ब्रिटिश काळात झालेला मोठा बदल म्हणजे कादंबरी या साहित्य प्रकाराचा साहित्य परंपरेतील प्रवेश हा होय. पुढील काळात सांस्कृतिक क्षेत्रावर आपला ठसा उमटवणारी ती अत्यंत प्रभावी सांस्कृतिक घटना होती. ब्रिटिशांच्या सत्ताकाळात ही घटना घडल्यामुळे साहजिकपणे ब्रिटिश सत्ता आणि कादंबरीचा उगम यामध्ये कार्यकारण संबंध शोधला गेला. याशिवाय आणखी काही घटनांमुळेही या समजुतीला बळकटी आली.

मराठी सत्तेचा अंत होऊन सर्व सत्ता हाती आल्यावर इंग्रजांनी मुंबईत शिक्षणाचा श्रीगणेशा केला. मुंबईचा पहिला गव्हर्नर माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने याबाबत पुढाकार घेतला. तत्पूर्वी मुंबईत मराठी व गुजराथी मुलांना शिकवण्यासाठी खाजगी शाळा होत्या. क्वचित ठिकाणी कामचलाऊ इंग्रजीही शिकवले जाई. १८१३ मध्ये कंपनीला नवीन सनद देताना, हिंदुस्थानातील प्रजेला शिक्षण देण्याची तरतूद करून सुमारे एक लाख रुपये त्यासाठी खर्च करण्याचा निर्णय ब्रिटिश सरकारने घेतला. पाद्री लोकांनी १८१५ मध्ये अनाथ युरोपीय मुलांना शिक्षण देण्यासाठी 'दी बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली होती. त्याच सोसायटीमार्फत १८२० साली एल्फिन्स्टनने 'एतद्देशीय मुलांसाठी' 'नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटी' स्थापन केली. परंतु मिशनऱ्यांच्या प्रभुत्वाखाली चालणाऱ्या उपक्रमाला लोकांची सहानभूती मिळाली नाही. म्हणून 'हॅद शाळा आणि शाळा पुस्तक मंडळी' या नावाची स्वतंत्र संस्था उभारण्यात आली. संस्थेमार्फत सरकारने ग्रंथांची भाषांतरे किंवा नवीन ग्रंथ करणाऱ्यास बक्षिसाविषयीचे प्रसिद्धीपत्र काढले.^७ मिशनऱ्यांचे शिक्षणकार्य सुरूच होते. १८२२ मध्ये स्कॉटिश मिशनरी मुंबईत आल्यानंतर मिशनऱ्यांच्या शिक्षणकार्याला खरी सुरुवात झाली.

शिक्षणाचा एक भाग म्हणून पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. मिसिस फेरार त्या वेळी नगरच्या अमेरिकन मिशनने चालवलेल्या मुलींच्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका होत्या. इ.स. १८३८ साली जेम्स फॅरिश या सरकारी अधिकाऱ्याने त्यांच्याशी संपर्क साधून आपल्या कल्पनेप्रमाणे 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' हे शालेय पुस्तक लिहून घेतले.^८

शालेय विद्यार्थ्यांसाठी लिहीत असताना कोणते विषय त्यात येणे अपेक्षित आहे त्याची यादीही जेम्स फॅरिशने दिली होती.^{११} त्या विषयांवरील माहिती देताना ती अधिक चांगल्या रीतीने समजावी म्हणून मिसेस फेरार यांनी एक कथासूत्र वापरले. हे कथासूत्र वापरून जे पुस्तक तयार झाले, त्याचे रूप निव्वळ पाठ्यपुस्तकाचे उद्दिष्ट साध्य करणाऱ्या पुस्तकापेक्षा कितीतरी वेगळे आणि अधिक गुणवत्तेचे होते. त्याला वाङ्मयीन रूप आणि गुणात्मकता होती. ती मराठी कादंबरीची सुरुवात होती.

कशी आहे ही कादंबरी?

राघोजी जाधव ही या कादंबरीतील मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहे. सालस, मेहनती असा हा कुणबी आपल्या मित्राच्या - सोमाजीच्या - तसेच बायकोच्या व मुलीच्या आग्रहाने प्रभावित होऊन सिंहस्थाच्या निमित्ताने यात्रेसाठी नाशिकला जायला निघतो. वाटेत अनेक प्रकारचे हाल सोसून नाशिकपासून वीस कोसांवर येतो, तोच त्याला नाशिकमध्ये पटकीची साथ असल्याचे समजते. तरीही तो प्रवास चालूच ठेवतो. वाटेत चोर, भामटे त्याला लुबाडतात. नाशिकमध्ये पोहोचल्यावर, त्याचा मित्र सोमाजी, जावई महादू आणि सखुबाई म्हणजे त्याची बायको अशा तिन्ही मायेच्या व्यक्ती पटकीच्या रोगाला बळी पडतात. खुद्द त्यालाही मरीचा वाखा होतो, पण सुदैवाने एक काळा फिरंगी त्याला इस्पितळात घेऊन जातो. तिथे त्याच्यावर मोफत उपचार होतात, तिसऱ्या दिवशी बरा होऊन राघो बाहेर पडतो. सहज फिरता फिरता, कुणी साहेब गुन्हाळावर गेला आहे व शाळेतील मुलेही तिकडे जाणार आहेत, असे त्याला कळते म्हणून तोही तिकडे जायला निघतो. वाटेत साहेबांचा हमाल गोडाजी याच्याबरोबर त्याचे बोलणे चालले होते. त्यातून त्याला बटाट्याची लागवड, कापसाची लागवड, मेंढ्यांची लोकर इत्यादींबद्दल माहिती मिळते. गुन्हाळाच्या ठिकाणी त्याची पाद्रीसाहेबाशी भेट होते. पाद्री त्याला उपदेश करतो. दुसऱ्या दिवशी पुन्हा राघो गुन्हाळावर जातो. तिथे कुणी साहेब साखर करण्याची रीत सर्व लोकांना समजावून सांगतो. राघोला विलायती नांगराची माहिती सांगतो व त्याला सुचवतो की, एका साहेबाला कित्येक बिघे विलायती नांगराने नांगरायचे आहेत. त्याला या कामी हुशार, मेहनती माणूस पाहिजे आहे. हे काम तुम्ही पत्कराल तर नांगरायला समजेल आणि मजुरीही मिळेल.

राघो त्या साहेबाकडे काम करतो. त्याला मजुरी मिळते. शिवाय एक विलायती नांगरही मिळतो. दरम्यान त्याची मुलगी भागू शाळेत जाऊ लागते. तिथे तिला चिरडी मिळते. तिला मुळाक्षरे व थोडे थोडे शिवणकाम येऊ लागते. राघो आपल्या गावी

परत येतो व विलायती ऊस लावण्यासाठी शेतीवाडी करू लागतो. याकामी संताजी पाटील हा मित्र त्याला मदत करतो. पुढे संताजीची मुलगी काशी, जी नवरा वारल्यापासून माहेरी राहत असते, तिच्याबरोबर राघोचे लग्न होते. शेतात लावलेल्या उसाची साखर करून विकल्यावर त्याला चांगला फायदा होतो व तो संसारात सुखी होतो.

राघोजी या कुणब्याच्या जीवनकथेचे चित्रण करताना लेखिकेने तत्कालीन सामाजिक वास्तवाचे दर्शन घडवले आहे. 'सिंहस्थान नाशिक-यात्रा करण्याची रीत,' यात्रेकरूंना लुबाडणारे, लुटणारे भामटे, पटकीची साथ आणि त्याला बळी पडणारे लोक, नवस, दंडवत घालण्याची प्रथा, अशा प्रकारचे सामाजिक वास्तव कथानकाचा भाग म्हणून चित्रित झाले आहे.

काही घटना, प्रसंगांची वर्णने दृश्यात्मक परिणाम साधणारी आहेत. उदाहरणार्थ, पटकीची साथ चालू असलेल्या नाशिकमध्ये गेल्यावर राघोजीला आलेला अनुभव कादंबरीत पुढीलप्रमाणे वर्णिला आहे ... थोडक्या दिवसांनी राघोजी खटल्यामुद्धा नासिकास पोहोचला. तेथे नदीकिन्यावर उतरला. तेव्हा जिकडे तिकडे सरणे पेटली आहेत. त्याचे सुद्धसंबंधी फिरत फिरत रडत आहेत. अनाथांची प्रेते पाण्यात वाहत आहेत. दुसरे कित्येक पटांगणावर ताडून मरत आहेत, असे त्याने पाहिले. पुरुषांचे रडणे व बायकांचे आक्रोश विपळाप ऐकून त्याचे हृदय शतधा विदीर्ण झाले; आणि मनासी बोलू लागला, 'हाय, हाय, मी या घोरात कशाला पाय ठेविला, संताजी बाबा मला खरे सांगत होता कि, घरी सुखात बसावे यात अधिक शहाणपणा आहे.' (पृ. ६)

राघोजीची मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा, अनेक पात्रे, त्यांच्या परस्परसंबंधातून निर्माण होणारे विविध प्रसंग, छोट्या छोट्या उपकथा, स्थळ-काळाचा तुलनेने मोठा पैस आणि या सगळ्याने मिळून तयार होणारे दीर्घ, कल्पित कथानक, असे रूप धारण करणारी ही कादंबरी शालेय पाठ्य-पुस्तकाची गरज म्हणून लिहिली गेली. त्यामुळे साहजिकच, बटाट्याची लागवड कशी करावी, उसाची लागवड कशी करावी, साखर कशी तयार करावी, याचे शिक्षण देणारी माहिती त्यात संवाद रूपाने येते. पण पुस्तकाचे स्वरूप केवळ 'गोष्टीरूप माहिती' असे नाही. माहिती ग्रथित करण्याच्या सूत्राखेरीज आणखी कितीतरी उल्लेखनीय बाबी त्यात आहेत.

लेखिका राजकीय वर्चस्वाच्या भूमिकेतून भोवताल पाहत असल्यामुळे, पाद्री अथवा ख्रिस्ती धर्मोपदेशक, साहेब, काळा फिरंगी मुलगा यांची चित्रणे परोपकारी, सर्वांचे भले चिंतणारा, कामाची योग्य बूज ठेवून त्याचा योग्य मोबदला देणारा, हुशार, बुद्धिमान, अशा उजळ रंगात आहेत, तर एतद्देशीय लोक अडाणी, अंधश्रद्ध, चोर,

भामटे आहेत. राघोजी हा नायक वेगवेगळ्या अनुभवांतून जाऊन पुढे पाद्र्यांच्या उपदेशाने प्रभावित होतो, साहेबांचे म्हणणे ऐकतो आणि अखेर सुखी होतो. सुखी होण्याचे गमक काय, तर गावी जाऊन विलायती नांगराने नांगरट करतो, विलायती उसाचे नगदी पीक घेतो, साखर तयार करतो आणि ती विकून पैसा करतो. संताजीच्या विधवा मुलीशी लग्न करून सुखाचा संसार करतो. इथे राघोजीची संपूर्ण जीवनशैलीच बदललेली दिसते. या जीवनशैलीतील बदलातून सांस्कृतिक वर्चस्वाची भावना स्पष्टपणे व्यक्त होते. कथानकाच्या ओघात, जिथे संधी मिळेल तेथे इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या परोपकारी कृत्यांचे, सुधारणांचे निवेदन येते. राघोजीला ख्रिश्चन करण्याचा पर्याय लेखिका स्वीकारत नाही, पण ओघाओघाने ख्रिश्चन धर्माचे माहात्म्य आणि हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी, प्रथा यांचे वर्णन लेखिका करते.

यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत १८३८ मध्ये प्रसिद्ध झाली. १८४८ मध्ये तिची दुसरी आवृत्ती काढण्याची गरज निर्माण झाल्यावर मेजर कॅण्डी यांनी त्यात बदल करण्याच्या दृष्टीने कार्टर यांना लिहिले : 'I feel it my duty to state for the information of the Board that on examining it to see whether it needed any correction before being put the press. I found that it contains some quotations from our scriptures, and passages including faith in our saviour. As these may be considered an infnigment of the Board's Rules of religious neutral-ity I think it probable that the Board is ignorant that the book contains them; and I feel it therefore incumbent on me under the circumstances of the case, to make the Board aware of it.' या पत्राला बोर्डाकडून पुढील-प्रमाणे उत्तर आले : As the book is a very sensible and well written produc-tion, as it has been 10 years in circulation (and has never that I have heard of) often the feelings of prejudices of any one; as on the contrary it may be inferred from another edition being required that it is accept-able to the public, and as the withdrawal of it now may be objected to as evincing under these circumstances unnecessary sensitiveness the Board will probably think is most expedient to make no alteration. The omis-sion of the passages would interrupt the connection of the story besides being a liberty which it would not be right to take without leave from the author (DPI). Board of Education, Poona Sanskrit College, 1848, p. 195)

‘यात्रेक-न्याचा वृत्तांत’च्या जोडीने त्याच वर्षी अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून वाटसराची गोष्ट (राघो नारायण देवळे) (पुणे, १८५३) आणि ‘जागती ज्योत’ (रामचंद्र अमृत दुगल) पुणे, १८५२ ही क्रमिक पुस्तके निघाली. या तिन्हींचे स्वरूप तपासून पाहिले की, सहज लक्षात येते की, ‘वाटसराची गोष्ट’ आणि ‘जागती ज्योत’ यात माहिती देण्याचे सूत्र म्हणून केवळ ‘कथे’ चा वापर केला आहे. ‘यात्रेक-न्याचा वृत्तांत’ मात्र सूत्ररूप कथेच्या पलीकडे जाऊन कादंबरीसदृश रूप धारण करते. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून जिचा उल्लेख केला जातो, त्या ‘यमुना पर्यटन’चे (बाबा पद्मनजी-१८५७) रूप, गुणात्मक दृष्टीने ‘यात्रेक-न्याचा वृत्तांत’ सारखेच आहे. ‘क्रमिक पुस्तक’ असे लेबल नसते, तर कदाचित यात्रेक-न्याचा वृत्तांत ही मराठीतील पहिली उपलब्ध कादंबरी ठरली असती. पहिली उपलब्ध भाषांतरित कादंबरी ‘यात्रिक क्रमण’ हीसुद्धा ‘यात्रेक-न्याचा वृत्तांत’ नंतर प्रकाशित झाली आहे, हे विशेष

‘जागती ज्योत किंवा शेतपोतरीतभात या विषयी वाद’^{१२} या पुस्तकात प्रभाकराची कथा तयार करून, प्रभाकर आणि लक्ष्मण पाटील व त्यांची मुले यांच्यातील संवादाच्या माध्यमातून उपयुक्त माहिती वर्णिली आहे.

खानदेशातील सांकाळी गावात रघुनाथ भट नावाचा गरीब ब्राह्मण राहत असतो. त्याला प्रभाकर नावाचा एकुलता एक मुलगा असतो. गणेशभट नावाच्या आपल्या मावस भावाबरोबर तो प्रभाकरला मुंबईला पाठवतो. गणेशभट त्याला पाद्रीच्या शाळेत घालतो. शिक्षण संपल्यावर त्याला नोकरी लागते. त्याचे लग्न होते. वीस वर्षे इमानेइतबारे काम केल्यानंतर डोळ्यांस अपाय झाल्यामुळे प्रभाकर राजीनामा देतो. त्याला चौतीस रुपये पेन्शन सुरू होते. तो पैठणला जाऊन कुटुंब-कबिल्यासह आनंदाने राहू लागतो. तिथे त्याची लक्ष्मण पाटलांशी ओळख होते. त्याच्या सांगण्यावरून तो त्यांच्या चारी मुलांना बोलावून घेतो. त्यांच्याशी बोलतो, त्याच्या शेतावर जातो. ही मुले प्रभाकरला प्रश्न विचारतात व त्या प्रश्नांना उत्तर म्हणून तो त्यांना विलायती उसाची लागवड व साखर तयार करण्याची रीत, बटाट्याची लागवड, विलायती गवत, मेंढ्या पाळणे, इंग्रजी खुर्दा व रुपये, शाळेतील शिक्षण या विषयांवरील माहिती सांगतो. ती मंडळी ही माहिती ऐकून शहाणी होतात व आपल्या वागण्यात बदल करतात. पुढे लक्ष्मणराव व प्रभाकर यांच्यात देव, धर्म, पाप नष्ट होण्याचे उपाय अशा विषयांवर चर्चा होतात. कालांतराने प्रभाकराचा मृत्यू होतो. त्याने सांगितल्याप्रमाणे आचरण करून सुमारे साडेतीन वर्षांनी लक्ष्मणरावही मृत्यू पावतो.

संवादरूपी माहिती व विलायती जीवनशैलीचा, ख्रिश्चन धर्ममताचा प्रसार असे पुस्तकाचे रूप आहे. एकाच वर्षी समान उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी तयार झालेल्या या

पुस्तकांचा तुलनात्मक विचार केला की, 'यात्रेकन्याचा वृत्तांत' चे स्वरूप स्पष्ट होते. सूत्ररूप कथेच्या पलीकडे जाऊन, घटना-प्रसंगांची निर्मिती, सामाजिक जीवनाचे चित्रण, माणसामाणसांतील संबंधाचे चित्रण आणि माहितीच्या पलीकडे जाऊन, विशिष्ट जीवनदृष्टीने भोवतालकडे पाहण्याची रीत यामुळे 'यात्रेकन्याचा वृत्तांत' ही मराठीतील पहिली कादंबरी ठरते.

हल्ली उपलब्ध असलेली सर्वांत जुनी कादंबरी म्हणून, बनियन्सच्या 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस'च्या हरि केशवजी यांनी केलेल्या भाषांतराचा 'यात्रिक क्रमण'चा (१८४१) निर्देश केला जातो. पण कादंबरीचा कल्पित कथा हा अर्थ मराठीत त्यापूर्वीच रूढ झालेला दिसतो. १८२९ मधील शब्दकोशात कादंबरी शब्दाचा जसा अर्थ दिला आहे, त्यावरून 'यात्रिक क्रमणा'पूर्वीही काही पुस्तके 'कादंबरी' म्हणून प्रसिद्ध झाली असावीत, असा तर्क करता येतो.^{१३} 'यात्रेकन्याचा वृत्तांत' पासून (१८३२) 'यात्रिक क्रमणाच्या काळा'पर्यंतच्या कादंबऱ्या आज उपलब्ध नाहीत. ग्रंथालयांची आर्थिक दुरवस्था, पुस्तके संरक्षित करून ठेवण्यासाठी आवश्यक ते तंत्रज्ञान नाही व चांगली जागा नाही, ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची अनास्था या व यांसारख्या अन्य कारणामुळे एकोणिसाव्या शतकातील पुष्कळशी नियतकालिके व पुस्तके नष्ट झाली आहेत. त्यामुळे वर सांगितलेल्या सारख्या घटनांचे दुवे जुळवता येत नाहीत.

स्कॉटिश मिशन सोसायटीच्या हरि केशवजी यांनी गव्हर्नरच्या तत्कालीन कौन्सिलचे मेंबर जेम्स फॅरिश यांच्या सूचनेवरून 'यात्रिक क्रमण' हे भाषांतर केले.^{१४} या कादंबरीत लेखकास एका यात्रेकरूचे स्वप्न पडते. चिंध्या पांघरलेला, पापाच्या असह्य ओझ्याखाली वाकलेला ख्रिस्ती नावाचा यात्रेकरू घराकडे पाठ करून हातातील शास्त्र वाचत उभा असतो. वाचताना विचार करताना तो गोंधळून जातो तेव्हा तो मोठ्याने ओरडून म्हणतो 'मी काय करू ? माझे तारण व्हावे म्हणून मी काय करू'असे म्हणण्यापुरते त्याचे ज्ञान अजून वाढलेले नसते. दिवसेंदिवस तो अधिक गंभीर होत जातो. त्याचे ओझे त्याला अधिकच जड होते, त्याच्या मनातील तळमळ वाढते, बायको-मुलांमुळे सुखाचा अनुभव येण्याऐवजी त्याचे दुःख वाढते. माझाच नाही, तर या माझ्या प्रिय प्रिय मुलाबाळांचाही नाश होईल, असे त्याला वाटते. जे त्याची निंदा करतात त्यांची त्याला दया येते व त्यांच्यासाठी तो प्रार्थना करतो. कधी तो पुस्तक वाचतो, तर कधी प्रार्थना करतो. पळून जाण्याचा रस्ताही शोधतो पण तो त्याला सापडत नाही, तेव्हा तो मोठ्याने रडू लागतो व म्हणतो, " 'माझे तारण व्हावे म्हणून मी काय करू ?' ...हे जे पुस्तक माझ्या हाती आहे, याजवरून मला असे कळून आले

आहे की, मी मरणार व नंतर माझा न्याय होणार, परंतु मरायास माझी इच्छा नाही आणि न्यायधिशापुढे उभे राहावयाची माझी योग्यता नाही.”

नंतर त्याला सुवार्तिक नावाचा मनुष्य एक पट देतो. त्यावरील ‘क्रोधापासून पळ’ही अक्षरे वाचून तो त्याला विचारतो, ‘मी कोठे पळू’ त्यावर तो म्हणतो, ‘त्या अरुंद दाराजवळील चमकणाऱ्या दिशेने जा म्हणजे तुला काय करावे ते कळेल’मग तो यात्रेकरू प्रकाशाच्या दिशेने ‘जीवन, जीवन, अक्षय जीवन’असे म्हणत जलद गतीने पळू लागतो. वाटेत त्याला दुराग्रही व चलमती भेटतात, दुराग्रही त्याला परावृत्त करू पाहातो, पण तो बघत नाही. चलमती काही काळपर्यंत त्याच्या बरोबर जातो पण त्याची जिद्द कमी पडते व तो मागे परत जातो. ख्रिस्ती निराशेच्या कर्दमात पडतो. त्या प्रसंगी साहाय्य नामक पुरुष त्याला मदत करतो व पेत्रसाला ज्याप्रमाणे अविश्वासामुळे बुडू दिले नाही, तद्वत ख्रिस्तीला प्रभू तारतो. असे ‘यात्रिक क्रमण’चे कथानक आहे. मनुष्याच्या जन्मापासून ते मृत्यूनंतर ईश्वरभेट होईपर्यंतच्या जीवन प्रवासाची कथा, रूपकात्मक पद्धतीने व श्रद्धाळू अंतःकरणाने या कादंबरीत वर्णिली आहे. धार्मिक, श्रद्धाळू, जीवनदृष्टीचा कादंबरीरूप आविष्कार या भाषांतराच्या रूपाने मराठीत झाला.

‘यात्रिक क्रमण’ नंतरची मराठीतील उपलब्ध कादंबरी म्हणून ‘यमुना पर्यटन’चा निर्देश केला जातो. तत्पूर्वी ‘ज्ञानदर्शन’च्या ऑक्टोबर १८५४, एप्रिल १८५५ आणि एप्रिल १८५६ या तीन अंकांत प्रकाशित झालेली ‘परागंदा जाहालेल्या गृहस्थाची कन्या’ या कादंबरीची तीन प्रकरणे प्रो. जे. व्ही. नाईक यांनी उपलब्ध करून दिली आहेत.^{१५} प्रामाणिकपणे कष्ट न करता कपटाने संपत्ती मिळविणे हे सामाजिक पाप आहे व अंतिमतः ते अनर्थास कारणीभूत होते, असा बोध यमुना आणि गणू या बहीण-भावंडांच्या जीवनचित्रणातून करायचा प्रयत्न या कादंबरीत आहे. या कादंबरीचे लेखन भाऊ महाजननी केले असावे, असा तर्क ज. वि. नाईक करतात. तथापि त्यासाठी त्यांनी प्रमाण दिलेले नाही. लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांनी १८५४ मध्ये चंद्रिका मासिक सुरू केले. त्यातून ऑक्टोबर १८५४ पासून ‘नीतीपर कादंबरी’ क्रमशः प्रकाशित झाली. तिच्या लेखकाचा नामनिर्देश केलेला नाही. ‘चंद्रिका’मध्ये १८५६ मध्ये हळबे यांनी ‘रत्नप्रभा’ नावाच्या कादंबरीची प्रकरणे लिहिली. परंतु ती स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध केली नाही. पुढे १८६६ साली प्रकाशित केलेली रत्नमाला रचना व तात्पर्य यांच्याबाबतीत संपूर्ण वेगळी होती. या दोन्हीत बिलकूल मेळ नाही, असे मत हळबेशास्त्रींनी नोंदवले आहे.^{१६}

१८५७ मध्ये प्रकाशित झालेली बाबा पद्मनजींची ‘यमुना पर्यटन’ ही मराठीतील पहिली कादंबरी मानली जाते.

‘यमुना पर्यटन’ अथवा ‘हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरूपण’ असे या कादंबरीचे शीर्षक आहे. त्याच पृष्ठाच्या अगदी तळाशी ‘विधवेला जाचू नका’ खि. शा. विधवेची दाद लावा. खि. शा. अशी दोन वचने आहेत. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत, ‘हिंदू विधवांची व विशेषकरून महाराष्ट्र देशातील ब्राह्मणांच्या विधवांची स्थिती कशी आहे, हे दाखविणे व विधवा विवाहास अनुकूल असलेल्या कार्यास यथासामर्थ्य साहाय्य करणे,’ असा उद्देश सांगितला आहे.

प्रारंभीच्या काळातील कादंबरीच्या या पाऊलखुणांकडे पाहिल्यावर जाणवतो तो ब्रिटिशांचा, विशेषतः मिशनऱ्यांचा प्रभाव. त्यातील आशय मिशनऱ्यांच्या विचारपद्धतीशी, सत्ताधऱ्यांच्या मानसिकतेशी जुळणारा आहे. त्यामुळे मराठीत हा प्रकार अनुकरणातून आला असा मतप्रवाह तयार झाला व वेळोवेळी त्याला पुष्टी मिळत गेली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वि. का. राजवाडे, रा. भा. पाटणकर, हरिश्चंद्र थोरात यांनी मराठीत कादंबरी ब्रिटिशांच्या कादंबरीच्या अनुकरणातून, प्रभावातून आली, असे म्हटले आहे. श्री. कृ. कोल्हटकर आणि भालचंद्र नेमाडे यांनी वेगळी मांडणी केली आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर या संदर्भात म्हणतात, ‘इंग्लंडमध्ये गेल्या शंभर वर्षांत नॉव्हेल म्हणून कल्पित कथेची तऱ्हा निघून ती लवकरच मोठ्या उत्कर्षास जाऊन पोचली. नाटके तर त्या भाषेत दोन-तीनशे वर्षांपूर्वीच, मोठी उत्कृष्ट झाली आहेत, तर या दोहोंच्या अनुकरणाने वरील दोन्ही तऱ्हा मराठीत सुरू झाल्या आहेत.’^{१७} वि.का.राजवाडे यापेक्षा थोडे वेगळे मत नोंदवतात. ‘मराठीतील वास्तविक कादंबऱ्यांची स्फूर्ती मराठी लेखकांना प्रायः इंग्रजीपासून झाली आहे.’ असे त्यांचे मत आहे.^{१८} रा. भा. पाटणकर राजवाड्यांचे मत मान्य करून ते लिहितात, ‘आपल्याकडे ऐहिक जीवनाबद्दलचे साहित्य -विशेषतः गद्यात्मक साहित्य -नाही हे लक्षात येताच ही वाण भरून काढण्याच्या प्रयत्नास ते (एकोणिसाव्या शतकातील लेखक) लागले. नवे ग्रंथ व साहित्यप्रकार बाहेरून आणले. आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी वापरता वापरता त्यांना आपलेसे केले.’^{१९} हरिश्चंद्र थोरात लिहितात, ‘मराठी कादंबरीचा आणि इंग्रजीतील कादंबरीचा संबंध बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात अनुकरण करायचे प्रारूप आणि अनुकृती असा आहे. पण हा संबंध तेवढाच नाही. मराठी समाजात निर्माण होऊ लागलेली नवी मूल्यदृष्टी व विश्वभानही कादंबरीच्या अवतरणाशी निगडित आहे.’^{२०} श्री. कृ. कोल्हटकरांच्या मते ‘पहिल्या बहुतेक मराठी स्वतंत्र कादंबऱ्या संस्कृत आणि अलिफलीला इत्यादी मुसलमानी ग्रंथांच्या धर्तीवर लिहिल्या गेल्या आहेत.’^{२१}

या सर्व लोकांपेक्षा वेगळी भूमिका भालचंद्र नेमाडे मांडतात. ते कादंबरीच्या निर्मितीकडे स्वदेशीवादाचा आविष्कार म्हणून पाहतात. ही भूमिका रास्त आहे परंतु

आपल्या भूमिकेच्या स्पष्टीकरणार्थ नेमाडे जे लिहितात, ते पटण्याजोगे नाही. त्यांची भूमिका सविस्तरपणे पाहू.

भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरीच्या उगम प्रक्रियेकडे पाहण्याची दृष्टी वेगळी आहे. ते कादंबरीच्या निर्मितीकडे स्वदेशीवादाचा आविष्कार म्हणून पाहातात. त्यांची भूमिका अधिक तपशिलाने पाहू. ते लिहितात, 'एकोणिसाव्या शतकात अस्वस्थ प्रयत्नवादी आंग्ल संस्कृतीशी स्वस्थ चिंतनशील हिंदू संस्कृतीच्या झालेल्या संयोगातून जे महत्त्वाचे सांस्कृतिक व्यवहार निर्माण झाले, त्यापैकी गद्य वाङ्मय हा एक होय. वरील संस्कृतिसंयोगाला जित, जेते असेही स्वरूप असल्याने मूळ देशी संस्कृतितत्त्वांची गळचेपी होत असल्याची भावनाही एकोणिसाव्या शतकात वाढीस लागली. अशा भावनेच्या प्रवृत्तीला मानववंशशास्त्रज्ञ स्वदेशीवाद (Nativism) असे संबोधतात. स्वदेशीवादाचा आविष्कार कधी मांत्रिक पद्धतीच्या स्फोटाने, तर कधी विवेकाच्या संथ पद्धतीने होतो. पहिला मार्ग १८५७ च्या बंडाद्वारे आविष्कृत झाल्याचे दिसते. हा प्रयत्न मूर्खपणाचा आहे, हे लक्षात आल्यावर मराठ्यांनी दुसरा मार्ग धरून विवेकनिष्ठ अशा चळवळी व उद्योग उभारले. त्यापैकी गद्य वाङ्मय हा एक सर्वांत प्रभावशील उद्योग म्हणता येईल... कादंबरीकार याच गद्य वाङ्मयाच्या कृतिप्रधानतेचा कादंबरीतूनही आविष्कार करताना दिसतात.^{२२}

प्रयत्नवादी आंग्ल संस्कृतीशी स्वस्थ चिंतनशील हिंदू संस्कृतीच्या झालेल्या संयोगातून कादंबरी अवतरली, असे नेमाडे म्हणतात. यातील हिंदू संस्कृतीसाठी वापरलेल्या विशेषणाकडे विशेष लक्ष दिले, तर 'हिंदू संस्कृती' हे एक एकसंध असे रूप आहे आणि ती स्वस्थ चिंतनशील आहे, असा आशय व्यक्त होतो. हा आशय वस्तुस्थितीला कितपत धरून आहे? 'हिंदू संस्कृती'मध्ये विविधता आहे आणि परस्परविरोधी गोष्टींनी ती भरलेली आहे. वैदिक परंपरा आणि श्रमण परंपरा या दोन मुख्य परंपरांच्या कित्येक उपशाखा, त्याशिवाय चार्वाकांची परंपरा-या सर्वांची दर्शने आणि आचार-विचारांच्या भिन्न भिन्न तऱ्हा एवढा भाग जरी लक्षात घेतला आणि या परंपरांचे परस्परांत झालेले संघर्ष, लढाया, कुरघोडी, कधीकधी संपूर्ण जमातीचा उच्छेद हेही ध्यानात घेतले की, सगळ्याला मिळून आपण 'हिंदू संस्कृती' असे जे अभिधान देतो ती संस्कृती 'स्वस्थ चिंतनशील' नाही हे पटू शकेल. म्हणून दोन 'विरोधी गुणधर्म असलेल्या संस्कृतींच्या संयोगातून निर्माण झालेला सांस्कृतिक व्यवहार' असे 'कादंबरी'चे वर्णन करायला हवे.

आता कादंबरीच्या आविष्कारासंबंधी नेमाडे यांनी जो ऐतिहासिक कालबद्ध घटनाक्रम सांगितला आहे. त्याचा विचार करू - स्वदेशीवादाचा मांत्रिक स्फोटाच्या

पद्धतीचा आविष्कार १८५७ च्या बंडाद्वारे आविष्कृत झाला आणि हा प्रयत्न मूर्खपणाचा आहे, हे लक्षात आल्यावर मराठ्यांनी दुसरा मार्ग धरून विवेकनिष्ठ, अशा अनेक चळवळी व उद्योग उभारले. त्यापैकी गद्य वाङ्मय सर्वात प्रभावशाली उद्योग होय, असे विधान नेमाडे करतात. या विधानातील ऐतिहासिक घटनाक्रम अचूक नाही, हे कोणीही सांगेल, मराठीत गद्यलेखनाची सुरुवात 'लीळाचरित्रा'पासून झाली; आणि एकोणिसाव्या शतकातील गद्यलेखनाची सुरुवातही १८५७ पूर्वीच झाली होती. जांभेकरांचे 'दर्पण' १८३२ मध्ये सुरू झाले. भाऊ महाजनांचे 'प्रभाकर' २४ ऑक्टोबर १८४१ मध्ये सुरू झाले. या 'प्रभाकर'मधून ब्रिटिश सत्तेवर अभ्यासपूर्ण टीका करणारे लेख भास्कर पांडुरंग तर्खडकर (१८१६-१८४७) यांनी लिहिले. रामकृष्ण विश्वनाथ यांचा 'हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिती व पुढे काय त्याचा परिणाम होणार, याविषयी विचार' हा राजकीय अर्थव्यवस्थेवरील मराठीतील पहिला ग्रंथ १८४३ मध्ये 'प्रभाकर' छापखान्यात छापला गेला. (चार अर्थशास्त्रीय ग्रंथ (संपा.), दि. के. बेडेकर १९६९) लोकहितवादींची शतपत्रे 'प्रभाकर' मधून १८४८ ते १८५० या काळात प्रसिद्ध झाली. अशा प्रकारे विवेकनिष्ठ व तर्कशुद्ध गद्यलेखन १८५७ पूर्वीच लिहिले व वाचले जात होते.

मुळात १८५७ चे बंड हा मांत्रिक स्फोटाच्या पद्धतीचा एकाकी आविष्कार नव्हता.^{२३} १८३२ पासून महाराष्ट्राच्या विविध भागांत लहान-मोठी बंडे होत होती. १८५७ नंतरही काही बंडे झाली. वासुदेव बळवंत फडके यांच्या नेतृत्वाखाली १८७९ साली झालेले बंड, हे याचे उत्तम उदाहरण.^{२४} १८५७ च्या युद्धात झालेल्या पराभवाने मराठी माणूस खचून गेला. वरचढ सामर्थ्य असलेल्या ब्रिटिशांना शरण गेला. तत्कालीन लेखनात ही 'शरणागत'वृत्ती स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झालेली दिसते.

नेमाडे यांची मांडणी केवळ वर्णनपर नाही. त्यामुळे केवळ पुराव्याच्या मार्गाने त्याकडे बघून चालणार नाही. (पुराव्याच्या योगाने ही चर्चा होऊन, त्यांची विधाने अप्रस्तुत ठरतात, हे आपण पाहिले)

कादंबरी हा 'स्वदेशीवादी' आविष्कार मानून केलेले, 'मूळ देशी संस्कृतितत्त्वाची गळचेपी होत असल्याची भावना वाढीस लागून त्या विरुद्धची प्रतिक्रिया असा गद्य वाङ्मयाचा सांस्कृतिक व्यवहार सुरू झाला आणि कादंबरीतूनही त्याचा आविष्कार झाला' हे नेमाड्यांचे विधान तपासून पाहू.

ज्या 'यमुना पर्यटन'ला कृतिप्रधान कादंबरी म्हणून ते गौरवतात त्यात एतद्देशीय संस्कृतितत्त्वाच्या गळचेपी विरुद्ध भूमिका नसून उलट आपल्या धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनातील त्याज्य गोष्टींचे, रूढींचे चित्रण करून त्या नष्ट करण्याकडे रोख आहे. हा

रोख विवेकवादातून निर्माण झाला आहे आणि विवेकवादाचे तत्त्व ही पाश्चिमात्यांची आपल्याला मिळालेली देणगी आहे. शिवाय विधवांची दयनीय स्थिती संपण्यासाठी त्यांनी सुचवलेला ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार, हा उपाय ही परक्या संस्कृतीच्या प्रभावाचे द्योतक आहे. या कारणांसाठी मराठी कादंबरीची निर्मिती हा स्वदेशीवादाचा आविष्कार आहे, ही भूमिका मांडण्यासाठी केलेला युक्तिवाद पटण्याजोगा नाही.

वरील सर्वांच्या मांडणीपेक्षा वेगळी भूमिका मी आपल्यापुढे ठेवत आहे.

‘कादंबरी’ या शब्दाने आपल्या डोळ्यांसमोर साहित्य प्रकाराचे कोणते रूप उभे राहाते? दीर्घ लांबीची (पृष्ठांची) कथा एवढेच ते नसते, तर त्यात अधिकही काही अपेक्षित असते. दि.के. बेडेकर लिहितात, ‘कादंबरी ही गद्यात सांगितलेली दीर्घ व गुंतागुंतीची कथा असते. अनेक माणसे, कुटुंबे किंवा काही वेळा राष्ट्रेही कादंबरीच्या परिघात नांदतात. घटनांचे किंवा वातावरणाचे एकच एक सूत्र लघुकथेत असते तसे कादंबरीत नसते. परंतु सूत्र एकच एक असले तरी सर्व कादंबरीला मिळून एक रचना किंवा सलगपणा तरी असावा लागतो.’^{२५}

मराठी कादंबरीच्या निर्मितिकाळात आणि त्यापूर्वीही अशी वैशिष्ट्ये असलेली साहित्यरूपे अस्तित्वात होती. आख्याने, धनगरी ओव्या, डाक यांचा निर्देश या संदर्भात करता येईल. त्यांचा आविष्कार मौखिक असे. ते पद्यात असे किंवा त्यात गद्य व पद्य यांचे मिश्रण असे. त्यांचे नायक-नायिका, देव-देवता, राजे-सरदार इत्यादी असत. त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनकथाही त्यात असत. धनगरी ओव्या किंवा डाकसारख्या प्रकारात रात्र रात्रभर एखादे कथानक रंगवून सांगितले जात असे. त्यात अनेक छोट्या छोट्या कथा असत. परंतु या सर्व मांडणीचा रोख श्रद्धा, भक्ती, ईश्वरी उपासना यांच्याकडे असे. हे वाङ्मय समूहलक्ष्मी असे. आविष्कार आणि आस्वाद सामूहिक रीतीने केला/घेतला जाई. कादंबरीच्या निर्मितिकाळापूर्वी गद्य ग्रंथांची निर्मिती आढळून येते. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी जे मराठी गद्य वापरात होते, त्याची काही माहिती उपलब्ध आहे. शार्ल द ओशोवा या भाषेच्या अभ्यासकाने काही जुने ग्रंथ मिळवले होते. ते त्याच्या मृत्यूनंतर पॅरिसच्या राष्ट्रीय अभिलेखागारात जतन करून ठेवण्यात आले आहेत. त्यांच्या कॅटलॉग्सच्या आधारे जी माहिती मिळते, त्यावरून पूर्वी बखरी, माहात्म्य, चरित्र व कथा असे गद्य प्रकार अस्तित्वात असल्याचा निष्कर्ष निघतो. बखरीच्या संदर्भातही त्या केवळ ऐतिहासिक राजपुरुषांच्याच असत असे नाही, तर पौराणिक अथवा कल्पितकथाही असत. उदाहरणार्थ, ‘गंगाधरपंताची बखर’ कल्पित आहे. आर्यभोज कथा किंवा

भिंंगार माहात्म्य, मांडवगण माहात्म्य यात वर्णिलेल्या त्या त्या देवांच्या अथवा देवस्थानांच्या संदर्भातील कथांमध्ये तत्कालीन राजकीय संदर्भही सापडतात. उदाहरणार्थ, भिंंगार माहात्म्यात निजामशाहीची आणि विशेषतः अहमदनगरच्या किल्ल्याची माहिती आहे. अशी साहित्यसंपदा निर्माण होत होती. तिचा चाहता वर्गही होता पण या सर्वांत 'कादंबरी' नव्हती. ती नेमकी एकोणिसाव्या शतकातच उदयाला का आली असावी?

सतराव्या शतकापासून इंग्रजांचा महाराष्ट्रात वावर होता, हे खरे पण त्याचे प्रमाण व्यापारापुरते मर्यादित होते. इथल्या जीवन व्यवहारात अथवा सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रात ते फारशी ढवळाढवळ करीत नसत. धर्मप्रसारार्थ आलेले मिशनरीही सेवेच्या माध्यमातून काम करीत. त्यात आक्रमकतेचा भाग फारसा नसे. एकोणिसाव्या शतकात राजकीय प्रभुत्व प्राप्त झाल्यावर यात मोठा बदल झाला. राणीच्या जाहीरनाम्याने इथल्या धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींत हस्तक्षेप न करण्याचे आश्वासन दिले होते खरे, पण प्रत्यक्षात तसे घडले नाही, हा इतिहास आहे. किंबहुना राजकीय सत्ता प्राप्त करण्यासाठी जी धोरणे आखली गेली. तेव्हाच या बदलाला प्रारंभ झाला होता. तैनाती फौजेचे धोरण आणि दत्तकास नकार या दोन गोष्टींकडे पाहिले; तरी याची कल्पना येते की, ब्रिटिशांनी इथल्या सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्थेत ढवळाढवळ करण्यास सुरुवात केली होती. राजकीय सत्ता प्राप्त होताच, इथली अर्थव्यवस्था साम्राज्यसत्तेला अनुकूल करून घेण्याच्या दृष्टीने हालचाली सुरू झाल्या. त्या काळातील समाजाची अर्थव्यवस्था तेव्हाच्या केवळ राजकीय नव्हे, तर सामाजिक, धार्मिक व्यवस्थेशीही जोडली गेली होती. त्यामुळे ब्रिटिशांनी अर्थव्यवस्थेतील बदलास सुरुवात केल्यावर त्याचे परिणाम सामाजिक-धार्मिक क्षेत्रावर अपरिहार्यपणे झाले. समाजाचा ढाचाच हादरू लागला. यात पुन्हा, नवे शिक्षण, नोकरीची आमिषे, मुद्रण, दळणवळणाच्या सोयी, यांची भर पडली.

ब्रिटिशांच्या या हस्तक्षेपाचा महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनावर गंभीर परिणाम झाला. शिकलेले लोक आणि न शिकलेले लोक असे दोन कृत्रिम वर्ग तयार झाले आणि त्यांना श्रेष्ठ-कनिष्ठ, असे मूल्य प्राप्त झाले. त्यातून मौखिक परंपरेतील साहित्य 'टिकवून ठेवण्या'साठी मुद्रणाचा अवलंब करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. निराळ्या शब्दांत सांगायचे, तर मौखिक परंपरेचे आयुष्य उतरणीला लागले. नवशिक्षितांना युरोपीय साहित्य परंपरेतील कित्येक चांगल्या साहित्यकृतींचा परिचय झाला, नव्या मूल्यव्यवस्थेचा परिचय झाला आणि स्वतःकडे पाहण्याची चिकित्सक दृष्टी प्राप्त झाली. या सगळ्याचा परिणाम होऊन आधुनिक साहित्याची नवी परंपरा सुरू झाली.

‘कादंबरी’ या वाङ्मय प्रकारात एकोणिसाव्या शतकातील मराठी लेखकांनी केलेल्या निर्मितीकडे या नव्या परंपरेचा भाग म्हणून बघावे लागते.

सांस्कृतिक व्यवस्था स्वतःच स्वतःला घडवीत असतात. स्वतःत बदल घडवून आणून टिकून राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. अनेक घटना, प्रसंग, कथा यांचा समावेश असलेले गुंतागुंतीचे प्रदीर्घ कथनप्रकार ‘मराठी’ च्या मौखिक परंपरेत होते; पण त्यांचा आशय धार्मिक स्वरूपाचा होता. परंपरेमध्ये धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्र एकरूप असल्यामुळे तसे ते असणे स्वाभाविकच होते. एकोणिसाव्या शतकात धार्मिक परंपरेला हादरे बसू लागले; आणि मौखिक परंपराही मुद्रण-प्रसारामुळे व सुशिक्षितांच्या बदललेल्या आवडीनिवडीमुळे जुनाट वाटू लागली. अशा परिस्थितीत अपरिहार्यपणे सामाजिक आशय अभिव्यक्त करणाऱ्या पाश्चिमात्य साहित्य परंपरेतील ‘कादंबरी’ चे अनुकरण करून, त्यात काही बदल करून व आपली भर टाकून इथली ‘कादंबरी’ सिद्ध झाली. तसे झाले नसते, ती केवळ ब्रिटिश लोकांनी इथे निर्माण केलेली गोष्ट असती किंवा ते केवळ अनुकरण असते, तर कादंबरी इथे टिकली नसती, उपरीच राहिली असती.

१८३८ पासून आत्तापर्यंत किती कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या याचा आणि वाचकांत आजही कादंबरी किती प्रिय आहे, याचा विचार केला तर हे सहज पटेल. मराठीत कादंबरी हा साहित्य प्रकार कसा अवतरला असावा, या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी ‘अपूर्णमित’ची (फ्रॅक्टल) संकल्पना उपयोगी पडेल असे वाटते. ‘अनुकरण आणि किंचित बदल करीत माणसे अनेक नव्या गोष्टी निर्माण करतात. त्यामुळे मूळ व्यवस्थेत गतिमानता येते आणि विविधताही येते. प्रथम बदल करताना सर्वसामान्य स्थितीतून काहीतरी वेगळेपणा निर्माण होतो. पुढे हा वेगळेपणा हीच सामान्य स्थिती बनते. त्यातच पुढच्या वेगळेपणाची शक्यता अंतर्भूत असते. अत्यंत गुंतागुंतीची ही प्रक्रिया साध्या घटनांच्या साहाय्याने सुरू होते आणि अनेक आवर्तने घेत ती अस्तित्वात येते.^{२६} असे या संकल्पनेचे स्वरूप थोडक्यात सांगता येईल. एकोणिसाव्या शतकात कादंबरीच्या उगमाची जी महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक घटना घडली तिचे रहस्य या संकल्पनेच्या साहाय्याने समजून घेता येते.

या मांडणीला आधार काय या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी आपल्याला प्रारंभीच्या काळातील कादंबऱ्यांच्या अभिव्यक्ती वैशिष्ट्यांकडे वळावे लागेल. ‘मुक्तामाला’ ही हळबेशास्त्रींची १८६१ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी अतिशय लोकप्रिय होती. शास्त्रींबुवांच्या हयातीत तिच्या सहा आवृत्त्या निघाल्या. या कादंबरीत प्रत्येक प्रकरणाच्या

प्रारंभी एक श्लोक आहे, त्यानंतर ऋतुवर्णन येते आणि मग कथानक सुरू होते. उदाहरणार्थ, पहिल्या प्रकरणात आरंभाला,

मंत्री तसेच नृप दुष्ट जगात होती ।

नानापरी मग जनाप्रती पीडिताती ।

होती मदांध न सुचे सुविचार त्यांशी ।

नाना मिषे करूनि नागविती प्रजांशी ।।^{२७}

असा श्लोक आहे. प्रकरणाचा आशय सारांशाने या श्लोकात व्यक्त होतो.

एकोणिसाव्या शतकातील अनेक कादंबऱ्यांमध्ये अशा प्रकारे आरंभी किंवा प्रतिपादनात इतरत्र अथवा अखेरीस श्लोकांचा वापर आढळतो. उदाहरणार्थ, ना.वि.बापट यांच्या 'छत्रपती संभाजी महाराज' (१८८४) कादंबरीत प्रत्येक प्रकरणाच्या सुरुवातीला श्लोक आहे.^{२८} हरिभाऊंच्या 'मधली स्थिती' मध्येही संस्कृत श्लोक आहेत.^{२९}

रामचंद्र आबाजी राजे यांच्या 'विलासिनी'मध्ये (१८७१) चित्रे, श्लोक, पदे यांचा वापर केला आहे,^{३०} 'चंद्रप्रभावरहवर्णन' (१८७३) मध्ये चित्रे, दोहरे, आर्या, साक्या यांचा सढळ वापर आहे. त्या कादंबरीतील बाजाराचे वर्णन आख्यायन-काव्याच्या वर्णनशैलीशी जुळते आहे,^{३१} 'वीरकन्या' (१८८८) कादंबरीत अनेक ठिकाणी पदांची योजना आहे,^{३२} तर 'विश्वासराव'मध्ये (१८८९) ओव्या, आर्या, साक्या, ठुमरी, कटाव यांची योजना आहे,^{३३} 'ऋतुध्वज आणि मदालसा यांचे चरित्रे' (१८९२) या कादंबरीत श्लोक, इंद्रवज्रा वृत्तांतील रचना, तर आहेतच पण त्याशिवाय चित्रकथीच्या तंत्राचाही वापर केला आहे. प्रस्तावनेत लेखक लिहितो, 'यात लाकडावरल्या तसबिरा ठीकठिकाणी घातल्या आहेत. आता या तसबिरा म्हणजे निरनिराळ्या पात्रांची चित्रे मात्र आहेत. त्यांच्या दर्शनापासून रागद्वेषादि विकार विशेषांचा जो उद्बोध व्हावा, तो अर्थात आतील वर्णनांपासूनच व्हावयाचा आहे. म्हणजे चित्रकथी जसे चित्र दाखवितो व कृत्यविशेषांचा वृत्तांत आपण तोंडाने सांगतो किंवा जादुच्या दिव्यात चित्र नाचत मात्र असून बोलण्याचे काम सूत्रधारास करावे लागते; तसाच प्रकार या पुस्तकातील तसबिरांचा आहे.'^{३४} 'करणवाघेला' या अनुवादित कादंबरीच्या एका प्रकरणाच्या अखेरीस ललित-छंदाची योजना केली आहे.' वानगीदाखल घेतलेल्या या अभिव्यक्ती वैशिष्ट्यांवरून अथवा रचनातंत्र वैशिष्ट्यांवरून हे मान्य व्हायला हरकत नाही की, एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीकार कादंबरी लिहिताना आपल्या पारंपरिक कथन प्रकारातील अभिव्यक्ती वैशिष्ट्यांचा व रचनेच्या विविध तंत्र वैशिष्ट्यांचा वापर करित होते.

अभिव्यक्ती वैशिष्ट्ये आणि तंत्र वैशिष्ट्ये यांच्या वापराप्रमाणेच आशयाच्या बाबतीतही एकोणिसाव्या शतकातील अनेक लेखकांनी पारंपरिक संचित वापरले आहे. संस्कृत भाषेतील उत्तम उत्तम नाटके व काव्ये सुलभ भाषेत मराठीत प्रसिद्ध करण्याचे काम वासुदेव मोरेश्वर पोतदार यांनी स्वीकारले आणि त्यानुसार त्यांनी 'पोतदाराची नीतिपर व मनोरंजक पुस्तकमाला' या नावाखाली पुस्तके प्रसिद्ध केली. त्यापैकी 'करुण राघव', 'ललित वत्सराज', 'आर्य चाणक्य', 'बृहत्कथासागर' 'विदग्ध पुरुरवा' या कादंबऱ्या होत्या.^{३५} - 'ऋतुध्वज आणि मदालसा यांचे चरित्र' ही कादंबरी मार्कंडेय पुराणातील कथेच्या आधारे लिहिली आहे. गोंधळेकरांकडील मार्कंडेय पुराणाच्या भाषांतराचा आणि विष्णुदासी नाटकाचा लेखकाने उपयोग केला आहे.^{३६} एकोणिसाव्या शतकातील इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या लोकांना धर्माकडे, रूढी-परंपरांकडे चिकित्सपणे पाहण्याची दृष्टी लाभली. काही कादंबऱ्यांत या दृष्टीचा प्रत्यय येतो परंतु त्यांची संख्या अत्यल्प आहे. पूर्वीच्या लोकांपेक्षा वेगळ्या दृष्टीने एकोणिसाव्या शतकातील लेखक जीवनाकडे अथवा जगाकडे पाहत होते; याची फारशी उदाहरणे उपलब्ध कादंबऱ्यांत सापडत नाहीत. धार्मिक-सामाजिक सुधारणांच्या पुढे जाऊन नवी मूल्यदृष्टी पत्करण्याची उदाहरणेही सापडत नाहीत.

आणखी एक स्पष्टपणे जाणवणारी गोष्ट ही की, मौखिक परंपरेतील समूहलक्ष्यी आविष्काराची रीत, कादंबरी या नव्या, आधुनिक व्यक्तिलक्ष्यी साहित्य प्रकारात सहज स्वाभाविकपणे उतरलेली दिसते. कादंबरीचे लेखन करताना प्रारंभीच्या काळातील लेखकांनी समूहास उद्देशून आविष्कार केलेला दिसतो. अगदी हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतही 'वाचकहो' असे संबोधून कथन केलेले आढळते. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या या मोठ्याने व समूहात वाचावयाच्या कादंबऱ्या आहेत. 'कर्मणूक'मधून हरिभाऊंची 'पण लक्षात कोण घेतो' ही कादंबरी प्रसिद्ध होत होती, त्यावर काशीबाई कानिटकरांनी दिलेला अभिप्राय बोलका आहे.^{३७} अनेक कादंबऱ्यांमध्ये वाचक समोर बसलेले आहेत; आणि आपण त्यांना 'कादंबरी'सांगतो आहोत, असा लेखकांचा आविर्भाव जाणवतो.

कादंबरी हा व्यक्तिलक्ष्यी साहित्य प्रकार इथे निव्वळ अनुकरणातून आला नाही किंवा अनिकेत जावरे म्हणतात त्याप्रमाणे ते इंग्रजी कादंबरीचे भाषांतरही नाही.^{३८} अनुकरण आणि किंचित बदल अशा प्रक्रियेत ती घडत घडत गेली आहे; हे आता पुरेसे स्पष्ट झाले आहे. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंची भूमिका मला इथे उद्धृत कराविशी वाटते. ते म्हणतात, 'ब्रिटनने हिंदुस्थानचा प्रचंड बोजा स्वतःच्या शिरावर जर घेतला नसता आणि त्यांचे लोक म्हणतात त्याप्रमाणे

लोकशाही कारभारात अडाणी असणाऱ्या या देशाला लोकशाही कारभाराची कला शिकवण्याची इतकी वर्षे जर धडपड केली नसती, तर शक्य आहे की, हिंदुस्थान अधिक स्वतंत्र, अधिक भरभराटलेला झाला असता. इतकेच नव्हे, तर जीवन जगण्यालायक करणाऱ्या ज्ञानविज्ञानादी क्षेत्रात, कलात्मक क्षेत्रातही कितीतरी पुढे तो गेला असता आणि आधुनिक साहित्य प्रकारही अधिक जोरदारपणे प्रकटले असते!^{३९}

‘यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत’ ही आज उपलब्ध असलेल्या कादंबऱ्यांतील सर्वांत जुनी कादंबरी आहे. पहिली कादंबरी, दुसरी कादंबरी असे शालेय शिक्के मारण्याऐवजी एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या ७०/७५ वर्षांत कादंबरीची घडण होत गेली, असे म्हणणे अधिक योग्य होईल. या घडणीच्या काळात किती आणि कोणत्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली, याचा धावता आढावा घेणे इथे प्रस्तुत ठरेल. यमुना पर्यटन व मुक्तामाला या दोन कादंबऱ्यांच्या प्रकाशनकालाच्या दरम्यान प्रकाशित झालेल्या, मिसेस मुलेन्सनी आपल्याच बंगाली कादंबरीचे मराठीत केलेल्या भाषांतराकडे ‘फुलमुनी आणि करुणा’कडे (१८५९) दुर्लक्ष होणे अनेक कादंबऱ्या लुप्त होणे या घटनांकडे वेगवेगळ्या घटना म्हणून न पाहता, ‘साहित्य’ या सांस्कृतिक उपव्यवस्थेचे घटक आणि घटना शंखला म्हणून पाहणे योग्य ठरेल.

एक गोष्ट इथे स्पष्ट आहे की, याकडे केवळ यांत्रिकपणे ‘प्रकाशनकाल’ बघून निर्णय देणे योग्य नाही, तसा तो अनभिज्ञ वाचकांनी दिलेलाही नाही.

‘यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत’ आणि ‘फुलमुनी आणि करुणा’ या कादंबऱ्या त्या काळात वाचल्या गेल्या हे निश्चित. पण आज त्या विस्मरणात गेल्या आहेत. मनाला त्रासदायक वाटणाऱ्या, तसेच निरुपयोगी ठरलेल्या गोष्टी आपण विसरत असतो. सामाजिक मानसिकतेच्या बाबतीत यात आणखी एका गोष्टीची भर पडते. ती म्हणजे समाजाची अस्मिता टिकून राहण्यासाठी काही गोष्टींना सतत उजाळा दिला जातो आणि काहीकडे साफ दुर्लक्ष केले जाते. समकालीन राजकीय वातावरणात एक व्यूह म्हणूनही अशा गोष्टी होत असतात. या दृष्टीने पाहता, ‘यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत’ किंवा ‘फुलमुनी आणि करुणा’ विस्मृतीत ढकलल्या जाणे सुसंगत ठरते.

‘यमुना पर्यटन’ची गोष्ट अगदीच भिन्न आहे. ती ख्रिस्ती व्यक्तीने लिहिलेली असल्यामुळे तिचा पहिल्या कादंबरीचा मान काही काळ मान्य झाला नव्हता. ‘यमुना पर्यटन’ ला वाचकांचा प्रतिसाद चांगला मिळाला. पहिल्या आवृत्तीच्या अखेरीस देणगीदारांची यादी दिली आहे; त्याचरून हे स्पष्ट होते. ‘यमुना पर्यटन’मुळे बाबांना काही एक आर्थिक लाभही झाला.^{४०} असे असूनही त्यांनी पुन्हा ‘कादंबरी’ लिहिली

नाही. याचे एक कारण असे संभवते की, 'यमुना पर्यटन' या शीर्षकाचे जे आपण लिहिले, ते कादंबरी आहे किंवा होते याची त्याबद्दलची कल्पना त्यांना नव्हती. 'यमुना पर्यटन' नंतरही ते ख्रिश्चन धर्माचा आणि नीतीचा पुरस्कार करणारी पुस्तके लिहीत राहिले. 'यमुना पर्यटन'चे कानडी भाषांतरही झाले.^{४१}

ब्रिटिशांनी, मिशनऱ्यांनी सुरू केलेल्या शिक्षणपद्धतीमुळे शिक्षित झालेल्या नव्या पिढीत सर्व जाती-जमातींचा थोड्या बहुत प्रमाणात का होईना, पण अंतर्भाव होता. हिंदुधर्मातील अनिष्ट रूढी, जातिभेदाचा रोग याबद्दल ते सजग झाले होते व ते सर्व बदलले पाहिजे अशी त्यांची धारणा बनली होती. 'सामाजिक आशय' हा कोणत्याही लेखनाचा गाभा असला पाहिजे, असे त्यांना वाटणे साहजिकच होते. 'यमुना पर्यटन' चा सामाजिक आशय त्यांना भावला असणार. तेव्हा आपल्याकडे 'कादंबरी' नव्हतीच. त्यामुळे परकीय भाषांमधील कादंबऱ्यांच्या रूपाच्या तुलनेत आपल्याकडील कादंबरीसारखे वाटणारे पुस्तक रूपाच्या, घटकांच्या बाबतीत काहीसे अपुरे वाटले, तर त्याकडे नजर अंदाज करण्याची प्रवृत्ती झाली असणार. 'मुक्तामाला' चे रूप कादंबरीच्या साच्यात बसणारे असले तरी, त्या कादंबरीचा सामाजिक प्रश्नांकडे पाहण्याचा रोख बोटचेपा आहे. 'मुक्तामाले'चा नवरा 'धनशंकर' जिवंत नसल्याचे कळल्यावर 'मुक्तामाले'च्या वपनाचा प्रश्न निर्माण होतो खरा; पण तिच्यावर जुलूम, जबरदस्ती झाल्याचे चित्रण कादंबरीत नाही. 'मुक्तामाले'चे वडील व अन्य लोकांप्रमाणेच तिच्या सासूलाही तिचे वपन होणार याचे वाईट वाटते. शिवाय आयत्या वेळी धनशंकर प्रकट होतो व 'मुक्तामाले'ची त्या रूढीच्या कचाट्यातून सुटका होते. रूढीचे संकट असे सौम्य करून पुन्हा तिचे निर्मूलनही सहजासहजी घडवून आणले आहे.

'मुक्तामाले'चे लेखक लक्ष्मणशास्त्री हळबे 'परमहंस सभे'चे सभासद होते. जातिभेद, धर्मभेद न पाळण्याचे तत्त्व परमहंस सभेने स्वीकारले होते. पण या सभेचे सदस्य असलेल्या लोकांची यादी प्रसिद्ध झाल्यावर सभा बंद पडली. लक्ष्मणशास्त्रींनी या लोकांबरोबर पुढे संबंध ठेवला नाही.^{४२} असा सावध आणि बचावात्मक पवित्रा घेणाऱ्या लेखकाच्या साहित्यकृतीपेक्षा, रूपाच्या पातळीवर असमाधानकारक पण अन्याय्य रूढींवर प्रहार करणाऱ्या साहित्यकृतीला 'पहिले' पणाचा मान द्यावा, असे त्या काळातील नव-सुशिक्षितांना वाटले असावे.

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, का.बा.मराठे, वि. का. राजवाडे यांच्या वाचनात जगभरातील कादंबऱ्या होत्या, असे त्यांच्या लेखनात प्रतिबिंबित झाले आहे. या कारणामुळे 'यमुना पर्यटन' ला 'कादंबरी' क्षेत्रात समाविष्ट करण्याचे त्यांनी नाकारले असावे.

लक्ष्मणशास्त्री हळबे यांची 'मुक्तामाला' ही मराठीतील पहिली कादंबरी ठरते की बाबा पद्मनर्जीची 'यमुना पर्यटन' ही पहिली कादंबरी ठरते, यासंबंधी कादंबरीविषयी विचार करणाऱ्यांत काही काळ मतभेद होते आणि पुढे 'यमुना पर्यटन'च्या आद्यतत्त्वावर शिवकामोर्तब झाले. उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयाच्या इतिहास ग्रंथांतही तसाच उल्लेख आढळतो. अर्थातच हा उल्लेख विपर्यस्त आहे. मराठीतील उपलब्ध पहिली कादंबरी अभ्यासक्रम तयार करण्याच्या प्रेरणेने आणि गरजेतून मिसेस फेरार यांनी लिहिली. १८३८ ते १८५७ पर्यंतच्या काळात झालेले कादंबरी लेखनाचे एक-दोन प्रयत्न दाखवता येतात पण उरलेला सर्व तपशील अजून अंधारात आहे. तो प्रकाशात येण्याचे, आणण्याचे आव्हान अभ्यासकांपुढे आहे. एकोणिसाव्या शतकात वाङ्मय निर्मितीसंबंधी जे आढावे घेण्यात आले, ते विचारात घेता १८२८ ते १८५६ अखेरपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या यादीत 'यात्रिक क्रमण' (अनु. हरि केशवजी-१८४१) आणि स्त्रीचरित्र (रामजी गणोजी - १८५४) यांचा समावेश आहे 'यात्रिक क्रमण'चा विचार आपण यापूर्वी केला आहे. 'स्त्रीचरित्र' उपलब्ध नाही. त्याच्या संदर्भात मोती बुलासांनी अभिप्राय व्यक्त केला आहे, त्यानुसार तो शृंगारवर्णनपर कथागुच्छ असावा असे दिसते.^{४३}

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी लिहिलेल्या The Growth of Marathi Literature या अभ्यासपूर्ण लेखात (१८९८) 'सुमारे तीनशे कादंबऱ्या आतापर्यंत प्रसिद्ध झाल्या असून त्यातील १८२ कादंबऱ्यांची नोंद देशी साहित्याच्या नोंद पुस्तकात केली आहे, अशी माहिती दिली आहे.'^{४४} विविधज्ञानविस्ताराच्या पुस्तक २९, अंक ७ मधील 'मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती व तिच्या उत्कर्षाचा इतिहास' या लेखात १८७३ ते १८९७ अखेरपर्यंतच्या काळात प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचा आढावा आहे. त्यानुसार या २४ वर्षांत एकूण ४४०७ ग्रंथ प्रकाशित झाले. त्यातून पुनरावृत्त, पुनःप्रकाशित व शालोपयोगी ग्रंथांची संख्या वजा केली, तर उरलेली ग्रंथसंख्या २०७२ येते. त्यापैकी कादंबऱ्यांची संख्या १९४ आहे व त्यातील ९९ कादंबऱ्या भाषांतरित आहेत.

या सर्व अहवालांचा एकत्रित विचार केला, तर एकोणिसाव्या शतकात सुमारे ३०० कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या, असे दिसते. दाते सूचीमध्ये १७६ कादंबऱ्यांचा निर्देश आहे. ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय त्याची सूचीत नोंद करायची नाही, असा य.रा. दाते यांचा दंडक होता.^{४५} यातून एक अर्थ निष्पन्न होतो तो असा की, सूची तयार करेपर्यंत १२४ कादंबऱ्या प्रचारातून बाहेर फेकल्या गेल्या होत्या.

महाराष्ट्रातील शंभरपेक्षा अधिक वर्षे कार्यरत असलेली सार्वजनिक व शासकीय ग्रंथालये, बडोदा, तंजावर, गोवा, मद्रास, बेळगाव येथील ग्रंथालये, शिवाजी विद्यापीठ,

पुणे विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ यांची ग्रंथालये धुंडाळून आम्हाला १३५ कादंबऱ्या उपलब्ध झाल्या. याशिवाय नियतकालिकांमधून क्रमशः प्रकाशित झालेल्या परंतु पुस्तकरूपात उपलब्ध असल्याचा निर्देश नसणाऱ्या आठ कादंबऱ्या मिळाल्या. त्यापैकी ६ अपूर्ण आहेत. म्हणजेच आज एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांचा विचार करताना १३७ कादंबऱ्या उपलब्ध आहेत. ही गोष्ट आपल्या वाङ्मयीन संस्कृतीवर आणि आस्थेवर प्रकाश टाकणारी आहे.

उपलब्ध कादंबऱ्यांतील ५३ कादंबऱ्या अनुवादित आहेत. त्यांचे भाषावार वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे : इंग्रजी - २७, स्पॅनिश-१, फ्रेंच -१, इटालियन-१, संस्कृत - ३, हिंदी-३, बंगाली-१०, गुजराथी-६, फारशी-१ या अनुवादांपैकी संस्कृतमधील अनुवाद वगळता इतर सर्व कादंबऱ्यांचे अनुवाद प्रथम इंग्रजीत आणि नंतर इंग्रजीतून मराठीत झालेले आहेत. परक्या राष्ट्रांतील नव्हे, तर भारतीय भाषांमधील कादंबऱ्यांचे अनुवाद इंग्रजीच्या मार्फत व्हावे, या गोष्टींचा अधिक विचार व्हायला हवा. भारतीय भाषांपैकी बंगाली कादंबऱ्यांचा अनुवाद करण्याकडे कल अधिक दिसतो. कृष्णकांताचे मृत्युपत्र, दुर्गेशनंदिनी महाराजा राजसिंह, विषवृक्ष, कपालकुंडला या बंकिमचंद्र चटर्जीच्या कादंबऱ्या एकोणिसाव्या शतकात अनुवादित झाल्या. 'आनंदमठा'चाही अनुवाद झाल्याचा निर्देश आहे पण सध्या तो अनुवाद उपलब्ध नाही. अलीकडे श्रीपाद जोशी यांनी केलेला अनुवाद उपलब्ध आहे. भानु केशव गंगनाईक यांनी केलेल्या बंगाली कादंबऱ्यांचे 'आनंदीबाई' (१८८५), सद्गुणी सून हे (१८८५) अनुवादही लक्षणीय आहेत. त्या कादंबऱ्या सुधारणावादी विचारांचा पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. बंगाली कादंबऱ्यांच्या खालोखाल गुजराथी कादंबऱ्यांचे मराठीत अनुवाद झालेले दिसतात. कानडी, पंजाबी, तमीळ, तेलगू इत्यादी भाषांमधील एकाही कादंबरीचा अनुवाद एकोणिसाव्या शतकात झाल्याची नोंद आढळत नाही.

युरोपिय लेखकांनी महाराष्ट्रातील वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या काही कादंबऱ्यांची भाषांतरे मराठीत झाली. त्यापैकी 'अनाथ पांडुरंग' व 'ठगाची जबानी' या दोन महत्त्वाच्या भाषांतरित कादंबऱ्या आहेत. कर्नल मेडोज टेलर यांच्या 'कन्फेशन ऑफ ए ठग' या कादंबरीचे 'ठगाची जबानी' हे भाषांतर आहे. पूर्वी सतीची चाल ज्याप्रमाणे कायदा करून बंद केली त्याप्रमाणे ठग लोकांच्या दुष्कृत्यांना पायबंद घालण्यासाठी इंग्रज सरकारने एक कायदा करून एक नवीन खाते उघडले. कर्नल मेडोज टेलर हे त्या खात्यात मोठ्या हुद्द्यावर असताना त्यांना मिळालेल्या माहितीच्या आधारे त्यांनी ही कादंबरी लिहिली. इंग्रज लोकांना इथला समाज कसा दिसत

होता, त्यांच्या प्रतिक्रिया काय होत्या, हे या कादंबरीद्वारे लक्षात येते. परिणामकारक अशी घटना-प्रसंगांची निर्मिती, प्रसंगातील नाट्य उभे करण्याचे कौशल्य, मानवी स्वभाव-विशेषांचे नमुने चित्रित करण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण हातोटी इत्यादी बाबतीत कादंबरी लक्षणीय आहे, हे अनुवादावरूनही समजते. 'अनाथ पांडुरंग' या कादंबरीला महाराष्ट्रातील सत्तांतरांच्या काळातील राजकीय धामधुमीची पार्श्वभूमी आहे. शेवटचा बाजीराव, त्र्यंबकजी डेंगळे, सातारचे राजे या इतिहासकालीन व्यक्तींचा समावेश कथानकात आहे. परक्या लोकांना आपण कसे दिसत असलो पाहिजे, हे या भाषांतरित कादंबरीद्वारा लक्षात येते.

युरोपीय कादंबऱ्यांतील आशयसूत्रे स्वीकारून किंवा त्यांच्या आधारे काही चांगल्या कादंबऱ्या एकोणिसाव्या शतकात लिहिल्या गेल्या. 'वाईकर भटजी' (१८९८) 'मधली स्थिती' (१८८८) 'श्यामभट्ट (एक नामांकित जोशी) आणि त्यांचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत' (१८९३), अशा काही कादंबऱ्या या संदर्भात सांगता येतील. एखादे आशयसूत्र दुसऱ्या किंवा वेगळ्या सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्थेत कसे फुलते, कोणते रूप घेऊ शकते, त्याच्या विकासाच्या कोणत्या शक्यता असू शकतात, याची कल्पना या स्वैर अनुवादांवरून किंवा स्वैर रूपांतरांवरून येऊ शकते. एका अर्थाने या स्वतंत्र कादंबऱ्याच म्हणायला हव्यात.

इंग्रजी कादंबरीकारांमध्ये रेनॉल्डसचे आकर्षण एकोणिसाव्या शतकातील मराठी वाचकांना मोठ्या प्रमाणावर होते, असे वि.का. राजवाडे यांनी आपल्या कादंबरीवरील सुप्रसिद्ध लेखात सूचित केले आहे.^{१६} रेनॉल्डसच्या काही कादंबऱ्यांची भाषांतरेही झाली, 'वीरपत्नी' (१८८३), किंवा 'लंदन रहस्य' (१८९४), लंडन येथील बड्या लोकांची गुप्त कृत्ये (१८९०) यांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. पहिली विज्ञान कादंबरी असा जिचा उल्लेख केला जातो, त्या लॉर्ड लिटनकृत 'धि कर्मिंग रेस'चे भाषांतर ज. दा. कोलटकर यांनी १८८७ मध्ये केले, हे महत्त्वाचे आहे. (भावी सृष्टी)

भारतीय भाषेतून मराठीत भाषांतरित केलेली आणि सर्वाधिक लोकप्रिय झालेली कादंबरी म्हणून 'पानिपतची मोहीम'चा (१८९७) निर्देश करणे आवश्यक ठरते. LALUN THE BERAGUN : OR THE BATTLE OF PANIPAT या MIRZA MOORADALEE BEG. लिखित कादंबरीचे भाषांतर श्री.जोरवेकर यांनी 'लालन बैरागीण' या नावाने प्रसिद्ध केले. श्री.ना.वि.बापट यांनी लालन द.बैरागनचा (१८८४) कथाभाग घेऊन, त्यात बखरी, तसेच कै. साने यांच्या काव्येतिहाससंग्रहात प्रसिद्ध झालेल्या हकिकती व पत्रव्यवहार यांची भर घालून जणू

नवीनच कादंबरी प्रसिद्ध केली, ती म्हणजे वर उल्लेखलेली 'पानिपतची मोहीम' ही कादंबरी होय. तिच्यातील प्रसंगांच्या ठिकठिकाणी केलेल्या वाचनालाही चांगला प्रतिसाद मिळाल्याची साक्ष तत्कालीन वृत्तपत्रातील वृत्तांत मिळते.^{३०}

भाषांतरित कादंबऱ्यांच्या जोडीने स्वतंत्र कादंबऱ्यांची निर्मितीही एकोणिसाव्या शतकात लक्षणीय संख्येने झालेली दिसते. त्यांचे आशयसूत्रांच्या अनुरोधाने सामाजिक, राजकीय, अदभुतरम्य ऐतिहासिक, असे वर्गीकरण करणे शक्य आहे. या सर्व कादंबऱ्यांत सामाजिक स्वरूपाची आशयसूत्रे असलेल्या कादंबऱ्या संख्येने अधिक आहेत. नव्या पद्धतीचे शिक्षण घेतलेल्या तरुणांना आपल्या समाजाकडे, रूढी-परंपराकडे, रीतीभार्तीकडे पाहण्याची नवी दृष्टी मिळाली होती. व्यक्तिस्वातंत्र्य, विवेकनिष्ठा या मूल्यांची ओळख होऊ लागली होती. याचा परिणाम समाजाच्या अन्य क्षेत्रांप्रमाणेच साहित्य- संस्कृतीवरही झाला. स्त्री-शिक्षण, स्त्रियांची कुचंबणा, विधवा-विवाह, बाल-विवाह, केशवपनाची रूढी यामुळे कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन कसे ढवळून निघते. त्यातून निर्माण होणाऱ्या क्रौर्यांमुळे जीवनाला कशी हिंडीसता येते, व्यक्तींचे भावविश्व करपून जाते, जीवनातील आनंद कसा नाहीसा होतो, त्याचे चित्रण काही कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून समर्थपणे केले. हरिभाऊ आपटे, काशीबाई कानिटकर यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करणे अगत्याचे आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' (१८९३), 'मी' (१८९३-९५), 'रंगराव' (१९०३) किंवा 'नारायणराव आणि गोदावरी' (१८८४), 'शिक्षक' (१८८३) या कादंबऱ्यांमध्ये तत्कालीन सामाजिक संस्थांच्या भक्कम तटबंदीत कोंडलेले व्यक्तिजीवन आणि ते बदलण्याचा प्रयत्न करणारे तरुण यांच्यातील तणावाचे चित्रण परिणामकारक रीतीने उमटले आहे.

सामाजिक कादंबऱ्यांच्या तुलनेत राजकीय व धार्मिक जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या संख्येने कमी आहेत. राजकीय आशयसूत्रांच्या संदर्भात सांगायचे, तर १८५७ च्या उठावाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या ५ कादंबऱ्या आहेत आणि 'सुशील राधा आणि सद्गुणी कृष्णराव' अर्थात दक्षिण महाराष्ट्रात झालेल्या १८५७ च्या बंडाची हकीकत वगळता इतर कादंबऱ्यांत साम्राज्यवाद्यांच्या चष्म्यातून पाहून राजकीय परिस्थितीचे चित्रण केले आहे. इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींच्या जीवनाचे किंवा घटनांचे चित्रण करून आपली अस्मिता प्रकट करण्याचे किंवा वाचकाची अस्मिता जागृत करण्याचे धोरण काही ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांत आढळते. ना.वि.बापटांच्या किंवा हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करावा लागेल.

एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये अदभुत कादंबऱ्यांचा एक मोठा गट आढळतो. या अदभुताचे तसेच शृंगारिक वाङ्मयाचे मूळ मुसलमानी किंवा हिंदी

वाङ्मयामध्ये आहे, असा अभिप्राय श्री.कृ.कोल्हटकरांनी व्यक्त केला आहे.^{५०} अकल्पित घटना-प्रसंग, जादूविद्या, पिशाच्च, देवदेवतांचे वर-शाप, योगायोग यांची रेलचेल असलेल्या या कादंबऱ्या गंभीर संवेदन देत नसल्या, तरी वाढाळू वयातील वाचकांत कादंबरी वाचनाची गोडी निर्माण करण्यात या कादंबऱ्यांचा हातभार लागला असला पाहिजे, यात शंका नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी जे मराठी गद्य वापरात होते, त्याची काही माहिती उपलब्ध आहे. शार्ल द ओशोवा या भाषेच्या अभ्यासकाने काही जुने ग्रंथ मिळविले होते. ते त्याच्या मृत्यूनंतर पॅरिसच्या राष्ट्रीय अभिलेखागारात जतन करून ठेवण्यात आले आहेत. त्यांच्या कॅटलॉगच्या आधारे जी माहिती मिळते त्या वरून एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी, बखरी, माहात्म्य, चरित्र व कथा असे गद्य प्रकार अस्तित्वात होते, असा निष्कर्ष निघतो. बखरींच्या संदर्भातही त्या केवळ ऐतिहासिक राजपुरुषांच्या असत असे नाही, तर पौराणिक अथवा काल्पनिक व्यक्तींच्याही असत. उदाहरणार्थ, गंगाधरपंताची बखर कपोलकल्पित आहे. आर्यभोज कथा किंवा भिंगार माहात्म्य, मांडवगण माहात्म्य यात वर्णिलेल्या त्या त्या देवांच्या अथवा देवस्थानच्या संदर्भातील कथांमध्ये तत्कालीन राजकीय संदर्भही सापडतात. उदाहरणार्थ, भिंगार माहात्म्यांत निजामशाहीची आणि विशेषतः अहमदनगरच्या किल्ल्याची माहिती आहे.^{५१} अशा प्रकारच्या गद्य निर्मितीतून कथनतंत्रांची परंपरा तसेच कथाबीज विकसित करण्याची क्षमता निर्माण झाली असणार, हे सर्व सांस्कृतिक संचित असल्यामुळे 'कादंबरी' या साहित्य प्रकाराचे स्वागत आणि पुढे तो 'आपलासा' करण्यात इथल्या साहित्य परंपरेला फार अडचण पडली नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत किती कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. त्याची संख्या आपण पाहिली आहेच. त्याच बरोबर हेही लक्षात घेतले पाहिजे की या शतकातच कादंबऱ्या प्रकाशित करणाऱ्या 'माला' निघाल्या. त्या 'माला' व त्यांची पहिली प्रकाशित कादंबरी यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे :

५०

	मालेचे नाव	पहिली कादंबरी	लेखक	काळ
१)	आजकालच्या गोष्टी	मधली स्थिती (भाग २)	ह.ना. आपटे	१८८८
२)	पोतदारांची नीतीपर व मनोरंजक पुस्तकमाला	करुणराघव	वामनशास्त्री इस्लामपूरकर	१८८९

३)	सहविचारिणी सभेची ग्रंथमाला	श्री. शिवछत्रपती	शि.गो. फाळके	१८९३
४)	तासगाव ग्रंथोत्तेजक मंडळी	रायवाड्यातील कट अथवा बंडवाल्याची मुलगी रूथ	-	१८९७
५)	गुप्त पोलिसाने बाहेर काढलेल्या अद्भुत गोष्टी.	लपविलेले द्रव्य	-	१८९९
६)	कादंबरी कल्पद्रुममाला	लावण्यमयी	-	१९००

याशिवाय 'वधू दर्पणमाला'ही त्या काळी निघत होती.

वाचकांची मागणी वाढल्यामुळे अशा प्रकारच्या माला निर्माण झाल्या असाव्यात, हे निःसंशय ! कादंबरीची आवड निर्माण झाल्यामुळे या माला निर्माण झाल्या आणि या मालांमुळे कादंबरीविषयक रूची वाढू लागली, असे एक सततचे चक्र सुरू झाले.

मराठी कादंबरीचा प्रारंभ तसा अपघाताने झाला. पाठ्यक्रमाचा भाग म्हणून इथे कादंबरी अवतरली. ते साल होते १८३८. नंतरच्या केवळ ६० वर्षात मराठी लेखकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांची संख्या, प्रकार व हरिभाऊंसारख्या मातब्बर लेखकाने प्रकट केलेली गुणवत्ता विचार करायला लावणारी आहे.

इतक्या कमी कालावधीमध्ये संख्येने इतकी विपुल निर्मिती आणि वाचकांनीही या साहित्य प्रकाराला दिलेली पसंती लक्षणीय आहे. डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन्समार्फत बुक डेपो उघडले जाऊ लागले. त्यात क्रमिक पुस्तकांव्यतिरिक्त अन्यही पुस्तके विक्रीस ठेवली जात. १८६५-६६ च्या अहवालानुसार 'सुलोचना आणि माधव' च्या ४७५ (सर्वाधिक) प्रती, तर 'मुक्तामाला'च्या (दुसरी आवृत्ती) २१३ प्रती विकल्या गेल्या होत्या.^{५९} त्या काळातील सुशिक्षितांची संख्या लक्षात घेता, १८३८ पासून १८६५ पर्यंत, वाचकांना आपलेसे करण्यात कादंबरीने यश मिळविले होते, असे म्हणणे वस्तुस्थितीला सोडून होणार नाही. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील सुशिक्षितांचे मन ज्याप्रमाणे इंग्रजीचा गौरव, आदर आणि राष्ट्रीय भावना यात हेलकावे खात होते. त्याप्रमाणे तत्कालीन कादंबरीने या दोन टोकांत आंदोलने केली.

संदर्भ / टिपा

१. (संपा) ह.वि. मोटे, विश्रब्ध शारदा (खंड-२), ह.वि.मोटे प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, १९७५, पृ.१५०,५१
२. मुकुंद संगोराम, 'आक्रमणे झेलणारे सूर', लोकसत्ता, १२ मे २०१२
३. ह. वि. मोटे (संपा.), विश्रब्ध शारदा, खंड ३, प्रस्तावना-दिनकर कौशिक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९३, पृ. १४,१५
४. बाबुराव सडवलेकर, प्रस्तावना, विश्रब्ध शारदा, खंड ३, उनि. पृ. ४७
५. दिनकर कौशिक, प्रस्तावना, उनि., पृ.४७, ४८
६. बाबुराव सडवलेकर, उनि. पृ.५१
७. विष्णुदास भावे, नाट्यप्रतिभ (आद्य मराठी नाटककार श्री. विष्णुदास भावे), पुणे, २००६ मधून उद्धृत, पृ.६९
८. ह. वि. मोटे, विश्रब्ध शारदा, खंड २, उनि., पृ.४
९. अ. का. प्रियोळकर, जुन्या मराठी ग्रंथांचे आरंभीचे संपादन व प्रकाशन, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे आयोजित केलेल्या गुंजीकर व्याख्यानमालेत १६ जानेवारी १९४४ रोजी केलेले भाषण.
१०. अनंत देशमुख, प्रस्तावना, यात्रेकन्याचा वृत्तांत, स्वच्छंद प्रकाशन ठाणे, २००४, पृ.६
११. तत्रैव, पृ.६
१२. रामचंद्र अ. दुगल, 'जागती ज्योत किंवा शेतपोतरीतभात याविषयी वाद', बोर्ड ऑफ एज्युकेशन, पुणे पाठशाळा, दुसरी आवृत्ती, १८५२.
१३. वि. सी. सरवटे, मराठी साहित्य समालोचन, इंदूर, १९३७, पृ. ७१
१४. तत्रैव, पृ. ७१
१५. ज. वि. नाईक, भाऊ महाजन आणि पहिली मराठी कादंबरी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०, पृ. ३०
१६. लक्ष्मणशास्त्री हळबे, प्रस्तावना, रत्नप्रभा
१७. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमाला, खंड १, वरदा बुक्स, पुणे, पाचवी आवृत्ती १९९३, पृ. १४१,१४२
१८. वि.का. राजवाडे, 'कादंबरी' निवडक मराठी समीक्षा (संपा) (गो.मा.पवार, म.द. हातकणंगलेकर), साहित्य अकादमी, मुंबई, १९९९, पृ.२५
१९. रा. भा. पाटणकर, अपूर्ण क्रांती, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९९९, पृ.२७१
२०. हरिशंकर थोरात, कादंबरीविषयी, पद्यगंधा प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ.३,४
२१. श्री.कृ. कोल्हटकर, विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ४३, अं. १, २, पृ.४९
२२. भालचंद्र नेमाडे, कादंबरी,निवडक मराठी समीक्षा, साहित्य अकादमी, मुंबई, १९९९, पृ.२८१
२३. हा लढा एखाद्या स्फोटाप्रमाणे होता : असे वर्णन ग्रँड डफ या इतिहासकाराने केले परंतु ते बरोबर नाही, हे वि.गो.खोबरेकर यांनी लिहिलेल्या महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे या पुस्तकात स्पष्ट होते. १८५७ पूर्वी किमान तीन दशके ठिकठिकाणी बंडे होत होती आणि ब्रिटिशांना विरोध केला जात होता.

२४. वि. गो. खोबरेकर, 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृ. १४३
२५. दि. के. बेडेकर, 'सौंदर्य आणि वाङ्मयीन समीक्षा', साहित्यविचार, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६४
२६. सुलक्षणा महाजन, 'अर्थसृष्टी भाव आणि स्वभाव' ग्रंथाली, मुंबई, २००४ पृ. २८, १०६
२७. लक्ष्मणशास्त्री हळबे, मुक्तामाला, मॉडर्न बुक डेपो, १८६१, उपलब्ध आवृत्ती ११, १९७२
२८. ना.वि. बापट, छत्रपती संभाजी महाराज, जावजी दादाजी, १८८४
२९. ह. ना. आपटे, मधली स्थिती, आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, १८८८, उपलब्ध आवृत्ती सहावी, १९६५
३०. रामचंद्र आबाजी राजे, विलासिनी, नॅशनल छापखाना, मुंबई, १८७१.
३१. सालुबाई भाऊसाहेब तांबवेकर, चंद्रप्रभावरहवर्णन, १८७३
३२. ना.वा.टिळक, वीरकन्या, ज्ञानप्रकाश छापखाना, १८८८
३३. ना. स. रिसबूड, विश्वासराव, ज्ञानचक्षू छापखाना, तिसरी आवृत्ती, १८८९
३४. अंतुन धोंडुजी, ऋतुध्वज आणि मदालसा यांचे चरित्र, जॉन स्टॉक छापखाना, मुंबई, १८९२.
३५. वामनशास्त्री इस्लामपूरकर : प्रस्तावना, बृहत्कथासागर, तत्त्वविवेक छापखाना, मुंबई, १८९०.
३६. अंतुन धोंडुजी, उनि.
३७. काशीबाई कानिटकर, करमणूक पुरवणी, नोव्हेंबर १८९२-९३, पृ. १, २
३८. अनिकेत जावरे, टू सेन्टेन्सेस, अ स्पेक्युलेशन ऑन जानर इन अर्ली मराठी नॉव्हेल्स, पुनर्मुद्रण, २००५
३९. जवाहरलाल नेहरू, भारताचा शोध, (भाषां.) साने गुरुजी, ना. वि. करंदीकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तिसरी आवृत्ती, १९९७, पृ. ३१८
४०. बाबा पद्मनजी, अरुणोदय, बाँम्बे ट्रॅव्हल अँड बुक सोसा. मुंबई, पृ. १७५
४१. शिशिरकुमार दास, अ हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर १८०० ते १९१० साहित्य अकादमी, पुनर्मुद्रण २००५, पृ. १८२
४२. द्वा. गो. वैद्य, प्रार्थना समाजाचा इतिहास, प्रार्थना समाज, मुंबई, १८८८, पृ. २२.
४३. मोती बुलासा, मराठी वाङ्मयाची सद्यःस्थिती, (संपा.) विद्यागौरी टिळक व द. दि. पुंडे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, १९९८, पृ. ५५.
४४. म.गो. रानडे, द ग्रोथ ऑफ मराठी लिटरेचर द मिसलेनियस रायटिंग्ज, प्रकाशन-रमाबाई रानडे, १९१५.
४५. शं.ग. दाते, मराठी ग्रंथ सूची, (संपा.) भाग १, राज्य मराठी विकाससंस्था, पुनर्मुद्रण २०००.
४६. वि. का. राजवाडे, उनि. पृ. २५
४७. ना. वि. बापट, परिशिष्ट, पानिपतची मोहिम, पूर्ण चंद्रोदय, बडोदे, १८९७.
४८. श्री. कृ. कोल्हटकर, मराठी कथात्मक वाङ्मय विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक ४३ वे, अंक १ व २, पृ. ५०
४९. अ. रा. कुलकर्णी, मेस्तर चार्ल्स डोचवासाहेब, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे., पृ. ६३ ते ८१.
५०. वा. ल. कुलकर्णी, पुरवणी ४, हरिभाऊंची सामाजिक कादंबरी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७३.
५१. शरद गोगटे, मराठी ग्रंथ प्रकाशनाची २०० वर्षे, राजहंस प्रकाशन, २००८, पृ. ११६.

टीप

अपूर्णमित (फ्रॅक्टल). मूलतः ही गणितातील संकल्पना १९७५ साली बेनॉइट मँडेलब्रॉट या गणितज्ञाने सर्वप्रथम वापरली. लॅटिन Frāctus या शब्दापासून व्युत्पन्न झालेला हा शब्द त्याने निसर्गातील भौमितिक आकारांच्या सतत पुनरावृत्त होणाऱ्या लघु मित्तीची संकल्पना विकसित करण्यासाठी उपयोगात आणला. फ्रॅक्टलच्या व्याख्येबद्दल तज्ज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, एखाद्या आकाराची कितीही लहान आणि खोल गाभ्यापर्यंत विभागणी केली तरी, निष्पन्न होणारे आकारांचे पॅटर्नस् समान असतात. फक्त त्यांची व्याप्ती कमी-अधिक होते. फ्रॅक्टलची संकल्पना केवळ भौमितिक आकारापुरती मर्यादित नाही. एकमेकाबरहुकुम असण्याची ही शैली प्रतिमा, प्रतिके, शिल्प, रचना, आराखडे, ध्वनी यांच्या संदर्भात शोधता येते व निसर्ग, तंत्रज्ञान, तसेच कलाक्षेत्रात आविष्कृत झालेली आढळते. अनुकरण आणि बदल यामुळे मूळ व्यवस्थेत गतिमानता येऊन काहीतरी वेगळेपण निर्माण होतो, हे तत्त्व या संकल्पनेत अंतर्भूत आहे.

३. एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद

महाराष्ट्रातील सत्तांतर हा प्रारंभबिंदू कल्पून, ब्रिटिशांच्या साम्राज्यसत्तेला मराठी समाजाने दिलेल्या प्रतिसादाच्या अनुरोधाने आपण एकोणिसाव्या शतकातील परिस्थितीचा आढावा घेतला. त्या प्रतिसादाचे एक रूप म्हणून 'कादंबरी' या साहित्य प्रकाराच्या उगमाच्या सांस्कृतिक घटनेचे विश्लेषण केले आणि मग त्या पूर्वीच्या साहित्य परंपरेत हे जे वेगळेपण निर्माण झाले होते, त्याचे पुढे सर्वसामान्य स्थितीत रूपांतर होऊन अनेक कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली, त्यातही विविधता आली याचे विवेचन केले. या वस्तुस्थितीचे निवेदन करण्यासाठी एकोणिसाव्या शतकात प्रकाशित झालेल्या कादंबऱ्यांचा धावता आढावा घेतला. आता आपल्याला या सांस्कृतिक प्रक्रियेचा व्यापक व खोल अर्थाने वेध घ्यावयाचा आहे. एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय, धार्मिक, सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने कसा प्रतिसाद दिला आणि तत्कालीन वाचकांची अभिरुची कशी होती, याचे विवेचन व विश्लेषण करावयाचे आहे.

विचारार्थ स्वीकारलेल्या विषयाचे दोन प्रमुख घटक आहेत आणि ते दोन्हीही अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेत. पैकी एक घटक म्हणजे तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन. वस्तुतः समाजजीवन एकसंध असते. त्याचे सामाजिक, राजकीय असे कप्पे नसतात. हे सर्व घटक परस्परांत गुंतलेले, परस्परांवर प्रभाव टाकणारे, तसेच परस्परांवर परिणाम करणारे असतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या संदर्भात बोलायचे, तर या शतकात महाराष्ट्रात सत्तांतर झाले, त्याचा भूगोल बदलला, इतिहास प्रश्नचिन्हांकित झाला आणि वर्तमानाला आधुनिकतेचे परिमाण लाभले. या अत्यंत व्यामिश्र अशा परिस्थितीचा ज्या घटकावर झालेला परिणाम निरखावयाचा आहे तो घटक म्हणजे मानवी प्रज्ञेचा अत्यंत तेजस्वी आणि गूढ, अद्भुत असा भाग, अर्थात सृजनशील आविष्कार होय. भौतिक घटनांचा सृजनशील आविष्कारावर होणारा परिणाम जोखणे

सोपे नसते. निळा लिटमस लाल होण्यासारखे हे परिणाम निश्चित नसतात.त्यांची अचूक समीकरणे नसतात. अशी समीकरणे बांधून ठरीव ठशाचे आविष्कार होत राहिले तर त्यातील सृजन संपून केवळ नक्कल मात्र उरते! सृजनशील आविष्कारावर होणाऱ्या परिणामांचा वेध घेताना याचे भान ठेवावे लागते. कादंबरी हा साहित्यप्रकार सृजनशील आविष्कार आहे आणि त्याचे स्वरूप अधिक समाजाभिमुख, जीवनाभिमुख असते. आणि म्हणूनच एखाद्या विवक्षित काळातील बव्हंश कादंबऱ्यांचा एकत्रितपणे केलेला विचार त्या काळातील समाजजीवनावर यथायोग्य प्रकाश टाकू शकतो. त्याचप्रमाणे संवेदनशील अंतःकरणाचे लोक त्या काळातील घटनांचा अन्वयार्थ कोणत्या प्रकारे लावत होते, याचेही भान येऊ शकते.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात एकोणिसावे शतक अनेक दृष्टींनी महत्त्वपूर्ण ठरेल. राजकीयदृष्ट्या तर ते अत्यंत धामधुमीचे आणि पुढील संपूर्ण शतकभर ज्यांचा ठसा उमटला, अशा घटनांनी भरून गेलेले दिसते. या राजकीय उलथापालथीला मराठी कादंबरीने कसा प्रतिसाद दिला, याचा विचार आपण या प्रकरणात करू.

राजकीय जीवन आणि कादंबरीनिर्मिती या दोन्ही बाबतीत एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राला 'अभूतपूर्व' हे विशेषण यथायोग्य ठरेल. मराठीला गद्यलेखनाची परंपरा असली तरी; मराठीतील पहिली कादंबरी एकोणिसाव्या शतकात लिहिली गेली आणि एकोणिसाव्या शतकात झालेले राजकीय स्थित्यंतर त्यापूर्वी झालेल्या अनेक स्थित्यंतरांपेक्षा कसे संपूर्णतया वेगळे होते; हे आपण पाहिले आहेच. अशा दोन अभूतपूर्व गोष्टींमधील परस्परसंबंधांचे निरीक्षण करणे निश्चितच वेधक ठरेल.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला तत्कालीन कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद लक्षात घेतला; तर १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या घटनेला कादंबरीकारांनी तुलनेने अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. हे संपूर्ण शतक असंख्य अशा राजकीय घडामोडींनी भरलेले असले तरी; राजकीय आशयसूत्रांवर आधारित अशा कादंबऱ्यांची संख्या अगदी मोजकी आहे. या मोजक्या कादंबऱ्यांमध्ये १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरावरील कादंबऱ्या निश्चितच उठून दिसतात.

१८५७ हे वर्ष भारतातील सर्वांत मोठ्या उठावासाठी प्रसिद्ध आहे. या उठावामुळे फार मोठे राजकीय स्थित्यंतर घडून आले. मुघल सलतनीचा, सरंजामशाहीचा अंत झाला आणि पुढे १८५८ मध्ये भारतातील सर्व राज्यकारभार ईस्ट इंडिया कंपनीकडून इंग्लंडच्या संसदेकडे सोपवण्यात आला. तांत्रिकदृष्ट्या इंग्रजांनी भारत मुसलमानांपासून घेतला असला तरी व्यावहारिक वास्तव असे होते की, हिंदुस्थानभर तेव्हा मराठ्यांचे

प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष नियंत्रण होते. इंग्रजांचे खरे प्रतिस्पर्धी मराठेच होते आणि म्हणून इंग्रजांचा जो संघर्ष झाला तो मराठ्यांशीच झाला व त्यांनी मराठ्यांना सत्ता वंचित करूनच हिंदुस्थान घेतला.^१ भारतभर असलेली आपली सत्ता सोडावी लागल्यामुळे साहजिकच मराठी माणसांची अस्मिता दुखावली गेली आणि ते इंग्रजी राज्य उलथून टाकण्याच्या भावनेने भारले गेले. याखेरीज शेतकऱ्यांवरील अन्याय, दुष्काळी परिस्थितीतसुद्धा ब्रिटिशांनी चालू ठेवलेली जमीनधान्याची जाचक पद्धत, डोईजड कर, न्याय-निवाड्याची जाचक पद्धत, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचा आक्रमक प्रचार आणि त्यांनी हिंदू आणि मुसलमान धर्माची केलेली निंदा, सैनिकांमधला असंतोष, या आणि यांसारख्या अन्य असंख्य कारणांचा एकत्रित परिणाम होऊन १८५७ मध्ये एतद्देशीयांनी ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध जोराचा संघर्ष केला.

ब्रिटिशांनी या उठावाला 'बंड' म्हणून जाहीरपणे कमी लेखले पण प्रत्यक्षात मात्र त्यांना या उठावाची व्याप्ती आणि भयप्रदता जाणवत होती. २३ जुलै १८५९ रोजी आपला मित्र हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल व व्हाइसरॉय चार्ल्स कॅनिंग याला ग्लॅडस्टनने पत्रात लिहिले की, ज्याला उठाव, यादवी युद्ध किंवा दुसरे कोणतेही भयंकर नाव देता येईल ते बंड आता खरोखरीच संपले आहे, असे आदल्या दिवशी मंत्रिमंडळाला सांगण्यात आले.^२ बंगालच्या लष्करातील शिपायांचे बंड म्हणून सुरू झालेल्या या उठावातील लष्कराने स्वतःच्या गाऱ्हाण्यांखेरीज जनतेच्या गाऱ्हाण्यांना वाचा फोडली व उठाव लष्करापुरता मर्यादित न राहाता अधिक व्यापक झाला. संधी मिळताच बंगाल, बिहार, वायव्य सरहद्द व मध्य भारत येथील परंपरावादी व सरंजामी शक्तींनी सत्तेची पुन्हा प्रस्थापना करण्यासाठी प्रयत्न केला. महाराष्ट्रातील सातारा, कोल्हापूर, पुणे इथे बंडाचे पडसाद उमटले.

चार्ल्स कॅनिंग या उठावाच्या स्वरूपाबद्दल म्हणतो, 'ज्या संघर्षाला आपण तोंड दिले, त्याचे स्वरूप एखाद्या स्थानिक उठावापेक्षाही राष्ट्रीय युद्धासारखे होते. त्याची व्याप्ती, कालावधी, त्यांच्यासाठी झालेला खर्च आणि त्याची काही नैतिक वैशिष्ट्ये यावरून त्याचे स्वरूप बरेचसे राष्ट्रीय युद्धासारखे दिसते.'^३ या उठावाची मीमांसाही वेगवेगळ्या प्रकारे केली गेली आहे जिहाद^४ (Religious War) स्वातंत्र्यसमर^५, Peasant Revolt^६, clash of rival fundamentalism^७, Revolution^८, वसाहतवाद्यांच्या पिळवणुकीविरुद्धचा सार्वजनिक लढा^९ अशा अनेक दृष्टिकोनातून ही मीमांसा झाली. त्यावरून या उठावाला असलेल्या बहुविध पैलूंची कल्पना येऊ शकते. १८५७ च्या या घटनेने ब्रिटिश कादंबरीकारांना मोठ्या प्रमाणात आकृष्ट करून

घेतले. १८५७ मधील Blackward's Edinburgh Magazine मधील पुढील उद्धरणात ते स्पष्ट होते: 'of all the great events of this century as they are reflected in fiction, the Indian Mutini has taken the firmest hold on the popular imagination'^{१०}

या आकर्षणातूनच 'Mutini Novel' जन्माला आली. इंग्रजी भाषेत १८५७ च्या बंडाचे अथवा त्याच्या परिणामाचे चित्र रेखाटणाऱ्या किंवा त्याची पार्श्वभूमी असलेल्या शंभरहून अधिक कादंबऱ्या आहेत. विशेषतः 'मेडोज टेलर', रॉबट कीन यांच्या कादंबऱ्या त्या काळात विशेष लोकप्रिय होत्या. मराठीत या आशयसूत्रावर आधारित अशा चार कादंबऱ्या आढळतात. त्यापैकी एक भाषांतरित आहे. नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, अशा तीन प्रमुख महाराष्ट्रीय व्यक्तींनी उठावाचे नेतृत्व केलेले असूनही त्यापैकी एखाद्याच्या / एखादीच्या जीवनाला केंद्र कल्पून लिहिलेली एकही मराठी कादंबरी एकोणिसाव्या शतकात आढळत नाही. 'सीता' कादंबरीच्या प्रास्ताविकात नानासाहेबांचा फक्त उल्लेख आढळतो.^{११} बनासकाठा जिल्ह्यात कोटेश्वर गावी नानासाहेब 'दुधा हरी महाराज' या नावाने राहत होता. तो १९१७ मध्ये मृत्यू पावला, अशा प्रकारची बातमी जिल्हाधिकार्याने मुंबई सरकारला कळविल्याचे नमूद आहे.^{१२} अशी बातमी त्यावेळीही सर्वत्र पसरली असणार. त्या बातमीचा आधार घेऊन 'सीता' कादंबरीचा प्रारंभ रचला आहे. प्रारंभी लेखकाने १८५७ च्या संग्रामाशी संबंधित असा एक प्रसंग कल्पिला आहे. दक्षिण कोकणात 'धोपेश्वर' नावाच्या गावात शंकराचे एक देऊळ असते. त्या देवळात बंडानंतर दोन वर्षांनी श्रावण महिन्यात पाच संन्यासी लोक येतात. त्यात एक उंचापुरा, गोरा मनुष्य मुख्य असतो. तो बहुधा नानासाहेब पेशवा असावा, असा ग्रामस्थांचा तर्क असतो. तो दररोज प्रवचन-पुराण सांगतो. एके दिवशी तो रामायणातील सीतेवर प्रवचन करतो; अशी सुरुवात करून कादंबरीचे कथानक पुढे नेले आहे. प्रारंभीच्या घटनेचा नंतरच्या कथानकाशी काही संबंध नाही. सीतेच्या वनवासाचा रूपकात्मक आशय लेखकाच्या मनात असणे शक्य आहे; परंतु कादंबरीत तसा अर्थ उत्पन्न करणारी भाषिक योजना आढळत नाही. भूतकाळाचा गौरव असा उद्देश दिसतो. कादंबरीकारांनी स्वीकारलेल्या या मौनाचा विचार पुढे करू. ज्या चार कादंबऱ्यांचा वर उल्लेख केला त्यातील काहींचे स्वरूप पाहू.

१८५७च्या बंडाचे आशयसूत्र असलेल्या कादंबऱ्या

दक्षिणा प्राईज कमिटीने^{१३} १८५७ च्या बंडासंबंधी लिहिलेल्या कादंबरीस बक्षीस जाहीर केले. त्याला प्रतिसाद म्हणून विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांनी तत्कालीन वर्तमानपत्रांतून

व ग्रंथांतून माहिती घेऊन १८८५ साली '१८५७ सालच्या बंडाची धामधूम किंवा हंबीरराव आणि पुतळाबाई यांचे चरित्र' ही कादंबरी लिहिली.^{१४} कादंबरीचे कथानक १८५७ मध्येच आकार घेते. नायक हंबीरराव हा बाजीराव पेशव्यांबरोबर ब्रह्मावर्तास आलेल्या सरदार सोनजीराव घाडगे यांचा मुलगा असतो. नानासाहेबांवर त्याची निष्ठा असते. त्याच्या पहिल्या पत्नीच्या मानभावी काव्याला बळी पडून तो दुसऱ्या पत्नीला, पुतळाबाईला सक्तीने माहेरी पाठवितो. रस्त्यात ती बंडवाल्यांच्या तावडीत सापडते. ते तिची चीजवस्तू लुटतात. नोकरांची व तिची ताटातूट होते. बंडखोरांच्या टोळीच्या जामदाराच्या अभिलाषेपासून तिची कशीबशी सुटका होते. तशाही परिस्थितीत ती घायाळ झालेल्या एका सैनिकाला व बंडखोरांच्या तावडीतून आपल्या दोन मुलांसह सुटून जाण्यासाठी धडपडणाऱ्या युरोपियन स्त्रीला मदत करते. इंग्रजांच्या फौजेबरोबर आलेल्या तिच्या नवऱ्याची भेट घालून देते.

इकडे बंडाची धामधूम सुरू असते. नानासाहेबांचा पळून जाण्याचा बेत फसतो व त्यांना तुरुंगात डांबले जाते. हंबीरराव वेश पालतून तुरुंगात काम मिळवतो व संधी साधून नानासाहेबांच्या ठिकाणी स्वतः थांबून त्यांची नेपाळकडे पळून जाण्याची तजवीज करतो. हंबीररावची लबाडी लक्षात येताच त्याच्यावर आरोप ठेवून चौकशीसाठी अलाहाबादच्या कोर्टात हलविले जाते. तिथे चौकशी अधिकाराचे काम योगायोगाने पुतळाबाईने मदत केलेल्या युरोपियन स्त्रीच्या नवऱ्याकडे सोपवले जाते. तो सर्व माहिती मिळवितो. 'हंबीररावची चूक अशी नाही. तो बंडाच्या विरोधी आहे. केवळ 'निष्ठा' या गुणामुळे तो असे वागला' असा निष्कर्ष काढून तो हंबीररावची सुटका करून त्याची व पुतळाबाईची भेट घडवून आणतो. पुतळाबाईला आपण अन्यायाने घराबाहेर काढले याचा हंबीररावला पश्चात्ताप झालेला असतो. त्यांची भेट होते. पुढे ते सुखाने नांदतात, असे या कादंबरीचे कथानक आहे.

कथानक १८५७ मध्ये घडत असल्याने एतद्देशीय बंडखोर व ब्रिटिश फौजा यांच्यातील चकमकी, हल्ले-प्रतिहल्ले, कत्तली, जाळपोळ, लुटालूट या सगळ्यांचे चित्रण कादंबरीत आहे. दोन्ही बाजूच्या लोकांनी केलेल्या क्रूर कृत्यांचे वर्णन लेखक करतो; पण हे वर्णन बारकाईने पाहिले तर त्याचा विशिष्ट रोख लक्षात येतो. त्यानुसार आधी बंडखोर लोक निरपराध गोऱ्या लोकांशी अन्यायाने व क्रूरपणे वागतात त्याचा परिणाम म्हणून रागावलेले इंग्रज क्रूरपणे वागतात, अपराधी बंडवाल्यांना फाशी देऊन शांतता प्रस्थापित करतात, असे चित्रण लेखक करतो. बंडखोरांच्या नेत्यांच्या व ब्रिटिश अधिकार्यांच्या ज्या प्रतिमा लेखकाने उभ्या केल्या आहेत, त्या मागेही विशेष दृष्टिकोन आहे. ब्रिटिश अधिकारी एतद्देशीयांच्या हितासाठी झटतात, ते क्षमाशील,

दयाळू आहेत. त्यांनी बंडखोरांना ज्या शिक्षा केल्या त्या क्रूर असल्या तरी त्यांचा हेतू; इथे शांतता व सुव्यवस्था स्थापन करण्याचा होता, असा भाव ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या चित्रणात दिसून येतो. लेखक या अधिकाऱ्यांची स्तुती करतो. उदाहरणार्थ, एके ठिकाणी तो लिहितो, 'डलहौसीसाहेबांनी या हिंदुस्थानच्या लोकांवर जे उपकार केले आहेत, त्यांचा विसर त्या लोकांस दहा-पाच पिढ्यांतही पडेल, असे वाटत नाही.' (पृ. ४९) लॉर्ड कॅनिंग किंवा ओनीलसाहेबाचीही तो स्तुती करतो. या उलट बंडखोरांच्या पुढाऱ्याचे, नानासाहेबाचे वर्णन, लेखक दयाशून्य, पापी, क्रूर, अविचारी, अशा विशेषणांनी करतो. आपली सत्ता गेली म्हणून नानासाहेब द्वेषाने व सूडाने पेटून उठतात व निरपराध ब्रिटिश लोकांची कत्तल करण्याचा आदेश देतात, असा एकंदर चित्रणाचा रोख आहे. बंडासंबंधीचे हे आकलन साम्राज्यवादी राज्यकर्त्यांचे आकलन आहे.

थॉमसन आणि गैरेज यांच्या 'हिंदुस्थानातील सत्तेचा उदय आणि पूर्तता' या पुस्तकातील वृत्तान्त वाचण्यासारखा आहे. 'जो कोणी ब्रिटिशांच्या बाजूने लढत नसेल तो 'बायकापोरांची कत्तल करणारा' असे मानण्यात येई... दिल्लीत सर्रास कत्तलीचा हुकूम देण्यात आला. तेथील बहुतेक लोक आम्हांस यश चिंतित होते असे आम्हांस माहित होते, तरीही हा जाहीरनामा लागला. एक आठवडाभर लूट करण्याची अधिकृत परवानगी होती; परंतु प्रत्यक्षात ती महिनाभर चालू होती; आणि नुसतीच लूट चालू नव्हती, तर तिच्याबरोबर सर्रास कत्तलही चालली होती.'^{१५} गव्हर्नर जनरलचे जे खलिते इंग्लंडमध्ये पाठविले, जी खते-पत्रे पार्लमेंटच्या संग्रहात आहेत, त्यांत त्याने स्वच्छ लिहिले आहे, 'अपराध्याबरोबर निरपराध्यांचीही कत्तल होत आहे. वृद्ध, स्त्रिया-मुले यांचेही बळी घेतले जात आहेत. त्यांना जाणूनबुजून फासावर चढविले असे नाही, परंतु संबंध गावेच्या गावे पेटवून त्यांचे त्यात भस्म केले. त्या आगीतून कोणी निसटू लागला तर 'चुकून' त्याला गोळी लागून मरण येई.'^{१६} अशा प्रकारे काही निःपक्षपाती अधिकारी वास्तवाचे यथावत वर्णन करीत असले; तरी ब्रिटिशांचा एकंदर रोख त्यांच्या साम्राज्यवादी वृत्तीला साजेसा होता.

'भारतातील लोक अडाणी, क्रूर व नैतिकदृष्ट्या अधःपतित होते. तसेच त्यांच्याकडील शस्त्रसामग्री व त्यांचे युद्धतंत्रही जुनाट होते. याउलट ब्रिटिश लोक उदारमतवादी, न्यायप्रिय व आधुनिक तंत्रज्ञानात निष्णात आणि म्हणूनच अकस्मात स्फोटासारखे निर्माण झालेले बंड ते यशस्वीपणे मोडू शकले,' असा ब्रिटिशांचा सार्वत्रिक समज होता.

वस्तुतः १८५७ चा उद्रेक व विद्रोहाची कारणे त्यापूर्वीच्या वीस वर्षांत मूळ धरत होती. त्यामुळे १८५७ चा विद्रोह हा अपघात नसून, एक स्वाभाविक परिणती होती.

तो ऐतिहासिक प्रक्रियेचा कळस होता.^{१७} तरीही तत्कालीन एतद्देशीय लोकसुद्धा साम्राज्यवाद्यांच्या आकलनाचीच री ओढत होते. उदाहरणार्थ, २५ मे १८५७ रोजी 'ज्ञानप्रकाश' मध्ये आलेल्या अग्रलेखाचे 'अकलेपुढे सर्व अज्ञानी लोकांची जूट कसपटाप्रमाणे आहे. ;'^{१८} हे शेवटचे वाक्य पाहावे. हे बंड सुरू झाल्यापासून ते संपेपर्यंत मुंबईतील सर्व जातीच्या लोकांनी तीन खेपा आपापल्या देवालयात जाऊन इंग्रजांना जय प्राप्त व्हावा व त्यांचे राज्य कायम राहावे, त्यांना संकटात पाडू नये म्हणून प्रार्थना केल्या.^{१९} अशा प्रकारची कधी ब्रिटिशधार्जिणी, तर कधी अज्ञानमूलक भूमिका एतद्देशियांनी घेतलेली दिसते. 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या कादंबरीच्या लेखकाचे आकलनही ब्रिटिशांचा चष्मा लावून केलेले आकलन आहे.

कादंबरीच्या प्रारंभी दक्षिणा प्राईझ कमिटीच्या सभासदांचे अभिप्राय दिलेले आहेत. त्यात थॉमस कॅन्डीने दिलेल्या अभिप्रायात लॉर्ड कॅनिंगसाहेब यांचे केलेले वर्णन योग्य नाही, असे मत प्रकट केले आहे; तसेच नानासाहेबांनी दिल्लीच्या संरक्षणासाठी मदत केली किंवा नाही याबद्दल संशय प्रकट केला आहे व नानासाहेबास गैरमाहितीने पेशवा म्हटले आहे; असेही नोंदवले आहे, तर न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी नायक व नायिका यांचे गुण राष्ट्रास भूषणदायक आहेत, असे सांगून नानासाहेबांचे वर्णन यथायोग्य झाले आहे, असा अभिप्राय नोंदवला आहे.^{२०} या दोन अभिप्रायातील सूक्ष्म फरकावरूनही भिन्न दृष्टिकोनांचा प्रत्यय येतो.

उठावाचे साम्राज्यवादी आकलन अभिव्यक्त करणारी 'हिंद आणि ब्रिटानिया एक राजकीय चित्र'^{२१} ही आणखी एक कादंबरी होय. इच्छाराम देसाई यांच्या गुजराथी कादंबरीचा (१८७६) दिनकर गोविंद वझे यांनी १८९१ मध्ये मराठीत केलेला हा अनुवाद आहे. या कादंबरीमध्ये ब्रिटिश सत्तेच्या काळातील राजकीय चित्र रेखाटले आहे. या कादंबरीला रूढ अर्थाचे कथानक नाही. भारताच्या स्वातंत्र्याविषयी घडवलेल्या चर्चांमधून कादंबरी उभी राहते. 'हिंद', 'स्वदेशहित', 'ब्रिटानिया', आणि 'स्वतंत्रता' अशा व्यक्तिरेखा कल्पून त्यांच्यात लेखकाने अनेक विषयांवर चर्चा घडवून आणली आहे. हिंदुस्थान ब्रिटिशांच्या आधिपत्याखाली असल्याने एतद्देशीयांवर होणारा अन्याय, संस्थानिकांची अवस्था, हिंदुस्थानला जर स्वातंत्र्य मिळाले, तर त्याच्याजवळ देश चालवण्याची क्षमता आहे का? १८५७ च्या बंडासंबंधी चर्चा अशा मुद्द्यांवर 'हिंद', (हिंदुस्थान), 'ब्रिटानिया' (ब्रिटिश) 'स्वतंत्रता' या व्यक्तिरेखा आपली मते मांडतात. या चर्चेतून कादंबरीचे कथानक साकारते.

कादंबरीमध्ये चर्चला सुरुवात 'स्वदेशहित' या व्यक्तिरेखेकडून होते. ब्रिटिशांची हिंदुस्थानामध्ये सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर गुलामीचे दुष्परिणाम डोळ्याला दिसू लागल्यानंतर 'स्वदेशहित' नामक तरुण (हिंदचा मुलगा) आपली तक्रार 'हिंद' जवळ नोंदवतो. तेव्हा ब्रिटानियामुळेच आपल्या बांधवांची दुर्दशा झाली आहे, असे हिंद सांगते. मग हिंद व ब्रिटानिया या दोघींमध्ये त्या संदर्भात उलटसुलट चर्चा होते.

हिंद आपली बाजू मांडताना म्हणते, 'ब्रिटानियाची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर तिने देशी राजांना निःशस्त्र केले, संस्थाने खालसा केली. सिव्हिल सर्व्हिसचे सर्व हक्क ब्रिटानियाच्या पुत्रांनाच मिळाले त्यामुळे हिंदच्या पुत्रांवर अन्याय झाला. ब्रिटानियाचेच पुत्र सर्व सुखाचे भोक्ते झाले. परदेशी कापड आयात करून त्यावरील कर कमी करून भारतीय कापड उद्योगाची कोंडी केली' ही हिंदची झालेली दुर्दशा ऐकून ब्रिटानिया उत्तर देते की, 'जे झाले ते झाले, आता उगाच गेल्याचे दुःख करण्यात काही अर्थ नाही. जगदिशाच्या इच्छेप्रमाणे सर्व घडत असते. मुघल व मराठे यांच्या काळात जी अंदाधुंदी, लुटालूट चालली होती ती आता बंद झाली. शिस्तबद्धपणा आला त्यामुळे लोकांना आता देवाचे राज्य आले असे वाटू लागले आहे. त्यामुळे तुझा आरोप चुकीचा आहे.'

या वक्तव्यावर हिंद पुन्हा आपली बाजू मांडते, 'मुघल आणि मराठे यांनी या देशात लुटालूट केली तरी ती लूट या देशातच राहिली. पण ब्रिटिशांनी अनेक प्रकारे इथली संपत्ती आपल्या देशात नेली. त्यामुळे हा देश दरिद्री झाला. ईस्ट इंडिया कंपनीला तारण्यासाठी लॉर्ड हेस्टिंग्जने अनेक कृष्ण-कारस्थाने केली.'

या प्रमाणे 'हिंद' आणि 'ब्रिटानिया' यांची चर्चा चालू असताना 'स्वतंत्रता' नावाची एक व्यक्ती येते व चर्चेमध्ये सहभागी होते. ती तटस्थपणे विचार मांडते. या सगळ्या चर्चेमध्ये १८५७ च्या बंडाचा विषयही सविस्तर चर्चिला जातो.

कंपनी सरकारने संस्थानिकांची राज्ये खालसा करण्यास सुरुवात केली. शेतकरी आणि विविध क्षेत्रे यांच्यावर कराचा भार वाढवून त्यांना संकटात आणले. याचा परिणाम म्हणून १८५७ च्या बंडाची घटना घडली. पण हे बंड ब्रिटानियाने मोडून काढले. या बंडाच्या अपयशाला कारणीभूत असणाऱ्या गोष्टीबद्दल ब्रिटानिया म्हणते, 'बंडवाल्यांकडे संघटन कौशल्य नव्हते, उत्तम शस्त्रास्त्रांचा अभाव होता. संस्थानिकांमध्ये संशयी वृत्ती होती. बंडवाल्यांकडे न्यायबुद्धी नसल्यामुळे त्यांनी जिंकलेल्या शहरामध्ये अंदाधुंदी होती. वस्तुतः नानासाहेब पेशवे आणि बहादूरशाहा यांना कोणी मानत नव्हते. या सर्व कारणांबरोबरच ब्रिटिशांच्या कवायती आणि आधुनिक शस्त्रधारी फौजेसमोर हिंदच्या बंडवाल्यांचा पराभव झाला.' हिंदच्या या अपयशामुळे हिंदच्या राज्यकर्त्यांकडे

देश चालविण्यासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य नसल्याची भूमिका घेऊन ब्रिटानिया आपल्या शासनाचे समर्थन करते. 'स्वतंत्रता' ही सर्व चर्चा चालू असताना, मध्ये - मध्ये भाग घेत असते. एका प्रसंगी ती म्हणते. '...दीर्घायुषि हिंद! मी तुला खरंच सांगते आहे की, ब्रिटानियास स्वदेशी पाठविण्याचे तुझे शब्द, खरोखर तुला आत्मघातकी-स्वघातक आहेत. (पृ. १४७) 'हिंद आणि ब्रिटानिया' यांनी आपापली भूमिका मांडल्यावर 'स्वतंत्रता' अधिकारवाणीने हिंदला उद्देशून म्हणते, '...परंतु तुझ्या पुत्रांत जे काही राजकीय गुण पाहिजेत ते जोपर्यंत आले नाहीत, ते शूर, वीर, साहसी व बलवान झाले नाहीत; आणि आपला खरा धर्म समजू लागले नाहीत; तोपर्यंतच तुला या ब्रिटानियाच्या 'शीतल छत्राखाली' राहिले पाहिजे आणि तेच तुला फार लाभकारक होईल. ... तूर्त तू ब्रिटानियाची ताबेदार रहा.' (पृ. ३०९) लेखकाची भूमिका 'स्वतंत्रतेच्या' मुखातून व्यक्त व्हावी असा कादंबरीच्या मांडणीचा रोख आहे.

ब्रिटिश सत्तेच्या काळात सत्ताधीश आणि एतद्देशीय यांच्यातील परस्परसंबंधाबद्दल दोन वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया आढळून येतात. पहिली प्रतिक्रिया अशी, की इथल्या लोकांना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांविषयी सरसकट अप्रीती वाटते. लोकांची ही भावना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्यासुद्धा लक्षात आली होती. डब्ल्यू. एच. रसेल म्हणतो की, 'इथे गोऱ्या माणसाच्या बग्गीकडे कुठल्याही प्रसंगी मित्रत्वाने पाहिले जात नाही. ती नजरेची भाषा, तिच्याविषयी कोणाला शंका येईल?'^{२२} दुसरी प्रतिक्रिया भारलेपणाची आहे. पुष्कळशा सुशिक्षित लोकांची मने इंग्लंडवरच्या श्रद्धेने भारलेली होती. १९४१ च्या मे महिन्यात रवींद्रनाथ टागोर यांनी दिलेल्या संदेशातील काही भागांवरून ती स्पष्ट होते. ते म्हणतात, "त्या काळात इंग्रजांशीच आमचा प्रथम संबंध आला आणि विशाल जगाचे जे काही ज्ञान आम्हांस होई ते तत्कालीन इंग्रजांच्या इतिहासाशी जोडले गेले. हिंदी किनाऱ्यावर हे जे नवीन लोक आले त्यांच्यासंबंधीच्या कल्पना, त्यांच्या बलशाली, भव्य वाङ्मयावरून आम्ही बसविल्या. ...आपले राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी तात्पुरते प्रयत्न जरी सुरू होते, तरी ब्रिटिशांच्या उदारपणावरची आमची श्रद्धा मनातून पार नाहीशी झाली नव्हती. आमच्या पुढाऱ्यांच्या मनोवृत्तीत ही श्रद्धा इतकी खोल जाऊन बसलेली होती की, त्यांना खरोखर वाटे की, जित लोकांच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग जेते आपण होऊन उदारपणाने खुला करतील. या श्रद्धेला आधार प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनेचा होता, ती ही की ज्या ज्या देशभक्तांना स्वतःच्या देशातील छळवादापासून बचावण्यासाठी बाहेर पडावे लागले, त्या सर्वांना इंग्लंडमध्ये आश्रय मिळे. पुढाऱ्यांच्या इंग्रजांवरील श्रद्धेचे बीज या गोष्टीत होते. या वृत्तीत जो बुद्धिस्वातंत्र्याचा व नीतीचा आवेश होता त्यामुळे आमच्या कुटुंबातल्या लोकांना ही वृत्ती पटली व एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / ९७

त्यामुळे आमच्या जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत या नवीन वृत्तीचा प्रभाव पडू लागला होता. अशा वातावरणात माझा जन्म झाला आणि उपजतच वाङ्मयाकडे आमची प्रवृत्ती असल्यामुळे इंग्रजी वाङ्मयाला माझ्या हृदयसिंहासनावर मी बसविले. माझ्या जीवनग्रंथाचे पहिले अध्याय अशा प्रकारे चालले. परंतु संस्कृतीची ही परमोच्च तत्त्वे स्वीकारणारे लोकही स्वतःच्या राष्ट्राच्या फायद्याचा प्रश्न झाला म्हणजे किती दिक्कत न ठेवता सहज ती सत्ये सोडतात हे जसजसे अधिकाधिक मला स्पष्ट दिसून येऊ लागले, तसतसे ते सारे आशेचे व श्रद्धेचे मृगजळ विरून गेले व त्या वृत्तीपासून मी दुरावलो.”^{१३}

इतका मोठा उतारा उद्धृत करण्याचे महत्त्वाचे कारण हेच की, त्यातून भारताच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग इंग्रज आपणहून खुला करतील अशी तत्कालीन सुशिक्षितांना वाटणारी खात्री आणि नंतर झालेला भ्रमनिरास स्पष्ट व्हावा. राज्यकर्त्यांच्या औदार्यावर दीनपणे विसंबून राहणे ही गोष्ट लाजिरवाणी आहे, हे आम्ही विसरून गेलो होतो; आणि त्यांच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाने, वाङ्मयीन वैभवाने व नव्या विचारसरणीने भारावून गेलो होतो. या भारावलेपणाचा फायदा घेऊन ब्रिटिशांनी साम्राज्यसत्तेची मुळे भक्कम केली. ‘हिंद आणि ब्रिटानिया’ ही कादंबरी हे अशा भारावलेपणाचे एक उदाहरण आहे. या कादंबरीत वेगवेगळ्या विषयांवरील केवळ चर्चा आहेत.

कादंबरीतील पात्रे निव्वळ प्रतीके म्हणून येतात. त्यांना मानवी भावभावना अथवा रूपविशेष नाही. त्यांच्या परस्परसंबंधांतून मानवी जग अथवा जीवन उभे राहत नाही. त्यामुळे एक साहित्यकृती म्हणून लागणारी किमान कलात्मकताही कादंबरीत नाही. असे असले तरी कादंबरीचा विषय आणि त्यात घडवून आणलेल्या विविध चर्चा हा त्या काळातील एतद्देशीय आणि ब्रिटिश लोकांच्या जिव्हाळ्याचा विषय असल्यामुळे ही कादंबरी चर्चेचा विषय बनली. या कादंबरीच्या चांगुलपणाविषयी ‘धी टाईम्स’, ‘स्टॅंडर्ड’, ‘सेट जेमसिस गॅझेट’, ‘पालमाल गॅझेट’, ‘टेलिग्राफ, स्कॉट्स मेन’, ‘धि क्वीन’, ‘सेंटर्डे रिव्ह्यू’, इत्यादी इंग्लंडमधील वर्तमानपत्रांनी लिहिले होते. रशियातील ‘नोवोवर्मिया’ ‘मास्को गॅझेट’ इत्यादी वृत्तपत्रांनी या कादंबरीची परीक्षणे लिहिली. फ्रान्समधील ‘टेम्पेस’ व अमेरिकेतील ‘नार्थ अमेरिकन रिव्ह्यू’ आणि हिंदुस्थानातील बहुतेक पत्रांनी या कादंबरीबद्दल साधकबाधक चर्चा केली आहे. (भाषांतर कर्त्यांच्या प्रस्तावनेतून)

वर विवेचन केलेल्या कादंबऱ्यांत उठावाची सामाजिक कारणे, उठावातील सर्वसामान्य लोकांचा मोठ्या संख्येने असलेला सहभाग; तसेच उठावामागील आर्थिक

कारणे यांचा निर्देशही नाही. फक्त भारतीय आणि ब्रिटिश यांचे स्थूल नमुने (Steriotypes) कल्पून त्यांच्यातील विरोध दर्शवून भारतीय भूमीवरील व स्वातंत्र्यावरील ब्रिटिशांच्या सत्तेला संमती दर्शवली आहे.

‘शेवटचा शूर वाघेर’^{२४} (१८९७) ही चिं. ना. मुजुमदारांची कादंबरी वरील दोन्हीपेक्षा काहीशी वेगळी आहे. १८५३ ते १८५७ च्या कालावधीत गुजरातमधील वाघेर जमात तसेच त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीत घडणाऱ्या घटना-प्रसंगांनी प्रस्तुत कादंबरीचे कथानक आकार घेते. प्रस्तुत कालखंडात भारताच्या बव्हंश भागावर इंग्रजांचा अंमल होता व त्यांच्या नियमांनुसार छोटी संस्थाने आपला कारभार पाहत होती. त्यापैकीच गुजरातमधील बडोद्याचे गायकवाड घराण्याचे संस्थान होते. याच संस्थानाच्या, द्वारकेच्या आसपास उखामंडळ परिसरात वाघेर जमातीच्या लोकांची वस्ती असून, या जमातीमधील स्त्रिया व पुरुष स्वाभिमानी व पराक्रमी होते. या वाघेर जमातीची व्यवस्था पाहण्यासाठी गायकवाडांनी वहिवाटदार नेमलेले होते. या वहिवाटदारांच्या त्रासाला कंटाळून तसेच आपल्या फिर्यादीची दाद इंग्रजी दरबारीही घेतली जात नाही, असे कळल्यानंतर वाघेर लोक बंड करण्याची योजना आखतात व त्यानुसार लुटालूट करू लागतात. या वाघेर लोकांचा बंदोबस्त करण्यासाठी इंग्रजांच्या सैनिकांना बोलविले जाते.

या लुटालुटीच्या धामधुमीत द्वारकेच्या परिसरात जोधा कुंभाणी व जिताबा यांची मुलगी लालबा एका सिद्दी लुटारूमुळे संकटात सापडते. तिला इंग्रजांचा सैनिक राजपाल वाचवितो व घरी सुखरूप आणून सोडतो. राजपाल हा एका शूर वाघेराचा मुलगा असतो. राजपाल व लालबा परस्परांना जीवनसाथी म्हणून पसंत असतात. इकडे राजपाल इंग्रजांना वाघेरांच्या गुप्त जागांविषयी माहिती देत असतो. पण वाघेर लोक आपल्या शक्ती व युक्तीच्या जोरावर गायकवाडी फौजांना तसेच इंग्रजांच्या सैनिकांना चकवा देत असतात.

राजपालाचा मोठा भाऊ पत्रामल आईसह गावी राहत असतो. पत्रामलला घोड्यांचा खूप छंद असल्यामुळे तो चांगल्या जातीच्या घोड्यांच्या शोधासाठी चोटेला गावी येतो. तेथे हमीर जसाजी या वाघेराचा एक प्रिय बछडा पत्रामलला पसंत पडतो व तो बछडा मिळवण्यासाठी पत्रामल वेष आणि नाव बदलून हमीरच्या घरी राहातो. पत्रामल व हमीरची कन्या पाचबा परस्परांवर प्रेम करू लागतात. एक दिवस पत्रामल आणि पाचबा त्या बछड्यासह घरातून पळून जातात. त्यानंतर हमीर आपल्या मुलीच्या शोधासाठी वाघेरांमध्ये सामील होऊन त्यांच्या बंडामध्ये सहभागी होतो. इकडे पाचबा

व पत्रामल अनेक संकटांमध्ये सापडल्यामुळे त्यांची ताटातूट होते. पाचबा आपला वेष बदलून पुरुष सैनिकाच्या वेषात राजपालाला भेटते व त्याच्याबरोबर राहून पत्रामलचा शोध करीत असते पण तिला राजपाल आणि पत्रामलच्या नात्याबाबत काहीही माहिती नसते.

वाघेर जमातीचा संघर्ष चालूच असतो, त्यांना इंग्रजांकडून शरण येण्याची सूचना मिळते. पण वाघेर तो प्रस्ताव नाकारतात व निकराने प्रतिकार करतात. अखेर वाघेरांची सर्व बाजूंनी नाकेबंदी झाल्यानंतर ७०० वाघेर लोक इंग्रजांना शरण येतात; पण या सर्वांचे नेतृत्व करणारा जोधा माणिक माघार घेत नाही. त्यानंतर थोड्याच दिवसात आजारी पडून त्याचा मृत्यू होतो. त्यामुळे त्यांच्या सोबत असणारे इतर वाघेर हवालदिल होतात व अखेर इंग्रजांना शरण येतात. वाघेरांच्या या संघर्षादरम्यान एकदा हरमान व राजपाल ज्यावेळी समोरासमोर येतात त्यावेळी राजपाल हरमानला ठार मारणार असतो पण सैनिकाच्या वेषात भियाजी लाखा म्हणून वावरणारी पाचबा आपल्या वडिलांना वाचवते.

या बंडाचा शेवट झाल्यानंतर या बंडाविषयी अमरेली या गावी कोर्टात खटला दाखल होतो. तेथे वाघेर लोकांच्या बंडाचे खरे कारण समजल्यानंतर व त्यांनी गुन्हा मान्य केल्यानंतर सर्वांना त्यांच्या गुन्ह्याप्रमाणे शिक्षा दिल्या जातात. हमीरजीच्या खटल्यावेळी भियाजी लाखाच्या रहस्याचा स्फोट होऊन पाचबा व पत्रामलची भेट होते. त्यादरम्यान मामाच्या घरी आलेली लालबा रस्त्यात राजपालला ओळखते व त्याला शोधण्यासाठी लालबाचे मामा आणि वडील कोर्टात येतात. सर्वांची एकमेकांना ओळख पटल्यानंतर राजपालला व इतर मंडळींना घेऊन लालबाचे मामा आपल्या घरी येतात. त्या मध्यरात्री राजपालला लालबाशी व पत्रामलला पाचबाशी विवाह होतो. त्यानंतर नॉक्सन या इंग्रज अधिकाऱ्याच्या निरीक्षणाखाली वाघेर लोकांचा उदरनिर्वाह व व्यवस्था यासाठी योग्य ती तजवीज केली जाते.

कादंबरीतील प्रेमकथानके अन्य प्रेमकथांच्या रूढ नमुन्याची आहेत. कादंबरीत महत्त्वाचे आहे ते १८५३ ते १८५७ या काळात वाघेर लोकांनी केलेले बंडाचे प्रयत्न आणि अखेरीस १८५७ मध्ये झालेला बंडाचा बिमोड याचे चित्रण. गायकवाडांच्या संस्थानातील उखामंडळ हा एक लहानसा भाग आणि तिथे राहाणारी अति अल्पसंख्य जमात म्हणजे वाघेर लोक. गायकवाड सरकारने वतने बंद केली, कित्येकांचे पगारही दिले नाहीत, म्हणून वाघेरांनी बंड केले. गायकवाडांच्या ताब्यातील प्रदेश लुटला. वाघेरांचे बंड आवरता येत नाही असे पाहून गायकवाडांनी बडोद्याच्या रेसिडेन्टला

बंडाचा बंदोबस्त करण्यास कळवले. कॅप्टन वार्टन व कर्नल वुडवर्न यांनी सशस्त्र फौजासह बंडाचा विमोड करण्याचा प्रयत्न चालवला. 'उत्तर हिंदुस्थानात नानासाहेब पेशव्यांचे बंड चालू आहे; झाशीच्या राणीचे त्यांना साहाय्य आहे,' अशी माहिती कळल्यामुळे बंडवाल्यांचे नीतिधैर्य वाढले व ते प्राणपणाने लढू लागले. पण कर्नल ऑनरबरोबर आलेल्या शस्त्रसज्ज फौजेपुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही. चोहीकडून नाकेबंदी झाली, उपासमार होऊ लागली. त्यातच कित्येकास ताप आला. अशा परिस्थितीत ब्रिटिशांनी त्यांच्या नेत्यांना पकडले. त्यामुळे उरलेले वाघेर शरण आले. पकडलेल्यांपैकी ८०-८५ वर्षांचा हमीर जसाजी म्हणतो, 'इतर आरोपींप्रमाणे मला कैदेची शिक्षा करू नका. मला एकदम तोफेचे तोंडी द्या, फाशी द्या अथवा आताच गर्दन मारा, एवढीच माझी आपणास प्रार्थना आहे.'

या कादंबरीत प्रतीत होते ते असे की, १८५७ चे बंड एकाएकी उत्पन्न झाले नव्हते आणि ते केवळ सैनिकांनी केलेले बंड नव्हते. १८५७ पूर्वी अगदी अल्पसंख्य जमातीही छोटी छोटी बंडे करित होत्या. त्यांनी मोठे रूप १८५७ मध्ये धारण केले. १८५७ मध्ये स्वराज्य स्थापनेच्या कल्पना मध्ययुगीनच होत्या. अद्यापि राष्ट्रवादाचा विकास झाला नव्हता असे असले, तरी कादंबरीतील काही ठिकाणचे भाष्य राष्ट्रवादी विचारास अनुलक्षून असलेले दिसते. उदाहरणार्थ, स्वामी वाघेरांना उपदेश करताना म्हणतात, 'आमची नेहमी ईश्वरापाशी प्रार्थनेत हीच इच्छा असते की, आपला देश स्वतंत्र असावा. क्षत्रिय राजे व्हावेत... परधर्मी लोकांचा त्यांचे हातून पाडाव होत जावा.' (पृ. ११६) किंवा एका संवादात पत्रामल म्हणतो, 'स्वतंत्रता काय, लोकसत्ता कशी उत्पन्न होते, त्यात स्वार्थत्याग किती असावा लागतो या कल्पना फार थोड्यांच्या मनात येत असतील' ही राष्ट्रवादी विचारसरणीकडे अंगुलिनिर्देश करणारी भाषा येते; याचे कारण कादंबरी १८९७ मधील आहे. अव्वल इंग्रजीत निर्माण झालेल्या विविध प्रेरणांतून पुढे उदारमतवाद व जहाल राष्ट्रवाद निर्माण झाला. त्या राष्ट्रवादी विचारसरणीचे पडसाद या लेखकाच्या भाषा योजनेत दिसतात. 'राष्ट्रवादी' विचारांचे सूचन करणारी अशी तुरळक विधाने कादंबरीत असली तरी, हे ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे की, कादंबरीचे नायकत्व बंडखोरांना दिलेले नाही. कादंबरीचा नायक व त्याचा भाऊ हे दोघेही भेद्याचे काम करतात आणि अखेरीस उत्तम काम केल्याबद्दल ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून त्यांची प्रशंसा होते!

पूर्वीची सत्ता व वैभव प्राप्त व्हावे म्हणून नानासाहेब पेशवेदिकांनी सुरू केलेल्या उठावाला सर्वसामान्य जनतेचा पाठिंबा असल्याच्या कारणाचे एक आकलन कादंबरीत

व्यक्त होते. हे कारण आर्थिक आहे. एतद्देशीयांना लुबाडून संपत्ती गोळा करण्याच्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणाचे इथले पडसाद कादंबरीत वर्णिले आहेत. मात्र या वर्णनातही त्या काळी ब्रिटिशांच्या तथाकथित न्यायाची अवस्था काय होती; याचे चित्रण लेखक हातचे राखून करतो. या न्यायव्यवस्थेबद्दलची नंतर उजेडात आलेली माहिती पाहिल्यावर कादंबरीकारांच्या मुग्धतेचे नवल वाटते.

साम्राज्यकर्त्यांच्या वागणुकीबद्दलची मुग्धता बाजूना ठेवून, मोकळ्या मनाने राजकीय परिस्थितीचे केलेले चित्रण 'सुशील राधाबाई आणि सद्गुणी कृष्णराव' अथवा 'दक्षिण महाराष्ट्र देशात १८५७ साली झालेल्या बंडाची दुःख परिणामी कादंबरी'^{२५} या कादंबरीत वाचावयास मिळते.

या कादंबरीमध्ये दत्तकास परवानगी नाकारून संस्थाने खालसा करण्याच्या व अशा प्रकारे ब्रिटिशांच्या साम्राज्याचा भारतात अंमल बसवण्याच्या लॉर्ड डलहौसी यांच्या धोरणाचा परिणाम होऊन नरगुंद संस्थानात कसा असंतोष निर्माण झाला व त्याचे पर्यवसान कशात झाले, याचे चित्रण आहे. प्रस्तुत कादंबरीचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत. त्यापैकी पूर्वार्ध उपलब्ध आहे. उत्तरार्ध प्रसिद्ध झाल्याचे वृत्त मिळते पण प्रत्यक्ष उपलब्ध होऊ शकला नाही.

पूर्वार्धात नरगुंद संस्थानाचे अधिपती भास्करराव यांनी ब्रिटिशांशी केलेला लढा चित्रित केला आहे.

कादंबरीच्या पहिल्या प्रकरणात नरगुंद संस्थानचा पूर्वेतिहास येतो. त्यानंतर नरगुंद आणि रामदुर्ग अशी विभागणी होऊन तेथे स्वतंत्रपणे कारभार चालू झाला आणि भास्करराव नरगुंदचा कारभार यशस्वीपणे व प्रजाहित दक्षतेने सांभाळू लागले, असा कथानकाचा भाग येतो.

दत्तकास परवानगी नाकारणारा फतवा लॉर्ड डलहौसीनी काढला त्यामुळे अनेक संस्थानिकांत हे इंग्रज लोक आपला निर्वंश करण्याचा तजविजीत आहेत, अशी व त्यामुळे नाराजीची आणि असंतोषाची भावना त्यांच्या मनात निर्माण झाली. भास्करराव निपुत्रिक होते. त्यांनी दत्तकासाठी परवानगी मागितली. ब्रिटिशांनी सांगितलेल्या रकमेचा वेळोवेळी तत्परतेने भरणे केलेला असूनही आणि त्यांच्याशी सलोख्याचे संबंध ठेवलेले असूनही, त्यांना दत्तकासाठी परवानगी नाकारली. त्यामुळे ते उदास झाले. ब्रिटिशांचे अन्यायी धोरण ध्यानात येताच. त्यांनी बंड करण्याचा निश्चय केला आणि बंडखोरांशी संपर्क साधला. ब्रिटिशांच्या विरोधात बंड करून उठलेल्या, धाडसी भीमराव मुंडरगीला आश्रय दिला. नरगुंदच्या किल्ल्यावर तोफा चढवून दारूगोळा

भरण्याचे कामही सुरू केले. त्यांचे इतर सरदार, कारभारीही त्यांच्याशी सहमत होते. नरगुंदचा किल्लाही मजबूत होता. अशा सगळ्या गोष्टी अनुकूल असल्यामुळे भास्कररावांचा आत्मविश्वास वाढला.

लॉर्ड डलहौसीच्या फतव्याला अनुसरून संस्थाने खालसा करण्याचा म्यानशिंग साहेब सपाटा चालवतो. साहजिकच भास्कररावांचे व त्याचे वितुष्ट येते व ते धारवाडकडील बंडखोरांना जाऊन मिळतात. अन्य संस्थानिकांशी पत्रव्यवहार करून जमवाजमव आरंभतात. भास्करराव बंडखोरांस सामील झाल्याची बातमी समजताच मॅनसिंगसाहेब १०/१२ स्वारांसह कुरूंदवाडहून निघून रामदुर्गास जातो. रामदुर्गाकर फितूर होतात व बंडात सामील होण्यासाठी भास्कररावांनी त्यांना लिहिलेली पत्रे मॅनसिंगसाहेबाला दाखवतात. दरम्यानच्या काळात मॅनसिंगसाहेब लोकांना फितूर करण्याचे प्रयत्न करतात. त्यांच्या प्रयत्नांना यश येऊन नरगुंदकरांचा कारभारी कृष्णाजीपंत जोशी व बऱ्याबापू फितूर होतात व दारूत शेण मिसळून ती निरुपयोगी करून टाकतात.

मॅनसिंगसाहेब चालून येतो आहे, अशी बातमी समजताच भास्कररावांच्या अंगात वीरश्री संचारते. आपल्याकडे सैन्य कमी आहे आणि नरगुंदकरांची ताकद मोठी आहे, हे लक्षात येताच मॅनसिंगसाहेब मागे फिरतो. लपत-छपत आपल्या सुरक्षित जागेकडे जाऊ लागतो. अशाच एका प्रसंगी देवळात लपून बसलेल्या मॅनसिंगला भास्कररावांचा सहचर विष्णू कुलकर्णी शोधून काढतो व भास्कररावांच्या ताब्यात देतो. २९ मे रोजी भास्करराव मॅनसिंगाचा वध करतात. सर्व लोकांना त्याच्या रक्ताचा टिळा लावतात व जयोत्कर्ष करीत नरगुंदला परत येतात. साहेबाचे धड एका बाजल्यावर घालून ते बाजले चार महारांच्या हवाली करून धारवाडच्या छावणीत पाठवून देतात व शिरकमल टोचून मधोमध दोरीत ओवून नरगुंदच्या वेशीत टांगून ठेवतात.

कृष्णाजीपंत व बऱ्याबापूची फितुरी भास्कररावांना समजते परंतु दरम्यानच्या काळात ते दोघेही संस्थानाबाहेर पसार झालेले असतात.

मॅनसिंगसाहेबाच्या वधामुळे भास्करराव ब्रिटिशांचे हाडवैरी बनतात. त्यांच्याजवळ असलेली फौज, किल्ल्याचा मजबूतपणा या सगळ्या गोष्टी लक्षात घेऊन कर्नल माल्कम मोठ्या फौजेनिशी व तयारीनिशी दाखल होतात व ९ जून १८५७ रोजी नरगुंदकरांबरोबर लढाई सुरू करतात. ब्रिटिशांचे अफाट सैन्य, आधुनिक शस्त्रे आणि इकडे फितुरांनी निकामी केलेला दारूगोळा यामुळे भास्कररावांना आपला पराभव पुढे दिसू लागतो. आपल्याला साहाय्य करणारे कुणी अडचणीत सापडू नयेत म्हणून

भास्करराव आपल्या जवळील सर्व कागदपत्रे, पत्रव्यवहार व अन्य पुरावे जाळून टाकतात. आईला व पत्नीला वाडा सोडून अन्यत्र जाण्यास सांगतात व स्वतःही बाहेर पडतात. दरम्यान, ब्रिटिश किल्ला सर करून त्यावर इंग्रजांचे निशाण लावतात. शहर कब्जात घेतात व जवळजवळ कोट्यवधी रुपयांचा माल एका तासात लुटतात. ब्रिटिशांनी किल्ला सर करताच कृष्णाजीपंत व बऱ्याबापू परत येतात.

इकडे भास्करराव व त्यांचे सहकारी भूमिगत होतात. त्यांचे एकनिष्ठ मुख्य सेनापती राघोपंत, रामरावही पलायन करतात. रामराव आपल्याबरोबर पत्नी, एक मुलगी व राघोपंताचा लहानगा पुतण्या कृष्णराव यांना घेतात. काही कारणाने ते कृष्णरावला रानातच सोडतात आणि पुढे जातात. कुणीतरी एक धनगर कृष्णरावला घेऊन जवळच्या वस्तीवर जातो. कर्मधर्मसंयोगाने तेथे कृष्णरावाचे आई-वडील आलेले असतात. ते आपल्या मुलाला ओळखतात व ठेवून घेतात.

ब्रिटिशांचे लोक भास्करराव व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा शोध घेत फिरत असतात. तेवढ्यांत त्यांना कृष्णरावासंबंधी बातमी कळते. त्याला पकडण्यासाठी ते वस्तीवर येऊ लागतात. त्यांच्या येण्यासंबंधी चाहूल लागताच गोविंदराव म्हणजे कृष्णरावाचे वडील अगदी घाबरून जातात. लहानगा कृष्णराव वडिलांना धीर देतो व आपणच अधिकाऱ्यांना भेटावयास जाऊ अशा शहापणाचा सल्ला देतो. त्याप्रमाणे दोघे जाऊन ब्रिटिश अधिकाऱ्याला भेटतात. कृष्णरावाच्या चतुर बोलण्याने अधिकारी प्रभावित होतो आणि रामरावाचा पत्ता लागला नाही म्हणून निराशही होतो.

इकडे भास्कररावांची आई व पत्नी, अनुक्रमे यमुनाबाई व सावित्रीबाई वाड्याबाहेर पडलेल्या असतात. इथून पुढे जगणे आणि अब्रूने राहाणे कठीण जाईल असे वाटून त्या दोघी मलप्रभेत जीव देतात. भास्करराव आणि त्यांचे साथीदारही लपून-छपून वावरत असतात. भास्करराव सगळ्यांना एकत्र करतात आणि सर्वांनी आपापल्या इच्छेप्रमाणे वेषांतर करून फिरावे आणि युक्ती-प्रयुक्तीने नेपाळमध्ये जावे. तिथे पोचल्यावर परस्परांचा शोध करावा, असे सांगतात. मग सगळेजण पांगतात. दरम्यान बंडखोरांची धरपकड करण्याचे ब्रिटिशांचे सत्र चालूच असते. ते कसून शोध घेऊन, बंडात सामील असलेल्यांना पकडून फाशी देत असतात. अखेरीस, राघोपंत आणि भास्कररावही पकडले जातात. भास्कररावांना फासावर उभे केले जाते. त्यांच्या डोळ्यावर टोपी ओढून मांग त्यांच्या गळ्याला फासाची गाठ खच्चून बसवतो आणि पायाखालची फळी पाडतो. फास लागतो पण; अचानक फास तुटतो. परंतु जीव जाईपर्यंत फाशी देण्याचा ठराव असल्यामुळे, अखेरीस त्यांना फाशी दिले जाते.

लॉर्ड डलहौसीच्या धोरणामुळे संस्थानिक असंतुष्ट झाले आणि त्यामुळे बंडाची ठिणगी पडली असे एक आकलन कादंबरीत व्यक्त होते.

कादंबरीचा हा पूर्वार्ध आहे, नायक कृष्णरावांच्या कर्तृत्वाचा काळ त्यात अजून सुरूही झालेला नाही. नायिका 'राधा'तर अजून कथानकात अवतरलेलीही नाही. त्यामुळे संपूर्ण कादंबरीबद्दल भाष्य करणे योग्य ठरणार नाही; परंतु उपलब्ध असलेल्या पूर्वार्धामध्ये सडेतोडपणे आणि स्पष्टपणे ब्रिटिशांच्या अन्याय्य आणि क्रूर वर्तनाचे चित्रण केले आहे; ही गोष्ट लेखकाच्या निर्भयतेची आणि त्या काळात निर्माण होऊ लागलेल्या राष्ट्रीय वृत्तीची द्योतक आहे; यात शंका नाही. कादंबरीतील वर्णने तत्कालीन घटनांबद्दलची एतद्देशीयांची भावना प्रकट करतात. स्वाभाविकपणेच ब्रिटिशांनी लिहिलेल्या इतिहासात लुटारू म्हणून उल्लेखलेल्या भीमराव मुंडरगीचे चित्रण उजळ रंगात येते; आणि नरगुंदकरांच्या बंडाला केवळ सत्तेसाठी केलेली धडपड असा अर्थ न येता स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेचे आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्याच्या प्रवृत्तीचे उदात्त रंग येतात. अशा प्रकारे एतद्देशीयांची भूमिका या कादंबरीत अवतरली असली, तरी कादंबरी म्हणावी तेवढी प्रत्ययकारी होत नाही. माणसा माणसांमधील भावनिक संबंध आणि व्यक्तींच्या मनातील भावभावना यांचे चित्रण करण्याऐवजी राजकीय घडामोडींचे तपशिलाने निवेदन करण्याकडे लेखकाने अधिक लक्ष पुरवले आहे. 'यमुनाबाई आणि सावित्रीबाई यांनी मलप्रभेत घेतलेली जलसमाधी' यासारखा एखादा प्रसंग वगळता कादंबरीचे स्वरूप 'सुरस इतिहास कथना'सारखे वाटते.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये १८५७ च्या उठावाला मोठे स्थान आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी तर या उठावाला 'पहिले स्वातंत्र्यसमर' मानले. त्यानंतरच्या काळात मराठी लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत धगधगत ठेवण्यासाठी अनेकदा या घटनेचे स्मरण करून दिले गेले. १९५७ साली या घटनेला शंभर वर्षे झाली म्हणून देशभर चर्चा, परिसंवाद इत्यादीचे आयोजन केले गेले. २००७ मध्ये उठावाला दीडशे वर्षे झाल्याच्या निमित्ताने पुन्हा एकदा जुन्या स्मृतींना उजाळा देण्यासाठी संपूर्ण राष्ट्रभर चर्चा, परिसंवाद, चित्रप्रदर्शने इत्यादीचे आयोजन केले गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात या उठावाला असे महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले असले, तरी ज्या काळी हा उठाव झाला त्या एकोणिसाव्या शतकात मात्र कादंबरीकारांनी त्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. केवळ चार कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. त्यातीलही एका कादंबरीचा केवळ पूर्वार्धच उपलब्ध आहे. उत्तरार्धाची जाहिरात पूर्वार्धात दिली असल्यामुळे त्यातील प्रकरणशः विभागणीवरून कादंबरी कोणत्या दिशेने विकसित होईल, याचा अंदाज केवळ येतो.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १०५

या कादंबऱ्यांच्या संदर्भात दोन प्रश्न उपस्थित होतात. ते पुढीलप्रमाणे :

(१) इंग्रजी कादंबऱ्यांच्या तुलनेत मराठी कादंबरीने या घटनेला कमी प्रतिसाद का दिला असावा?

(२) मराठी कादंबरीकारांचे या घटनेचे आकलन कोणत्या प्रकारचे होते?

या दोन्ही प्रश्नांचा क्रमाने विचार करू :

१८५७ चे बंड ही जुन्या राजवटीने परक्या सत्तेला घालवण्यासाठी केलेली अखेरची धडपड होती आणि तिच्यातील सर्व प्रकारचा दुबळेपणा यावेळेस स्पष्ट दिसून आला. सरंजामशाही प्रमुखांना जनतेचा सर्वत्र पाठिंबा होता परंतु या प्रमुख पुढाऱ्यांत तितकी कर्तबगारी नव्हती. त्यांच्यात नीट संघटना नव्हती, एखादे निश्चित विधायक ध्येय किंवा हितसंबंधांची ध्येयवाक्यता नव्हती... इंग्रजांचा द्वेष आणि आपले सरंजामशाहीचे हक्क राखण्याची इच्छा एवढ्याने खऱ्या राष्ट्रीयतेच्या भावनेची जागा भरून येण्यासारखी नव्हती... सर्व हिंदी जनतेला एकत्र जोडणाऱ्या राष्ट्रीय भावनेचा त्यावेळेला अभाव होता. अर्वाचीन स्वरूपाचा राष्ट्रवाद अद्याप जन्मायचा होता.^{२६} शेवटची अपूर्ण राहिलेली कादंबरी वगळता उरलेल्या तिन्ही कादंबऱ्यांतील आकलन साम्राज्यकर्त्यांच्या आकलनाचे पडसाद आहेत. खरे तर ब्रिटिशांच्या क्रौर्यांच्या आणि त्यांनी केलेल्या अन्यायाच्या असंख्य घटना अवतीभोवती घडत होत्या. माजी पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू या संदर्भात लिहितात की, 'अर्वाचीन युद्ध, नाझी संप्रदाय यांनी रानटीपणाची नवीन हद्द गाठली असली, तरी ब्रिटिशांनी त्या वेळेस केलेले प्रकार त्याहीपेक्षा क्रूर होते.'^{२७} असे असूनही मराठी कादंबरीकारांनी मात्र आपल्या कादंबरीत न्यायप्रिय आणि शांतताप्रिय ब्रिटिशांचे चित्र रेखाटले. स्वातंत्र्यानंतर इतक्या वर्षांनी या वस्तुस्थितीकडे पाहाताना असे वाटते की, तत्कालीन लेखकांच्या मनावर दोन प्रकारचे दडपण असणे शक्य आहे. एक म्हणजे ब्रिटिश आणि एतद्देशीय यांच्यातील जित-जेते संबंध आणि दुसरे म्हणजे इंग्रजांच्या तंत्रविज्ञानातील, वैचारिक भूमिकेतील आधुनिकतेमुळे दिपून जाऊन त्यांच्या श्रेष्ठत्वासंबंधीचे आलेले दडपण. अशा दडपणामुळे सभोवतालच्या घटनांकडे निकोप नजरेने बघणे अशक्यप्राय झाले असावे. त्याचा परिणाम म्हणून आपल्या समाजातील दोषस्थळे आणि उणिवा ठळकपणे जाणवल्या असतील.

१८५७ च्या उठावात भारतीय लोक पूर्णपणे पराभूत झाले आणि ब्रिटिशांची सत्ता इथे दृढमूल झाली. या उठावाचा धक्का ब्रिटिशांना जरूर बसला पण तरीही विजय मिळाल्यामुळे तो त्यांचा मानबिंदूही ठरला. याचा परिणाम त्यांच्या तत्कालीन सांस्कृतिक विश्वावरही झाला. १८५७ च्या उठावावर आधारित कथानके असलेल्या शंभराहूनही अधिक कादंबऱ्या त्यावेळी इंग्रजीत लिहिल्या गेल्या, याचे कारणही हेच

आहे. इंग्रजीतील अशा कादंबऱ्यांमध्ये ब्रिटिश लोक पराक्रमी, शूरवीर आणि उदात्त वृत्तीचे कल्पिलेले आढळतात; तर भारतीय लोक क्रूर, हिंस्र, अडाणी, मागासलेले तसेच बायकांवर अत्याचार करणारे कल्पिलेले आढळतात. भारतीय लोक नैतिकदृष्ट्या अधःपतित आहेत असे चित्र या कादंबऱ्यांत उभे केले आहे.^{२८} मराठी कादंबरीकारांनी अज्ञानी आणि मागासलेले तसेच काही प्रमाणात क्रूर असे एतद्देशीयांचे चित्र रेखाटलेले असले, तरी स्त्रियांबद्दलचे अनुदार वर्तन भारतीयांना चिकटवलेले नाही. प्रच्छन्नपणाने त्यांच्या कादंबऱ्यांमधून पारतंत्र्याबद्दलच्या निषेधाची जाणीव व्यक्त होते.

वासुदेव बळवंत फडकेंच्या बंडाचे आशयसूत्र असलेली कादंबरी

१८५७ च्या उठावाप्रमाणेच स्वातंत्र्येच्छुकांना, क्रांतिकारकांना तसेच राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांना चेतवणारी, स्फूर्ती देणारी दुसरी महत्त्वाची घटना म्हणजे 'वासुदेव बळवंत फडके' यांचे बंड ही होय. या घटनेवर आधारित अशी एकच कादंबरी मराठीत लिहिली गेली. बळवंत मनोहर पंडित लिखित 'सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाची धामधूम'^{२९} ही ती कादंबरी होय. कादंबरीला आकर्षक कथानक आहे. ते पुढीलप्रमाणे :

कादंबरीची सुरुवात होते, तेव्हा कादंबरीची नायिका यमुना आपल्या पतीचा काही ठावठिकाणा कळेल या हेतूने नानासाहेबांकडे मध्यरात्रीच्या सुमारास आलेली असते. नानासाहेबांची वर्तणूक, स्त्रियांबद्दलची अभिलाषा हे सर्व माहीत असूनही केवळ नवऱ्याची काही माहिती मिळेल, या आशेने तिने हे धाडस केलेले असते. नानासाहेबांकडून तिला माहिती तर मिळत नाहीच, पण त्यांच्या तावडीतून ती कशीबशी सुटते आणि कौलारावरून उडी मारून युक्तीने रस्त्यावर येते व घरी परतते.

यमुना मूळची कोकणातली. तिचे वडील विनायकराव नोकरीच्या निमित्ताने पुण्यास स्थायिक झाले होते. ते नानासाहेबांकडे तीस रुपये महिना पगारावर काम करित होते व त्यांची मर्जी राखून होते. वयाच्या बाराव्या वर्षी यमुनेचे मातृछत्र हरवलेले असते. पुण्यापासून दहा-बारा कोसावर असलेल्या खेड्यातील बाबासाहेब इनामदारांच्या गंगाधर नावाच्या मुलाशी तिचे लग्न झालेले असते. नवरा बुद्धिमान, शिकलेला, पण संगतीने बिघडलेला असतो. एकदा घरातून १०,००० रुपये घेऊन तो बाहेर पडतो. त्याचे वडील त्याचा शोध घेतात व सापडत नाही म्हटल्यावर ही हकिकत यमुनेच्या माहेरी कळवतात. त्यानंतर त्याचा शोध घेण्यास ती बाहेर पडते.

गंगाधर पुण्यास येतो, त्याचवेळी विश्रामबागवाडा व बुधवारवाड्याला आग लागते. डॅनियलसाहेब जिवाची पर्वा न करता आगीत शिरतो. त्या वेळी प्रवाशाच्या एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १०७

वेशातील गंगाधर प्रसंगावधान राखून वरून पडणाऱ्या मोठ्या तुळईला पाहून डॅनियल साहेबाला उचलून दूर रस्त्यावर नेतो व त्याचा जीव वाचवतो. डॅनियलसाहेब त्याचे नाव, गाव स्मरणवहीत लिहून ठेवतो व 'पुन्हा बंगल्यावर येऊन अवश्य भेट' असे सांगतो.

१०,००० रुपये घेऊन पुण्यात आलेला गंगाधर कुणा गाणारणीच्या नादात सर्व पैसे गमावतो. पुढे काय करायचे ते न कळल्याने डॅनियलसाहेबांकडे जातो. तिथे त्याला डिटेक्टिव चीफ कॉन्स्टेबलची नोकरी मिळते व वासुदेव बळवंत फडक्यांना पकडून त्याचा बिमोड करण्याच्या कामात मदत करण्याचे काम त्याच्याकडे सोपवले जाते.

शेजारच्या डोंगरात वासुदेव बळवंत आपल्या साथीदारासह तळ ठेवून राहिल्याची बातमी मिळते आणि डॅनियलसाहेब गंगाधरसमवेत मोहिमेला निघतो. सुमारे दोन तास उभयतांत निकराचा सामना होतो. पण सरकारच्या लोकांपुढे बंडखोरांचा टिकाव लागत नाही. ते निरनिराळ्या अवघड वाटांनी जंगलात पळून जातात. पोलिसांना तेथे पाच-सात घायाळ लोक व तीन मुडदे सापडतात. त्यातील एका मुडद्यास शिर नसते. गोरा रंग, गळ्यात जानवे व नेसूच्या धोतराचे स्वरूप यावरून प्रेत ब्राह्मणाचे असावे एवढे कळते. पण नाव-गाव कळत नाही.

हे शिर नसलेले प्रेत गंगाधररावाचे असावे असा तर्क करून नानासाहेब, यमुना, तिचे वडील व सासरचे लोक यांच्यासमवेत प्रेताजवळ जातो. यमुनेला प्रेत गंगाधरचे आहे, हे खरे वाटत नाही, पण इतर सर्वजण ओळख सांगताहेत असे पाहिल्यावर ती चूप बसते. इकडे यमुनेला वश करण्याचे अन्य प्रयत्न अयशस्वी झाल्यावर तिचा पुनर्विवाह लावून देऊन तिच्या पातिव्रत्याचा तोरा उतरावा व अशा प्रकारे तिची खोड मोडून आपण तिला हसून खिजवावे, या हेतूने नानासाहेब तिचा पुनर्विवाह शांतवनराव करमाळे या साठ वर्षे वयाच्या विधुराशी ठरवतात. यमुनेला अंधारात ठेवून पुनर्विवाहाच्या समारंभाचे आयोजन केले जाते. यमुनेचे वडील बाराशे रुपये मिळवण्याच्या लोभाने या विवाहाला मान्यता देतात. प्रत्यक्ष विवाहाच्या वेळी यमुना विरोध करते. गोपिकाबाई म्हणजे नानासाहेबांची पत्नीही यमुनेची बाजू घेते. एकच गोंधळ माजतो. त्याचवेळी डॅनियलसाहेब डिटेक्टिव चीफ कॉन्स्टेबल गंगाधरबरोबर तेथे पोहोचतो. ते दोघे आल्यावर त्यांना पाहून नानासाहेब बायकांच्या वेशात लपून बसतात. त्यांच्या येण्याने लग्न मोडते. यमुना त्यांचे आभार मानते.

पुढे काही दिवसांनी वासुदेव बळवंत गाणगापुरात असल्याची बातमी लागते आणि डॅनियलसाहेब, डिटेक्टिव चीफ कॉन्स्टेबल गंगाधर आणि अन्य लोकांना घेऊन

त्या मोहिमेवर जातो. गंगाधर अक्कडबाज मराठ्याचा वेश करून बातम्या काढतो. एकदा असाच तो फिरत असता कोणा एका तरुण मुलीच्या मनाविरुद्ध केशवपन करण्याचा घाट घातला जातो आहे, असे त्याला दिसते. तिथे तो धावून जातो. पाठोपाठ शिपाईही येतात. त्या तरुणीची सुटका होते. ती तरुणी यमुनाच असते. बरोबर तिचे सासू-सासरे व नानासाहेब असतात. तो आपल्या आईवडिलांना अथवा यमुनेलाही आपली ओळख देत नाही. नानासाहेबाला मात्र अटक करतो.

घरी परतण्याच्या दिशेने ही मंडळी चालू लागतात तर वाटेत वासुदेव बळवंताच्या साहाय्यास आलेल्या एका अरब व रोहिल्यांच्या टोळीशी त्यांची गाठ पडते. यमुनेला पाहून त्यांचा म्होरक्या लोभावतो. त्यांच्या तावडीतून यमुना कशीबशी आपली सुटका करून घेते आणि एकंदर घडलेल्या घटनांनी त्रासून जाऊन नदीत जीव देण्याचा विचार करते. नदीकडे जात असता, रहाटाचा एक दोर तिला मिळतो. तो घेऊन ती झाडाला बांधते व जीव देण्याच्या विचारात असते.

इकडे वासुदेव बळवंताच्या मागावर असलेला डॅनियल आपल्या लोकांच्या तीन तुकड्या करतो. एकीचे नेतृत्व तो स्वतः करत असतो; तर दुसऱ्या दोन्हींचे अनुक्रमे गंगाधर व अब्दुल हक करीत असतात; डॅनियलला अखेरीस वासुदेव बळवंतचा पत्ता लागतो. तो थकूनभागून एका मंदिरात झोपलेला असतो. डॅनियल त्याला पकडतो. डिटेक्टिव गंगाधर वासुदेवच्या मागावर असताना पूर आलेल्या ओढ्यात उडी टाकतो पण तिथे पाण्याला ओढ जास्त असते. तो धारेला लागतो. दोन-तीन मैलांपर्यंत तो जोराने वाहाणाऱ्या पाण्याबरोबर वाहत जातो. त्यानंतर त्याला ओढ्यावर उभी असलेली कुणी एक व्यक्ती दिसते. म्हणून तो मदतीसाठी जोरात हाका मारतो. ओढ्यावर उभ्या असलेल्या यमुनेला त्या हाका ऐकू येतात, ती दोर पाण्यात टाकते. दोराच्या साहाय्याने तो धारेतून बाहेर येतो आणि अखेरीस कडेला येतो. बाहेर आल्यावर त्याला कळते की, आपल्याला वाचवणारी व्यक्ती दुसरी, तिसरी कुणी नसून आपली पत्नी यमुना आहे. यमुना गंगाधर यांची, त्यांच्या आईवडिलांची अशा सर्वांची भेट होते. वासुदेव बळवंतवर गुन्हा शाबीत होऊन त्यास काळ्या पाण्याची शिक्षा होते, तर नानासाहेब पुराव्याअभावी सुटतात. पुढे यमुनेस मुलगा होतो. गंगाधर आपली नोकरी सोडून घरची सावकारी, इनामाचे काम आणि नानासाहेबाने दिलेल्या संपत्तीची व्यवस्था पाहत सुखाने राहातो.

या कादंबरीत वासुदेव बळवंत फडके हा नायक नाही; तर त्याला पकडून देणाऱ्या डॅनियलसाहेबाला मदत करणारा डिटेक्टिव कॉन्स्टेबल गंगाधरराव हा या

कादंबरीचा नायक आहे. यमुना व गंगाधरराव यांची जीवनकथा वासुदेव बळवंत फडक्यांच्या तपासकथेत बेमालूमपणे मिसळून या कादंबरीचे कथानक तयार झाले आहे. कादंबरीकार डॅनियलसाहेबाला भीमाची, तर वासुदेवराव फडक्यांना कीचकाची उपमा देतो. ते वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे... वासुदेवरावाचे एका हातावर साहेबाने आपला दुसरा पाय बुटासहित ठेविला. याप्रमाणे जखडबंदी करून भीमरूपी हा पोलीससाहेब वासुदेवरावाच्या छातीवर अगदी पूर्ण जोराने दाब घालून बसल्याबरोबर एकदम वासुदेवराव जागा झाला. (पृ. १३१)... वासुदेवरावाच्या छातीवर जेव्हा डॅनियलसाहेब बसला होता, तेव्हाचा देखावा ज्यांनी पाहिला असेल त्याला भारतपुराणातील कीचक-भीमांच्या युद्धाची आठवण झाल्यावाचून राहिली नसेल. कीचकाच्या उरावर भीम असाच एकदम अंधारात बसला होता. (पृ. १३३)... अशा प्रकारे महाभारतातील दुष्ट आणि नैतिकदृष्ट्या अधःपतित अशा कीचकाची उपमा वासुदेव बळवंतास देऊन लेखक थांबत नाही. शाब्दिक पातळीवरही आपली राजनिष्ठा कादंबरीच्या अखेरीस पुढीलप्रमाणे व्यक्त करतो... वासुदेव बळवंत फडक्याने आपल्या बुद्धीचा आणि शहाणपणाचा दुरुपयोग केल्यामुळे अखेर त्याचा परिणाम अत्यंत वाईट झाला. त्याच्या अंगी पुष्कळ उत्तम गुण होते, परंतु ते चट्ट सारे व्यर्थ गेले. त्याच्या मनात हिंदुस्थानात हिंदुराज्य स्थापन करावे व आपले सर्व देशबांधव स्वतंत्र करावे, असे फार होते. परंतु तसे होण्याकरिता ज्या उपायांची योजना त्याने केली होती. ते उपाय अत्यंत नीच प्रकारचे होते. म्हणून त्याच्या चांगल्या गुणांचा आणि चांगल्या हेतूंचा उदय न होता, परिणाम अनिष्ट झाला. तो स्वदेशाभिमानी होता, याबद्दल आम्हास त्याचे नाव वंद्य आहे; परंतु तो आमच्या सार्वभौम दयाळू सरकाराशी राजद्रोही झाला, एवढ्याने त्याच्या नावास काळिमा लागला आहे. (पृ. १६९) ब्रिटिश सरकारशी असलेली निष्ठा यातून स्पष्टपणे व्यक्त होते.

वासुदेव बळवंत फडक्यांचे बंड आणि त्यांचा पराभव याबद्दलचे कादंबरीकाराचे आकलन काय आहे? वस्तुतः त्या बंडाला १८५७ चा उद्रेक, पुणे सार्वजनिक सभेचे राष्ट्रीय कार्य, दख्खनचे दंगे तसेच गव्हर्नर रिचर्ड टेम्पल आणि व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन यांच्या भयंकर दडपशाहीची पार्श्वभूमी होती. फडक्यांचे राष्ट्रवादी विचार न्यायमूर्ती रानड्यांच्या धननिस्सारणावरील भाषणांनी व सार्वजनिक सभेच्या इंग्रजीविरोधी कार्याने तयार झाले व परिपक्वही झाले. स्वार्थी लोकांनी फितुरी केल्यामुळे आजारी अवस्थेत त्यांनी प्रतिकार केला. परंतु सशस्त्र दलापुढे त्यांचा टिकाव लागला नाही.^{३०}

कादंबरीकाराला वासुदेव बळवंताच्या प्रेरणा काय होत्या; यात रस असलेला दिसत नाही. 'स्वदेशाभिमानाचे वारे आणि त्याच्या दुर्दैवाचे वारे, अशी दोन वारी

अंगात एकत्र झाली, तेव्हा त्याचा जोर वासुदेवरावास घरात बसून सहन होईना आणि अखेर इतके झाले की, तो आपले घरादारास, बायकोपोरास आणि चाकरीस लाथ मारून, त्याने दुष्ट रामोशी व अत्यंत नीच मांग लोक यांच्या संगतीने त्यांचा राजा होऊन उघड बंड केले.' रामोशी व मांग लोकांच्या मदतीने त्याने बंड उभे केले, ही गोष्ट लेखकाला निंद्य वाटते. एकंदरीतच या घटनेचे आकलन आणि वासुदेव बळवंत फडके यांच्या कृत्याचे मूल्य याबद्दल लेखकाच्या मनात गोंधळ असला पाहिजे. म्हणूनच कादंबरीच्या अखेरीस वासुदेव बळवंत स्वदेशाभिमानी होता याबद्दल त्याचा गुणगौरव करून तो राजद्रोही झाला म्हणून लेखक त्याला कलंकित ठरवतो. समकालीन लेखकांमध्ये केवढा भयगंड होता याचे प्रत्यंतर या कादंबरीद्वारा येण्यास हरकत नाही. या उलट बंगाली कादंबरीकार बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय यांनी वासुदेव बळवंतांच्या विद्रोहातून प्रेरणा घेऊन 'आनंदमठ' ही कादंबरी लिहिली.^{३१} जिच्यातील 'वंदे मातरम्' या गीताने अनेक लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची आणि बंडखोरीची भावना निर्माण झाली. बंकिमचंदांच्या या कादंबरीचा जगन्नाथ धोंडो भांगले यांनी १८९८ मध्ये 'आनंदाश्रम' असे शीर्षक देऊन अनुवाद केला. सध्या हा अनुवाद उपलब्ध नाही.

'आनंदमठ' चा पहिला अनुवाद १८९७-९८ च्या सुमारास शिवराम गोविंद फाळके यांनी केला. त्यानंतर वाई येथील भावे व चितळे यांनी केलेला अनुवाद कादंबरी-कल्पद्रुम या मासिकात क्रमशः प्रसिद्ध झाला. (अनु. श्रीपाद जोशी, आनंदमठ, युनिव्हर्सल पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर-अमरेंद्र गाडगीळ यांच्या प्रस्तावनेतून) याचा अर्थ असा की, १८८४ मध्ये आनंदमठ (मूळ बंगाली) प्रकाशित झाली आणि त्यानंतरच्या १५ वर्षांत तिचे तीन अनुवाद झाले. तत्कालीन मराठी वाचकांच्या पसंतीची पावती यात मिळते.

रूपकात्मक मांडणी करणारी राजकीय कादंबरी

तत्कालीन लेखक राजकीय उलाढालींबद्दल अस्वस्थ होते आणि आपली अस्वस्थता व्यक्त करण्याची त्यांची इच्छाही होती. तथापि, पारतंत्र्य आणि भयग्रस्तता यामुळे मनाला आणि आविष्काराला कुंपणे पडत होती. त्याचा एक परिणाम म्हणून उलाढालींचे थेट चित्रण करण्याऐवजी रूपकात्मक मांडणी करण्याचा पर्याय लेखक स्वीकारत होते. 'धर्माजीरावाचे कुटुंब अथवा बडोदे राजघराण्यातील साडेतीन वर्षांची कारकीर्द'^{३२} या कादंबरीच्या बाबतीत पांडुरंग बळवंत म. पंडित यांनी रूपकात्मकतेचा पर्याय स्वीकारला.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड बडोद्याच्या गादीवर बसण्यापूर्वीच्या साडेतीन वर्षांत झालेल्या राजकीय उलाढालीचे रूपकात्मक चित्र, या कादंबरीत रेखाटले आहे. हा काळ मल्हारराव महाराजांचा होता. महाराजांच्या चरित्रकाराने त्यावेळच्या परिस्थितीसंबंधी पुढीलप्रमाणे लिहिले आहे, '...नाटकाच्या रंगभूमीवर काही पात्रे येऊन बीभत्स, भयानक आणि करुणारसेकरून श्रोत्यांची आणि प्रेक्षकांची मने अगदी खिन्न, भयभीत आणि दुःखित करितात आणि मग शेवटी एक - दोन पात्रे रंगभूमीवर येऊन शांतरसाने त्या श्रोत्यांची व प्रेक्षकांची मने आनंदोल्लसित करून पूर्वी झालेल्या मनोविकारास विसरवितात; तद्वत मल्हारराव महाराज यांच्या कारकीर्दरूप नाटकाचा परिणाम झाला. त्यांच्या राज्यकारभाररूप रंगभूमीवर नाना प्रकारची बीभत्स व भयंकर पात्रे येऊन बडोद्याच्या प्रजेस अगदी भयभीत आणि पराकाष्ठेचे दुःखित करून टाकले होते.'^{३३} गोविंद बाबाजी जोशी रोजनिशीत या संबंधी लिहितात, ... सांप्रत काळी बडोद्याचे राज्यकारभाराविषयी इंग्रजी, मराठी आणि गुजराथी पत्रात कागाळ्या व टीका छापत आहेत... या सर्वांचे मूळ शोधता त्या राज्यात आपल्यास व राजेसाहेबास सल्लामसलत देणारे चांगले लोक नाहीत असे वाटते. राजाचे भोवताली तोंडपुजे व आत्मस्वार्थी लोक असले म्हणजे जो भयंकर परिणाम व्हावयाचा तशाच स्थितीत गायकवाडांचे राज्य आहे.^{३४} श्रीमंत मल्हाररावांच्या कारभाराबद्दलच्या लेखकाच्या अभिप्रायानुसार, 'धर्माचा फार छळ झाला, नीतीस भ्रष्ट करण्याचा यत्न झाला. सुबुद्धी दुखणेकरी बनून, अंधरुणाला खिळली, सुमती त्रासली आणि सदगुण तर गायबच झाला.' (पृ. २२५) हा अभिप्राय लेखक प्रतिरूपातून मांडतो.

मल्हाररावांच्या काळात धर्माजीराव दाभाडे हे एक सुप्रतिष्ठित गृहस्थ बडोद्यात राहत असतात. भाऊ शिंद्याचे स्नेही असल्याच्या संशयावरून त्यांची दरबारची नेमणूक आणि वाड्यातील मुजरा बंद होतो. धर्माजीरावाची पत्नी सुमती सुंदर व सुशील असते. त्या दोघांना सदगुण व नीती अशी दोन मुले असतात. सदगुण नावाप्रमाणेच सदगुणी असतो, तर नीती अतिशय स्वरूपसुंदर असते. धर्माजीची वृद्ध आई सुबुद्धीबाई व सुमतीची विधवा बहीण ताराही त्यांच्याच घरी राहत असते. सारे कुटुंब प्रेमाच्या धाग्याने बांधलेले असते. सद्भिरुची संपन्न असते, सुखी असते. दरबारच्या काही लोकांना हे सुख पाहावत नाही. स्त्रियांबद्दल आसक्ती असलेल्या मल्हाररावांना दाभाड्यांच्या कुटुंबातील स्त्रिया पटवून देऊन महाराजांची कृपा संपादन करावी म्हणून काही लोक नाना खटपटी करतात. त्यातच मल्हारराव महाराजांना एक विवाह झालेला असूनही आणखी चार सुंदर राण्या करण्याची इच्छा होते. त्यांच्यापर्यंत

दाभाड्यांच्या 'नीती'च्या सौंदर्याची कीर्ती पोहोचल्यामुळे ते तिला पाहण्याची इच्छा दर्शवतात. धर्माजीराव ती अथवा तिचा फोटोही त्यांना दाखवण्यास नकार देतात. त्यामुळे दरबारचा त्यांच्यावर कोप होतो. या सगळ्यामुळे धर्माजीची आर्थिक अडचण सुरू होते. पण तो वेशांतर करून मजुरीचे काम करून कसेबसे कुटुंब चालवू लागतो.

मल्हाररावांच्या कारभारात सुसूत्रता नव्हती. हाताखालचे लोक बेबंद होऊन मर्जीप्रमाणे हवे तसे वागत असत. कुटिल कारस्थाने करत असत. त्यापैकीच कोणीतरी कारस्थान करून धर्माजीरावास कुटुंबासहित नजरकैदेत टाकते. आता तर धर्माजीचा अर्थप्राप्तीचा मार्गच खुंटतो. उपास पडू लागतात. सतत चार दिवस उपास पडल्यावर ते सर्व जुन्या राहत्या घरास आग लावून सारेजण त्यात बसून राहातात. पण नियतीला ते मंजूर नसते. अचानक धो-धो पाऊस सुरू होतो. आग आपोआप विझते. गेल्या तीस वर्षात पडला नव्हता, एवढा पाऊस चार तासांत पडतो. विहिरी, तळी, ओढे, नाले भरून वाहू लागतात. विश्वामित्री नदीला पूर येतो. अर्धे बडोदे शहर पाण्यात तरंगू लागते. याच वेळी एका ओढ्यातून वाहत जाणाऱ्या भ्रमर व शतावली या बहीण-भावास धर्माजी वाचवतो व घरातच ठेवून घेतो. भ्रमर व शतावली ही दौलताबादच्या शेजारच्या खेड्यातील यादवांची मुले घरचे ऐश्वर्य नष्ट झाल्यामुळे आपल्या नशिबाची परीक्षा पाहावी या हेतूने बाहेर पडलेली असतात व अचानक निसर्गाच्या प्रकोपाला बळी पडतात पण धर्माजीरावांच्या कृपेने वाचतात.

वाहत आलेली मुले धर्माजीरावाकडेच राहातात. ताराला आपली आई मानतात. त्यांच्यापैकी भ्रमराचे नीतीवर आणि शतावलीचे सद्गुणावर प्रेम बसते. या नव्या नात्यामुळे त्यांचे आयुष्य रसपूर्ण बनते. इकडे धर्माजीरावांकडे कुणी परकी मुले राहावयास आली आहेत; आणि त्याची साधी माहितीही दरबाराला दिली नाही, अशा आरोपाखाली चौकशी करण्याच्या हेतूने दरबारातील कुणी अधिकारी त्यांच्या घरी कामदाराला पाठवतो. कामदाराबरोबर धर्माजीच्या ऐवजी सद्गुण व भ्रमर जातात. तिथे त्यांना कैदेत ठेवले जाते. पुढे खंडोबाच्या स्वारीच्या उत्सवप्रसंगी महाराजांनी उत्सवात सहभागी होण्यासाठी बोलवले आहे, असे खोटेच सांगून धर्माजीला प्रथम घराबाहेर काढले जाते आणि नंतर सक्तीने हद्दपार केले जाते. एवढे सगळे घडल्यावर एक वेश्या गरतीचे रूप घेऊन धर्माजीच्या घरी जाते आणि 'धर्माजीराव आमच्या घरी आहेत, तेथे भोजन समारंभ आहे, त्यासाठी तुम्हाला आमंत्रण द्यायला आले आहे' असे खोटेच सांगून सुमती, तारा, नीती व शतावली या चौघींना घेऊन जाते. घरी एकट्याच राहिलेल्या म्हाताऱ्या सुबुद्धीबाबत दिशाभूल करणारा निरोप मामासाहेबांना

दिला गेल्याने ते तिला घेऊन डभईला जातात. आता घरात फक्त भरवसा नावाचा शिपाई तेवढा उरतो. तो मात्र तिथेच घराची राखण करत थांबतो.

कैदेत अडकलेले भ्रमर व सद्गुण खिडकीचे गज कापून आपली सुटका करून घेतात पण त्या गडबडीत ते रंगाच्या पिपात पडतात. त्यांचे चित्रविचित्र रूप पाहून लोक त्यांना पिशाच समजून घाबरतात. तशाच अवस्थेत ते एका गाणारणीच्या घरातील तिसऱ्या मजल्यावरील जागेत लपून बसतात. गाणारणीच्या ठेवून घेतलेल्या मुलीशी त्यांची ओळख होते. तिची करुण कहाणीही त्यांना समजते. ती मुलगी भ्रमराच्या प्रेमात पडते. या गाणारणीनेच दरबारातील एका अधिकाऱ्याच्या सांगण्यावरून धर्माजीरावाच्या घरातील स्त्रियांना फूस लावून बाहेर काढलेले असते. या कामाच्या बदल्यात ती त्या अधिकाऱ्याकडे दागिन्यांची मागणी करित असते. अशातच एके दिवशी त्या घरावर दरोडा पडतो. दरोडेखोर सोने, नाणे पळवतात. त्यांच्या बरोबरच्या झटापटीत गाणारणीचा मृत्यू होतो. प्रेत तसेच टाकून आणि त्या मुलीला घेऊन दरोडेखोर पळून जातात व नर्मदकाठच्या घळीत लपतात.

इकडे दरोड्याच्या तपासासाठी आलेल्या लोकांना तिसऱ्या मजल्यावर भ्रमर आणि सद्गुण सापडतात. त्यांच्यावर खुनाचा आणि चोरीचा आरोप ठेवून त्यांना कैद केले जाते. हद्दपार झालेले धर्माजी चांदोद कर्नाळी या नर्मदा तटाकी असलेल्या सुप्रसिद्ध क्षेत्री जाऊन टोकरा स्वामींची भेट घेतात. टोकरा स्वामी त्यांचे स्वागत करतात आणि कुटुंबातील इतर माणसांच्या शोधासाठी आपली माणसे पाठवतात. मल्हारराव महाराजांना एकंदर परिस्थिती सांगणारे पत्रही पाठवितात. तेवढ्यात मामासाहेब सुबुद्धीबाईंना घेऊन चांदोद कर्नाळीस येतात. ते दोघेही टोकरा स्वामींच्या आश्रमात राहातात.

धर्माजीच्या घरातून गायब केल्या गेलेल्या स्त्रियांपैकी सुमती व ताराबाई यांपैकी ताराबाईंबद्दल अभिलाषा निर्माण झाल्यामुळे एक सरदार त्यांना श्रीक्षेत्र डाकूर येथील गुजराथी ब्राह्मणाच्या घरी नेऊन ठेवतो व ताराबाईंबरोबर लग्न करण्याचा घाट घालतो. बाह्यतः अनुकूलता दाखवून ताराबाई देवदर्शनाची इच्छा प्रदर्शित करते. देवदर्शनाला गेल्यावर तिथे आलेल्या बाबासाहेब तांबवेकरांचे पाय धरते व रक्षण करण्याची विनंती करते. सरदाराचा विरोध मोडून काढून बाबासाहेब त्या दोघींना आश्रय देतात.

इकडे नीती व शतावलीला बडोद्याच्या राजमहालात कोंडून ठेवलेले असते. मल्हारराव महाराज दुसऱ्याच चिंतेने त्रस्त असल्यामुळे त्यांच्याबद्दलचा काहीच निवाडा झालेला नसतो. भरवसा गडी भुताचे सोंग घेऊन महालात प्रवेश करतो आणि त्यांची

सुटका करतो. त्याचप्रमाणे दरोडेखोरांच्या अड्ड्यातही भुताच्या वेशात जाऊन तो 'गुंफे'ची सुटका करतो. एवढ्यात रयतेचे बंड होते. त्या बंडाचा बिमोड होऊन पूर्वीच्या कैद्यांची सुटका होते, त्यात सद्गुण व भ्रमर यांचीही सुटका होते. मात्र त्यांच्यावरील खटला चालून त्यांना फाशीची शिक्षा होते. त्या प्रसंगी गुंफा पुढे होते व सर्व खरा प्रसंग सांगते. दरोडेखोरांची लपण्याची जागा दाखवते त्यामुळे सद्गुण व भ्रमर दोषमुक्त होतात. अशा प्रकारे धर्माजीचे सगळे कुटुंब पुन्हा एकत्र येते.

दरम्यानच्या काळात रेसिडेंटला विष घातल्याच्या आरोपावरून मल्हाररावांना कैद करून दूर नेऊन ठेवले जाते. या घटनेच्या निषेधार्थ काही लोक बंड करतात व मल्हाररावांच्या मुलास गादीवर बसवतात. पण ब्रिटिश सरकार हे बंड मोडून काढते आणि सर टी माधवराव, रावबहादूर कीर्तने, भालचंद्र भाटवडेकर, पेस्तमजी यांच्या नेमणुका करते. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड गादीवर बसतात. चांगल्या लोकांच्या हाती कारभार गेल्याने दिवस पालटतात व जनतेस सुखाचे दिवस येतात. टोकरा स्वामी व डाकूरचे बाबासाहेब तांबवेकर दरबारात जाऊन धर्माजीची सर्व हकीकत सांगतात. धर्माजीरावास सन्मानपूर्वक पहिल्या प्रतीचे सरदारपद दिले जाते. सद्गुणालाही योग्य आश्रय व अलंकार वस्त्रे दिली जातात. भ्रमराला सैन्यात मोठ्या हुद्द्याची जागा मिळते. अशा प्रकारे श्री. सयाजीराव महाराज गादीवर बसताच राज्यातील अंदाधुंदी मोडून, धर्म व सद्गुण पुनरपि संस्थापित होऊन नीतीस उत्तेजन मिळते.

'श्रीमंत सयाजीराव गायकवाडांच्या कारकिर्दी पूर्वीच्या कालखंडात सर्वत्र अंदाधुंदी माजली होती. धर्म, नीती, सद्गुण यापैकी कोणतीच गोष्ट शिल्लक उरली नव्हती. राज्यकर्त्यांची 'मती' बिघडली होती. असा आपला अभिप्राय व्यक्त करण्यासाठी लेखकाने ही कादंबरी लिहिली आहे. प्रस्तावनेत लेखक लिहितो, '...आपल्या देशात अर्वाचीन काळात एखाद्या इतिहासाला आधार धरून त्यावर नाटके किंवा कादंबऱ्या लिहिण्याचा अद्याप प्रघात दिसून येत नाही. त्यातही एखाद्या राजकीय उलाढालीची नाजूक संधी हातात घेऊन त्यात आपल्या कल्पनेने बोधपर एखादे कथानक घडवून देऊन नाटक किंवा कादंबरी झाल्याचे उदाहरण फारसे पाहण्यात येत नाही!!... ही आपली उणीव केव्हा दूर होईल? ज्याने उठावे त्याने 'कांडलेलेच पुनः कांडावे' ही खोड चांगली नाही. म्हणजे प्रत्येकांनी भारत-रामायणाच्याच हात धुऊन मागे लागावे हे विद्वत्तेचे लक्षण नव्हे. (पृ. १) अशा प्रकारे जुन्या कथानकाएवजी, नव्या पण नाजूक राजकीय उलाढालीचे चित्रण करण्याची लेखकाची भूमिका निश्चितच स्तुत्य आहे. त्याची कादंबरीबद्दलची जाण व भूमिका त्यातून व्यक्त होते. त्या दृष्टीने लेखकाने

निवडलेला कालखंडही अत्यंत गुंतागुंतीच्या घटनांनी भरलेला आहे. बडोद्यातील एका राजकीय उलाढालीचे चित्रण या कादंबरीत आहे खरे; पण हे चित्रण रूपकात्मक रीतीने करण्याच्या योजनेमुळे कादंबरीला फार मोठ्या मर्यादा पडल्या आहेत. धर्माजी, नीती, सुमती, सद्गुण अशा नावांची पात्रे कल्पून त्यांना त्रास झाल्याचे कल्पिल्यामुळे चित्रणात ढोबळपणा आला आहे. या व्यक्तींच्या अंगी असलेल्या अन्य गुणांचे, स्वभावधर्माचे, त्यांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीचे अथवा वागण्याच्या रीतीचे दर्शन लेखक घडवत नाही, पात्रे निव्वळ प्रतीके आहेत. त्यामुळे कादंबरीला कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळाचे रूप प्राप्त झाले आहे.

रूपकात्मक मांडणी करण्याचे योजल्यामुळे राजकीय उलाढालींचे व्यापक स्वरूप चित्रित न होता, त्याला मर्यादा पडल्या आहेत. उदाहरणार्थ, मल्हाररावांच्या कारकिर्दीत वाघेर लोकांचे फार मोठे बंड झाले. त्यांची वतने गोठवल्यामुळे आणि जमिनी काढून घेतल्यामुळे त्यांनी हे बंड केले. गायकवाड सरकारला हे बंड न आवरता आल्यामुळे त्यांनी ब्रिटिशांची मदत घेतली. ब्रिटिशांनी बंड मोडून काढले आणि वाघेर लोकांचे पुनर्वसन केले. ही महत्त्वाची घटना नजरेआड करून लेखक तिचा केवळ 'सद्गुण व भ्रमर यांना वाघरांच्या बंदोबस्तासाठी पाठवले आहे.' अशा प्रकारच्या निर्देशासाठी कथानकात वापर करून घेतो; किंवा दुसरी घटना मल्हाररावांच्या कैदेची. या घटनेचे तपशीलवार चित्रणही लेखक करित नाही. गोविंद बाबाजी जोशी यांनी आपल्या डायरीत या घटनेचे वर्णन केले आहे,³⁴ त्यावरून या घटनेतील गुंतागुंत सहज ध्यानात येते. लेखक या घटनेचे वर्णनही गुंतागुंत टाळून थोडक्यात करतो. त्यामुळे साडेतीन वर्षांच्या कालखंडातील घडामोडींची गुंतागुंत पुढे उभी राहत नाही. मल्हाररावांना पदच्युत व्हावे लागणे, शिक्षा होणे, रेसिडेंटला विषप्रयोग आणि वाघरांचे बंड या घटनांना असलेले राष्ट्रीय राजकारणाचे परिमाण आणि ब्रिटिशांच्या साम्राज्याकांक्षेचा रंग चित्रित न झाल्यामुळे कादंबरी कमी कुवतीची आणि परिणामहीन बनते. त्या तुलनेत, द्वा. ना. रणदिवे यांची 'शिक्षक'³⁵ (१८८३) ही कादंबरी उठून दिसते.

साम्राज्यसत्तेचे परखड चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या

ब्रिटिशांच्या साम्राज्यविस्ताराच्या आकांक्षापूर्तीसाठी लॉर्ड डलहौसीने संस्थानांच्या विलीनीकरणाचा मार्ग शोधला आणि ते धोरण कठोरपणे अमलात आणले. प्रारंभापासून ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात असलेल्या लोकांप्रमाणेच, ब्रिटिशांना अनुकूल असलेल्या, त्यांचे स्वामित्व मान्य केलेल्या लोकांबद्दलही हेच धोरण त्याने कायम ठेवले. या

धोरणामुळे छोट्या-मोठ्या संस्थानिकांची, त्यांच्याकडे चाकरीस असलेल्या लोकांची कशी वाताहत झाली, याचे चित्र 'शिक्षक' या कादंबरीत रेखाटले आहे.

मुंबई इलाख्यातील 'नगर' गावातील ही हकिकत आहे. तेथे 'रणधीरराव' याचे आधिपत्य असते. एकशे ऐंशी गावे त्यांच्या संस्थानात असतात. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून या रणधीररावांच्या वंशजांनी सरदारकी केली असली, तरी पुढील काळात पेशवाईच्या अखेरीस, आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी स्वतंत्रपणे इंग्रजांनी केलेल्या लढाईत संताजी इंग्रजांना मदत करतो आणि त्यामुळे पेशवाई घेणे इंग्रजांना सोपे जाते. त्याचा परिणाम म्हणून त्याला रावराजे ही पदवी, सोन्याचा तोडा, मोर्चल व ५० गावे व आपल्या मुलखाचा चिरकाल, स्वतंत्र अंमल करण्याची मान्यता मिळते. वर उल्लेखलेला रणधीरराव हा संताजीचा नातू असतो.

रणधीररावाला पुत्रसंतान नसते. 'बाबासाहेब' या आईबापाविना मुलाला त्यांनी पुत्रवत वाढवलेले असते. त्याला शिक्षण देण्यासाठी एल्फिन्स्टनमध्ये शिकलेल्या नारायणरावाची ते नेमणूक करतात. नारायणराव बाबासाहेबाला राजनीतीचे, इंग्रजीचे शिक्षण देतो. राजाच्या सेनापतीला 'सुंदरी' नामक रूपगुणांनी युक्त अशी मुलगी असते. ती भावी सून म्हणून राजाच्या डोळ्यात भरते. बाबासाहेब व सुंदरीही परस्परांना पसंत असतात. त्यांच्यात प्रेमखुणांची देवघेव चालते. राजा त्या दोघांच्या विवाहाबद्दल सेनापतीबरोबर बोलतो, तेव्हा बाबासाहेबाचे दत्तकविधान झाल्यावर विवाह व्हावा अशी इच्छा, असा अभिप्राय सेनापती व्यक्त करतो. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी चांगले संबंध असल्यामुळे, यात काही विघ्न येईल अशी शंकाही रणधीररावाच्या मनात येत नाही. तो दत्तकास परवानगी देण्याविषयीचे पत्र रेसिडेंटकरवी पाठवतो. पत्रावर अनुकूल अभिप्राय नोंदवून रेसिडेंट ते पत्र पुढे पाठवतो. कलकत्याहून त्या पत्राचे जे उत्तर येते, त्यात दत्तक घेणे अमान्य केलेले असते. घडल्या गोष्टीचा फार मोठा धक्का राजाला बसतो. या धक्क्यामुळे तो मृत्यू पावतो. त्याच्या पाठोपाठ त्याची पत्नीही पंधरा दिवसांच्या अंतराने प्राण सोडते. बाबासाहेबाला राजवाडा सोडावा लागतो. त्याचे नोकरचाकरही त्याला मान देत नाहीत. मान-धन सगळेच एकाएकी नष्ट होते. दत्तकविधान न झाल्यामुळे, आता बाबासाहेबाबरोबर सुंदरीचे लग्न करण्याचे कोणतेच प्रयोजन न उरल्यामुळे, सुंदरीच्या मनाविरुद्ध, तिचे आईवडील तिला घेऊन गाव सोडून निघून जातात.

कादंबरीत आणखी एक कथा आहे. सातान्याच्या दिनकरराव शिकें यांच्या वाड्यात काम करणाऱ्या गजाऊला भीक मागत का फिरावे लागले, याची कहाणी ती

सुंदरीच्या आईने विचारल्यावरून सांगते. ती अशी - दिनकरराव शिके सातारच्या महाराजांच्या बरोबर काशीला गेले. (ब्रिटिशांनी दत्तक नाकारून सातारच्या महाराजांची काशीला रवानगी केली होती) एवढेच नव्हे, तर दिनकररावांच्या जावयाला म्हणजे हंबीरराव मोहित्यांनाही ब्रिटिशांनी कैद करून काशीस पाठविले. त्यावेळी दुर्गाबाई म्हणजे हंबीररावची बायको गर्भवती होती. दिनकरराव व हंबीरराव यांचे दोन्ही वाडे जप्त झाले, गाव जप्त झाले, नेमणुका रद्द झाल्या. मग दिनकररावांची पत्नी आपल्या मुलीला-दुर्गाबाईला- घेऊन दुसरीकडे राहू लागली. आपल्या नवऱ्याची व जावयाची सुटका व्हावी म्हणून त्यांनी जप, अनुष्ठान, व्रत-वैकल्ये सुरू केली. त्यासाठी दाग-दागिने विकून पैसा उभा केला. दुर्गाबाईला मुलगा झाला; ही बातमी कळविण्यासाठी त्यांनी आपल्या पदरच्या नोकऱाला काशीस पाठवण्याचे ठरवले. या नोकराचा जावई त्या पूर्वीच हंबीररावासोबत गेला होता. म्हणून त्याची भेट होईल या हेतूने नोकराची मुलगीही तिकडे गेली. काशीला गेल्यावर भेटायची परवानगी मिळायलाच पंधरा दिवस लागले आणि मग तिला कळले की आपल्या नवऱ्याला नवज्वराचे दुखणे येऊन त्यातच तो दगावला. तिला दुःख झाले. तीर्थाच्या जागा हिंडत हिंडत ती सहा महिन्यांनी गावी परत आली तर तिथे सगळी वाताहत झालेली. दुर्गाबाई आणि त्यांची आई अशा दोघीही वारलेल्या आणि सईबाई दुर्गाबाईचा मुलगा घेऊन कोठेतरी निघून गेलेली. तिने थोडा तपास केला, पण व्यर्थ अखेरीस पंढरपूरची वारकरीण होऊन ती गावोगाव हिंडू लागली. अशी ही कहाणी आहे. डलहौसीच्या संस्थाने खालसा करण्याच्या निर्णयामुळे संस्थानिकांचीच नव्हे, तर संबंधित निरपराध सामान्य माणसांच्या आयुष्यांचीही कशी वाताहत झाली, त्याचे दर्शन या 'भिकारणीच्या आत्मकथनात' घडते.

बाबासाहेब-सुंदरी यांच्या दुर्दैवी ताटातुटीची गोष्ट, 'भिकारणीचे आत्मकथन' यातून डलहौसीच्या संस्थाने खालसा करण्याचा धोरणाचे दुष्परिणाम व्यक्त होतातच; पण तेवढ्याने लेखकाचे समाधान होत नाही. लॉर्ड डलहौसीच्या कारकिर्दीची शाब्दिक पातळीवरील माहिती तो देतो. (पृ. ९२ ते १०६) अशा प्रकारची माहिती 'कादंबरीमध्ये असणे बरोबर नाही' असे वाटून ती माहिती गाळण्याचाही लेखकाचा विचार होता; पण काही मित्रांच्या सांगण्यावरून त्याने तो बदलला व माहिती तशीच ठेविली. (ग्रंथकर्त्यांची त्याच्या प्रिय वाचकास विनंती) ही माहिती आणि कादंबरीतील अन्य प्रतिपाद्य याचा महत्त्वाचा विशेष हा की, त्यात थेटपणे ब्रिटिश सत्तेच्या कारस्थानी, कावेबाज, वर्तनावर बोट ठेवले आहे. राष्ट्रीय भावनेचा हळूहळू प्रसार होऊ लागल्याचा हा परिणाम असावा.

या कादंबरीचा दुसरा भाग उपलब्ध नाही. पहिल्या भागाच्या प्रस्तावनेत 'उत्तरार्धात कानपूरच्या कतलीची हकिकत सांगण्याचा मनोदय लेखकाने व्यक्त केला आहे. उत्तरार्ध प्राप्त झाला असता तर अधिक बरे झाले असते. ब्रिटिशांच्या इथल्या वर्तनाकडे आणि एतद्देशीय जीवनाकडे, वातावरणाकडे ब्रिटिशांच्या नव्हे, तर एतद्देशीयांच्या नजरेतून पाहून केलेले चित्रण या दृष्टीने ही कादंबरी महत्त्वाची ठरते.

पारतंत्र्याने मनावर आलेले मळभ आणि भयग्रस्ततेचे जोखड झुगारून देऊन लिहिलेली कादंबरी म्हणजे 'गंगा गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्टिंग्जचा उजवा हात'^{३०} ही होय. कादंबरीवर लेखकाचे नाव, प्रकाशकाचे नाव अथवा मुद्रकाचे नाव याबाबतीतील कोणताच तपशील नाही. प्रक्षोभक लेखनामुळे राजकीय सूडाला सामोरे जावे लागू नये म्हणून घेतलेली, ही काळजी असावी. या कादंबरीमध्ये वॉरन हेस्टिंग्जच्या क्रूर राजकीय कारकिर्दीचे परखडपणे आणि स्पष्टपणे चित्रण केले आहे. कादंबरीचे कथानक प्राधान्याने १८ व्या शतकातील बंगालमध्ये घडते. विश्वासू एतद्देशीयांच्या मदतीने कंपनी सरकारने भरमसाठ कर गोळा करून शेतकऱ्यांचे जीवन कसे हलाखीचे करून टाकले, याचे चित्रण या कादंबरीत आहे. शेतकऱ्यांची अन्नान्न दशा, आत्महत्या, गावेच्या गावे ओसाड पडणे या सगळ्याचे भेदक वर्णन कादंबरीत आहे. पारंपरिक जमीनदारी पद्धत नष्ट करून ब्रिटिशांनी नवा जमीनदार वर्ग कसा निर्माण केला आणि त्यांच्या क्रूर कारवायांमुळे सर्वसामान्य माणसांवर किती घोर अन्याय झाला, याचे चित्रणही या कादंबरीत आहे. न्यायासाठी सुप्रसिद्ध असलेल्या ब्रिटिशांच्या न्यायव्यवस्थेचे दुटप्पी धोरण लेखकाने उघड केले आहे. तत्कालीन तुरुंगांचे या कादंबरीतील वर्णन वाचून अंगावर शहारे येतात.

वॉरन हेस्टिंग्जने गंगा-गोविंदसिंह आणि देवीसिंह यांसारख्या एतद्देशीयांच्या मदतीने बंगालमध्ये कसा हलकल्लोळ माजवला आणि समृद्ध बंगाल प्रदेश दरिद्री आणि भुकेकंगाल बनवून ईस्ट इंडिया कंपनीचे खजिने कसे पूर्ण भरले, याचे चित्रण या कादंबरीत प्रेमानंद आणि सत्यवती व क्षेत्रनाथ आणि त्यांचे कुटुंबीय यांच्या जीवनकथांद्वारे व्यक्त होते. १७८९ साली रंगपूरला झालेल्या बंडाने कादंबरीचा शेवट होतो. व्यक्तिगत पातळीवर प्रेमानंद आणि सत्यवती किंवा क्षेत्रनाथ यांनी पुष्कळ संकटांचा सामना केल्यावर त्यांच्या कुटुंबीयांची आणि त्यांची भेट होऊन सुखी जीवन जगू लागतात; परंतु राजकीय पातळीवर मात्र बंडाला अपयश येते. बंडाचे कारण शोधण्यासाठी बसलेल्या कमिशनपुढे भीतीमुळे लोक खोट्या साक्षी देतात व देवीसिंह कायद्याच्या भयंकर पाशातून दोषमुक्त होतो. बंडखोरांपैकी हरमालाला सक्त कैद होते तर पाच बंडखोरांना हद्दपारीची शिक्षा होते. कथानक पूर्ण झाल्यानंतर शेवटच्या चार वाक्यामध्ये लेखक सांगतो की, 'पुढे लॉर्ड कॉर्नवॉलिसने सर्वत्र शांतता स्थापन केली.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / ११९

ईस्ट इंडिया कंपनीने देवीसिंहाला बडतर्फ केले, गंगा-गोविंदसिंहाला कर दिल्याशिवाय फुकट जमीन खावयास मिळनासी झाली व एक रात्रही दुष्ट स्वप्नाशिवाय गेली नाही' सारांश, दुसऱ्याचे नुकसान केल्याने या जगात कोणासही सौख्य मिळत नाही.

वॉरन हेस्टिंग्जच्या आणि त्याच्या सहकाऱ्यांच्या कृष्णकृत्यांचे आणि अन्याय्य वर्तनाचे स्पष्ट चित्र या कादंबरीत उभे केले आहे. त्यांची हाव, स्त्रियांबरोबरचे गैरवर्तन, अमानुषता याचे अंगावर शहारे आणणारे चित्र कादंबरीत रेखाटले आहे. लेखकाचे, प्रकाशकाचे अथवा मुद्रकाचेही नाव न प्रकट करण्याची खबरदारी घेतली आहे. या गोष्टींवरून त्या काळातील दहशत आणि विचारस्वातंत्र्याचा अभाव स्पष्ट होतो. कादंबरी एकोणिसाव्या शतकातील असावी असा तर्क करण्यास आधार म्हणजे कादंबरीत असलेले दोन समकालीन उल्लेख होत. एका उल्लेखात लेखक लिहितो '...या घडलेल्या भयंकर जुलमांपैकी थोडीशी हकीकत लिहितानासुद्धा आमची लेखणी हातांतून गळून पडते. ह्या सर्व स्थितीची आठवण होतांच मन अगदी गोंधळून जाते. एकापुढे एक असे निरनिराळे हजारों प्रश्न पुढे उभे राहतात. पहिला प्रश्न हा की, क्रूरपणात देवीसिंह श्रेष्ठ की विधूर (ब्रह्मवर्त) येथील नानासाहेब श्रेष्ठ ? नानासाहेबांचे नाव ऐकताच लोकांमध्ये त्याचा धक्कार होतो, परंतु देवीसिंहाबद्दल कांही नाही! कारण, जेव्हा ईश्वरकृपेने देवीसिंहाचे सर्व जुलूम उजेडांत आले, तेव्हा वॉरन हेस्टिंग्स, गंगागोविंदसिंह व हेस्टिंग्सपक्षाचे इतर इंग्रज लोक त्याचे रक्षण करण्याकरिता जिवापाड मेहनत करित होते. ही ईस्ट इंडिया कंपनीची राज्यव्यवस्था व हे त्यावेळच्या सुधारलेल्या इंग्रजांचे सदाचरण!! (पृ. १३४, १३५) दुसरा उल्लेख शिक्षणासंबंधीची आहे. लेखक लिहितो, 'चालू विद्यालयांतील शिक्षणाचा प्रकारच निराळा! शौर्य व स्वातंत्र्यही विकून भय व दास्य ही सर्व विकत घेत आहेत.' (पृ. २२४) कादंबरीत ज्या प्रकारे आर्थिक शोषणाचे चित्र रेखाटले आहे; ते पाहता ही कादंबरी न्या. म.गो. रानड्यांनी दिलेल्या धननिस्साराच्या संबंधीच्या व्याख्यानांनंतर लिहिली असावी, असा तर्क करता येतो.

ब्रिटिश लेखकाने केलेले महाराष्ट्राच्या राजकीय जीवनाचे चित्रण

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला प्रतिसाद देणाऱ्या कादंबऱ्या एतद्देशीयांप्रमाणेच ब्रिटिश लेखकांनीही लिहिल्या. त्यांपैकी मि. हॉवले यांनी लिहिलेल्या 'पांडुरंग हरी' या कादंबरीचे कृष्णाजी बल्लाळ गोडबोले यांनी केलेले भाषांतर उपलब्ध आहे. मराठ्यांची सत्ता संपुष्टात आली त्यावेळचे राजकीय चित्रण या कादंबरीत आहे.

‘अनाथ पांडुरंग’^{३८} कादंबरीला मुंबईचे माजी गव्हर्नर सर वार्टल फीयर यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. हिंदुस्थानातील लोकस्थितीचे अगदी अलीकडील व खऱ्या स्वरूपाचे चित्र अशा शब्दांत प्रस्तावनाकत्याने कादंबरीचे वर्णन केले आहे. ‘रावबाजीच्या कारकिर्दीत’ शेवटी शेवटी मराठ्यांची जी स्थिती झाली होती, तिची हुबेहूब तसबीर उतरलेली मला जशी या ‘पांडुरंग हरी’ने रेखाटलेल्या काळ्या विद्रूप चित्रात दिसते. तशी दुसऱ्या कोठेही दिसत नाही.’ असे प्रस्तावनाकर्ता निभ्रांतपणे म्हणतो.

कादंबरीचा नायक पांडुरंग हा मूळचा सातान्याचा, छत्रपतींच्या वंशातला असतो. छत्रपतींना मूलबाळ नसल्याने, पांडुरंगाचा बाप शिवाजी हाच वारस ठरणार असतो. त्यांच्या चुलतभावाला - गणपतरावाला - ही गोष्ट मान्य नसते. त्यामुळे आपल्या व आपल्या मुलाच्या जिवाच्या भीतीने गाव सोडून निघून जाण्याच्या प्रयत्नात असलेल्या शिवाजीवर व त्यांच्या मुलावर तो मारेकरी घालतो पण हा प्रयत्न फसतो. मारेकऱ्याला मुलाला मारणे बरोबर वाटत नाही म्हणून मारेकरी वाटेने चाललेल्या बैलाच्या तांड्यात मुलाला टाकून देतात. शिवाजीही जीव वाचवून अरण्यात लपून राहातो. पुढे त्याचा मुलगा ज्याचे नाव यशवंत असते तो होळकरांच्या पदरी असलेल्या सरदार गोपाळराव सावंतांना सापडतो. ते त्याचे नाव ‘अनाथ पांडुरंग’ ठेवतात. त्याचा सांभाळ करतात. त्याला लिहिणे, वाचणे, हत्तीवर बसणे, शस्त्रे चालवणे इत्यादीचे शिक्षण दिले जाते. लढाईचे दिवस असल्यामुळे तरुण झाल्यावर तो लढाईत ओढला जातो. अशाच एका लढाईच्या प्रसंगी सरदार सावंत जबर जखमी होतात. मृत्युसमयी ते पांडुरंगाला जवळ बोलावून एक कडदोरा देतात व ‘लहानपणी तू मला रस्त्यात सापडलास, तेव्हा हा तुझ्या कमरेला होता. तुझ्या आईबापांचा शोध घेण्यास कदाचित उपयोगी पडेल’, असे म्हणून प्राण सोडतात. आता पांडुरंग दुसऱ्यांदा अनाथ होतो, दिशाहीन भटकू लागतो. पोटासाठी काहीतरी केले पाहिजे अशा विचारात असताना त्याची गबाजी गोसाव्याशी गाठ पडते. गबाजी गोसावी त्याला अंगाला राख फासून गोसावी बनवतो व आपला चला म्हणून बरोबर वागवू लागतो. स्वार्थी गबाजीजवळ पांडुरंग फार दिवस राहत नाही.

पुढे असेच फिरत फिरत पुण्यात आल्यावर एके रात्री एका घरातून कोणाचे तरी प्रेत टाकले जात आहे असे त्याला दिसते. तो जवळ जाऊन बघतो तर ती एक स्त्री असते व अजून तिच्यात धुगधुगी असते. तो तिला तेथून उचलून दूर घेऊन जातो व पलीकडच्या गावातील एका माणसाकडे तिची व्यवस्था करतो. ही स्त्री म्हणजे सगुणा. रूपाने अत्यंत सुंदर असल्याने बाजीराव पेशवे व त्र्यंबकजी डेंगळे तिच्यावर मोहीत झालेले असतात. राजकीय परिस्थिती अत्यंत अस्थिर, स्फोटक आणि तणावपूर्ण

असूनही या दोघांच्या मनातील स्त्री-लोभ अतिशय तीव्र असतो. तिला मिळवण्यासाठी ते अतोनात खटपटी करतात आणि पांडुरंग आपल्या बुद्धिचातुर्याच्या, समयसूचकतेच्या आणि साहसाच्या जोरावर त्यांचे प्रयत्न यशस्वी होऊ देत नाही. मधल्या काळात तो सैनिक बनून वावरतो; त्र्यंबकजीच्या पदरी असलेल्या वतनदाराकडे अव्वल कारकून म्हणून वावरतो. एवढेच नव्हे, तर पेंढारी म्हणूनही वावरतो. भली-बुरी अनेक कृत्ये करतो. याच सुमारास सगुणेची व त्याची ताटातूट होते. तिचा शोध घेण्याचा तो अतोनात प्रयत्न करतो; पण यशस्वी होत नाही. इकडे गणपतराव गबाजी गोसाव्याच्या रूपाने शिवाजीचा व त्याच्या मुलाचा शोध घेतच असतो. त्याला शिवाजीचा ठावठिकाणा समजतो, तो त्याला मारण्यासाठी अनेक कारवाया करतो. शिवाजीच्या पक्षाचे लोक शिवाजीला गुप्तपणे किल्ल्यात सुरक्षित नेऊन ठेवतात. शिवाजी इंग्रजी रेसिडेंटशी संधान ठेवून असतो. छत्रपतींच्या निधनानंतर रक्तपात होऊ नये, यासाठी इंग्रजांनी मध्यस्थी करून आपल्यातील व गणपतरावातील तंटा सोडवावा, असे त्याने रेसिडेंटला सांगितलेले असते. छत्रपतींच्या निधनाची वार्ता येताच शिवाजी प्रकट होतो पण गणपतराव सैन्यानिशी त्याच्या सैन्यावर तुटून पडतो. युद्धाची धुमश्चक्री होते. इंग्रजांची फौज येते व गणपतरावाला कैद होऊन फाशीची शिक्षा सुनावली जाते. दरम्यानच्या काळात पांडुरंगाला आपण कोण, कुठले याचे रहस्य योगायोगाने समजते. तो शिवाजीला जाऊन भेटतो. पिता-पुत्राची भेट होते. इंग्रज रेसिडेंटला 'हा आपला मुलगा आहे' अशी ओळख शिवाजी करून देतो. ते दोघेही विनंती करतात म्हणून गणपतरावाला फाशीऐवजी जन्मठेपेची शिक्षा होते. गणपतरावाच्या जबानीवरून, सत्ता मिळवण्यासाठी त्याने कोणकोणती क्रूर कृत्ये केली, यावर प्रकाश पडतो. पांडुरंगाने जिच्यासाठी जिवाचे रान केलेले असते ती सगुणा ही त्याची बालपणीची वाग्दत्त वधू असते; याचाही उलगडा होतो व त्या दोघांचा विवाह होतो. पांडुरंग भावी छत्रपती ठरतो.

पांडुरंगच्या या जीवित कथेत तीन पेंढान्यांच्या कथा, ज्युलिआनाची प्रेमकथा, हरिचंदाचा खटला, अशा अनेक कथा मिसळून कादंबरीचे कथानक तयार झाले आहे. पेशवाईच्या अखेरच्या काळातील अंदाधुंदी, लढाया, लुटालूट, त्र्यंबकजी डेंगळ्याने केलेली बडोद्याच्या वकिलाची हत्या, अशांत व अविश्वासाचे वातावरण आणि सातान्याच्या गादीच्या वारसासंबंधीचा तंटा अशा राजकीय पार्श्वभूमीवर कथानक घडत असल्याने त्याची गुंतागुंत वाढली आहे. बाजीरावे पेशवे, त्र्यंबकजी डेंगळे अशा ऐतिहासिक काळातील प्रत्यक्ष व्यक्ती कादंबरीत आहेत. त्यामुळे कादंबरीची रोचकता वाढली आहे. कथानक गुंतागुंतीचे आणि रोचक आहे, यात शंका नाही. पण कादंबरी महत्त्वाची ठरते, त्याचे कारण वेगळेच आहे.

पेशवाईच्या अखेरच्या काळातील महाराष्ट्रात एकंदर कसे वातावरण होते, याचे चित्रण कादंबरीत आहे. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना महाराष्ट्र कसा दिसत होता? खून, दरोडे, लुटालूट, लबाडी आणि स्त्रियांची आसक्ती यांचा अतिरेक असलेली जीवनशैली लेखकाने चित्रित केली आहे. इथले लोक नैतिकदृष्ट्या अधःपतित आहेत, हा इंग्रज लोकांचा साम्राज्यवादी राज्यकर्त्यांचा दृष्टिकोन यातून व्यक्त होतो. कादंबरीबद्दल न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी दिलेला अभिप्राय यथार्थ आहे. ते लिहितात, '...मूळ इंग्रजी ग्रंथातील गोष्ट पेशव्यांच्या कारकीर्दीतील पडत्या काळाबद्दल लिहिलेली आहे व ती इंग्रजाने लिहिलेली आहे, या संबंधाने आपल्या महाराष्ट्र देशातील लोकांच्या गुणावगुणांविषयी कित्येक स्थळी फार पक्षपाताने विवेचन जाहले आहे. ...हा मुख्य दोष या ग्रंथांत आहे.' (रा. ब. म. गो. रानडे यांचा अभिप्राय पृ. क्र. ८)

असे अप्रस्तुत चित्रण असले तरी काही बाबतींत मात्र तत्कालीन परिस्थितीचे दर्शन ही कादंबरी घडवते आणि परक्यांच्या नजरेस आपण कसे दिसतो, आपले काय स्थान आहे. यासंबंधी विचार करावयास भाग पाडते.

इथपर्यंत आपण एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला तत्कालीन कादंबरीकारांनी कसा प्रतिसाद दिला ते पाहिले. ते संपूर्ण शतक विविध प्रकारच्या राजकीय घडामोडींनी भरलेले होते. ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार, त्याला समाजाच्या सर्व स्तरांवरून होणारा विरोध, संस्थानिकांमधील झगडे, साम्राज्यसत्तेचे आरोहण, संस्थाने खालसा करण्याची मोहीम, ब्रिटिशांच्या बदलत्या धोरणांचे इथल्या वातावरणात उठणारे पडसाद, ब्रिटिशांना होणारा विरोध, बंडे, संघर्ष अशा प्रकारच्या कमी-अधिक तीव्र व स्फोटक राजकीय घटनांनी समाजात गोंधळ माजवलेला असूनही, कादंबरी जगतात त्याचे अगदी अल्पसे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. साम्राज्यसत्ता दृढमूल व्हावी म्हणून सत्ताधाऱ्यांनी केलेले प्रयत्न, पेढ्यांच्या आणि चोर - दरोडेखोरांचा बंदोबस्त, नागरी सुविधा, शिक्षणामुळे उंचावलेली आर्थिक पातळी, आधुनिक जीवनशैलीचा परिचय - असेही एक चित्र सभोवताली तयार झाले होते. आधुनिक शस्त्रांस्त्रांचा वापर करण्याच्या ब्रिटिशांच्या धोरणाने एक वचक निर्माण झाला होता. भयग्रस्तता आणि ब्रिटिशांच्या थोरवीमुळे आलेले दिपलेपण यामुळे मनाचे स्वातंत्र्य गमावले होते. आणि म्हणूनच बंडखोरांचा क्रूरपणा दिसत होता पण बंडामागील आर्थिक कारणे लक्षात येत नव्हती. याचा परिणाम म्हणून कादंबऱ्यांमध्ये निव्वळ घटना-प्रधानता आलेली दिसते आणि घटना-प्रसंगांच्या साखळीचा रोख साम्राज्यकर्त्यांनी पसरवलेल्या आकलनांच्या दिशेने राहातो. दास्य अथवा स्वातंत्र्याचा अभाव, आकलनाची कुवत मर्यादित करतो आणि सृजनशक्तीचे खच्चीकरण करतो.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १२३

या काळात काही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आणि लोकप्रिय झाल्या. त्यांच्याबद्दल इथेच लिहायला हवे. ईस्ट इंडिया कंपनी शिक्षण प्रसारास तयार नसे.^{३९} तथापि धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी व नंतरच्या काळात, दुय्यम दर्जाचे अधिकारी तयार करण्यासाठी ब्रिटिश सत्तेने आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण सुरू केले. इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम म्हणून नवशिक्षितांना इंग्रजी वाङ्मय इंग्रजी संस्था याबद्दल आदर वाटू लागला. आपल्या परंपरेकडे पाहण्याची नवी दृष्टी प्राप्त झाली त्यामुळे आपल्या रूढी, रीतींचे चिकित्सक मूल्यमापन करून त्या विरुद्ध तिखट प्रतिक्रिया व्यक्त होऊ लागल्या. तसेच राजकीय सुधारणांसाठी वाढती मागणी करण्यात येऊ लागली. १८८५ च्या दरम्यान 'राष्ट्रीय सभा' स्थापन झाली. या सगळ्या काळात नवशिक्षितांच्या मनात एक प्रकारची पोकळी निर्माण झाली. १८५७ च्या अपयशानंतर जुन्या वैभवाचे पुनरुज्जीवन होईल हे स्वप्न भंग पावले. संशय, गोंधळ, अस्मितेवर आघात या सगळ्यामुळे समाजमनात पोकळी निर्माण झाली. अशा वेळी ज्याला चिकटून राहावे अशा सांस्कृतिक आधाराची मानसिक आवश्यकता निर्माण झाली. त्यातूनच राजकीयदृष्ट्या उदात्त आशय असलेल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. रा. भि. गुंजीकरांची 'मोचनगड'^{४०} ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी होय. तिच्यात शिवाजी महाराजांचे चित्रण केवळ उल्लेखापुरते किंवा नाममात्र असले, तरी गड स्वतंत्र करण्याची कृती प्रतीकात्मक ठरून तिने वाचकांच्या मनातील स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेला स्पर्श करून त्यांच्या मनातील पोकळी दूर केली असणार म्हणूनच. ती कादंबरी लोकप्रिय झाली असावी; असा तर्क करता येतो.

ऐतिहासिक कादंबरी लेखनाच्या संदर्भात ना. वि. बापटांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. त्यांनी 'छत्रपती राजाराम महाराज', 'छत्रपती संभाजी महाराज' यांच्या जीवनावर आधारित अशा कादंबऱ्या लिहिल्या. १८९७ मध्ये लिहिलेली 'पानिपतची मोहीम'^{४१} ही त्यांची कादंबरी विशेष गाजली. मराठे आणि गीलचे यांच्यातील युद्धाचे चित्रण या कादंबरीत आहे. वस्तुतः पानिपतवर मराठ्यांचा पराभव झाला पण तरीही त्या युद्धात मराठ्यांच्या पराक्रमाचे आणि सामर्थ्याचेही दर्शन घडले. वाचकांच्या मनात स्वदेश प्रीती आणि इतिहासाबद्दल गौरवाची भावना जागृत व्हावी. अशीच या कादंबरीची रचना आहे. कादंबरीच्या शेवटी देवा! आमच्या भारत राष्ट्रचा लवकर उद्धार कर! हेच आमचे तुजजवळ मागणे आहे. (पृ. ६६२) अशी प्रार्थना केली आहे. या कादंबरीचा काही निवडक भाग लेखक वाचून दाखवत असे आणि ते ऐकण्यास गावोगावी गर्दी होत असे.^{४२} अशा प्रकारे तत्कालीन वाचकांची राजकीय दास्यामुळे निर्माण झालेली मानसिक गरज ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमुळे पूर्ण होत होती.

उपलब्ध ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये पानिपतच्या लढाईने लेखकांचे लक्ष आकर्षून घेतलेले दिसते. ना. वि. बापटांच्या 'पानिपतची मोहीम'ची संक्षिप्त आवृत्ती निघाली. त्या खेरीज दि. गो. वझे यांनी 'लालन बैरागीण' अथवा 'पानिपतचा घनघोर युद्धसंग्राम' (१८९५) ही कादंबरी लिहिली. शिवाजी महाराजांचा पराक्रम, प्रजाहित दक्षता आणि तत्कालीन परिस्थिती वर्णनाच्या १. 'गंगी आणि सूर्यराव किंवा गोमाजी कापसे' यांचे चरित्र (१८९०) २. 'पितृबंधमोचन' (१८९८) या कादंबऱ्यांमुळे राष्ट्रवादी भूमिकेचे प्रतीक म्हणून शिवाजी महाराजांची प्रतिमा स्वातंत्र्यपूर्वकाळात कशी तयार होत होती, हे समजण्यास मदत होते. या शिवाय देवी सत्यभामा अथवा गुजरातेत पेशवाईची अखेर (१८८७), 'जुना वाडा अथवा पहिले बाजीराव पेशवे' (१८८९), 'पेशवाईतील धामधुमीचा देखावा अथवा सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचे पराक्रम' (१८९१), 'नूरजहान' (१८९२), 'जिंजीवास अथवा छत्रपती राजाराम महाराज' (१८९३), 'दिल्लीवर हल्ला अथवा भरतखंडाच्या परवशतेस प्रारंभ' (१८९५) 'वीरमती' (१८९६), 'महाराणा राजासिंह' (१८९६), 'अविचाराचा परिणाम अथवा मुंजराजाचा शोचनीय मृत्यू' (१८९८), 'प्याद्याचा फर्जी मालोजी अथवा भोसले घराण्याचा अभ्युदय' (१८९९), 'करण वाघेला' (१८९९) या कादंबऱ्यांमधून ऐतिहासिक-राजकीय जीवनाचे दर्शन घडते. हे राजकीय जीवनदर्शन काही कादंबऱ्यांत नाममात्र, तर काही कादंबऱ्यांत सत्यान्वेषी वृत्तीने आणि त्यातील गुंतागुंतीसह केलेले आढळते. उदाहरणार्थ, 'घाशीराम कोतवाल' (१८६३) मध्ये कथानक अगदी नाममात्र असून उपदेशाकडे आणि नवनव्या विज्ञानाधारित गोष्टींकडे लक्ष वेधण्यात लेखकाला अधिक रस दिसतो, तर ना. वि. बापट आपल्या कादंबऱ्यांत वर्णन करायच्या घटनांची सत्यासत्यता कसून तपासतात आणि त्यांच्या बारकाव्यांसह तपशिलाने वर्णन करतात.

एकंदर मराठी कादंबरीच्या प्रवाहात गुणवत्तेमुळे श्रेष्ठ दर्जाचे स्थान प्राप्त करणाऱ्या हरिभाऊ आपट्यांनी एकोणिसाव्या शतकातच कादंबरी लेखनाला प्रारंभ केला. सामाजिक कादंबऱ्यांप्रमाणेच त्यांनी ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचीही निर्मिती केली. 'म्हैसूरचा वाघ' (१८९०-९१),^{४३} 'उषःकाल' (१८९५-९७),^{४४} 'केवळ 'स्वराज्यासाठी'^{४५} अशा त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या एकोणिसाव्या शतकात प्रसिद्ध झाल्या, तर 'केवळ स्वराज्यासाठी', 'रूपनगरीची राज्यकन्या', 'ब्रजाघात' 'चंद्रगुप्त', 'गड आला पण सिंह गेला', 'सूर्योदय' या कादंबऱ्या विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्रसिद्ध झाल्या. 'म्हैसूरचा वाघ' ही हरिभाऊंची पहिली कादंबरी मेडोज टेलरच्या 'टिपू सुलतान' या कादंबरीचे रूपांतर आहे. इंग्रज लेखक इथल्या इतिहासाकडे कसे बघत होते ते

कळण्यासाठीचा एक नमुना, एवढेच या कादंबरीचे महत्त्व. 'म्हैसूरचा वाघ' नंतर चार वर्षांनी लिहिलेल्या कादंबरीत मात्र तत्कालीन राजकीय परिस्थितीला हरिभाऊंसारख्या संवेदनशील मनाच्या लेखनाने दिलेला प्रतिसाद स्पष्टपणे प्रत्ययाला येतो. मराठी तरुणांतील राष्ट्रीयवृत्ती जागी व्हावी, त्यांना चेतना, स्फूर्ती मिळावी या हेतूने लोकमान्य टिळकांनी शिवाजी-स्मारक फंडाची चळवळ सुरू केली. मधे काही काळ थंडावलेली ही चळवळ १८९५ पासून पुन्हा पुनरुज्जीवित झाली. १८९५ च्या एप्रिल महिन्यापासून 'केसरी'मध्ये शिवाजी स्मारकावर लेख येण्यास सुरुवात झाली. 'मे'मध्ये याच कार्यासाठी एक मोठी संभा झाली. पुढे डिसेंबरमध्ये त्या वर्षीचे राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालीही एक जाहीरसभा टिळकांनी भरवली व अनेक सरकारी अडचणींना दूर सारून १८९६ च्या एप्रिलमध्ये रायगडावर शिवजयंती उत्सव साजरा झाला.^{४६} त्याला प्रचंड संख्येने लोक जमले. कीर्तने, शिवाजीचे पराक्रम गाणारी शाहिरी कवने व भाषणे झाली. सर्व वातावरण भारल्यासारखे झाले. अभिमान वाटण्याजोगे आपल्याकडे कोणते संचित आहे. याचा जणू लोकांना शोध लागला. ही भावना हरिभाऊंनी आपल्या 'उषःकाल'मध्ये समूर्त केली. राष्ट्रीयवृत्ती निर्माण करणे किंवा आपला गौरवपूर्ण इतिहास उभा करून अस्मिता जागृत करणे, असा एक गर्भित हेतू हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या रचनेत असल्याचे जाणवते. साहजिकच तत्कालीन समाजाची मानसिक अस्वस्थता दूर करण्याचे आणि काही प्रमाणात तरी त्याला कार्यप्रवृत्त करण्याचे काम, या कादंबऱ्यांनी केले. अगदी सुरुवातीला साम्राज्यवादी, वसाहतवादी दृष्टिकोनाकडे झुकलेला कादंबरीकरांच्या आकलनाचा कल आता राष्ट्रीय भूमिकेकडे झुकू लागला.

संदर्भ / टिपा

१. सदानंद मोरे, लोकमान्य ते महात्मा, खंड - १, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. ७
२. ग्लॅडस्टन, ब्रिटिशांची भारतातील राजनीती, एस्. गोपाल, अनु. देशपांडे, डायमंड पब्लिकेशन्स, २००६ मधून उद्धृत, पृ. १.
३. कॅनिंग, तत्रेव, पृ. २
४. बाबासाहेब आंबेडकर : त्यांचे मूळ वाक्य असे आहे - 'The curious may examine the history of the mutiny of 1857 and if he does, he will find that in part, at any rate it was really a jihad proclaimed by the Muslims against the British.'
५. वि. दा. सावरकर, १८५७ चे भारतीय स्वातंत्र्य समर, वीर सावरकर प्रकाशन, मुंबई १९०८.

६. एरिक स्टोकस, द पीझन्ट आर्मड्, द इंडियन रिबेलियन ऑफ १८५७, सी. ए. बॅली, (संपा.) ऑक्सफर्ड, १९८६.
७. विल्यम दलिम्पल : द लास्ट मुघल, द फॉल ऑफ ए डायनॅस्टी दिल्ली, १८५७, पेंविन, नवी दिल्ली, २००६, पृ. ८३.
८. एम्. एन्. रॉय : (सहकायनि), इंडिया इन ट्रान्झीशन, जे. बी. टारजेट, जेनव्हिया, १९२२.
९. मार्क्स अॅण्ड एग्लस : १८५७, द फर्स्ट इंडियन वॉर ऑफ इन्डिपेन्डन्स, सी. पी. आय. पब्लिकेशन्स २००७.
१०. द इंडियन म्युटिनी इन फिक्शन, ब्लॅक वुड्स एडिनबर्ग मॅगॅझीन, व्हॉल्यूम १६१, नं. १७६, फेब्रू., पृ. २१८ ते २३१.
११. सीताराम बाबाजी गुर्जर, 'सीता' प्रकाशक-जनार्दन महादेव गुर्जर, १८९०.
१२. वि. गो. खोबरेकर, 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढे' महाराज्य राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९४, पृ. १३.
१३. पेशवाईत विद्वान ब्राह्मणांना दक्षिणा वाटण्याची प्रथा होती. पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर या दक्षिणा निधीतून १८५१ मध्ये 'दक्षिणा प्राईझ कमिटी'ची स्थापना झाली होती.
१४. विष्णू जनार्दन पटवर्धन, '१८५७ सालच्या बंडाची धामधूम अथवा हंबीरराव आणि पुतळाबाई', 'इंदुप्रकाश छापखाना' प्रस्तावना पृ. १.
१५. पंडित जवाहरलाल नेहरू, 'भारताचा शोध', अनु. साने गुरुजी, ना. वि. करंदीकर, कॉन्टिनेन्टल, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९९७, पृ. ३६०. मधून
१६. तत्रैव
१७. के. के. चौधरी, 'झुंझार पुणे' कॉन्टिनेन्टल, पुणे, २००८, पृ. ४४.
१८. स. गं. मालशे (संपादक) 'सत्तावनच्या उठावाची समकालीन कात्रणे' मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, १९७७, पृ. २.
१९. गो. ना. माडगावकर, 'मुंबईचे वर्णन' प्रकरण ७ वे, पृ. १३३, चौथी आवृत्ती-२००२, वरदा बुक्स, पुणे.
२०. विष्णू जनार्दन पटवर्धन, उनि, पृ. ४, ५. मधून
२१. दिनकर गोविंद वझे, 'हिंद आणि ब्रिटानिया', तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १८९१.
२२. डब्ल्यू. एच. रसेलचे 'माय इंडियन म्युटिनी डायरी' या पुस्तकातील वाक्य ब्रिटिशांची भारतातील राजनीती लेखक एस. गोपाळ, (२००६) मधून उद्धृत, पृ. ९.
२३. रवींद्रनाथ टागोर, 'भारताचा शोध' उनि. (तृतीय आवृत्ती, १९९७ मधून उद्धृत, पृ. ३५५-३५६.
२४. चिंतामणराव नारायण मुजुमदार, 'शेवटचा शूर वाघेरे', खळे आणि मंडळी जगत्समाचार प्रेस, ठाणे, प्रथमावृत्ती, १८९७.
२५. लेखकाचे नाव अनुपलब्ध 'सुशील राधा सद्गुणी कृष्णराव' (पूर्वार्ध) अथवा 'दक्षिण महाराष्ट्र देशात १८५७ साली झालेल्या बंडाची दुःख परिणामी कादंबरी', इंडियन प्रेस, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १८९१.
२६. पंडित जवाहरलाल नेहरू, 'भारताचा शोध' उनि. पृ. ३५८ ते ३५९.
२७. तत्रैव पृ. ३५९

२८. हिल्डा ग्रीग, 'द इंडियन म्युटिनी इन फिक्शन', ब्लॅकवर्ड्स एडिबर्ग मॅगझिन, व्हॉल्यु - १६१, नं. ४००, फेब्रुवारी १८९७, पृ. क्र. २१८.
२९. बळवंत मनोहर पंडित, 'सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाची धामधूम', पांडुरंग जावाजी निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, प्रथमावृत्ती १८९१.
३०. के. के. चौधरी, झुंझार पुणे, उनि. पृ. ११२.
३१. तत्रैव पृ. ११४
३२. पांडुरंग बळवंत देवल, 'धर्माजीरावाचे कुटुंब अथवा बडोदे राजधानीतील साडेतीन वर्षांची कारकीर्द', जगद्धितेच्छु छापखाना, सोलापूर, प्रथमावृत्ती १८९६.
३३. गणेश रंगनाथ दंडवते, 'बडोद्याचे मराठी साहित्य व साहित्य भक्त, माहिती अनुपलब्ध', पृ. २०.
३४. गो. बा. जोशी 'माझे प्रवासाची हकीकत' (रोजनिशी) भाग २ रा. छा. छा. (बडोदा) १८९६ पृ. ५६५.
३५. तत्रैव भाग १, पृ. ५९९ ते ६०४.
३६. द्वारकानाथ नारायण रणदिवे, 'शिक्षक' (पूर्वार्ध), इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, प्रथमावृत्ती १८८३.
३७. 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्टिंग्साचा उजवा हात' माहिती अनुपलब्ध.
३८. कृ. ब. गोडबोले, अनु. 'अनाथ पांडुरंग' प्रकाशक अनुपलब्ध, प्रथमावृत्ती १८८८.
३९. पंडित जवाहरलाल नेहरू, उनि. पृ. ३५२.
४०. रा. भि. गुंजीकर, 'मोचनगड', प्रकाशक अनुपलब्ध, आवृत्ती पहिली, १८७३.
४१. ना. वि. बापट, पानिपतची मोहीम, वरदा प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९९१. पृ. ६७१.
४२. तत्रैव पृ. ६७१.
४३. हरि नारायण आपटे, 'म्हैसूरचा वाघ', उमा प्रकाशन, पुणे, नवी आवृत्ती १९८८.
४४. ह. ना. आपटे, उषःकाल, समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर, आवृत्ती २०१२.
४५. ह. ना. आपटे, 'केवळ स्वराज्यासाठी', द. वा. आंबेकर, आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, आवृत्ती चौथी, १९६४.
४६. न. र. फाटक, 'लोकमान्य', मौज प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती तिसरी २००६. पृ. १०४.

४. एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद

मागील प्रकरणात आपण एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय उलथापालथींना मराठी कादंबरीने कसा प्रतिसाद दिला, हे काही निवडक कादंबऱ्यांच्या विवेचनाधारे पाहिले. आता या प्रकरणात आपल्याला एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक संघर्षाला, मत वैचित्र्याला आणि जागृतीला मराठी कादंबरीने कसा प्रतिसाद दिला, याचा विचार करावयाचा आहे.

हिंदू धार्मिक परंपरेमध्ये धर्म आणि सामाजिक व्यवस्था यामध्ये वेगळेपण नव्हते. प्रत्येकाने धर्मपालन केले की, सामाजिक व्यवस्था सिद्ध होते आणि तिच्या आश्रयाने प्रत्येकाला आपापला अर्थ-काम साधता येतो. धर्म हे केवळ साधन नाही, ते साध्यही आहे. धर्मपालनात माणसाची सामाजिकता फलद्रूप होते.^१ अशा प्रकारचे अभिन्नत्व असल्यामुळेच, ब्रिटिशांच्या सत्ताकाळातील सामाजिक सुधारणांना धार्मिक अराजक मानून सनातन्यांनी विरोध केला. या प्रकरणामध्ये मात्र विवेचनाच्या सोयीसाठी प्राधान्याचे तत्त्व वापरून एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक जीवनाला कादंबरीने दिलेल्या प्रतिसादाचा धांडोळा घेतला आहे आणि पुढील प्रकरणात सामाजिक जीवनाला मराठी कादंबरीने दिलेल्या प्रतिसादाविषयी विवेचन केले आहे.

१८१८ मध्ये शनिवारवाड्यावर युनियन जॅक फडकला आणि स्वतंत्र राहण्याची उरलीसुरली आशा मावळून मराठ्यांचा प्रदेश ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला. इंग्रजी अंमल सुरू झाला. त्या वेळेपर्यंत या भूमीवर अनेकदा सत्तांतर झाले होते. त्या सत्तांतरांचे लहान-मोठे ठसे इथल्या जीवनशैलीवर, विचारसरणीवर तसेच कला व सांस्कृतिक क्षेत्रावरही उमटले होते. धर्माबद्दलचे संघर्षही पुरातन काळापासून या भूमीवर होत आलेले आहेत, तरीही ख्रिश्चन धर्मीयांचा इथल्या धार्मिक जीवनावरील आघात अधिक खोल आणि वेगळा झालेला आढळतो. ब्रिटिशांची साम्राज्यसत्ता सुरू झाली आणि ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे धर्मप्रसाराचे कार्य आणि मार्ग आक्रमक बनले. मराठी

प्रांतांत मिशनऱ्यांचे धर्मप्रसाराचे कार्य १४ व्या शतकापासून सुरू झाल्याचे वाङ्मयीन पुरावे निर्णायकपणे आढळतात. त्या काळी ख्रिश्चन लोक धर्मप्रसार करीत होते पण त्यात आक्रमता नव्हती. फादर स्टिफन्सने 'ख्रिस्त-पुराण'^३ (सोळावे शतक) लिहिले. मराठीतील त्या काळात मान्यता पावलेला ओवी- छंद त्यांनी वापरला आणि भारतीय सांस्कृतिक विश्वातील 'पुराण-कल्पना' पत्करून रचना केली. या सर्व कृतींमध्ये परक्या समाजातील सांस्कृतिक साच्यात आपल्याला बसवून मग धर्मप्रसार करण्याची प्रवृत्ती स्पष्ट दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकात मात्र ही वृत्ती संपूर्णपणे पालटलेली दिसते. केवळ आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याचे धोरण न राहाता, एतद्देशीय धर्मांमधील आणि धर्म, संप्रदाय, रूढी, परंपरा तसेच धार्मिक परिस्थिती यातील दोषस्थळे व उणिवा शोधून त्यांची निंदा करणे, उपहास व टवाळी करणे; तसेच आक्रमकपणे एतद्देशीयांना धर्मांतरास प्रवृत्त करणे; अशा प्रवृत्ती वाढत गेल्या. समाजजीवनाच्या या बाजूवर मोठ्या ताकदीने आघात होऊ लागले. या आघातांची प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या प्रकारे समाजात उमटली, काहींच्या बाबत ती न्यूनगंडाची, काहींच्या बाबत उथळ प्रति आक्रमणाची, तर काहींच्या बाबत व्यापक वैचारिक बैठक असलेली गंभीर अशी प्रतिक्रिया झाली. तत्कालीन कादंबरीकारांनी या समकालीन वास्तवाला दिलेला प्रतिसाद आजमावणे या प्रकरणात अभिप्रेत आहे.

१८१४ मध्ये ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या मुंबईतील वास्तव्याला सरकारची परवानगी मिळाली व त्यानंतर मिशनऱ्यांनी प्रथम शिक्षणाच्या प्रसाराला व नंतर धर्मविषयक प्रसाराला जोरात सुरुवात केली. मिशनऱ्यांच्या या आक्रमणाची प्रतिक्रिया म्हणून हिंदू धर्माबद्दल अनास्था आणि ख्रिश्चन धर्माबद्दल अनुकूल भाव, टोकाची विरोधी प्रतिक्रिया म्हणून हिंदू धर्मविचाराचे पुनरुज्जीवन, त्याचा आग्रही, अभिनिवेशी स्वीकार, त्यावरील अंधविश्वास व त्यातून निर्माण झालेली पलायनवादी भूमिका अथवा निष्क्रियता; तसेच आपल्या धर्मविचारांची चिकित्सा, खोटा लढाऊ पवित्रा असे अनेक विचारप्रवाह तयार झाले. मराठी कादंबरीतही त्याचे प्रतिसाद उमटले. त्या प्रतिसादांचे स्वरूप आपण पाहू.

१८२८ साली लॉर्ड विल्यम बेंटिंग गव्हर्नर जनरल म्हणून कारभार करू लागल्यावर सुधारणेचे (१८२९) पर्व सुरू झाले. डलहौसीने सतीची चाल बंद केली आणि पुढे विधवा विवाहास मान्यता देणारा कायदा (१८५६) आला. सामाजिक सुधारणांचा हा रेटा, नव्याने शिक्षित झालेली तरुण पिढी आणि टपाल, तार, रेल्वे अशा दळणवळणांच्या साधनांची उपलब्ध झालेली सुविधा यामुळे सुशिक्षितांत विचारमंथन सुरू झाले.

सामाजिक आणि धार्मिक स्वरूपाच्या या आघातांचा समाजातील सर्वच व्यक्तींवर कमी-जास्त प्रमाणात परिणाम झाला. १८५८ च्या जाहीरनाम्याने जरी स्थानिक लोकांच्या चालीरीती, धर्म, परंपरा यात ढवळाढवळ न करण्याचे आश्वासन दिले असले; तरी हातमागाचा धंदा बसला, शेतीवरील बोजा वाढला. दुष्काळ, रोगराई यांसारख्या आपत्तीमुळे आर्थिक घडी विस्कटून जाऊन नव्याने उपलब्ध होणाऱ्या नोकऱ्यांकडे लोकांचे लक्ष वेधून गेले. नोकरी हवी म्हणजे शिक्षण हवे, म्हणून शिक्षण दिले, घेतले जाऊ लागले आणि समाज आपोआपच या बदलांच्या चक्रात सापडला. अर्थोत्पादनाची साधने बदलली, वितरणाची व्यवस्था बदलली. यामुळे सगळी आर्थिक घडी विस्कटून गेली. त्यामुळेही समाजाची धारणा बदलत गेली. धर्मश्रद्धा आणि धर्मविचाराच्या बाबतीतही मोठे बदल घडून आले.

काही कादंबऱ्यांच्या आधारे आपण या बदलांच्या कादंबरी वाङ्मयात उमटलेल्या प्रतिक्रिया पाहू :

मराठी कादंबरीच्या प्रारंभीच्या पाऊलखुणा तत्कालीन अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून लिहिलेल्या शालेय पुस्तकांमध्ये आढळतात, हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. अशा क्रमिक पुस्तकांमध्ये १८३८ मध्ये छापलेल्या 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' आणि 'जागती ज्योत किंवा शेतपोतरीतभात याविषयी वाद' यांचा समावेश होतो. 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत'^३ च्या स्वरूपाबद्दल मागील प्रकरणात विस्ताराने विवेचन केले आहे. म्हणून पुनरुक्ती टाळू. 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत'प्रमाणेच 'जागती जोत'^४ मध्येसुद्धा विलायती उसाची लागवड, साखर तयार करण्याची रीत, बटाट्याची लागवड, मेंढ्या पाळणे इत्यादी गोष्टींबद्दल माहिती देणारे आणि ख्रिश्चन धर्माचा गौरव करणारे कथानक आहे.

शिक्षणक्रमाचा भाग म्हणून या पुस्तकाची रचना झाली आहे. उपयुक्त माहिती रोचकपणे पोहोचवण्यासाठी प्रभाकराची कथा तयार करून, प्रभाकर आणि लक्ष्मण पाटील व त्यांची मुले यांच्यातील संवादांचा वापर केला आहे.

ख्रिश्चन धर्माचा थेट प्रसार करणारी 'यमुना पर्यटन'^५ (१८५७) ही मराठीतील एतद्देशीयांनी लिहिलेली पहिली स्वतंत्र कादंबरी मानली जाते. तिचे रूप 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकारापेक्षा प्रचार पुस्तकाला अधिक जवळचे आहे, हे आपण यापूर्वी पाहिले आहे. तिचे लेखक रेव्हंड बाबा पद्मनजी हे मोठे व्युत्पन्न गृहस्थ होते. कासार जातीत जन्मलेले हे गृहस्थ सुरुवातीपासूनच आस्तिक बुद्धीचे होते. भोवतालच्या परिस्थितीकडे त्यांचे बारीक लक्ष असे. संत वाङ्मय त्यांनी वाचले होते. परंतु हिंदू धर्मातील उपदेश आणि वास्तव जीवन अथवा धर्मजिज्ञासा यांचा मेळ त्यांना घालता येईना. मिशनऱ्यांच्या उपदेशात, बायबलमध्ये त्यांना तो सापडला आणि ख्रिश्चन धर्माबद्दल त्यांचे अनुकूल

मत झाले. त्यांनी परमहंस मंडळीत प्रवेश केला. त्यातून बाहेर पडल्यावर मित्रांच्या साहाय्याने 'सत्यशोधक' नावाची लहानशी सभा स्थापली आणि पुढे ख्रिश्चन धर्माचा जाहीर स्वीकार केला?'^६ या पद्मनर्जींच्या आत्मचरित्रातील घटनांवरून ते खंबीर, विचारी आणि कृतिशील प्रवृत्तीचे गृहस्थ होते, हे सहज ध्यानात येते. हीच कृतिप्रणवता 'यमुना पर्यटन'मध्येही दिसते.

'यमुना पर्यटन अथवा हिंदू विधवांच्या स्थितीचे निरूपण' या शीर्षक पृष्ठाच्या अगदी तळाशी 'विधवेला जाचू नका' ख्रि. शा., 'विधवेची दाद लावा' ख्रि. शा. अशी दोन वचने आहेत. ज्या सर्वांवरून हिंदू विधवांच्या स्थितीबद्दल लिहिण्याची लेखकाची प्रेरणा स्पष्ट दिसते. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत त्याचा स्पष्ट उल्लेख लेखकाने केला आहे.^७ इंग्रजी शिक्षणामुळे विचारप्रवृत्ती वाढून एतद्देशीय लोक आपल्या रूढी, परंपरांकडे चिकित्सकपणे पाहू लागले व त्यातील कित्येकांची सुधारणावादी प्रतिक्रिया झाली.

'यमुना पर्यटन' ही एक अशीच भाषिक प्रतिक्रिया आहे. या कादंबरीचा नायक विनायक व नायिका यमुना, दोघेही सुशिक्षित आहेत. दोघेही ख्रिश्चन धर्ममतास अनुकूल आहेत. त्यांच्या शेजारच्या एका कुटुंबातील एक मुलगी नवरा मेल्यावर पुढील आयुष्याबद्दल भय वाटून विहिरीत जीव देते. त्यानंतर यमुनेच्या प्रकृतीत सुधारणा व्हावी म्हणून ते जेव्हा स्थळपालट करण्यासाठी प्रवास करतात, तेव्हा त्यांना अनेक विधवांची दयनीय अवस्था पाहावयास मिळते. परत येत असताना वाटेत अपघात होतो. त्यात विनायकाचा मृत्यू होतो. मृत्यूसमयी तो बाप्तिस्मा घेतो. पुढे यमुनाही घरातून बाहेर पडते व ख्रिश्चन धर्म स्वीकारून पुनर्विवाह करते, असे ढोबळमानाने या कादंबरीचे कथानक सांगता येईल.

यात हिंदू विधवांच्या छळाचे प्रत्ययकारी वर्णन करून, अखेरीस नायिका विधवा झाल्यावर ती 'वपन' करून न घेता, अथवा छळ करून न घेता घराबाहेर पडते व पुनर्विवाह करते, असे चित्रित करून पुनर्विवाहाचे स्पष्ट समर्थन केले आहे. 'यमुना पर्यटन'चे स्वरूप असे कृतिप्रवण आहे. कादंबरीत अनेक ठिकाणी शास्त्र-चर्चा आहे. एका प्रकरणात विधवा विवाहाच्या सशास्त्रतेसंबंधी चर्चा आहे. (पृ. ९८, ९९, १००) त्याद्वारा अनेक हिंदू धर्मग्रंथही विधवांच्या पुनर्विवाहास अनुकूल असल्याचे दाखवून सांगतच स्थिती केवळ 'शास्त्रात रूढिर्बलियसी' या न्यायाने आली आहे; असे दाखवले आहे. शास्त्रप्रामाण्य देऊनही लोक रूढीला चिकटून राहातात, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

सुधारणेच्या पुरस्काराबरोबरच ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसाराची प्रेरणाही 'यमुना पर्यटन'मध्ये स्पष्ट दिसते. धर्मप्रसाराच्या अभिनिवेशी भूमिकेमुळे ठीकठिकाणी येशूचे माहात्म्य वर्णिले आहे. या भूमिकेमुळे प्रसंगांमधील तसेच संवादांमधील स्वाभाविकता लोपून गेली आहे. उदाहरणादाखल विनायक आसन्नमरण असताना घडलेला त्याचा यमुनेबरोबरचा संवाद पाहू :

यमुना - 'तर हे माझ्या प्राणप्रिया, आपण मला इहलोकी सोडून गेला तरी परलोकी आपली माझी भेट होईल. असा मला भरंवसा देऊन तुम्ही जावे, अशी देवापाशी माझी प्रार्थना आहे.'

विनायक - मी आपल्या तारणासाठी काय करू? माझ्या पापांची क्षमा कशी होईल? मेल्यावर माझे काय होईल?

यमुना - तुम्ही आपले मन असे व्यग्र होऊ देऊ नका. ...प्रभू येशू तुम्हांसाठी खांबी मरण पावला हे आठवा. तो मोठ्या कृपेने तुम्हांस हाक मारून म्हणतो की, 'जो कोणी मजकडे येतो त्याला मी कधी टाकणार नाही' ...पहा, यावरून आपले तारण किती जवळ आहे. आणि ते देवाने सिद्ध केले म्हणून ते किती सोपे आहे? आपण केवळ विश्वास मात्र ठेवावा. म्हणजे देव आपल्या सर्व पापांची क्षमा करील.

विनायक - यातच मला परमेश्वराचे परमज्ञान व अगाध चातुर्य दिसून येते. दुसरे सर्व उपाय मला व्यर्थ दिसतात.

यमुना - ईश्वरी तारणोपायाचे उत्कृष्टपण व सौंदर्य उघड करून दाखविणे हे देवाच्या पवित्र आत्म्याचे काम होय. तो आपली ज्ञानकिरणे तुमच्या अंतःकरणात पाडून तुमच्या संशयरूप अंधाराचा विनाश करे. (८२, ८३)

वरील संवाद परस्परांवर प्रीती असलेल्या पती-पत्नींमधील आहे आणि तोही पती मरणोन्मुख अवस्थेत असतानाच आहे, हे कोणाला खरे तरी वाटेल काय? अशा प्रकारे अस्वाभाविकतेचा दोष पत्करूनही लेखकाने धर्मप्रसाराचे उद्दिष्ट साधले आहे.

ख्रिश्चन धर्माचे चांगुलपण उद्गून दिसावे म्हणून हिंदू धर्मग्रंथातील अन्याय्य रूढींची भलावण उद्धृत केलेली दिसते. जसे की, पृ. ९१ वर मोरभटजी विधवा यमुनेस गुरुचरित्रातील अध्याय वाचून दाखवितात असा प्रसंग कल्पून त्यातील विधवांच्या आचारासंबंधीचा भाग (केशवपन करावे, नाही तर पती नरकास जातो इत्यादी) उद्धृत केला आहे.

सुधारणावादी प्रतिक्रिया आणि ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार अशा प्रेरणा असल्यामुळे 'यमुना पर्यटन'चे रूप वैशिष्ट्यपूर्ण झाले आहे. वास्तवतेचे चित्रण आणि अस्वाभाविकता यांचा चमत्कारिक असा मेळ कादंबरीत आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे लेखकाच्या

मते सुधारणावादी विचार आणि ख्रिश्चन धर्म या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी नव्हेत, त्या एकरूपच आहेत, असा एकांगी, अशास्त्रीय विचार सत्य म्हणून स्वीकारून रचना केल्यामुळे तिला असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. व्यक्तीची सुधारणावादी प्रतिक्रिया ही बाहेरून लादलेल्या कोणत्याही गोष्टीने शक्य होत नाही. ती अंतःप्रेरणा असते, बाह्य जगतातील अनुभव तिला साह्यभूत मात्र होऊ शकतो, असा विचार केंद्रस्थानी ठेवला गेला असता, तर कादंबरीत अस्वाभाविकता आली नसती तथापि मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराच्या कार्याला व्यक्ती म्हणून बाबा पद्मनजींची अंतःकरणापासून अनुकूल प्रतिक्रिया असल्यामुळे कादंबरीत ती उमटली यात काय नवल? मात्र धर्म बदलला तरी बाबा पद्मनजींचे स्वदेश प्रेम नष्ट झाले नव्हते. १७ ऑगस्ट १८५४ रोजीच्या एका पत्रात ते लिहितात, 'आता माझ्या स्वदेशी लोकांनी असे समजू नये की, मी आपला धर्म पालटला म्हणून त्याजवरील प्रीती पालटली, मी इंग्रज झालो नाही किंवा माझ्या मनातून स्वदेशी अभिमान गेला नाही. माझ्या हातून होईल तितके मी आपल्या लोकांचे कल्याण करण्यास झटेन.' अशी स्वजनाबद्दलची कळकळ असल्यामुळेच 'यमुना पर्यटन' सारखी वास्तवदर्शी कादंबरी निर्माण झाली. मात्र ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार या कळीच्या शब्दाने दुःखाची दाहकता संपेल, असे मधाचे बोट वाचकाच्या जिभेला लावले गेले; आणि कादंबरी व उपदेशपर ग्रंथ यांच्यात सीमारेषाही राहिली नाही.

सार्वजनिक सभेची भूमिका अभिव्यक्त करणारी 'गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचे फळ'

इंग्रजी शिक्षणामुळे आणि इंग्रजी साहित्याच्या तसेच वैचारिक वाङ्मयाच्या वाचनामुळे एतदेशीय सुशिक्षितांना आपल्या धर्माकडे व धार्मिक परंपरांकडे चिकित्सकपणे पाहता येऊ लागले. त्यातील उणिवा, दोष दूर करणे आवश्यक आहे, असे त्यांना वाटू लागले. धार्मिक बाबतीत नवी जाणीव निर्माण झाली. ही जाणीव अण्णाजी गोपाळ मुजुमदार यांच्या 'गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचे फळ' (१८८९)^१ या कादंबरीत प्रकट झालेली दिसते. कादंबरीतील विश्वनाथपंतांनी आपल्या मुलाला शिक्षणासाठी मुंबईस ठेवले असते. इष्टमित्र, नातेवाईक, इतर लोक आणि खुद्द पत्नीने आग्रह धरला, तरी तो न जुमानता ते आपल्या मुलाचे, गोविंदरावाचे लग्न करण्याचा निर्णय पुढे पुढे ढकलतात. लग्न झाले तर त्याचे शिक्षण थांबेल, अशी त्यांना भीती वाटत असते. पदवीधर झाल्यावरदेखील, त्याने पुस्तकी शिक्षण घेतलेले असले तरी जगाचे ज्ञान अजून त्याला नाही, हे जाणून ते त्याला प्रवासाला घेऊन जातात. निवृत्तीनंतर विश्वनाथपंतांनी सार्वजनिक सभेच्या कामात लक्ष घातलेले असते. त्या कामातही ते

गोविंदरावाला सहभागी करून घेतात. त्या निमित्ताने अनेक सुबुद्ध, विचारी लोकांशी झालेल्या चर्चांमधून, विचारविनिमयांतून गोविंदरावांचे अनौपचारिकरीत्या शिक्षण होत राहाते व त्यांच्या रूपाने एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व तयार होते.

तत्कालीन समाजस्थितीचे दर्शन कादंबरीत घडते. त्याचबरोबर धार्मिक-सामाजिक क्षेत्रातील मूल्यांमध्ये कसे बदल होत होते, याचेही भान कादंबरी देते. उदाहरणार्थ, नाशिकच्या सिंहस्थपर्वणी निमित्त विश्वनाथपंत सहकुटुंब यात्रेला जातात; असा प्रसंग कल्पून तत्कालीन धार्मिक जगताचे चित्रण केले आहे. ते वाचण्यासारखे आहे. ...गोसावी, बैरागी, संन्याशी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी धर्मशाळा, देवळे व मैदाने या ठिकाणी उतरल्या होत्या. त्यात लोकांचे अनेक तऱ्हेचे वेष होते. कोणी नुसते भस्मचर्चित कौपीन धारण करून कृष्णाजिनावर अधिष्ठित झाले होते. कोणी जटांचा मुकुट केला होता. कोणी नुस्त्या पाठीवर सोडल्या होत्या. कित्येक व्याघ्रांबरावर बसून जप करीत होते. कोणी कोणी जटेत, गळ्यात, हातात व कानात रूद्राक्षांच्या माळा धारण केल्या होत्या. जवळ चिमटी, चिलीम, कुबडी, झोळी, भिक्षापत्रे वगैरे जिन्नस पडले होते. रात्रंदिवस धुम्या पेटलेल्याच होत्या. कित्येकांबरोबर त्यांच्या बैरागिणी असत. त्यांच्या देहास एक शुभ वस्त्र मात्र लपेटलेले असे... या बैराग्यात कोणी वल्कले परिधान केलेली होती. ... जेथे गोसावी उतरले होते, तेथे बैरागी नव्हते; व जेथे बैरागी होते, तेथे गोसावी नव्हते. कित्येक गोसावी एकेकटेच होते. कित्येक मेळ्यांत होते. त्याजबरोबर त्यांचे महाराजही होते. या गोसाव्यांत अनेक सांप्रदायांचे लोक होते. कित्येक रामानुज, कित्येक हनुमानसांप्रदायी, कित्येक शैव, वैष्णव वगैरे पंथांचे होते व त्यातही त्यांचे अनेक पोटभेद होते. जे ते आपआपल्या सांप्रदायाप्रमाणे निरनिराळे मकाण पाहून उतरले होते. नाही तर त्यांच्यात हाणामान्या उडत असत. तेथून पुढे गेले तो संन्याशांचा मेळा दृष्टीस पडला. त्यातही अनेक मतांचे लोक होते. नंतर नानकपंथाचे लोक दृष्टीस पडले; नंतर गोरखनाथी व कबीरपंथी असे नानातऱ्हेचे तीर्थवासी, यात्रेकरू, अतिथी, अभ्यागत, यति, जोगी वगैरे दृष्टीस पडले. (पृ. ५३, ५४)

या लोकांच्या निमित्ताने जी चर्चा चालते, त्यात रामराव माहिती सांगतो की, यांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या खेडेगावी गेल्या म्हणजे गरीब रयतेवर, धर्माच्या नावाने, त्यांचा मोठा जुलूम होतो. हे दांडगे लडू भारती लोक गावात पुंडाई माजवून गावकऱ्यांपासून शिधा घेतात. कित्येक ठिकाणी या लोकांनी दरोडे घातले आहेत. कित्येकांच्या आपसात मारामान्या होऊन खून पडले. (पृ. ५९)

या वेळी चाललेल्या चर्चेतून असे निष्पन्न होते की, या प्रकारच्या लोकांसाठी आपले राजेरजवाडे, शेट सावकार उदार हाताने पैसा खर्च करतात हे गैर आहे. अन्नछत्रे आणि कोरान्नभिक्षा ही देशाची उर्जित चिन्हे नव्हेत; तर ती आळसाची आश्रयस्थाने आहेत. आंधळे, पांगळे, थोटे, रोगी म्हातारे यांना कोणी मदत करीत नाही, आणि संन्याशी - बैराग्यांना तूप - पोळ्यांची व लाडवांची जेवणे घालतात, हे गैर आहे. जरूर पडल्यास कायदा करून या भिक्षा मागण्याच्या धंद्याचे निर्मूलन केले पाहिजे. (पृ. ६४)

दान करणे किंवा भिक्षा वृत्तीने राहून परमार्थ साधना करणे या गोष्टींना आमच्या धार्मिक परंपरेने श्रेष्ठ मानले. एकोणिसाव्या शतकातील सुशिक्षित लोक या मूल्यांकडे चिकित्सकपणे पाहू लागले होते आणि त्यांची श्रेष्ठता प्रश्नचिन्हांकित करू लागले होते, याचे दर्शन या कादंबरीतील चर्चेत घडते.

ज्योतिषाचे वेड हास्यास्पद ठरवणारी 'श्यामभट्ट'...

दान, भिक्षा घांलणे किंवा मागणे या गोष्टीला असे आपल्या परंपरेत गौरवाचे स्थान होते. त्याचप्रमाणे ज्योतिष सांगणेही गौरवास्पद मानले जाई. ज्योतिषाला 'शास्त्र' म्हणून मान्यता होती. फलज्योतिष ही तर अत्यंत लोकप्रिय गोष्ट होती. त्याच्याबद्दलच्या लोकांमध्ये असलेल्या श्रद्धेचा फायदा घेऊन पुष्कळ लबाड-लोक सर्वसामान्यांना फसवत असत. ही समाजातील अनिष्ट गोष्ट धर्माचा बुरखा आणि आधार घेऊन केली जाई. फलज्योतिषाच्या या वेडाची फजिती करण्याच्या हेतूने चिंतामण मोरेश्वर आपटे यांनी 'श्यामभट्ट'^{१०} (एका नामांकित जोशी) आणि त्याचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत ही कादंबरी लिहिली. स्पेनमधील जगप्रसिद्ध लेखक सरव्हेंटिस याच्या 'डॉन क्विझोट' या कादंबरीच्या आधारे ही लिहिली आहे. 'डॉन क्विझोट' मध्ये त्या काळात युरोपात पसरलेल्या शिलेदारीच्या वेडाची हास्यास्पदता चित्रित केली आहे. नकली शिलेदारांच्या उसन्या प्रणयचेष्टा आणि नाटकी पराक्रम यांचे विडंबन या कादंबरीत आहे. चिं. मो. आपटे यांनी आपल्या समाजातील फलज्योतिषाच्या वेडाचे विडंबन या कादंबरीत केले आहे. 'डॉन क्विझोट' मध्ये डॉन क्विझोट आणि त्याचा नोकर सांकोपांझा यांच्या प्रवासाचे चित्र आहे, तर या कादंबरीत श्यामभट्ट आणि त्यांचा शिष्य बटो यांच्या प्रवासाचे चित्र आहे. या प्रवासात घडणाऱ्या घटनांचे विनोदात्मक चित्रण म्हणजे कादंबरीचे कथानक होय ते खालीलप्रमाणे आहे :

श्यामभट्ट हा चिंचवड गावाचा ज्योतिषी असतो व त्याचा शिष्य बटो हा कोथरूड या गावातील असतो. श्यामभट्ट आणि बटो लोकांना ज्योतिष सांगण्याच्या निमित्ताने चिंचवडमधील घरातून मुहूर्तावर बाहेर पडतात. वाटेत नदी ओलांडताना

गडबडीत बटो शामभट्टांच्या थोबाडीत मारतो पण तो मार ग्रहांचाच होता, असा शामभट्टाचा समज होतो. त्यानंतर दोघे एका गावानजीक येतात. शामभट्ट बटोला गावात पाठवतो व आपण तिथेच एका झाडाजवळ थांबतो, तिथे आसपास मक्याच्या पिकाची राखण करण्यासाठी भंघा व मंगळ्या हे दोन गडी असतात, ते दोन ग्रह आहेत असे शामभट्टाला वाटते व तो मंगळ्याच्या अंगावर विंचू टाकतो. तो विंचू मंगळ्याला चावतो. म्हणून चिडून भंघा शामभट्टाला झाडाला उलटे टांगतो.

दरम्यान बटो त्याच्या व्यावहारिक सल्ल्यामुळे लोकांवर प्रभाव पाडतो आणि शामभट्टाला भेटायला लोकांना घेऊन येतो. लोकांसमोर शामभट्टाची ती स्थिती पाहून बटो काहीतरी बतावणी करून वेळ मारून नेतो. बटोच्या बतावणीमुळे शामभट्टाची प्रतिष्ठा आणखीनच वाढते. त्यानंतर शामभट्टाला गावात वाजतगाजत आणले जाते. गावात त्याचा मुक्काम चिदकंभटाच्या घरी असतो. पुढे शामभट्ट आजारी पडतो व चिदकंभटाच्या औषधामुळे त्याला बरे वाटू लागते.

त्यानंतर गावकरी कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ आयोजित करतात. ग्रहांच्या बाबतीत असणाऱ्या गैरसमजामुळे शामभट्ट त्या खेळातील चित्रे काठीने झोडोपतो त्यामुळे त्यांचे हात-पाय तुटून ती विद्रूप होतात. त्यामुळे खेळ करणाऱ्या मनुष्याचे नुकसान होते. अखेर बटो मध्यस्थी करतो व त्या खेळ दाखवणाऱ्या व्यक्तीला लोकांकडून मदत मिळवून देतो.

‘डॉन क्विझोट’ कादंबरीत तो पवनचकक्यांना शत्रू मानून त्यांच्यावर हल्ला करतो, तर इथे शामभट्ट कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळातील चित्रांवर हल्ला करतो. ज्योतिषाचे वेड त्या काळी कोणत्या पातळीपर्यंत पोहोचले होते, हे या घटनेतून व्यक्त होते. ज्योतिषाच्या वेडात भरलेला मूर्खपणा, त्यातील अंधश्रद्धा आणि अज्ञान लेखकाने हास्योत्पादक रीतीने चित्रित केले आहे.

दुसऱ्या भागामध्ये कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ झाल्यानंतर शामभट्ट दुसऱ्या गावाला जायला निघतो, ही बातमी गावकऱ्यांना कळल्यानंतर गावकऱ्यांकडून त्याचे पूजन होते. त्या नंतर बटोच्या कमी उंचीच्या घोड्यावर बसून शामभट्ट व शामभट्टाच्या घोड्यावर बसून बटो पुरंदर या गावी जायला निघतात. वाटेत शामभट्ट पेंगत असताना घोडा पुढे निघून जातो. नंतर त्याला हे कळल्यावर हा ग्रहांचा प्रभाव आहे, असे तो समजतो. पुढे ते दोघे पुरंदर या गावी येतात. तेथे शामभट्टाला विचित्र अवतारात बघून व त्याचे बोलणे ऐकून मुले त्याला त्रास देऊ लागतात. पण बटोच्या प्रसंगावधानतेमुळे शामभट्ट या त्रासातून वाचतो. पुढे ते दोघे नरसिंहभटाच्या घरी उतरतात. शामभट्ट पुरंदरातील लोकांवर आपला प्रभाव पाडतो. किल्लेदार निळकंठरावाचा मुलगा संकाजीला भूलथापा देऊन त्यांच्याकडून भरघोस दान घेतो. शामभट्टाचा हा प्रभाव बघून नरसिंहभटाची

बायको गोपिकाबाई आपल्या दारिद्र्याच्या निवारणाचा उपाय त्याला विचारते; तेव्हा शामभट्ट विशिष्ट मुहूर्तावर धान्याचे मोती होतील असे सांगून गोपिकाबाईकडून अनेक दागिने घेतो. बिचाऱ्या गोपिकाबाई या सगळ्या वस्तूंच्या खरेदीसाठी आपले उरले-सुरले दागिने विकतात. पुढे शामभट्ट व बटोच्या भांडणात शामभट्ट बटोला थोबाडीत मारतो. नरसिंहभटाच्या समजावण्यामुळे शामभट्ट शांत होतो. दुसऱ्या दिवशी एक सरोदी तिथे येतो. इथे दुसरा भाग संपतो.

तिसऱ्या भागात मागील घटना पुढे सरकते. त्यातील सरोदी म्हणजे मागच्या भागातील कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ करणारा मनुष्य असतो. तो शामभट्टाला ओळखतो व त्याला फसवून त्याच्याकडून एक रुपया मिळवतो. त्यानंतर गोविंदपंत नावाचे गृहस्थ आपल्या मुलाची पत्रिका तयार करण्यासाठी शामभट्टाकडे येतात. पण शामभट्ट त्यांना त्यांचा मुलगा अपशकुनी असल्यामुळे त्याचा त्याग करायला सांगतात. हे मुलाच्या आईला म्हणजे यमुनाबाईंना समजते. त्यावेळी त्या चिडतात आणि शामभट्टाची पोथी फाडतात. या प्रसंगामुळे शामभट्ट बिथरतो आणि 'सहा महिन्यांनंतर तुम्ही मुलाला घरी आणू शकता' असा उपाय सांगतो. पुढे गोपिकाबाई विशिष्ट मुहूर्तावर धान्याचे मोती होण्याची वाट बघू लागतात पण त्यांना अपयश येते. त्यामुळे त्या निराश होतात व शामभट्टाला दोष देऊ लागतात. दरम्यान बटोच्या युक्तीमुळे एक-दोन मोती त्यांना मिळतात व त्यांचे समाधान होते.

इकडे शिवाजी महाराजांना शामभट्टाविषयी समजते. त्यावेळी ते शामभट्टाला बोलावून घेऊन त्याला खडसावतात व त्याला देवडीवर बसवून ठेवतात. पण बटोच्या विनंतीमुळे आणि त्याच्याकडून शामभट्टाची खरी हकीकत ऐकल्यानंतर शामभट्टाला रामदास स्वामींचा उपदेश घेण्यासाठी पाठवतात. रामदास स्वामी शामभट्टाला ज्योतिष सांगण्याचे सोडून देण्याचा उपदेश करतात आणि त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी जमिनीची व्यवस्था करतात. शामभट्ट आणि बटो आपापल्या गावी येतात. दरम्यान शामभट्टाच्या ज्योतिषविषयक सल्ल्यामुळे त्याच्या गावातील लोकांचे खूप नुकसान झालेले असते म्हणून ते चिडतात व शामभट्टाला जाब विचारतात. शामभट्ट रामदास स्वामींच्या उपदेशानुसार एक वर्ष ज्योतिष न सांगण्याचे ठरवतो. त्यामुळे लोक निराश होतात. अखेरीस निवेदक लिहितो, 'पुढे शिवकाळानंतर महाराष्ट्रात पेशवाई आली व शामभट्टाची ही गोष्ट विसरून ज्योतिषांनी पुन्हा आपला धंदा सुरू केला.'

ज्योतिषशास्त्राच्या मागे लागून अनेक कुटुंबाचे कसे नुकसान झाले त्याचे चित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. अनेक ठिकाणी फजिती पावून शामभट्ट आपला शिष्य बटो याच्याबरोबर प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांना भेटतो. महाराज त्याला रामदास स्वामींकडे

पाठवतात आणि रामदासस्वामी त्याला ज्योतिषाचा नाद सोडून देण्यास सांगतात. कलियुगात मुहूर्त, शकुन व मंत्र हे खोटे ठरतील असा शास्त्राधारही शामभद्राला तेथे मिळतो आणि तो ज्योतिष पाहण्याचे काम सोडून देतो. एकोणिसाव्या शतकामध्ये जे धार्मिक वातावरण होते. त्यात कर्मकांडांबरोबरच अंधश्रद्धेवरही मोठी भिस्त होती. आपल्या आयुष्याची उभारणी दैवाधीन आहे या कल्पनेने समाज भारला गेला होता. ते थोटांड आहे हे ज्या नवशिक्षितांना कळून चुकले असे लोक त्याविरुद्ध आपली प्रतिक्रिया नोंदवू लागले. चिं. मो. आपटे यांनी कादंबरीद्वारे ही प्रतिक्रिया अभिव्यक्त केली.

“पुस्तकाचा हेतू मुख्यत्वे थड्डा करण्याचा असून ती थड्डा ग्राम्य शब्दांनी न करता पात्रांच्या तोंडून सहजगत्या निघालेल्या उद्गारांनी व एकंदर गोष्टीच्या संविधानकाने स्पष्ट झाली असल्यामुळे वाचकांच्या मनास बोध व आनंद दोन्हीही होण्याचा संभव आहे. फलज्योतिषाचा ताळा पुष्कळास पटत नसून श्रद्धा कमी होत नाही, त्यामुळे अशा अस्पष्ट थड्डेच्याद्वारे त्याचे अन्यथा स्वरूप दाखविणे जरूर होते. ...नक्षत्रे, ग्रह व राशी याच्या ठिकाणी कार्यकर्तृत्व कल्पिता येणार नाही. हे कार्यकर्तृत्व परमेश्वराकडे आहे व त्याने काही अंशाने मनुष्याच्या स्वाधीन ही गोष्ट ठेविली आहे. हाच मनुष्य जन्माचा मुख्य अधिकार सर्व धर्मांनी मानिला आहे. ते सर्व धर्मविचार एकीकडे ठेवून, परमेश्वराची सत्ताही कमी करून, युक्ती व अनुभव यांचा आधार नसता, हे जे मिथ्या व वेड्या श्रद्धेचे पाखंड देशात पसरले आहे ते ज्या दिवशी दूर होईल तो सुदिन आहे. तसा सुदिन काही अंशानी तरी लवकर आणण्याचे श्रेय आपटे यांस प्राप्त झाल्यास त्यांच्या श्रमाचे साफल्य येईल.”^{१९} असा या कादंबरीवर यथार्थ अभिप्राय न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी दिला आहे.

रूढ नीतितत्त्वांचा उपदेश करणारी ‘मुक्तामाला’

इंग्रजी शिक्षण घेतल्यामुळे नवशिक्षित लोक पारंपरिक विचारापेक्षा वेगळा विचार करू लागले होते, सुधारणेचे वारे वाहू लागले होते. ‘परमहंस’सभा हे त्यांचे एक दृश्य रूप होते; या लोकांना आपल्या समाजातील दुष्ट रूढी दिसू लागल्या होत्या. त्या दूर व्हाव्या असेही वाटू लागले होते, परंतु वास्तवाला सामोरे जाण्याचे धाडस नव्हते. या मानसिकतेतून समाजाचे भ्रम, परंपरेने चालत आलेले संकेत अथवा नीतितत्त्वे अभिव्यक्त करणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. ‘मुक्तामाला’ हे त्याचे उत्तम उदाहरण होय. मुक्तामालेचा प्रेरक हेतू सुरुवातीसच लेखक सांगतो. पुढे सहाव्या भागाच्या सुरुवातीच्या श्लोकात हाच हेतू पुन्हा सांगितला आहे. पहिल्या भागात लेखक लिहितो ‘ईश्वरी नियमास अनुसरून जे लोक नीतीने वागतात, त्यास कितीही

संकटे प्राप्त झाली तरी, ती सर्व दूर होऊन, त्यास शेवटी सुखच होते, ही गोष्ट स्पष्टपणे ध्यानात येण्याकरिता एक इतिहास लिहितो, त्यावरून लोकांची वरील सिद्धांताविषयी खात्री होऊन ते आपली वाईट वर्तणूक असल्यास ती नीट करण्याविषयी झटू लागतील.’^{१२} हळबे परमहंस सभेचे आस्थेवाईक होते. याचा अर्थ असा की, हिंदू आचार, विचारवादी वैगुण्ये त्यांना जाणवली होती. परंतु त्यानंतर जी कृतिप्रधानता यायला हवी ती हळब्यांमध्ये आलेली दिसून येत नाही; उलटपक्षी ईश्वरावर सर्व भरवसा टाकणारी निष्क्रिय वृत्ती निर्माण झाल्याचे कादंबरीत प्रत्ययाला येते.

ईश्वरी नियमाप्रमाणे वागल्यावर येणाऱ्या सर्व संकटातून ईश्वर सुटका करतो, असे भ्रामक पण दुबळ्या मनाला आकर्षक वाटणारे सूत्र केंद्रस्थानी कल्पिल्यामुळे कादंबरीची उभारणी वर्तमान जीवनात करता येणे शक्य नव्हते. त्यामुळे ‘प्राचीन काळी जयपूर नामक नगरीत भद्रसेन राजा राज्य करित होता.’ (पृ. २) असे पुराणकालीन जीवन कल्पिणे भाग पडले. कादंबरीत केंद्रवर्ती म्हणून स्वीकारलेल्या सूत्राचे दोन भाग पडतात. एक म्हणजे नीतिमान लोकांवर पुष्कळ (कितीही) संकटे येतात व दुसरा म्हणजे त्यातून ईश्वर सुटका करतो व त्यास सुख होते. याचा पहिला भाग हे वास्तव आहे आणि हे प्रखर वास्तव न पेलल्याने दुसरा भ्रामक विचार त्याला जोडला आहे.

पहिला भाग ‘वास्तव’ असल्याने त्यांचे चित्रण करताना, (१) निरपराध लोकांवर संकटे कोसळतात, (२) संपत्ती प्राप्त होत असताना मध्येच अडथळ्यासारखे कोणी उभे राहिले, तर त्यामुळे द्वेषाची व सूडाची भावना निर्माण होते, (३) सुंदर स्त्रीच्या लोभापायी तिचा केलेला अनुनय तिने लाथाडला, तर अहंकार डिवचला जाऊन क्रूरतेची भावना निर्माण होते, असे तीन वास्तवाचे धागे एकत्रित करून, संकटासाठीची तीन संभवनीय कारणे एकत्र कल्पून भरपूर संकटे निरपराध नायिकेवर कोसळावी, अशी योजना लेखकाने केली आहे. तसे करताना पुराणकालीन वास्तवाच्या आपल्या कल्पनेशी ते सुसंगत ठेवल्याने, खटकत नाही.

केंद्रवर्ती सूत्राचा दुसरा भाग मात्र ‘भ्रामक दिलासा’ या स्वरूपाचा असल्याने त्याचे चित्रण करताना, कोसळलेली सर्व संकटे, ईश्वरी नियमास अनुसरून दूर होतात, अशी श्रद्धा बाळगल्यामुळे मानवी प्रयत्नाऐवजी दैवयोगाला प्राधान्य देऊन योगायोगाने ही संकटे दूर झाल्याचे चित्रित केले आहे. ‘मुक्तामाले’ला गुहेतून बाहेर पडण्याचे दार आपसूक सापडणे, बाहेर पडल्यावर विश्वासू सेवक गुलालसिंग भेटणे, मुक्तामालेचा मुलगा गुलालसिंगाच्या बहिणीस सापडणे, तिला ज्या निर्जन बेटावर भद्राक्षाने ठेवलेले असते त्या बेटावर अचानक वादळात सापडून नाव बुडाल्यामुळे सोमदत्ताने येणे, तेथून पळून जाण्यासाठी त्यांना दुसऱ्या कोणीतरी ठेवलेली नाव आयतीच मिळणे, सर्वांची

एकाच ठिकाणी भेट होणे, त्याचवेळी राज्यात बंड होऊन अन्यायी राजाचा तसेच शुक्लाक्षाचा पराभव होणे, असे अनेक प्रसंग निव्वळ देवयोगाने घडतात आणि मग सर्वांना सुख प्राप्त होते.

संकटांचा वर्षाव आणि त्यातून दैवयोगाने झालेली सुटका असे स्वरूप कथानकाला प्राप्त होण्यामागे लेखकाचा प्रेरक हेतू कारणीभूत आहे, हे स्पष्टच आहे. लेखकाला वर्तमान वास्तव जीवनास सामोरे जायचे नाही, तर त्याच्या दबावापासून सुटका करून घ्यायची आहे, 'कोणे एके काळी...' अशा धर्तीची ही कहाणी आहे. अशा धाटणीच्या कहाण्या सर्वसामान्यपणे समाजमान्य असा नीतिबोध सांगण्याचे काम करतात. त्यासाठी योगायोगाच्या साहाय्याने प्रसंग जोडून तयार केलेल्या कथानकाचा आधार घेऊन तो नीतिबोध, निष्कर्षित करतात. त्याला एक प्रकारचे रंजनमूल्य असते. 'मुक्तामाले'^{१३} ला असे कहाणीचे स्वरूप का प्राप्त झाले असावे, याचा विचार केला, तर असे दिसून येईल की, कादंबरीचा काळ हा १८५७ च्या बंडांतराचा काळ आहे. बंड अपयशी झाले होते, पारतंत्र्याची जाणीव झाली होती, पण सुटकेचा मात्र मार्ग दिसत नव्हता. पराक्रमावरचा विश्वास उडालेली, पराभूत वृत्ती निर्माण झाली होती, म्हणूनच दैववादावर भरवसा ठेवला जात होता. म्हणून 'मुक्तामाले'मध्ये दैववादाचा म्हणजेच कर्तव्यशून्यतेचा मार्ग स्वीकारला गेला आहे. जसे की, मुक्तामालेचा नवरा धनशंकर मेला असे समजल्यावर मुक्तामालेचे केशवपन केले पाहिजे, असे ठरते. तिच्यावर जीव असलेले तिचे वडीलच तसे ठरवतात आणि कोणीही त्याला विरोध करित नाही. परंतु केशवपनाची प्रत्यक्ष घटना होण्याअगोदर काही काळ योगायोगाने धनशंकर भेटतो आणि केशवपनाचे संकट टळते. अनिष्ट सामाजिक रीतींविरुद्ध संघर्ष केल्यामुळे नव्हे; केवळ दैवयोगाने नायिकेची त्यातून सुटका होते!

समाजाचे भ्रम, परंपरेने चालत आलेले संकेत अथवा नीतितत्त्वे जोपासणाऱ्या कहाण्या लोकप्रिय होतात आणि त्यांच्या परंपराही बनतात. मुक्तामालाही लोकप्रिय झाली. पहिल्या तीन वर्षांत तिच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या. आतापर्यंत तिच्या नऊ आवृत्त्या निघाल्या आहेत. (कदाचित आणखी एखादे पुनर्मुद्रण झाले असण्याची शक्यता आहे.) आणि मुक्तामालेने मराठी कादंबरी वाङ्मयात आपली परंपराही निर्माण केली आहे. आपण भलेपणाने वागावे (हा भलेपणा परंपरा ज्याला भले मानतो तो) म्हणजे ईश्वर आपल्याला सुखी ठेवतो अशी भाबडी श्रद्धा असलेल्या अथवा वास्तवाला सामोरे जाताना अशा प्रकारच्या श्रद्धेच्या खुंटाळ्याला ज्याने बुद्ध्याच स्वतःला अडकवून घेतले आहे, अशा मराठी वाचकाला मुक्तामाला आणि तिच्या परंपरेतील कादंबऱ्या आवडाव्या, यात नवल नाही.

एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १४१

वस्तुतः ल. मो. हळबे हे सुधारणावादी प्रवृत्तीचे होते. ते 'परमहंस सभे'चे सदस्य होते. 'परमहंस सभे'मध्ये त्या काळातील सुशिक्षित लोक एकत्र येऊन गुप्तपणे चर्चा करीत असत. ख्रिस्त धर्म त्यांना पसंत नव्हता. आपल्या धर्मातील काही रूढी, परंपरांमुळे समाजाला नुकसान पोहोचते आहे व माणुसकीलाही काळिमा लागतो आहे. हे लक्षात आल्यावर या लोकांनी १८४० च्या सुमारास एक गुप्त मंडळी स्थापन केली. प्रतिमापूजन आणि जातिभेद याला या मंडळीचा विरोध होता. सभेच्या प्रारंभी व शेवटी देवाची प्रार्थना असे; आणि जातिभेद, धर्मभेद मोडल्याची साक्ष म्हणून सर्वासमक्ष पावरोटी खावी लागे. ख्रिश्चन धर्मप्रसाराला ज्या विचारी सुशिक्षितांनी अशा प्रकारचा बौद्धिकदृष्ट्या कणखर प्रतिसाद दिला; अशापैकी एक ग्रहस्थ म्हणजे ल. मो. हळबे होत. पुढे आपापल्या जातीकडून आपल्याला त्रास होईल अशा विचाराने घाबरून परमहंस मंडळी विसर्जित करण्यात आली. हळबे यांची मानसिकता अशा प्रकारची असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीद्वारा त्यांनी वर निर्देशित केल्याप्रमाणे प्रतिसाद दिला. आपला धर्म टिकवण्याची भावना आणि धैर्याचा अभाव ही दोन्ही तत्कालीन सुशिक्षितांमध्ये आढळणारी वृत्ती-वैशिष्ट्ये 'मुक्तामाले'मध्ये प्रतिबिंबित झालेली दिसतात.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या हल्ल्याला तोंड देण्याची प्रेरणा 'मोचनगड'च्या मागेही दिसून येते. रा. भि. गुंजीकरांनी ही भूमिका जाणीवपूर्वक स्वीकारलेली होती. 'दंभहारक' (ऑक्टोबर १८७१) मासिक सुरू करण्यामागे त्यांचा हेतू हाच होता. आपले राष्ट्र, आपली भाषा व संस्कृती याबद्दलचा अभिमान उत्पन्न करणे व त्यावर घाला घालणाऱ्यांविरुद्ध आक्रोश करणे हा 'दंभहारक'चा उद्देश होता. ही प्रेरणा 'मोचनगड'मध्ये स्पष्ट होते.

'मोचनगड'^{१३} (१८७१) ही पहिली ऐतिहासिक कादंबरी मानली जाते. अन्यायाने तुरुंगात घातला गेलेला गणपतराव तुरुंगातून पळून जातो, परंतु पुन्हा पत्नीसह शत्रूच्या कचाट्यात सापडतो. त्या दोघांवर वारंवार अनेक प्रकारची संकटे येतात, त्यातून योगायोगाने त्यांची सुटका होते. अखेरीस जेव्हा गणपतरावास कडेलोटाची शिक्षा होते, त्याचवेळी शिवाजी महाराज गडावर हल्ला करून गड सर करतात. गणपतराव वाचतो. पुढे सर्व आनंदीआनंद होतो, असे या कादंबरीचे कथानक आहे.

कादंबरीच्या शेवटी लेखक म्हणतो, '...प्रिय वाचकहो, आमची गोष्ट संपली, नवीन ठाणेदार (गणपतराव : कंसातील शब्द माझा) आणि त्यांची स्त्री गंगूबाई यांनी पुढे आनंदाने आणि सुखाने दिवस घालविले, त्यांच्या आप्तवर्गांनाही अपरिमित आनंद झाला. ...याप्रमाणे दुष्टांचा परिणाम दुःखकारक व सदगुणी मनुष्याचा आनंदकारक झाल्यामुळे सर्व लोकांनी परमेश्वराची स्तुती केली. या प्रमाणेच सर्व लोकांचे आणि १४२ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

मुख्यत्वे करून आमच्या प्रिय वाचकांचे मन निरंतर सदगुणाकडे असावे आणि त्यांनी निरंतर आनंदात आणि सुखात राहून परमेश्वराची स्तुती गावी, अशी आमची इच्छा आहे. ती तोच परमेश्वर पूर्ण करो.' (पृ. १३३)

लेखकाच्या या निवेदनावरून ही कादंबरी मुक्तामालेप्रमाणे 'साठा उत्तराची कहाणी पाचा उत्तरी सुफल संपूर्ण करणाऱ्या' कहाणीच्या धर्तीवर आहे, हे सहजच ध्यानात येते. असे असले तरी, 'मुक्तामाला' चे स्वरूप आणि मोचनगडचे स्वरूप यात भेद आहे.

'मुक्तामाले'मध्ये पुराणकालीन वास्तव स्वीकारले आहे, त्यामुळे स्थळ, काळ या संबंधी अळीमिळी आहे. दैवयोगांवर व ईश्वरी नेमानेमावर भर देऊन कृतिशीलता टाळली आहे.^{१४} 'मोचनगड' मध्ये (केवळ दैवयोगावर भिस्त न ठेवता) नीतीने वागणाऱ्याला सुख मिळते या तत्त्वाची शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याच्या उद्योगाशी सांगड घातली आहे. 'बादशहाचे पुरेसे लक्ष आणि नियंत्रण नसल्यामुळे गडकरी, किल्लेदार आळसात आणि विलासात दंग झाले, बेजबाबदार बनले, अन्यायाने वागू लागले. त्यांच्या कारभारात आलेल्या ढिलाईचा फायदा घेऊन शिवाजी महाराजांनी अचानक हल्ले करून कित्येक गड सर केले आणि तिथली नीट व्यवस्था लावून, रयतेवरील अन्याय दूर केला.' असे ऐतिहासिक वास्तव स्वीकारल्यामुळे स्थळ, काळ यांच्या संबंधात निश्चितता आली आहे. मुंबईच्या वाड्मय सेवा मंडळा पुढे अ. का. प्रियोळकर यांनी २९-८-४३ रोजी केलेल्या भाषणामध्ये^{१५} कादंबरीतील अंतर्गत पुराव्यावरून 'मोचनगड' चे नेमके भौगोलिक स्थान आणि त्या काळाचे स्पष्टीकरण केले आहे. अशा स्थळ, काळ विशिष्टतेबरोबरच संपूर्णतया कृतिप्रधानता नसली तरी काही एक कृती नायकाकडून घडते. उदाहरणार्थ, कादंबरीची सुरुवात नायकाच्या कृतीने होते. तो तुरुंगाच्या भिंतीला खिंडार पाडून दरीच्या दिशेने खाली उतरतो व पळून जातो. त्यातून तो दैवयोगाने वाचतो. पुढेही अनेक संकटांतून अलगदपणे वाचतो. काही एक निर्णय घेतलाच पाहिजे असा पेच नायकिसमोर पडतो. जसे की, श्यामजी रांगडेच्या तावडीत गंगाबाई सापडते, तेव्हा तो तिला म्हणतो, "तू मला अनुकूल झाली तर तुझ्या नवऱ्याची सुटका करतो." या प्रसंगी श्यामजी रांगडेला अनुकूल होऊन शीलभ्रष्ट व्हायचे (तत्कालीन समजुतीप्रमाणे) की, नवऱ्याचे प्राण रक्षावयाचे असा पेच गंगाबाईपुढे पडतो. ती अब्रू शाबीत ठेवण्याचा निर्णय घेते. तिने निर्णय कथानक नीट पुढे चालू रहावे अशा रीतीनेच घेतला आहे. आता आपली अब्रू वाचवू, पुढे नवऱ्याला कसे वाचवावयाचे ते बघता येईल, असा ती विचार करते,

कारण नवरा पुढे दैवयोगाने वाचणारच असतो. गंगाची सुटका होते, ती तिच्या कृतीतून नव्हे, तर झटापटीत पिस्तूल उडाल्याने! अशा प्रकारे पेच निर्माण झाल्याचा आभास निर्माण करून त्यातून सोडवणूकही केली आहे. कृतिविन्मुखतेची अशी काळजी घेतली आहे. (पृ. ९२) याच प्रसंगी श्यामजी व गंगा यांच्यात झालेला संवाद पाहा - तो म्हणाला, “पण ऐकून घे, नवऱ्याला तोंड दाखविण्याला तुला लज्जा कशासाठी? इथे तिसरे कोण आहे? आणि तुझी बेअब्रू कशाने होणार?”

“मला नाही ठाऊक”, असे ती म्हणाली.

“तसे नाही. ते तू सांगितले पाहिजे?”

“तुम्ही कां बरें माझा व्यर्थ छळ करिता? आपले दुष्ट उद्योग जरी कोणाला समजले नाहीत, तथापि तो सर्वसाक्षी भगवान, सर्व व्यापक, आणि सर्वशास्ता त्यापुढे तुम्ही कोणती गोष्ट लपवाल? आणखी असेही घटकाभर म्हटले की त्यानेही अशा दुष्ट कृत्यांना कंटाळून क्षणभर डोळे झाकले, तरी काय झाले? जे वाईट ते वाईट आणि चांगले ते चांगले, आपले मन तरी अशा गोष्टीचा धिःक्कार करील की नाही?”

तो म्हणाला, ‘असे जर तू ब्रह्मज्ञान सांगतेस, तर पाहा, इंद्रियांची कृत्ये इंद्रियांनी केली. त्यांत तुझा माझा काय दोष?’ ती म्हणाली, ‘अहो बाबा, मी काही अध्यात्म शिकले नाही. तथापि स्वार्थापुरते मात्र वेदांती होऊन भलभलती नित्यकर्म करावी, आणि बाकीच्या गोष्टींवर पाणी ओतावे, याला अध्यात्म म्हणत नसतात. इतके मला ठाऊक आहे. जवपर्यंत सुख, दुःख, मी तू, आप-पर हे विचार तुमच्या मनातून गेले नाहीत, तवपर्यंत व्यवहारांमध्ये असले वेदांत व्यर्थ आहेत. या करितां व्यर्थ हा विषयापाशामध्ये पडून, दुसऱ्यालाही नरकामध्ये बुडवू नका. याशिवाय आणखी काय सांगू?’ (पृ. ९१)

अशा प्रकारचा संवाद ज्या प्रसंगी योजला आहे, त्याचा विचार करता आणि ज्या व्यक्तींमध्ये तो घडतो त्याचा विचार करता, हा संवाद अस्वाभाविक आहे. ऐतिहासिक काळाच्या दृष्टीनेही तो योग्य नाही. परंतु ज्या काळात ही कादंबरी निर्माण झाली, त्या काळातील समाजातील विचारधारेचे काही एका प्रमाणातील दर्शन या संवादातून घडते.

सती प्रथा ही एकोणिसाव्या शतकातील व त्यापूर्वीच्या काळातील धार्मिक जीवनाचा भाग मानली जात होती. १७८६ मध्ये पुणे दरबारात इंग्रजांचा वकील म्हणून आलेला सर चार्ल्स मॅलेट प्रारंभी ज्या जागेवर तंबू ठोकून राहत होता, ती सती जाणाऱ्या स्त्रियांसाठी राखीव दहनभूमी होती. २६ मार्च १७८६ रोजी त्याच्या तंबू

शेजारी घडलेल्या एका सती गमनाच्या प्रसंगाचे वर्णन त्याने गव्हर्नर जनरलच्या एका पत्रात केले आहे. पुण्याच्या त्याच्या वास्तव्याच्या काळात ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर जातीतील सती-गमनाच्या अनेक घटना त्याला पाहावयास मिळाल्या होत्या, असे तो म्हणतो.^{१६} मॅलेटला जो प्रकार पाहायला लागला त्याचे त्याला दुःख झाले, त्या सतीच्या प्रकाराबद्दल 'मोचनगड' कादंबरीत कोणत्या प्रकारचा दृष्टिकोन प्रकट होतो; हे पाहण्यासारखे आहे.

गणपतराव किंवा गणोबाला कडेलोटाची शिक्षा फर्मावली जाते. तेवढ्यात काही कैदी तुरुंग सोडून पळून जातात. गणोबाचा कोठेच ठावठिकाणा लागत नाहीत आणि दरीत काही जळती प्रेते सापडतात. या पाठोपाठ घडलेल्या घटनांमुळे गणोबा मृत्यू पावला असावा असे सर्वांना वाटते. त्याच्या मृत्यूच्या वार्तेमुळे गंगूबाई सहगमनास सिद्ध होते. शामराव रांगडेची बायकोही सहगमनास सिद्ध होते. पुढे दोन्ही प्रेते व त्यांच्या मागून या स्त्रिया चालू लागतात. शिवाजी महाराजही सर्व सरंजामानिशी बरोबर चालू लागतात. अगदी शेवटच्या क्षणी संन्या भिन्न पाठीवर गणोबाला घेऊन येतो. झालेली चूक सगळ्यांच्या लक्षात येते. शिवाजी महाराज खात्री करून घेतात. गंगूबाईचे सती जाणे रद्द होते. त्याच स्थळी त्या नवराबायकोस एकत्र बसवून महाराज आहेर करतात. रांगड्याची बायको मात्र सती जाते. (पृ. १२९).

या प्रसंगात लेखकाने शिवाजी महाराजांची सती प्रथेला संमती होती, असा प्रसंग चित्रित करून सतीप्रथेचा गौरव केला आहे. श्यामजी रांगड्यासारख्या अधम प्रवृत्तीच्या व्यक्तीच्या पत्नीचे सहगमन दाखवल्यामुळे; पती कितीही दुष्ट, क्रूर असला आणि अपराधाची शिक्षा म्हणून त्याला मृत्यू आला तरी; त्याच्या निरपराध पत्नीने सती जाणे धर्माप्रमाणे योग्य आहे, असा अभिप्राय प्रकट झाला आहे. स्त्रियांच्या सहगमनाकडे 'एक स्वाभाविक बाब' म्हणून बघण्याची रीत इथे स्पष्ट होते.

सती प्रथेचा गौरव करणारी 'सती राणकदेवी'^{१७}

'सती राणकदेवी' ही कादंबरी ऐतिहासिकतेचा आभास निर्माण करणारी आहे. जुनागड संस्थानचे महाराज धैर्यसिंग यांची एकुलती एक मुलगी राणकदेवी हिच्या आयुष्यात घडणाऱ्या घडामोडींचे चित्रण प्रस्तुत कादंबरीत केले आहे. राणकदेवीची सावत्र आई भुवनसुंदरी व भुवनसुंदरीचा हेर बिरबललाही राणकदेवीचा विवाह पट्टण येथील सिद्धराजाशी व्हावा, असे वाटत असते. कारण भुवनसुंदरीला दत्तक पुत्राच्या निमित्ताने जुनागडची सत्ता आपल्या हाती असावी असे वाटते, तर बिरबलला सिद्धराजाकडून जहागीर मिळणार असते. याच कामासाठी सिद्धराजाने त्याला जुनागडला

पाठवलेले असते. आपला हेतू पूर्ण होत नाही असे पाहून भुवनसुंदरीला हाताशी धरून बिरबल एक बेत आखतो व त्यानुसार राणकदेवीची दासी गुलाबी, वैद्य आणि काळ्या यांच्या मदतीने राणकदेवीला सिद्धराजापर्यंत पोहोचवतो.

दरम्यान राणकदेवीचा मावसभाऊ मदनसिंह त्याची प्रेयसी व राणकदेवीची जिवलग मैत्रीण इंदुमतीच्या साहाय्याने या गुन्ह्याचा छडा लावतो. भुवनसुंदरीला हे कळल्यावर ती आत्महत्या करते. गुलाबी, वैद्य, काळ्या व बिरबल यांना मदनसिंह अटक करतो. इकडे राणकदेवी ज्या दिवशी पट्टणास आणली जाते त्याच दिवशी सिद्धराज माळव्यावर स्वारी करण्याकरिता निघून जातो. पुढे राणकदेवी खेंगार राजाला पत्र लिहून झालेली घटना सांगते व मदतीची अपेक्षा करते. त्यानंतर खेंगार राजा राणकदेवीची सुटका करतो आणि खेंगार राजा व राणकदेवी यांचा विवाह होतो. पुढे राणकदेवीच्या सांगण्यावरून तिला कैदेत टाकण्यामध्ये सहभागी असणाऱ्या सर्वांची सुटका होते.

दरम्यान सिद्धराजाला सर्व हकीकत कळते म्हणून तो चिडून खेंगार राजाबरोबर लढाई करण्यास सुरुवात करतो. खेंगार राजालाही सिद्धराजाकडून आपले वडील मोहनसिंग यांच्या अपमानाचा बदला घ्यायचा असतो, तसे त्याने आपल्या पित्याला वचन दिलेले असते. सिद्धराज व खेंगार यांची लढाई बारा वर्षे चालते पण अखेर बिरबल आपला भाऊ जुनागडचा किल्लेदार धीरवाल याला फितवतो व त्यामुळे सिद्धराजाला शहरात प्रवेश मिळतो. खेंगार राजाला व त्याच्या थोरल्या मुलाला सिद्धराज ठार मारतो पण ऐनवेळी मदनसिंह तेथे येतो व सिद्धराजाचा पराभव करतो. तसेच बिरबलाला फाशी देतो.

अखेर राणकदेवी सती जाते. राणकदेवीचा धाकटा मुलगा मोठा होईपर्यंत मदनसिंह राज्य सांभाळतो व त्यानंतर ते राज्य त्या मुलाच्या हवाली करून आपल्या मुलाला प्रधानाच्या जागेवर नेमून इंदुमतीसह हरी हरी करण्यासाठी गिरनार पर्वतावर जातो. अशा प्रकारे १८२७ साली सतीबंदीचा कायदा होऊनही प्रस्तुत कादंबरीत लेखकाने सती प्रथेचा गौरव करणारे लेखन केले आहे. ते विवेकाला पटणारे नाही.

‘सती प्रथा’ ही सरंजामशाही व्यवस्थेची व विचार पद्धतीची निर्मिती आहे. ‘निष्ठा’ हे मूल्य तिच्या मुळाशी आहे. व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून असलेल्या स्वतंत्र अस्तित्वाऐवजी मालकाबद्दलची निष्ठा अधिक महत्त्वाची व उदात्त ठरवणारी ही विचारपद्धती आहे. कुटुंबरचनेमध्ये पती व पत्नी यांच्यातील सत्तासंबंध अनुक्रमे वरिष्ठ व कनिष्ठ असे असल्यामुळे पत्नीने पतीबद्दल निष्ठा बाळगणे आवश्यक ठरते व

त्याच्यासाठी प्राणांचे बलिदान देण्याच्या कृतीला स्वाभाविकपणेच उदात्ततेचे मूल्य प्राप्त होते.

ख्रिश्चन धर्माचा आक्रमक प्रचार सुरू झाल्यावर त्याच्या ज्या अनेकविध प्रतिक्रिया झाल्या त्यातील एक प्रतिक्रिया ही आपल्या जुन्या प्रथांचे व मूल्यांचे, आचारधर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याची, त्या सगळ्याचा गौरवपूर्ण स्वीकार करण्याची होती. शिवाय हौतात्म्याला एका उदात्ततेची झालर असतेच. जित लोकांना आपली अस्मिता, आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठीही अशा भावनिक पातळीवरील गौरवाची, श्रेष्ठतेची किंवा श्रेष्ठतेच्या आभासाची आवश्यकता असते. त्यामुळे 'सती' जाणाऱ्या स्त्रीबद्दल गौरव वाटू शकतो. हौतात्म्य लादलेले असेल तर मात्र त्याची गणना 'हृत्ये'त करावी लागते. 'सती राणकदेवी' कादंबरीत ती स्वेच्छेने सती गेल्याचे वर्णिले आहे. सरंजामशाही मूल्यव्यवस्था टिकवून ठेवण्याची धडपड असेच तिचे वर्णन करावे लागेल.

एकोणिसाव्या शतकात आणि त्या पूर्वीच्या काळात, सरंजामशाही व्यवस्थेतील विषम सत्तासंबंधांना धार्मिक व्यवस्थेत कसे चपखलपणे घुसवले होते, त्यातून धार्मिक दुरभिमान कसा वाढिला लागला होता, हे यातून स्पष्ट होते.

ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा कौटुंबिक जीवनावरील परिणाम चित्रित करणारी कादंबरी 'वाईकर भटजी'^{१८} (१८९८)

ऑलिव्हर गोल्डस्मिथच्या 'व्हिकार ऑफ वेकफील्ड' या कादंबरीचे हे स्वैर रूपांतर आहे. एकोणिसाव्या शतकात वाईत भिक्षुकी करणारे त्रिंबक भटजी आपला जीवन-वृत्तांत कथन करित आहेत अशी कल्पना करून, या कादंबरीची रचना केली आहे. वाईमध्ये आपल्या बायको-मुलांसह त्रिंबक भटजी संसार करत असतात. त्यांना दोन मुले व दोन मुली होत्या. पैकी एकीचं नुकतंच लग्न झालेलं होतं. असे कुटुंब आणि भिक्षुकीच्या व्यवसायातील अत्यंत तुटपुंजी मिळकत यामुळे त्रिंबक भटजी त्रस्त असतात. या ओढग्रस्तीच्या परिस्थितीतून सुटण्याचा मार्ग त्यांना पुण्याहून आलेले त्यांचे मित्र मोरभट सांगतात. त्यानुसार गोविंदाला शाळेत घालावे म्हणजे पुढे त्याला नोकरी मिळेल व कुटुंबाचे दारिद्र्य दूर होईल, हा विचार त्यांना पटतो व ते सर्व कुटुंबासह पुण्याला जाऊन राहातात. गोविंदा शाळेत जाऊ लागतो. परंतु शहरात आल्यामुळे खर्चही वाढत जातो आणि पैशाची विवंचना काही संपत नाही. पुढे गोविंदाला शिष्यवृत्ती मिळते आणि शिक्षण संपल्यानंतर नोकरीही मिळते.

आता कुटुंबाला आर्थिक स्थिरता येते, पण घरातील कुरबुरी वाढू लागतात. गोविंदाचे व त्याच्या बायकोचे वागणे त्रिंबक भटजी व त्यांच्या बायकोला खटकू लागते. सदरा न काढता जेवायला बसणे, बायकांबद्दल बोलणे, जुन्या माणसांना मूर्ख म्हणणे, गोविंदाच्या बायकोने सासूला न विचारता कचेरीत जाणे यांसारख्या गोष्टी त्रिंबक भटाला व त्याच्या बायकोला आवडत नाहीत. आपली किंमत राहिलेली नाही, या विचाराने ते वाईस परत जाण्याचे ठरवतात, तेवढ्यात जावई वाख्याने गेल्याचे वृत्त येते.

संपत्तीच्या आशेने त्रिंबक भटजी आपल्या मुलीला-बगडीला- बिजवराला द्यायला तयार होतील, अशा अटकळीने मोरोबांनी त्यांना धनवान बिजवराला जावई करून घेण्याविषयी गळ घातलेली असते. पण भटजी त्याला बळी पडत नाहीत. ते आपल्या मुलीच्या सुखाचा विचार करतात. पुढे योगायोगाने रामजीपंत सरंजामे या श्रीमंताच्या मुलाशी ते बगडीचा विवाह करतात.

आणखी काही दिवस राहून 'आता मुलांचे सर्व व्यवस्थित चालू आहे, आपण ईश्वर चिंतनात काळ कंठावा', या विचाराने ते वाईस परत जातात. काही दिवसांनंतर अचानक एक पत्र येते, त्यात धाकटा मुलगा गोपाळ बाटल्याचे वृत्त असते. त्रिंबक भटजी, त्यांची बायको, व्याही असे सर्वजण पुण्यास जातात. गोपाळला भेटतात. चिडतात, रागावतात, रडतात, भेकतात, विनवण्या करतात पण गोपाळवर परिणाम होत नाही. तो बाप्तिस्मा घेतो या धक्क्याने त्रिंबक भटजींची प्रकृती खालावते. मनानेही ते विरक्त होतात. इतक्यात बगडीला मुलगा झाल्याचे वृत्त येते म्हणून ते पत्नीसह नाशिकला जातात. 'आपण पिकले पान झालो, आपला भरवसा उरला नाही' असे वाटून मुलाला चार उपदेशांच्या गोष्टी सांगतात आणि आता पुढील सर्व भाग मुलगा कथन करील असे म्हणून आपला जीवन-वृत्तांत संपवतात, असे या कादंबरीचे कथानक आहे.

ब्रिटिशांच्या धोरणांचा परिणाम, इंग्रजी शिक्षण आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा धर्मप्रसार यांचा एकोणिसाव्या शतकातील सामान्य मनुष्याच्या जीवनावर कोणता आणि किती खोल परिणाम झाला होता, त्याचे दर्शन या कादंबरीत प्रत्ययकारी रीतीने घडते. नव्याने शिक्षण घेतलेल्या मुलांची बदललेली जीवनरीत आणि त्यामुळे पडलेले दोन पिढ्यांतील अंतर, आपल्या मुलाने परका धर्म स्वीकारला हे पाहून धर्माच्या बाबतीत परम श्रद्धाळू व निष्ठावान असलेल्या लोकांचा झालेला संताप व त्यांच्या भावीविश्वाला बसलेला धक्का याचे उत्कृष्ट चित्रण कादंबरीत आहे. मनुष्य स्वभावाचे बारकाईने केलेले चित्रण हे या कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य. व्यक्तीच्या मनातील भाव-भावनांचे चित्रण व व्यक्ती - व्यक्तीतील परस्परसंबंधाचे प्रभावी चित्रण करण्याची

विलक्षण हातोटी कादंबरीत दिसून येते. भाषा साधी, प्रवाही व घरगुती स्वरूपाची आहे. या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे ही जणू एक स्वतंत्र कादंबरी आहे, असा प्रत्यय वाचकाला येतो.

समकालीन धार्मिक घटना आणि वातावरण यांना प्रतिसाद देणाऱ्या तसेच त्यांचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्यांचा विचार आपण इथपर्यंत केला. राजकीय आणि सामाजिक आशय-सूत्रांच्या तुलनेत धार्मिक आशय-सूत्रे असलेल्या कादंबऱ्या संख्येने फारच कमी आहेत. समकालीन धार्मिक जीवनाप्रमाणेच इतिहासकालीन धार्मिक जीवनाचे चित्रणही काही कादंबऱ्यांत आढळते. अशा कादंबऱ्यांमध्ये 'शिलादित्य' भाग १ व २ (१८९०); आणि 'कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती' (१८९४) यांचा समावेश होतो.

'शिलादित्य'^{१९} ही शंकर मोरो रानडे यांची कादंबरी 'नाट्यकथार्णव' या मासिकातून प्रकाशित झाली. कादंबरी अपूर्ण असतानाच शंकर मोरो रानडे यांचे निधन झाले. त्यामुळे लोकमान्य टिळकांच्या सांगण्यावरून खाडीलकरांनी ती कादंबरी पूर्ण केली. कादंबरीतील आशयाला असलेल्या आधारभूत ग्रंथांची माहिती लोकमान्य टिळकांनी लेखकाला पुरवली असल्याचा उल्लेख 'टिळक चरित्रात' आहे.^{२०} 'शिलादित्य' कादंबरीमध्ये जैन व बौद्धांची श्रमण संस्कृती आणि वैदिक संस्कृती यांच्यातील संघर्षांच्या पार्श्वभूमीवर कथानक उभे केले आहे. हिंदू लोक जैन लोकांचा छळ करीत त्यांना पकडून तुरुंगात डांबत अथवा त्यांचा वधही करीत. जैनसाधकांना आश्रय देणाऱ्या लोकांनाही कोतवाल पकडून नेई आणि शिक्षा करी.

अशा प्रकारचे वातावरण असलेल्या आठव्या शतकातील शिलादित्य आणि त्रिवेणीची कथा या कादंबरीत वर्णिली आहे. शिलादित्य हा कादंबरीचा नायक आहे. आपल्यावर अन्याय करणाऱ्या हिंदू राजाचा राजवाडा दारूगोळ्याने उडवून भस्म करण्याचा कट काही जैन तरुण रचतात. शिलादित्य त्या कटात आनंदाने सहभागी होतो. असे वर्तन अहिंसा तत्त्वाला धरून नाही. अशा विचाराने कट-कारस्थान करणाऱ्यांना परावृत्त करण्याचा त्रिवेणी प्रयत्न करते; परंतु कोणीही तिचे ऐकत नाही.

अखेरीस काही लोकांनी फितूर होऊन माहिती कळवल्यामुळे हा कट उघडकीला येतो. शिलादित्याला अटक होते. पुष्कळ छळ सोसूनही शिलादित्य सहकाऱ्यांची नावे उघड करीत नाही. त्यामुळे त्याची तुरुंगात खानगी होते; आणि इतस्ततः पांगलेले जैन तरुण पुन्हा एकत्र येऊन धर्मासाठी लढा चालूच ठेण्याचा निश्चय करतात. कार्तिक शंभू, वसुभद्राचार्य आणि शिलादित्य यांच्यातील त्रिवेणीबद्दलच्या प्रेमभावनेचे आणि त्रिवेणी-शिलादित्य यांच्या विवाहात परिणत होणाऱ्या संबंधांचे कथानक कादंबरीत

आहे. परंतु त्याला कमी महत्त्व आहे. जैन आणि हिंदू यांच्यातील संघर्षाला कादंबरीत अधिक महत्त्व दिले आहे. धर्मप्रेरणा माणसाच्या मनात कसा क्षोभ निर्माण करते आणि आपल्या धर्मतत्त्वांच्या विरोधी जाण्यास कसे प्रवृत्त करते, याचे चित्रण कादंबरीत आहे. वैदिक आणि अवैदिक यांच्यात इतिहासकाळात कसे भयंकर संघर्ष झाले. त्याचे दर्शन घडवणारी ही कादंबरी लक्ष वेधून घेते.

श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई यांच्या 'कुवलयपूरची राणी कुमुद्धती' (१८९४)^{२९} या कादंबरीचे कथानक सातव्या शतकातील वैदिक व बौद्ध धर्मीय लोकांमधील संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर घडते. 'पंचगांग देशात बौद्ध धर्माचा प्रभाव कमी होऊन वैदिक धर्माचे प्राबल्य वाढलेले असते. शांतिसागर हा वैदिक-धर्मी राजा असतो. त्याची मुलगी कुमुद्धती ही राज्यांची वारसदार होणार असते. पंचगांग देशातली प्रजा व काही बलाढ्य सरदार बौद्ध धर्मीय होते. हिंदू व बौद्ध अशा दोन्ही धर्मांच्या प्रजेला संतुष्ट राखणे शांतिसागर राजाला कठीण जाई, परंतु त्याचा चुलतभाऊ जयद्रथराय हा वैदिक-धर्मी, असूनही बौद्ध लोकांत प्रिय होता. तो सर्व गोष्टी निभावून नेई. शांतिसागर राजा असेपर्यंत जयद्रथच खऱ्या अर्थाने कारभार करित होता. परंतु; शांतिसागराच्या मृत्यूनंतर कुमुद्धती राणी होते आणि तिला जयद्रथाची कारभारातील ढवळाढवळ पसंत पडत नाही. ती त्याला प्रधानपदावरून काढून टाकते. त्याच सुमारास पंचगांग देशातील बौद्ध लोक एक कट करतात. त्याचा फायदा उठवून जयद्रथ बौद्धांना हाताशी धरून कुमुद्धतीविरुद्ध कारस्थाने करतो. या पार्श्वभूमीवर कुमुद्धती, तिचे मामा, प्रद्युम्नराय हा तिचा नवरा आणि कुमुदबंधू हा प्रामाणिक सरदार यांच्यातील परस्परसंबंधांतून कादंबरीचे कथानक आकाराला येते. ही कादंबरी एका प्रसिद्ध इंग्रजी कादंबरीवर आधारलेली आहे.

पारंपरिक वाङ्मयीन संस्कृतीत धार्मिक आशय व्यक्त करण्याच्या हेतूने अनेक पुराणे रचली गेली. त्यात कथानकांचा प्रचंड साठा आहे. वासाहितिक कालखंडात, आपली अस्मिता शोधण्याच्या किंवा जपण्याच्या हेतूने अनेक लोक या पुराण कथांकडे वळले. ही कथानके, स्थळ-काळाबद्दल मिळणारे अमर्याद स्वातंत्र्य आणि अद्भुतता ही वैशिष्ट्ये आणि नव्याने परिचित झालेला कादंबरी हा साहित्य प्रकार यांच्या संयोगातून पौराणिक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या. 'पोतदारांची नीतिपर व मनोरंजक पुस्तकमाला' मधून 'बृहत्कथासागर', 'करुणराघव', 'आर्य चाणक्य', 'विदग्ध पुरुवा' या पौराणिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. वामनशास्त्री इस्लामपूरकरांसारख्या विद्वान संस्कृत पंडिताने लिहिलेल्या 'बृहत्कथासागर' आणि 'आर्य चाणक्य' या कादंबऱ्या

त्या काळी विशेष वाचकप्रिय ठरल्या. या शिवाय 'ऋतुध्वज' आणि 'मदालसा' यांचे चरित्र, 'श्रीराम आणि रावण', 'सीता', 'प्रणयी माधव', 'शंकरपार्वती' या आणखी काही पौराणिक कादंबऱ्या त्या काळात प्रकाशित झाल्या. अदभुतता, शृंगार वर्णने, आर्या, दिंड्या, साक्या, पदे, श्लोक यांचा मधूनमधून केलेला वापर, ही वैशिष्ट्ये या कादंबऱ्यांत आढळतात. अपवाद वगळता, या कादंबऱ्यांतून अभिव्यक्त झालेला आशय 'कृतक धार्मिक आशय' आहे किंवा आभास आहे, असे म्हणता येईल. पराभूत मानसिकतेचे खेळ या दृष्टीनेही या कादंबऱ्यांकडे पाहाता येईल.

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय जीवन धार्मिक बाबतीत अगदी ढवळून निघाले होते. सुधारक-सनातनी यांच्यातील वाद, ग्रामण्य प्रकरणे, ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार व त्याला प्रतिकार म्हणून उभी राहिलेली फळी, सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, इत्यादींची स्थापना व कार्य, अंनी बेझंट यांचा प्रभाव, विवेकानंदांचा प्रभाव, अशा अनेक घटना व गोष्टी उदाहरणादाखल सांगता येतील. धार्मिक क्षेत्रातील या उलथापालथीला तत्कालीन कादंबरीत फारसे स्थान आढळत नाही. 'वाईकर भटजी' यासारखी कादंबरी वगळता धार्मिक जीवनाचे आशयसूत्र असलेल्या कादंबऱ्या असमाधानकारक आहेत, असेच म्हणावे लागते.

संदर्भ / टिपा

१. मे. पुं. रेगे, 'हिंदू धार्मिक परंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन', प्राज्ञ पाठशाळा मंडळ, वाई, १९९४, पृ. १११.
२. प्रा. रा. श्री. जोग, (संपा.) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड : तिसरा (१६८० ते १८०० या कालखंडातील मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास), महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, पुनर्मुद्रण, १९९९, पृ. ३६३.
३. या विषयीचे विवेचन प्रकरण क्र. ४ मध्ये पाहावे.
४. रामचंद्र अमृत दुगल, 'जागती जोत किंवा शेतपोतरीतभात याविषयी वाद', बोर्ड ऑफ एज्युकेशन, पुणे पाठशाळेचा छापखाना, प्रथमावृत्ती, १८५२.
५. बाबा पद्मनजी, 'यमुना पर्यटन', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पाचवी १९९४.
६. बाबा पद्मनजी, अरुणोदय, बॉम्बे ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी, मुंबई, पुनर्मुद्रण १९६३, पृ. १०७.
७. बाबा पद्मनजी, 'दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेतील उतारा', यमुना पर्यटन, निर्णयसागर छापखाना, आवृत्ती तिसरी, मार्च १८९०.
८. बाबा पद्मनजी, अरुणोदय, उनि पृ. २०९.
९. अण्णाजी गोपाळ मुजुमदार, 'गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचे फळ', निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, प्रथमावृत्ती १८८९.

एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १५१

१०. चिंतामण मोरेश्वर आपटे, अनु. 'शामभट्ट (एक नामांकित जोशी) आणि त्याचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत 'डॉन क्विझोट'च्या धर्तीवर भाग १ ते ३, वरद बुक्स, पुणे, नवी आवृत्ती १९९०.
११. तत्रैव, 'रानड्यांचा अभिप्राय' पृ. ६.
१२. लक्ष्मणशास्त्री हळबे 'मुक्तामाला', मॉर्डन बुक डेपो, पुणे, आवृत्ती अकरावी, १९७२, पृ. १४.
१३. रा. भि. गुंजीकर 'मोचनगड' प्रकाशक अनुपलब्ध, प्रथमावृत्ती १८७३.
१४. लक्ष्मणशास्त्री हळबे, उनि.
१५. अ. का. प्रियोळकर, मुंबई वाङ्मय सेवा मंडळापुढील भाषण 'मोचनगड, चौथ्या आवृत्तीच्या अखेरीस जोडले आहे.
१६. अ. रा. कुलकर्णी, 'कंपनी सरकार' (ईस्ट इंडिया कंपनी), राजहंस प्रकाशन, पुणे. पृ. ४९.
१७. विष्णु धोंडदेव कर्वे, 'सती राणकदेवी', 'दामोदर सावळाराम आणि मंडळी' आवृत्ती पहिली १८९७.
१८. धनुर्धारी, 'वाईकर भटजी', ग्रंथमित्र, मुंबई. प्रथम आवृत्ती १८९८, पुनर्मुद्रण, १९८५.
१९. शंकर मोरो रानडे, 'शिलादित्य' भाग १ व २, 'आर्यभूषण छापखाना' पुणे, १८९७.
२०. न. र. फाटक, 'लोकमान्य' मौज प्रकाशन गृह., मुंबई, आवृत्ती तिसरी, २००६, पृ. २९६.
२१. श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई, 'कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती', नटेश आप्पाजी द्रवीड, आवृत्ती दुसरी, १९९४.

५. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद

एकोणिसाव्या शतकापूर्वीच्या काळात सामाजिक किंवा सार्वजनिक जीवनाचे वेगळे असे क्षेत्र असते, याची जाणीव महाराष्ट्रीयाना नव्हती. राजकीय व धार्मिक अधिसत्तांचे नियंत्रण सार्वजनिक क्षेत्रावर होते. या दोन्ही संस्थांच्या नियंत्रणाखाली नसलेले, स्वायत्त असे सार्वजनिक जीवनाचे क्षेत्र आणि तत्संबंधित अशी, समता, स्वातंत्र्य, न्याय ही नीतिमूल्ये यांचा परिचय महाराष्ट्रीयाना ब्रिटिशांमार्फत झाला. ब्रिटिशांनी केवळ राजकीय सत्ता प्रस्थापित केली नाही किंवा व्यापारी धोरणांच्या आधारे या देशांची संपत्ती अखंड लुटण्याचे केवळ मार्ग चोखाळले नाहीत. या दोन्हींच्या बरोबर, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत ते आपल्यापेक्षा सरस, श्रेष्ठ आहेत, अशी भावना निर्माण करण्यात ते यशस्वी झाले. ते सर्वार्थाने जेते ठरले. 'ज्यामुळे ब्रिटिश जेते व आपण जित ठरलो त्या वैशिष्ट्यांवर नेमके बोट ठेवायचे म्हटले, तर पाश्चात्यांनी अनुभव व तर्क या कसोट्यांवर उतरणाऱ्या चोख ज्ञानाचे आकृतिबंध निर्माण केले; तसेच या कसोट्यांना उतरणारी नीतिमीमांसा विकसित केली.

एकोणिसाव्या शतकातील सुरुवातीच्या काळातील विवेकी व दूरदर्शी व्यक्तींना ही गोष्ट स्पष्ट दिसत होती की, जर भारतीय समाज ब्रिटिशांच्या छत्राखालून बाहेर पडायचा असेल, राजकीय गुलामगिरी फेकून द्यायची असेल, तर भारतीय समाजाची पुनर्बांधणी करणे गरजेचे आहे. अशा पुनर्बांधणीसाठी क्रांतिकारी व सर्वव्यापी धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची गरज होती; ही गोष्ट या व्यक्तींना स्पष्ट दिसत होती.'^१

सामाजिक जीवनशैलीची चिकित्सा करून आपापल्या मगदुराप्रमाणे व धारणेप्रमाणे समाजात सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य नवशिक्षितांनी हाती घेतले. त्यामध्ये व्याख्याने देऊन, लेखन करून जाणीव जागृती करणे आणि प्रत्यक्ष आचरण करणे या दोन्हींचा समावेश होता. त्यांच्या कृत्यांमुळे समाजात खळबळ माजली.

नव्याने शिक्षित झालेल्या लोकांच्या मनात आणखी एका कारणामुळे सामाजिक परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याची प्रेरणा निर्माण झाली. मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसाराच्या हेतूने हिंदू धर्मातील व परंपरेतील अन्याय्य व अनिष्ट गोष्टी शोधून त्यावर टीकेची झोड उठविली. त्यांनी काढलेले कर्मकांडांचे व त्यातून उत्पन्न होणाऱ्या सामाजिक अनिष्टांचे वाभाडे काही लोकांच्या मनाला लागले. त्यामुळे त्यांची अस्मिता जागी झाली आणि या अनिष्ट गोष्टी पूर्वी म्हणजेच आमच्या गौरवशाली परंपरेच्या सुवर्णकाळी नव्हत्या, असा युक्तिवाद करणारी राष्ट्रीय वृत्ती तयार झाली. तो जुना वैभवकाळ परत आणला पाहिजे या भावनेने, सामाजिक कर्मकांडाला, दुरिताला विरोध होऊ लागला.

साम्राज्यकर्ते या नात्याने इथे आलेल्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीही सामाजिक बाबतीत बदल घडवून आणण्याचे धोरण अवलंबले. त्यांच्याही प्रेरणा वेगवेगळ्या होत्या. काही अधिकारी उदारमतवादी विचारसरणीचे होते. त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या सामाजिक मूल्यांचा अंगीकार केला होता आणि इथेही (म्हणजे केवळ महाराष्ट्रात नव्हे; तर संपूर्ण भारतात) त्या मूल्यांची प्रतिष्ठापना झाली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. त्याला अनुसरून शिक्षण व कायदेविषयक बाबी यांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. काही अधिकारी आपली साम्राज्यसत्ता दृढमूल होण्यासाठी इथे शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे, अशा मताचे होते आणि म्हणून त्याला अनुलक्षून सुधारणा अथवा बदल करण्याकडे त्यांचा कल होता. काही अधिकाऱ्यांना जेतेपणाचा आणि वर्णश्रेष्ठत्वाचा अभिमान होता. वर्चस्वाच्या भावनेतून विचार करून आपल्या अत्यंत मागासलेल्या प्रजेत सुधारणा घडवून आणण्याचे धोरण ते अवलंबत असत.

अशा विविध प्रेरणांचे लोक इथे अधिकारी म्हणून वावरत असल्यामुळे काही सामाजिक सुधारणांना साम्राज्यसत्तेचे पाठबळ मिळाले, सती बंदी, बालविवाह बंदी, समंतिवयाचा कायदा, असे कायदे झाले व स्त्रियांचे शिक्षण, सर्व जातीतल्या लोकांना, मागासवर्गातील लोकांना शिक्षण, जातिभेद निर्मूलन अशा गोष्टींना सत्ताधीशांचा पाठिंबा व समर्थन लाभले.

ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांची ध्येय-धोरणे व अनुकूलता आणि एतद्देशीय सुशिक्षितांची परिवर्तन घडवून आणण्याची प्रेरणा व त्या दृष्टीने त्यांनी टाकलेली पावले यामुळे सामाजिक जीवनात सुधारणेचे वारे वाहू लागले. पारंपरिक विचारसरणीच्या लोकांनी या सुधारणांना जोराचा विरोध केला. सुधारक विरुद्ध सनातनी असा संघर्ष निर्माण झाला. न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, लोकहितवादी, न्यायमूर्ती भांडारकर, न्यायमूर्ती

तेलंग, सार्वजनिक काका, गो. ग. आगरकर, विठ्ठल रामजी शिंदे अशा लोकांनी सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला, तर अनेक शास्त्री-पंडित, शंकराचार्य, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक इत्यादींनी सनातन किंवा पारंपरिक जीवन-प्रणालीला अनुसरून सुधारणांना विरोध केला.

सामाजिक बदलाच्या या वातावरणाला आणखी एक पदर होता. तो जोतिबा फुल्यांनी मांडलेल्या भूमिकेमुळे निर्माण झाला. जोतिबा फुल्यांनी पारंपरिक सामाजिक पद्धतीला विरोध केला. पण तो करीत असताना जुन्या धार्मिक आणि सामाजिक जीवन-प्रणालीत केवळ सुधारणा घडवून आणण्याचे धोरण त्याज्य ठरवून त्यात आमूलाग्र बदल झाले पाहिजेत अशी भूमिका घेतली. ब्राह्मण आणि अन्य असे द्वैत कल्पून ब्राह्मण उपरे आहेत, अशी कल्पना मांडली. बळीचे (अन्यांचे) राज्य आले पाहिजे अशी हाक इतरेजनांना दिली. जातिभेद निर्मूलन आणि ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचा निःपात हा त्यांचा प्रमुख कार्यक्रम राहिला. या भूमिकेमुळे महाराष्ट्रात नवी जोशपूर्ण चळवळ उभी राहिली.

वर उल्लेखलेल्या चळवळी आणि भूमिका शहरी जीवनापुरत्या आणि त्यातही काही सुशिक्षितांपुरत्या मर्यादित होत्या. याच्या पलीकडे आणखी एक शिक्षितांचे, चाकरमान्यांचे जग होते. मिळेल ती नोकरीचाकरी करावी आणि सुखासमाधानात राहावे, अशी एक आपमतलबी, अलिप्त वृत्ती त्यांच्यात होती. स्वार्थीपणामुळे गैर-मार्गाने पैसा मिळवण्यासाठी हे लोक तयार असत. या शहरी जगाच्या पलीकडे खेड्यातील अशिक्षित लोकांचे विशाल जग होते. ईश्रवारील श्रद्धा, अंधश्रद्धा, भुते-खेते, अंगारे-धुपारे यांवरील श्रद्धा, जत्रा-यात्रा, कर्मकांड-बळी प्रथा, नवससायास, मंत्र-तंत्र यांनी युक्त असे त्यांचे जीवन होते. वर्णव्यवस्थेमुळे निर्माण होणारी विषमता किंवा स्त्री-पुरुष विषमता त्यांनी धार्मिक श्रद्धेने सहज स्वाभाविकपणे स्वीकारली होती. दारिद्र्य, सावकारी पाश, दुष्काळ, रोगराई, यांच्याशी संघर्ष करण्यातच त्यांचे आयुष्य सरत होते.

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवन असे होते. त्याला तत्कालीन मराठी कादंबरीने कसा प्रतिसाद दिला याचा विचार करणे, या प्रकरणात अभिप्रेत आहे. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक जीवनाचे उत्कृष्ट चित्रण असलेल्या कादंबऱ्या म्हणून हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यांचा निर्देश केला पाहिजे. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. त्यांचा आपण विचार तर करणारच आहोत पण तत्पूर्वी त्या काळातील अन्य कादंबऱ्यांमध्ये सामाजिक जीवनाचे चित्रण कसे झाले आहे, हे निवडक कादंबऱ्यांच्या आधारे पाहू.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १५५

पारंपरिक जीवनशैली आणि त्यामुळे मानवी जीवनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या

हिंदू समाजातील कर्मठपणा आणि कौटुंबिक जीवनातील विषमता, स्त्रियांना मिळणारी वागणूक यामुळे माणसांचे जीवन कसे दुःखाने काळवंडून जात होते; याचे चित्रण करून त्यात बदल होण्याची आवश्यकता बाबा पद्मनजी आणि ना. वा. टिळक यांनी अनुक्रमे 'यमुना पर्यटन'^२ आणि 'तीन विधवा' या कादंबऱ्यांमध्ये प्रकट केली आहे. 'यमुना पर्यटन'चे उपशीर्षक 'हिंदुस्थानातील विधवांच्या स्थितीचे निरूपण' असे आहे. यमुना पर्यटनचे रूप कादंबरीचे आहे, की कथागुच्छाचे आहे हा मतभेदाचा मुद्दा बाजूला ठेवून विचार केला; तर असे दिसून येते की, वैधव्यामुळे हिंदू स्त्रियांची किती कुचंबणा होते व त्यांना केवढ्या जीवघेण्या प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते; त्याचे चित्रण करणाऱ्या अनेक हकिकती 'यमुना पर्यटन'मध्ये आहेत.

यमुनेच्या शेजारी राहणारी गोदू, नवरा मेल्याचे वृत्त ऐकताच पुढील कठीण आयुष्यक्रम सोसण्याचे दुःख नको म्हणून विहिरीत जीव देते. यमुना व विनायकराव प्रवास करीत असता त्यांना वेणू भेटते आणि आपले दुःख सांगते. नवरा असेपर्यंत सुखी आणि आनंदी असलेल्या वेणूचे आयुष्य नवरा मेल्यानंतर पूर्णपणे बदलते. तिचे कपडे, दागिने काढून घेतले जातात, खायला नीट मिळत नाही, कामाचे ओझे लादले जाते एवढेच नव्हे, तर कोणी गोड शब्ददेखील बोलत नाही. आपल्या अवस्थेचे वर्णन करताना ती म्हणते, 'वाघांच्या रानात सोडून दिलेल्या गाईसारखी मी झाले आहे. चोहूकडून मला तोड-तोडून खातात. सर्वांची मजवर सत्ता... कधी कधी वाटते की, आता वाचून तरी काय उपयोग. कोठेतरी तळे, विहिर पाहावी म्हणजे मोकळी होईन.'^३

प्रवास करत करत नागपूरला पोहोचलेल्या यमुना आणि विनायकरावांना आणखी दोन विधवांच्या दुर्दैवी कहाण्या समजतात. या दोघींनाही विधवा झाल्यामुळे दुराचरणी व्हावे लागलेले असते. खायला न घालणे, काबाडकष्ट करावयास लावणे, मारहाण करणे यासारखी वागणूक त्यांना दिली जाते. त्यातून सुटका होण्यासाठी त्या घराबाहेर पडतात परंतु उपजीविकेचे कोणतेच साधन नसल्यामुळे त्यांना व्यभिचार, अनाचार करणे भाग पडते. भूलथापांना बळी पडल्यामुळेही त्या दुराचरणी बनतात. एक विधवा एकदा बेलबागेतील सभेचा वृतांत ऐकते. त्यात अनेक शास्त्री लोक एका शेंणव्याच्या विधवेने व एका सोनाराच्या विधवा मुलीने जारकर्म केले त्याचा काय निवाडा करावा यासंबंधी चर्चा करत असतात. ती ऐकून आपलीही एखाद्या दिवशी अशी फजिती होईल, असे वाटून ती एक यजमान मिळवून त्यांच्याजवळ राहू लागते. यासारख्या जगणे दुष्कर झालेल्या विधवांच्या हकिकती 'यमुना पर्यटन'मध्ये आहेत.

‘यमुना पर्यटन’मध्ये हिंदू समाजातील कौटुंबिक जीवनातील काही (विधवांच्या जीवनाखेरीज) अनिष्ट गोष्टी चित्रित केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, यमुची सासू यमूला सांगते की, ‘ती रामाजीपंताची बहीण पाहिलीस ना, कशी आता तुळशीला रोज एकशे आठ प्रदक्षिणा घालू लागली आहे, तिची बुकेबिके परवा तिच्या भावजईने अतान्याला तोलून देऊन दातवण घेतले!’^४ वेणूचा नवरा आजारी पडतो तेव्हा त्याची सेवा शुश्रूषा करण्याऐवजी घरातील लोक वेणूला व्रत-वैकल्ये करावयास लावतात. पहाटे उठून गार पाण्याने स्नान करून एक तासभर तुळशीला प्रदक्षिणा घालणे, मग मारुतीच्या देवळातील पिंपळाला १०८ प्रदक्षिणा घालणे, त्यानंतर घरी परत आल्यावर गाईच्या शेणाने सारवलेल्या भुईवर अन्न ठेवून अळणी खाणे व संध्याकाळी गोमूत्राशी तोंडी लावून भाकरी खाणे, असे व्रत सात दिवस करावयास लावतात. एवढे करूनही गुण येत नाही म्हटल्यावर जोश्याला बोलवून ग्रहदशा पाहतात आणि मंगळाच्या शांतीप्रीत्यर्थ दान द्यायला लावतात.^५

आणखी एके ठिकाणी सांगितलेल्या घटनेमध्ये दौलतरावांची विधवा झालेली मामेबहीण कोणा नामांकित कथेकन्याकडे जाऊ लागते. तिचे वडीलही तिला प्रोत्साहन देतात. तिचे मन देवाधर्माकडे लागेल व तिला पुण्य लागेल असे त्यांना वाटते. पुढे ती मुलगी त्या साधूच्या भजनी लागते व घरातील हजार, दीड हजार रुपये घेऊन त्याच्याबरोबर पळून जाते.^६

अशा प्रकारच्या हिंदू कुटुंबांतील अज्ञानी, अंधश्रद्धा, आणि नैतिकदृष्ट्या स्वखलनशील व्यक्तींचे चित्रण बाबा पद्मनजी करतात. कर्मठपणा आणि अंधश्रद्धाळूपणा यांनी भरलेल्या पारंपरिक जीवनशैलीचे चित्रण करून ही जीवनशैली माणसांना फार मोठ्या दुःखात लोटते, असे बाबा पद्मनजी दाखवून देतात. या परिस्थितीतून सुटका होण्याचा उपायही ते सांगतात, ख्रिश्चन धर्माचा अंगीकार केला तर हे दुःख संपेल अशी खात्री ते देतात.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये ख्रिश्चन मिशनरी हिंदू धर्मातील काही अनिष्ट गोष्टींना लक्ष्य करून त्यावर टीका करित असत. हा त्यांच्या प्रचार यंत्रणेचाच भाग असे. बाबा पद्मनजींनी ‘यमुना पर्यटन’ मध्ये हीच रीत अवलंबली आहे. परंतु ‘यमुना पर्यटन’ मधील चित्रण केवळ अभिनिवेशी प्रचाराचे नाही. बाबा पद्मनजींच्या मनात विधवांबद्दल खरोखरच कळवळा होता आणि त्यांची स्थिती बदलली पाहिजे, असे त्यांना मनापासून वाटत होते, याचा प्रत्यय ‘यमुना पर्यटन’ वाचताना येतो.

ना. वा. टिळक यांनीही ‘तीन विधवा’^७ या कादंबरीत विधवांच्या जीवनाचे चित्रण केले आहे. हिंदू कुटुंबांमध्ये स्त्रियांना विक्रीची वस्तू मानली जाई. त्यांच्या एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १५७

भावभावनांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले जाई, याचे चित्रण या कादंबरीत आहे. विधवांच्या दुःसह अवस्थेला पुनर्विवाह हा एक उपाय होऊ शकतो; परंतु तो एकमेव उपाय नाही, असा अभिप्राय लेखक या कादंबरीत व्यक्त करतो.

कादंबरीचे कथानक थोडक्यात असे आहे

आबाभट्ट नावाचा एक ब्राह्मण भिक्षुकी करण्यासाठी कोकणातून पंचवटीत येऊन राहातो. तो गोडबोल्या आणि लबाड, स्वार्थी असतो. पंचवटीतील अनेक विधवा स्त्रिया आपल्याजवळ साठलेला पैसा या आबाभट्टाकडे ठेवण्यास देत असत. या अल्प स्वरूपाच्या ठेवी आबाभट्ट आपल्याजवळ ठेवी आणि नंतर हळूहळू तो पैसा हडप करित असे. दुसऱ्याचा पैसा लुबाडण्याचा हा त्याचा धंदा खूप तेजीत असतो.

आबाभट्टाला यमुना, वेणू आणि काशी अशा तीन मुली असतात. या तिन्ही मुलींची लग्ने करताना भरपूर पैसा मिळवण्याची त्याची योजना असते. अशा प्रकारे आपण आपल्या मुलींना विकतो आहोत; याबद्दल त्याला कोणतीच खंत वाटत नव्हती. लोभाने तो आंधळा झाला होता. या त्याच्या वृत्तीवर भाष्य करताना लेखक लिहितो, 'आबाला मुली विकण्याबद्दल वाईट वाटण्यास कारण नव्हते. कसाबाला गाय कापतांना कधी वाईट वाटतं काय? आपणां पहाणारांना मात्र दुःख होते. नरमांस खाणारे राक्षस गतयुगांत होऊन गेले, अद्यापि नरमांसाहारी माणसें कोठें क्वचित् आहेत; परंतु आपलीच संतति आपणच खाणारे असले, नराधम आपल्या इकडेच हे मुलींचे बाप पाहण्यांत येतात.'

आपली मोठी मुलगी यमुना हिचे लग्न आबाभट्ट एका वयोवृद्ध जहागिरदाराशी ठरवतात व त्यासाठी जहागिरदाराकडून दोन हजार रुपये घेतात. लग्नानंतर वरातीच्या मिरवणुकीवेळी फटाक्यांच्या दारूच्या वासामुळे अप्पासाहेब जहागिरदारांना दम्याचा झटका येतो आणि त्यातच ते दगावतात. यमुना विधवा होते. या धक्क्याने यमुनेची आई, अन्नपूर्णाबाई गंगेत उडी मारून आत्महत्या करते. यमुना मोठ्या धीराने नवऱ्याच्या घरी जाते. म्हाताऱ्या कारकुनाला आपलासा करून घेऊन मालमत्ता सांभाळते. पुढे काही दिवसांनी वर्तमानपत्रात रीतसर जाहिरात देऊन मनासारखी व्यक्ती भेटल्यावर पुनर्विवाह करते आणि सुखाने संसार करते.

यमुनेच्या या वागण्यावर भाष्य करताना लेखक लिहितो, 'पतीच्या पश्चात सन्मार्गाने चालूच असा जिला विश्वास नसेल; तिने दोन्ही कुळांस कलंक लावण्यापेक्षां दुसरा पति वरावा हे बरे.'

यमुना प्रकरणात पुष्कळ छी थू झाल्याने आबाभट्ट पंचवटी सोडून पुन्हा आपल्या गावी जातो. यमूच्या पाठची मुलगी वेणू हिचा विवाह शामराव नावाच्या बिजवर वकिलाबरोबर करून आबाभट्ट पाचशे रुपये मिळवतो. वेणूचे काही दिवस सुखात जातात पण पुढे शामरावाला अचानक ताप येऊन मृत्यू येतो आणि वेणू विधवा होते. तिला सामू व जाऊ जाच करू लागतात. प्रकरण हातघाईवर येते तेव्हा त्यांच्यात न्यायनिवाडा होतो. त्याप्रमाणे वेणूला तिच्या नवऱ्याच्या संपत्तीतील तीन हजार रुपये मिळतात. ते रुपये घेऊन तिने कोठेही राहावे असे ठरते. आबाभट्ट वेणूला घेऊन आपल्या गावी येतो, त्याला फुकटचे तीन हजार रुपये मिळतात. पुढे हिस्टेरिया होऊन वेणू रात्री-अपरात्री बाहेर जाऊ लागते, ती व्यभिचारी बनते, तिला पुढे गुप्तरोग होतो. बराच पैसा खर्च करूनही रोग बरा होत नाही. तेव्हा वेणू गाव सोडून मुंबईस जाते. तिकडेच एका दवाखान्यात तिचा मृत्यू होतो.

दोन मुलींची अशी अवस्था झाल्यानंतर आबाभट्ट आपले बिऱ्हाड पुण्यास हलवितो. आबाची खरी गोष्ट लोकांना समजल्यानंतर तिथले लोकही आबाला गावात राहू देत नाहीत. त्यानंतर तो नागपुरात निघून जातो. नागपुरात त्याची भिक्षुकी चांगली चालू लागते. यावेळेपर्यंत काशी म्हणजे त्याची तिसरी मुलगी चौदा वर्षांची होते. आबाभट्ट पाचशे रुपये घेऊन तिचे लग्न ६३ वर्षांच्या, अर्धांगवायू झालेल्या माणसाशी ठरवतो. याच दरम्यान परीक्षेच्या काळापुरते भाडेकरू म्हणून त्यांच्या घरी काही दिवस राहायला आलेल्या पुरुषोत्तम पंतांशी काशीची ओळख होते. तिची हकिकत ऐकून पुरुषोत्तमाला तिच्याबद्दल आधी करुणा आणि नंतर प्रेम वाटू लागते. आबाभट्ट पाचशे रुपये दिल्याशिवाय काशीशी लग्न करू देणार नाहीत याची खात्री असल्यामुळे वडिलांकडून पैसे घेऊन यावे या हेतूने तो गावी जातो; परंतु वडिलांना त्याचे म्हणणे मान्य होत नाही.

एवढ्यात त्याला काशीचे निर्वाणीचे पत्र येते, त्यात तिने मुहूर्त ठरल्याचे कळवलेले असते. पत्र वाचताच पुरुषोत्तम तातडीने नागपूरला परत जातो. तेथे काशीच्या लग्नाचा मुहूर्त जवळ आलेला असतो आणि काशीने विषाचा पेला तोंडाला लावलेला असतो. योग्य वेळी पोहोचलेला पुरुषोत्तम तिला आत्महत्येपासून परावृत्त करतो. जमलेल्या सर्व लोकांना आबाभट्टाची दुष्ट करणी उलगडून दाखवितो आणि पाहिजे असले तर मी पाचशे रुपयांचा कागद लिहून देतो, असेही सांगतो. आपल्या हातातील हिरकणीची अंगठी विकून आलेल्या पैशातून साधेपणाने काशीबरोबर लग्न करतो. पुढे तो वकील होतो. त्याला पैसेही भरपूर मिळू लागतात. तो आणि काशी सुखाने संसार करू लागतात. काही काळानंतर पुरुषोत्तमाला घेरी येऊ लागते. एकदा

तर फेफरे येऊन तो चुलीत पडतो. त्याचे तोंड व डोळे भाजतात. डॉक्टरी उपाय करूनही उपयोग होत नाही, तो मरण पावतो. आपल्या पतीच्या वंशातील एका मुलाला काशीबाई दत्तक घते. तिने पुनर्विवाह करावा अशा उपदेशाला ती झिडकारते. दत्तक विधानाच्या नवव्या दिवशी एकाएकी वायू होऊन ती देह ठेवते.

आबाभट्टाच्या या तीन मुलींच्या हकिकती चित्रित करून लेखक हिंदूंच्या पारंपरिक जीवन पद्धतीत स्त्रियांना असलेले नगण्य स्थान, त्यांच्याकडे विक्री करण्याची किंवा पैसे मिळविण्याची वस्तू म्हणून पाहण्याची वृत्ती, लग्नाच्या बाजारातील हिडीस प्रकार यावर प्रकाशझोत टाकतो. ही सामाजिक परिस्थिती बदलण्याकडे कादंबरीच्या आशयाचा रोख आहे; परंतु त्याचबरोबर पुनर्विवाह हा विधवांच्या दुःस्थितीवरील एकमेव उपाय नाही, अशी ही लेखकाची धारणा कादंबरीत व्यक्त होते. कादंबरीच्या अखेरीस शाब्दिक रूपातही लेखकाने ती प्रकट केली आहे. तो लिहितो, 'या तीन विधवांच्या गोष्टींवरून पुनर्विवाहास सगळ्याच विधवा पात्र आहेत असे सिद्ध होत नाही. तसेच खरे प्रेम ज्या ठिकाणी आहे, तेथे पुनर्विवाहाची गोष्टच नको असेही दिसून येते. सगळ्याच स्त्रिया किंवा सगळेच पुरुष कामाधीन आहेत असे नाही. पुष्कळ प्रेमाचे भुकेले आहेत. साप आणि विष यांचा एकभाव होईल तसेच कामवासना आणि पुनर्विवाह यांची एकवाक्यता होईल. परंतु; गाय आणि विष यांची जशी एकवाक्यता नाही तशीच एकनिष्ठ प्रेम व पुनर्विवाह यांची एकवाक्यता संभवत नाही. यास्तव पुनर्विवाहाचे बंड माजवण्यापेक्षा प्रीतीविवाहाचे बंड माजवल्यास बरे होईल. ...व्यभिचार अगदीच निंद्य, पुनर्विवाह त्याहून बरा व एक पतिव्रत अगर एकपत्निव्रत सर्वांत श्रेष्ठ होय. या व्रताने स्त्री-पुरुषाने चालावे अशाबद्दल प्रयत्न होत असतील तर करा. स्वदेशी हितचिंतक हो! त्यातच खरे हित आहे.'^{१०} अशा प्रकारे (पारंपरिक जीवनातील अन्यायाच्या आणि दुःखाच्या पार्श्वभूमीवर) वैवाहिक नीतिसंबंधीचा पारंपरिक विचारापेक्षा अगदी वेगळा विचार ना. वा. टिळक आपल्या कादंबरीद्वारा सांगतात.

पारंपरिक जीवन पद्धतीचा पुरस्कार करण्याकडे आशयाचा रोख असलेली कादंबरी म्हणून 'वारूणी आणि विश्वयोषिता' या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागतो. या कादंबरीत विश्वासराव नावाच्या हुशार, प्रख्यात, सधन वकिलाच्या कौटुंबिक जीवनाचे चित्रण आहे. त्यांच्या घरी त्यांची पत्नी गंगुबाई, आई व बालविधवा बहीण वारूताई असते. विश्वासरावांचा वकिली पेशा असतो. त्यांचा एक मित्र वामनराव त्यांच्या घरी नेहमी ये-जा करित असतो. या वामनरावांचे आणि वारूताईचे प्रेमसंबंध निर्माण होतात. वामनराव आपला हेतू साध्य करण्यासाठी विश्वासरावास दारूचे व्यसन लावतो, त्याचबरोबर त्याला वेश्यागमनाचेही व्यसन लागते.

एक दिवस व्यसनाच्या धुंदीत तो कोर्टात जातो. ही गोष्ट न्यायाधीशास समजताच ते विश्वासरावांची सनद रद्द करून त्यांना कोर्टात येण्यास मनाई करतात. विश्वासरावांची पत्नी गंगुबाई दिवाळी निमित्त माहेरी गेलेली असते. नंतर पुन्हा सासरी आल्यानंतर वारूच्या केशवपनाची चर्चा घरी सुरू होते. ही गोष्ट वारूताई वामनरावांना पत्राद्वारे सांगते व आपल्याला इथून दूर घेऊन जाण्यास विनविते. पुढे वामनराव व वारू गंगुबाईविषयी विश्वासरावांचे कान भरतात आणि आपल्या मार्गातला काटा दूर करण्याचा प्रयत्न करतात. तेव्हा विश्वासराव गंगुबाईंचा छळ आरंभतात. त्यामुळे गंगुबाई विहिरीत जीव देण्यास जाते. पण सुदैवाने तिला वाचवले जाते.

पुढे वारूला वामनरावापासून दिवस जातात. ती प्रसूत होऊन तिला मुलगा होतो. पण ती त्याच्या तोंडात फडक्याचा बोळा घालून मारू पाहाते. तो कोणीतरी ही गोष्ट पोलिसांना कळवतो. तेव्हा तिला चौकीवर घेऊन जातात. वामनरावासही पोलीस पकडतात व दोघांची जबानी घेतात. इथे कादंबरीचा पूर्वार्ध संपतो. उत्तरार्ध उपलब्ध नाही तथापि पुढील कथानकाचा रोख कसा असू शकेल याची कल्पना पूर्वार्धावरून येते. पारंपरिक जीवनपद्धती नीतियुक्त होती. नव्या मनुमुळे विशेषतः नव्या शिक्षणामुळे माणसे व्यभिचारी आणि व्यसनी बनली. नीतीचा न्हास झाला अशी सनातन्यांच्या तक्रारीची भावना या कादंबरीत मूर्त झाली आहे. पारंपरिक जीवनशैलीचे चित्रण करून तीच कशी योग्य होती, असे ठसवण्याचा लेखकाचा प्रयत्न आहे.

ना. वा. टिळकांनी पारंपरिक जीवनपद्धतीतून निर्माण होणाऱ्या दुःखाचे चित्रण केले असले; तरी त्यांच्या कादंबरीचे स्वरूप तीन आटोपशीर हकिकती सांगून निष्कर्ष उपदेशण्याचे आहे. या हकिकतींभोवती असलेले सामाजिक संदर्भ विस्ताराने चित्रित केलेले नाहीत. त्यामुळे कादंबरीला आटोपशीरपणा आला असला; तरी दुःखाचे विशाल सामाजिक स्वरूप, त्याची समाजव्यवस्थेत खोल शिरलेली मुळे आणि त्यामुळेच दुःखाला आलेली दाहकता याचे भान कादंबरी वाचून येत नाही- असे भान गणेश महादेव लिमये लिहिलेल्या 'वेणू'^{११} या कादंबरीच्या वाचनाने येते.

'वेणू' ही या कादंबरीची नायिका असून कादंबरी नायिकाप्रधान आहे. कादंबरीत वासुदेवपंत आणि रमाबाई हे एक दांपत्य कल्पिले आहे. त्यांच्या पोटी वेणूचा जन्म झालेला असतो. वासुदेवपंत सरकारी खात्यात चांगल्या जागी नोकरीस असतात. घरची परिस्थिती संपन्न असते. वेणू ही एक उपवर मुलगी असते. तिच्यासाठी आपल्या प्रतिष्ठेला साजेसा मुलगा ते शोधत असतात. वासुदेवपंताचे आडनाव करंदीकर असून ते; 'पुराण' नावाच्या स्थळी अव्वल कारकुनाच्या पदावर काम करित असतात. पुढे 'चंदन' नावाच्या गावी त्यांची बदली होते, तेव्हा ते आपल्या कुटुंबासहित जिथे एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १६१

जातात त्याच परिसरातील 'रेवगाव' नावाच्या गावातील विठ्ठलपंत काळे या सावकाराच्या मुलाशी म्हणजे 'विष्णू'शी वेणूचे लग्न होते. वास्तविक विष्णू हा मुलगा वेणूला साजेसा नसतो. त्याला वाईट माणसांची संगत असते. नाचगाणे, तमाशा, तंबाखू ओढणे, अशी व्यसने त्याला जडलेली असतात. या सर्व गोष्टी वासुदेवपंत व रमाबाई यांना माहीत नसतात. फक्त हे घराणे श्रीमंताचे, आपल्याला साजेसे आहे एवढ्या गोष्टीसाठी त्यांनी या लग्नास होकार दिलेला असतो; पण वेणूला आपल्या या नवऱ्याविषयीच्या गोष्टी लग्नापूर्वी माहीत होतात.

विष्णू व वेणू यांच्या लग्नाची बोलणी सुरू असताना त्या गावच्या पाटलास ही गोष्ट समजते. विष्णू हा एक व्यसनी मुलगा आहे. त्याचबरोबर विठ्ठलपंत हे सावकारीचा धंदा करतात. गरीब कुळांना छळतात, त्यांच्या जमिनी हडप करतात. हे माहीत असल्याने अशा घरी वेणूचे लग्न होऊ नये यासाठी तो पाटील खूप प्रयत्न करतो. पण शेवटी अपयश येते. पुढे विष्णूचे वेणूशी लग्न होते. लग्नाचा सर्व खर्च वेणूचे आईवडीलच करतात. लग्नानंतर वेणूच्या जाचास सुरुवात होते. व्यसने विष्णूला स्वस्थ बसू देत नाहीत. तो दररोज रात्री नाचगाणे, तमाशा, तंबाखू ओढणे यासाठी बाहेर जातो. उशिरा परत येतो. पुढे पुढे तर विष्णूला चोरी करण्याची सवय जडते. या सगळ्या गोष्टी वेणू सहन करते. तिला कोणतेही वैवाहिक सुख मिळत नाही. पुढे पुढे सासू व नणंद यांचाही जाच सुरू होतो. वेणू या गोष्टी मूकपणे सहन करते.

एकदा तो खुद्द आपल्या घरीच चोरी करण्याचा घाट घालतो. विठ्ठलपंत गरीब कुळांना व्याजाने पैसे देऊन फसवित असतात. गरिबांच्या जमिनीचे दस्त करून वेळेत पैसे भरले नाहीत, तर हडप करीत असतात. तेव्हा काही कुळे या विष्णूशी संगनमत करून त्या दस्तांची चोरी करण्याचे योजतात. पण वेणूच्या हुशारीमुळे ते दस्त विष्णूच्या हाताला लागत नाहीत. पाटलाची विष्णू व त्याच्या साथीदारांवर नेहमी नजर असते. या चोरीचा पाटलाला सुगावा लागतो. तेव्हा तो ही बातमी वेणूला सांगतो व वेणू सावध होऊन दस्ताचे गाठोडे दुसरीकडे ठेवते. त्यामुळे विष्णूचा बेत फसतो.

एकदा घरातील सरी चोरीस जाते. त्याचा वेणूवर आळ घेतला जातो. वेणूने चोरी केल्याची माहिती ते तिच्या माहेरी कळवतात. त्यामुळे आईवडील वेणूचे तोंड न पाहण्याचे ठरवतात. माहेरचाही आधार संपतो. वेणूचा भाऊ सदाशिव याचे लग्न होते. पण वेणूला ते त्याबद्दल कळवतसुद्धा नाहीत. या सगळ्या घडामोडी आणि जाचामुळे वेणूला खूप मनस्ताप होतो. त्यात ती आजारी पडते.

कादंबरीत पाटलाची व्यक्तिरेखा चांगली रेखाटली आहे. वेणूभोवती एखाद्या छायेप्रमाणे ही व्यक्तिरेखा फिरते. एवढेच नव्हे, तर विठ्ठलपंत गरीब कुळांना त्रास देतात १६२ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

याबद्दल त्यांच्या मनात राग असतो. विठ्ठलपंतांच्या सर्व कृत्यांची माहिती पाटील सरकारात सांगत असतो. त्यामुळे पंतास पाटील नेहमी अडचणीचा वाटतो. पाटलांना पोटी मूल नसते. त्यामुळे सरकारदरबारात आपल्याला दत्तक पुत्र मान्य होऊन त्याला पुढील वतनदारी मिळावी यासाठी तो प्रयत्न करित असतो. पण विठ्ठलपंत त्याचा हा प्रयत्न असफल करतो.

पुढे एक दिवस विष्णू व त्याचे साथीदार चोरीच्या प्रकरणी सरकारी शिपायास सापडतात. तेव्हा त्यांना मामलेदारासमोर उभे केले जाते. मामलेदार खुद्द वेणूचे वडील! आपल्या जावयाला त्या गटात पाहून ते चकित होतात. त्यावेळी विष्णूला आपल्या कृत्यांचा पश्चात्ताप होतो. पूर्वी जी सरी चोरीस गेलेली असते तिचा शोध लागतो. वेणूवरील आळ नाहीसा होतो. तेव्हा वेणूच्या वडिलांचा वेणूवरील राग नाहीसा होतो. वेणूचे सासरे व सासू यांनाही पश्चात्ताप होतो. विष्णूचीही सुटका होते. पुन्हा वेणू आणि विष्णू आनंदात नांदू लागतात.

शेवटी पाटलास मात्र दत्तक पुत्र मंजूर न झाल्यामुळे तो आपली सगळी संपत्ती गरिबांना वाटून सावकाराच्या पाशातून सर्वांची सुटका करतो. पुढे दोन महिन्यातच तो मरण पावतो.

सावकारांचे अन्याय्य वर्तन व स्वार्थीपणा, कारकुनाच्या लांडघालबाड्या याचे परिणामकारक चित्रण या कादंबरीत आहे. स्त्रियांची परवशता, लग्नाचा जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य नसणे, पत्करलेल्या नवऱ्याचे सर्व अपराध सहन करून जीवन पुढे रेटण्याचे स्त्रियांचे धोरण आणि या सगळ्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनाची होणारी परवड वेणूच्या जीवनानुभवांच्या चित्रणाधारे या कादंबरीत दर्शवली आहे. कादंबरी त्या काळामध्ये लोकप्रिय होती. आवडाबाई भिडे हिने आपल्या पत्रामध्ये या कादंबरीची आपल्या मैत्रिणीला शिफारस केली होती. कादंबरीचा आपल्या मनावर झालेला परिणामही वर्णिला होता.^{१२} मोती बुलासा^{१३} यांनी लोकांची मने मोहून टाकणारी वस्तुस्थिती दर्शक पहिली कादंबरी असा वेणूचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. तसेच राजवाडे^{१४} यांनी वेणूला वस्तुस्थितीदर्शक कादंबरी म्हटले आहे. हे सर्व लक्षात घेता 'वेणू'तील चित्रण तत्कालीन परिस्थितीचे यथावत आणि भावनांना हात घालणारे असले पाहिजे, असे म्हणता येते.

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांची विक्री चालत असल्याचे उल्लेख आढळतात. ही वस्तुस्थिती पार्श्वभूमीदाखल कल्पून लिहिलेली रहस्य कादंबरी म्हणून 'वेषधारी पंजाबी'चा उल्लेख करावा लागतो. कादंबरीची नायिका सरस्वती ही रूपवान, सुंदर, कसबिणीच्या कुळातील तरुणी असते. तिची आई तिला कसबिणीचा व्यवसाय एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १६३

करून पैसा मिळवण्यास सांगत असते. ती मात्र माधवराव या आपल्या प्रियकराबरोबर लग्न करून चांगले, प्रतिष्ठित जीवन जगण्याचे स्वप्न पाहत असते. माधवरावांचीही तिला चांगली साथ असते. पण पिलाजी शेट आणि दामोदरपंत हे दोघेजण तिला पळवून नेऊन विकण्याचा घाट घालतात. या सर्व गोष्टी एक पंजाबी वेष धारण केलेला मनुष्य छुपेपणाने पाहत असतो.

या वेषधारी पंजाब्याचे मूळ नाव मुरारजी शेट असून तो एक मोठा व्यापारी असतो. व्यापाराच्या निमित्ताने हाँगकाँगला जात असताना वाटेत मोठे तुफान येऊन तो समुद्रात बुडतो; पण योगायोगाने एका लाकडी ओंडक्याचा आधार मिळून तो वाचतो. तोपर्यंत त्याच्या संपत्तीवर डोळा ठेवून ती मिळवण्यासाठी धनजी आणि गोदाबाई कट-कारस्थाने करतात. वेश बदलून आलेला मुरारजी सर्व कारस्थाने उधळून लावतो. या प्रयत्नात असताना सरस्वतीला विकण्याचे कारस्थान त्याच्या नजरेस पडते. तो पिलाजी व दामोदर यांचे पारिपत्य करत माधवराव-सरस्वती यांचे मीलन घडवून आणतो. 'दुष्कृत्यांचा रहस्यभेद आणि दुष्टांचे पारिपत्य' अशा स्वरूपाची ही कादंबरी उत्कंठावर्धक आहे.

ब्रिटिशपूर्व काळात ठग, पेंढान्यांचे प्राबल्य होते. लुटालूट, कत्तली यामुळे सर्वसामान्यांच्या जीविताची अथवा वित्ताची सुरक्षितता नव्हती. या ठग लोकांच्या दुष्ट कृत्यांना पायबंद घालावा यासाठी इंग्रज सरकारने एक कायदा करून नवीन खाते तयार केले होते. कर्नल मेडोझ टेलर त्या खात्यात मोठ्या हुद्द्यावर होते. तिथे मिळालेल्या माहितीच्या आधारे त्यांनी 'कन्फेशन ऑफ ए ठग' ही कादंबरी लिहिली. त्याचा अनुवाद आ. सि. बर्वे यांनी 'ठगाची जबानी'या नावाने केला.

या कादंबरीत अमीर अलीच्या रूपाने, एकोणिसाव्या शतकातील ठग-पेंढान्यांचे चित्रण केले आहे. १८३२ साली या अमीर अल्लीशी लेखकाची भेट होते. सरकारने ठगांचा माग काढण्यासाठी त्यांच्याच टोळीतील काहीजणांना फितूर केलेले असते. अमीर अली त्यापैकीच एक असतो. तो आपला जीवनवृत्तांत सांगतो असे कल्पून कादंबरीची रचना केली आहे. अमीर अलीच्या बापाचे नाव युसुफखान असते. लहानपणी अमीर अली, युसुफखान आणि त्याचे सर्व कुटुंब मिळून इंदुरास जात असताना वाटेत एका ठगांच्या टोळीशी त्यांची भेट होते. त्या टोळीच्या नायकाचे नाव 'इस्माइल' असते. 'वाटसरूंच्या कळपात, वाटसरू असल्याचा बहाणा करून शिरायचे, त्यांच्याबरोबर प्रवास करताना त्यांचा विश्वास संपादन करायचा आणि आडवळणी, दुर्गम अशा ठिकाणी संधी साधून त्यांना लुटायचे, वाटसरूंची कत्तल करून त्यांना वाटेतच पुरून टाकायचे.' अशी त्यांची एकंदर रीत असते. लुटीचा हा धंदा बिनबोभाट १६४ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

चालू असतो. या प्रकाराला अमीर अलीचे कुटुंब बळी पडते. ठग अमीर अलीच्या कुटुंबास लुटून ठार मारून पुरून टाकतात. अमीर अली आपल्या कुटुंबापासून थोड्या दूर अंतरावर ठगांच्या बरोबर प्रवास करित असल्यामुळे यातून वाचतो. अमीर अली पुढे त्याच टोळीत वाढतो. इस्माइल त्याचे संगोपन करतो. नकळतपणे अमीर अली त्याच ठगांच्या धंद्यात शिरतो. माणसांचा जीव कसा घ्यावा, लुटीच्या मालाची विक्री कशी करावी याचे धडे गिरवितो व लवकरच एक अट्टल ठग बनतो.

नागपूरहून हैदराबादकडे जात असताना त्याच्या हातून पहिल्यांदा मनुष्यवध होतो. नागपूरहून निघताना एक सावकार या टोळीबरोबर चालत असतो. त्याचा विश्वास संपादन करून वाटेत त्याचा सगळा माल लुबाडून अमीर अली त्याचा खून करतो. पुढे वाटेत उमरखेड नावाचे गाव लागते. तिथे एका व्यापाऱ्याशी भेट होते. त्यालाही लुटून हे लोक त्याचा प्राण घेतात. प्रवासात अमीर अलीला जवाहीर नावाची सुंदर गायिका (कलावंतीण) भेटते. तिच्याशी त्याचे प्रेमसंबंध निर्माण होतात. तिला तो घरी पोहोचवितो. लुटून आलेला सगळा माल हैदराबाद शहरात विकून त्यातून आलेल्या सर्व पैशांची ते वाटणी करतात. असे प्रांतोप्रांती प्रवास करित वाटेतल्या प्रवाशांना लुटत हे ठग आपल्या मूळ गावी येतात. पुढे ते विखुरले जातात. नंतर सरकार त्यांचे पाश आवळतात. त्यात काही सापडतात. काहींना फाशी होते, तर काही फितूर होऊन सरकारला सामील होऊन ठगांचा मार्ग दाखवतात व अमीर अलीही माफीचा साक्षीदार बनतो.

आत्मकथनाचे तंत्र वापरून या कादंबरीत ठग, लुटारूंचे, त्यांच्या चालीरीती, श्रद्धा, समजुती यांचे आणि ठगेगिरीचे चित्रण, केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या वीस एक वर्षांत कादंबरीच्या रचनेत सफाईदारपणा आला होता आणि वस्तुस्थितीकडे तटस्थपणे पाहून तत्संबंधित निरीक्षण कादंबरीच्या कथानकाद्वारा पोहोचविण्याचे जे प्रयत्न चालले होते त्यांचे दर्शन 'वेशधारी पंजाबी' आणि ठगांची जबानी या कादंबऱ्यांत निश्चितपणे घडते.

शिक्षणामुळे बदललेल्या जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या

एकोणिसाव्या शतकात पारंपरिक शिक्षणापेक्षा वेगळ्या प्रकारचे शिक्षण दिले जाऊ लागले. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांही शिकू लागल्या. या शिक्षणाचा त्यांच्या कौटुंबिक जीवनावरही परिणाम झाला. या परिणामांचे चित्रण भानू केशव गांगनाईक, महादेव विठ्ठल रहाळकर, केशव रामचंद्र केळकर ऊर्फ शांतीब्रह्म यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १६५

भानू केशव गांगनाईक यांनी १८८२ च्या सुमारास 'वधू दर्पणमाला' सुरू केली. या मालेत बंगालच्या 'नॅशनल इंडियन असोसिएशन'ने मिस मेरी कार्पेंटरच्या स्मरणार्थ प्रसिद्ध केलेल्या कार्पेंटर ग्रंथावलीपैकी 'मेजो बोऊ' (पंडित शिवनाथशास्त्री) व 'सुरूचि कुटिर' (द्वारकानाथ गंगोपाध्याय) या दोन कादंबऱ्यांची रूपांतरे अनुक्रमे 'सद्गुणी सून' (१८८५) आणि 'आनंदीबाई' (१८८५) या नावांनी गांगनाईक यांनी आपल्या मालेत दिली. याशिवाय 'ताराबाई आणि हिराबाई' ही एक कादंबरी या मालेत आहे.^{१५}

'ताराबाई आणि हिराबाई'^{१६} ही भानू गांगनाईक यांची पहिली कादंबरी. ही कादंबरी लेखकाची स्वतंत्र कादंबरी आहे, असे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात नोंदविले आहे.^{१७} तथापि ही माहिती चुकीची आहे. प्रत्यक्षात ही कादंबरी मौलवी नझिर अहमद यांच्या 'मिरातुल्ल अरूस' या कादंबरीचे भाषांतर आहे. पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लेखकाने लिहिले आहे की, 'मूळ पुस्तकात दिल्लीत राहाणाऱ्या एका मुसलमानी कुटुंबाचे चरित्र असल्यामुळे मुसलमान लोकांच्या रीतीभाती, सण इत्यादिकांचे वर्णन केले आहे. तेव्हा त्यांचे शब्दशः भाषांतर केले असता आमच्या स्त्रियांस ते समजण्यास बरेंच कठीण जाईल असे वाटल्यावरून या ग्रंथाचे शब्दास शब्द भाषांतर केलेले नाही. तर मूळ ग्रंथाचा भावार्थ कोठेही न सोडतां पुण्यातील मराठे लोकांच्या चार्लिस अनुसरून त्यांत जागोजाग फेरफार केले आहेत.'^{१८} या कादंबरीची लोकप्रियता इतकी होती की, पहिल्या पाच-सहा महिन्यांच्या आत पहिल्या आवृत्तीच्या सर्व प्रती छापल्या.^{१९} ज्या ज्या हे पुस्तक वाचतील किंवा वाचताना ऐकतील त्यांचे मनोरंजन होईल. इतकेच नव्हे तर त्यापासून त्यास उपयुक्त ज्ञान, चातुर्य, सारासार विचार, दूरदर्शीपणा, घर-संसार चालविण्याची हातोटी, कुटुंबात एकोपा कसा ठेवावा इत्यादी गोष्टींचे ज्ञानही प्राप्त झाल्या वाचून राहणार नाही.' असा विश्वास लेखक व्यक्त करतो.^{२०}

या कादंबरीत 'ताराबाई आणि हिराबाई' या दोन बहिर्णीची जीवनकहाणी वर्णिली आहे. ताराबाई अडाणी, उथळ स्वभावाची आणि आळशी असते. तिचे लग्न बुद्धिवंत नावाच्या एका तरुणाशी होते. ती हट्टी व भांडखोर असते. लहान लहान गोष्टींवरून ती सर्वांशी भांडते. घरातील काम करण्याऐवजी तासन्तास बाहेरच्या मुर्लींशी खेळत बसते, नणंदेशी जमवून घेत नाही. एका वर्षभरातच 'आपण वेगळे राहू या.' असे ती नवऱ्याला सुचवते. नवरा तयार नसतो पण सासरचे लोक ताराबाईला इतके कंटाळलेले असतात की, ते त्या दोघांना वेगळे राहण्यास सांगतात. ताराबाई

आणि बुद्धिवंत वेगळा संसार थाटतात. पण लवकरच ताराबाईच्या हड्डी स्वभावामुळे त्यांच्या घराची बिकट अवस्था होते. तिला व्यवहारातील आणि घरकामातील माहिती नसल्यामुळे मोलकरणी आणि बाहेरील लोक तिला फसवतात. एक बैरागीण तिला भूलथापा देऊन तिचे दागिने लंपास करते. अशा प्रकारे शिक्षण नसल्यामुळे आणि घर संसार चालवण्याचे चातुर्य नसल्यामुळे एका वर्षाच्या आत ती कंगाल होऊन जाते. तिची अवस्था कळल्यावर तिचे बाबा पत्रातून तिला उपदेश करतात. तो वाचून तिच्यात बदल होतो. ती पुन्हा आपल्या सासरी राहावयास जाते व मर्यादेने घरात वागू लागते. फुरसतीप्रमाणे थोडाथोडा लिहिण्या-वाचण्याचा अभ्यास करू लागते.

ताराबाईची लहान बहीण हिराबाई मोठी गुणी होती. शिक्षण घेतल्यामुळे तिला अनेक उपयुक्त विद्या व कला येत होत्या. समंजसपणाही तिच्या अंगी आला होता. तिचा विवाह बुद्धिवंतांचा धाकटा भाऊ सत्यवंत याच्याशी होतो. सत्यवंत हायस्कूलात शिकत असतो. पण त्याचे शिक्षणापेक्षा सवंगड्याबरोबर खेळण्यातच लक्ष असते. हिराबाईच्या हे लक्षात येते. मग ती मोठ्या कौशल्याने आपल्या नवऱ्याचे मन वळवून त्याला शिक्षण चांगल्या रीतीने पूर्ण करण्यास भाग पाडते. घरातील मोलकरीण डोईजड झालेली असते. ती अनेक बाबतीत फसवत असते, पैशाची लबाडी करित असते. हिराबाईच्या लक्षात ही गोष्ट येते. ती हे सर्व उघडकीस आणते. पण ठकीला त्याचा राग येतो आणि ठकी वेगवेगळी कारस्थाने करून हिराबाईला त्रास होईल असे वागू लागते. त्यांच्यात भांडणे लावते परंतु हिराबाई तिला पुरून उरते.

हिराबाईच्या नवऱ्याला एक छोटीशी सरकारी नोकरी मिळते. काही दिवसांनंतर त्याचा इंग्रजी अधिकारी बदली झाल्यामुळे निलगिरीस जाण्यास निघतो. जाताना सत्यवंतानेही यावे अशी इच्छा प्रकट करतो. सत्यवंत तयार होत नाही. परंतु हिराबाई त्यास निलगिरीस जाण्यास प्रवृत्त करते. निलगिरीस गेल्यावर सत्यवंतांचा पगार वाढतो- त्यामुळे त्याचा स्वभाव चैनीखोर व व्यसनी होऊ लागतो. त्याची पत्रे येण्यामध्ये विलंब होत असल्याचे पाहून हिराबाईच्या मनात संशय जागा होतो. आपल्या घराची सर्व व्यवस्था नीट लावून ती निलगिरीस जाते. नवऱ्याच्या चैनीखोरपणास आळा घालून त्याला परत घेऊन येते. तिचे सासरे संस्थानिकाकडे कारभारी म्हणून काम करित असतात. त्यांच्या निवृत्तीचे वय झालेले असते. मोठ्या युक्तीने त्यांचे कारभारी पद सत्यवंतास मिळेल, अशी व्यवस्था हिराबाई करते. शांताबाई या बालविधवा नणंदेचा पुनर्विवाह करण्याविषयी घरच्यांचे मन वळवते व विवाह कोणताही डामडौल न करता थोडक्यात घडवून आणते. केवळ आपल्याच मुलांना नव्हे, तर शेजारच्या मुलांना, स्त्रियांना शिकण्याची गोडी लावते.

स्त्रियांसाठी शाळाही चालविते. अशा प्रकारे शिक्षणाने शहाणी व समंजस झालेली हिराबाई कुटुंबातील सर्वांनाच सुखी करते. काटकसरीने संसार करून घराला कर्जमुक्त करते; असे या कादंबरीचे कथानक आहे. अडाणी ताराबाईच्या गैर वागण्याच्या पार्श्वभूमीवर शिकलेल्या हिराबाईचे उठावदार चित्रण करून लेखकाने स्त्री-शिक्षणाबद्दलचा अनुकूल अभिप्राय व्यक्त केला आहे. ज्या काळामध्ये स्त्री शिकली की, तिच्या पतीचा मृत्यू होतो, अशी समजूत होती^{११} त्या काळात गांगनाईकांनी शिकलेल्या स्त्रीचे केलेले गुणवर्णन खरोखरच महत्त्वपूर्ण आहे.

भानू केशव गांगनाईकांप्रमाणेच महादेव विठ्ठल रहाळकर यांनीही आपल्या कादंबरीमध्ये शिक्षणामुळे बदललेल्या सामाजिक वातावरणाचे चित्रण केले आहे. शिक्षणामुळे तरुण स्त्री-पुरुष आपल्या विवाहाचा निर्णय स्वतःच घेऊ लागले. समाजातील प्रतिष्ठित पण ढोंगी आणि लबाड लोकांपुढे दबून न राहता त्यांना विरोध करू लागले, यामुळे समाजात खळबळ निर्माण झाली. या खळबळीचे एक चित्र रहाळकरांच्या 'नारायणराव आणि गोदावरी' या कादंबरीत चित्रित झाले आहे. रहाळकर नव्या शिक्षणाला व सुधारणेला अनुकूल असले; तरीही कादंबरीत ते नवे तरुण-तरुणी यशस्वी झाले असा भाबडा विचार प्रदर्शित करित नाहीत उलट कादंबरी दुःख पर्यवसायी करून सुधारणेचा मार्ग बिकट आहे, असा गर्भित इशारा देतात.

'सद्गुणी सून'^{१२} या कादंबरीत कुलाबा जिल्ह्यातील माधवभट्ट पुराणिक यांच्या कौटुंबिक जीवनाचे चित्रण आहे. त्यांना हरिपंत, परशुरामपंत, पांडुरंगपंत, दिनकरपंत अशी चार मुले व मधू आणि गोदू अशा दोन मुली असतात. परशुरामपंतांची बायको रमा ही कादंबरीची नायिका म्हणजेच सद्गुणी सून आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे ती समंजस झालेली असते आणि या समंजसपणामुळेच ती त्या कुटुंबाला सुखी करते. पाच-पंचवीस माणसांचा एकत्र कुटुंबाचा गाडा, त्यातील हवेदावे, रुसवेफुगवे यांना तोंड देऊन व्यवस्थित चालवण्याचा प्रयत्न करते, माधवभट्ट आजारी पडतात तेव्हा त्यांची शुश्रूषा करते, आसन्न मरण सासऱ्याला दवाखान्यात घेऊन जाण्याचे काम धोराने व जबाबदारीने पार पाडते. औषध पाण्याच्या खर्चासाठी आपले दागिने विकण्याचीही तयारी दर्शवते - पण या दुखण्यातून माधवभट्ट वाचत नाहीत. त्यांच्या मृत्यूनंतर घराची घडी विस्कटते. मुले व सुना चैनीखोर बनतात. परशुरामपंत रमाला न कळवता कर्ज काढून आईला पैसे पाठवतो. नंतर घरात भांडणे सुरू होतात तरीही संयमी रमाबाई कुटुंब नीट चालवण्याचा प्रयत्न करते, दारांच्या संसाराला वळण लावते, नणंदेच्या पुनर्विवाहाला पाठिंबा देते. दरम्यान तिला एक मुलगी होते. पुढे

परशुरामपंत वकिलीची परीक्षा पास होऊन वकील होतो आणि रमाबाई व आपल्या मुलीसह वेगळे घर करून सुखाने संसार करू लागतो.

रमाबाई सुशिक्षित असल्यामुळे ती समंजसपणे संसार करते व कुटुंबातील सर्वांच्या सुखात भर टाकते. तिचा नवरा परशुरामपंत हाही सुशिक्षित आणि सुधारणेला अनुकूल अशा विचारांचा असतो म्हणून त्यांचे कुटुंब सुखी होते; असा कादंबरीच्या आशयाचा रोख आहे.

गांगनाईकांच्या 'आनंदीबाई'^{२३} कादंबरीतसुद्धा शिक्षणामुळे कौटुंबिक जीवनात सुखासमाधानाचा प्रवेश झाला, व्यक्तींच्या वागण्यात समंजसपणा आला, असा अभिप्राय व्यक्त झाला आहे. कादंबरीची नायिका आनंदीबाई ही विश्वनाथभट्ट या गरीब गृहस्थाची मुलगी असते. ते मूळचे गोमंतक प्रांतातले असतात पण व्यवसायाच्या निमित्ताने मुंबईत राहत असतात. आनंदीबाईचे लग्न व्यंकटेश नावाच्या गृहस्थाबरोबर होते- पण एकाएकी भयंकर आजार होऊन तो मरण पावतो. बालविधवा आनंदी माहेरी परत येते. थोड्याच काळात तिचे आईवडीलही मृत्यू पावतात. शेजारी राहणारे डॉक्टर विश्राम व त्यांची पत्नी, आनंदीला आपल्या मुलीप्रमाणे सांभाळतात. डॉ. विश्राम प्रार्थना समाजाचे सभासद असल्यामुळे सुधारणावादी विचारांचे असतात. ते तिला इंग्रजी पद्धतीचे शिक्षण देतात; तसेच सभा-संमेलने व अन्य सार्वजनिक गोष्टींमध्ये वावरण्याची संधीही ते तिला देतात.

अशाच एका प्रसंगी आनंदराव नावाच्या कष्टाळू, स्वावलंबी व संयमी तरुणाशी तिची भेट होते. ते दोघेही विचारविनिमय करून लग्न करतात. आनंदराव आपण साठवलेल्या पैशातून घर खरेदी करतो. पैशाची मुबलकता असूनही आनंदी इतरांप्रमाणे घरी मोलकरीण ठेवत नाही, घरची कामे स्वतःच करते, प्रसंगी बाजारात जाऊन बाजार करते, खर्चात काटकसर करते.

आनंदरावांना विधवेशी विवाह केल्यामुळे समाजाच्या रोषास सामोरे जावे लागते; पण ते त्याकडे दुर्लक्ष करतात. पुढे आनंदराव 'आरबथनाट' कंपनीत चाकरीस लागतात. तिथे त्यांना चांगला पगार मिळतो. कामानिमित्त त्यांना नवीन ठिकाणी राहावयास जावे लागते. तिथे गेल्यानंतर आनंदीबाई आजूबाजूच्या स्त्रियांना चांगले वळण लावण्याचे अनेक उपक्रम राबवते. एक शिलाई मशीन घेऊन कपडे शिवण्याचा व्यवसाय करते, महिलांना बचत करण्यास प्रवृत्त करते. पुढे एक लहान मुलांची शाळा स्थापन करते. लग्न झाल्यानंतर खूप वर्षांनीदेखील तिला मूल होत नाही; तेव्हा शेजारची मुले ही आपलीच मुलं मानून ती त्यांचे संगोपन करते. याप्रमाणे एक आदर्श वधू म्हणून समाजामध्ये तिचा लौकिक होतो.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १६९

‘नारायणराव आणि गोदावरी’^{२४} या कादंबरीचे कथानक चटकदार आहे. ही एक दुःख पर्यवसायी कादंबरी आहे. कादंबरीची नायिका गोदावरी ही त्र्यंबक भटाची सुंदर, सद्गुणी मुलगी असते. गोदावरीची आई मरण पावल्यानंतर त्र्यंबक भट दुसरे लग्न करतो. या दुसऱ्या बायकोचे नाव राधाबाई असते. तिच्या सांगण्यावरून त्र्यंबक भट्ट गोदावरीचे लग्न गोपाळराव नावाच्या व्यसनी माणसाबरोबर १२०० रुपयांच्या मोबदल्यात लावण्यात तयार होतो. हा गोपाळराव व्यसनी, बदफैली, स्त्रीलंपट स्वभावाचा असतो. गोदावरी या लग्नाला तयार नसते. ती आपल्या बापाला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करते. पण लोभी त्र्यंबक भट आपल्या बायकोच्या (राधाबाईच्या) अंकित झाल्याकारणाने बधत नाही.

पुढे नारायणराव नावाच्या एका हुशार, सुशील युवक शिक्षकाची आणि गोदावरीची भेट होते. तेव्हा गोदावरी आपली सर्व हकिगत नारायणरावाला सांगते. त्यानंतर या दोघांचा स्नेह वाढत जातो. लग्नाच्या दिवशी पहाटे उठून, आपले कपडे घेऊन गोदावरी घराबाहेर पडते आणि नारायणरावाकडे येते. तेव्हा त्र्यंबक भट, गोपाळराव पोलिसांसह नारायणरावाकडे येतात. नारायणरावाविरुद्ध फिर्याद देतात. पण पुढे नारायणराव हा खटला जिंकतो. गोपाळराव आपल्या पैशासाठी त्र्यंबक भटाकडे तगादा लावतो. त्याच्या विरुद्ध फिर्याद देतो. या सगळ्या प्रकरणात त्र्यंबक भट धास्ती घेऊन मृत्यू पावतो. पुढे नारायणराव गोदावरीचे लग्न होते. नंतरच्या काळात गोपाळराव व त्याचा जोडीदार रामराव हे शांत बसत नाहीत. गोदावरीच्या प्राप्तीसाठी गैरमार्गाचा अवलंब करण्यास सुरुवात करतात. शाळा तपासणी करणाऱ्या अधिकाऱ्याला हाताशी धरून नारायणरावाची भर पावसाळ्यात दूर गावी बदली करतात. नारायणराव व गोदावरी यांनी एकमेकांना पाठवलेली पत्रे मधल्यामध्ये काढून घेणे; कोणा कुंटिणीच्या साहाय्याने गोदावरीचे गोपाळरावाकडे मन वळवण्याचा प्रयत्न करणे, अशा खटपटी करतात. पण यामध्ये ते अपयशी होतात.

मध्यंतरी गोदावरीची पत्रे नारायणरावांना मिळत नाहीत. त्याच वेळी गोपाळराव एका पुराणिकाला नारायणरावाकडे पाठवून गोदावरीबद्दल भलेबुरे सांगावयास लावतो, तेव्हा नारायणरावाच्या मनात संशय येतो. तो पुन्हा आपल्या गावी येतो. तेव्हा गोदावरीच्या जेवणात विष घालून तिला मारतो. पुढे काही काळानंतर नारायणरावाला आपल्या वकील मित्राकडून गोपाळरावाच्या सर्व कृत्याचा तपशील समजतो; तेव्हा त्याला पश्चात्ताप होतो. गोदावरीच्या निरपराधीपणाबद्दल खात्री पटते. तेव्हा नारायणराव गोपाळराव, रामराव, शाळा तपासणीस या सर्व दुष्टांचा वध करतो व शेवटी स्वतःही आत्महत्या करतो.

नारायणराव आणि गोदावरी यांच्या जीवन कहाणीद्वारे शिक्षणामुळे त्या काळातील लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वात कसे बदल घडून येत होते, हे या कादंबरीत चांगल्या रीतीने दर्शवले आहे. पारंपरिक जीवनपद्धतीमध्ये स्त्रीला विक्रयाची वस्तू, उपभोगाची वस्तू मानले जात असे. त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांचे जीवन दुःखी, कष्टी होत असे. त्यांचे सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य काढून घेतले जात असे. इंग्रजी पद्धतीचे शिक्षण घेतल्यावर व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, न्याय या मूल्यांचा तरुणांना परिचय झाला. स्वाभाविकपणेच त्यांनी निर्णयस्वातंत्र्याचा मार्ग अवलंबला. पण ही गोष्ट पारंपरिक जीवनपद्धतीमध्ये ज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत त्यांना मान्य होणे शक्य नव्हते. त्यामुळेच समाजात आणि कुटुंबाकुटुंबातही विरोधाचे वातावरण तयार झाले. या वातावरणाची झलक 'नारायणराव आणि गोदावरी' या कादंबरीत पाहावयास मिळते.

१८८५ मध्ये हरि नारायण आपटे यांनी 'करमणूक' मधून 'आजकालच्या गोष्टी' लिहिण्यास प्रारंभ केला. त्यानंतर मासिकांमधून क्रमशः कादंबऱ्या येण्याचे प्रमाण वाढले (वस्तुतः 'यमुना पर्यटन'च्या पूर्वीही 'चंद्रिका' मासिकातून एक कादंबरी क्रमशः प्रकाशित होत असल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यामुळे हा प्रकार नवा नव्हता हे निश्चित)^{२५} त्याचा एक परिणाम म्हणून 'जगद्धितेच्छु' मधून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'सिंधुबाई किंवा आजकालची सद्गुणी माणसे'^{२६} या केशव रामचंद्र केळकर ऊर्फ शांतीब्रह्म यांनी लिहिलेल्या कादंबरीकडे पाहाता येते. 'या कादंबरीत आपल्याला कोणत्या प्रकारची सद्गुणी माणसे आजकाल पाहिजेत व कशा प्रकारची माणसे देशहितास व देशाच्या कल्याणास उपयोगी पडतील याचे विवेचन' केले असल्याचे लेखकाने प्रस्तावनेत सांगितले आहे. कादंबरी नायिकाप्रधान आहे. सिंधुबाईच्या जीवन चित्रणाधारे लेखकाने आपल्या मनातील नव्या स्त्रीचे, आदर्श आधुनिक जीवनशैलीचे चित्रण केले आहे.

कादंबरीचा प्रारंभ महाराष्ट्रापासून दूर असलेल्या कराचीमध्ये घडतो. एकोणिसाव्या शतकातील भारतामध्ये कराची या ठिकाणी स्थापत्यविशारदाचे काम करणारे विनायक बापूजी हे श्रीमंत गृहस्थ होते. विनायकाची दुसरी पत्नी सगुणाबाईपासून त्यांना कन्या प्राप्त होते. या कन्येचे नाव सिंधु ठेवले जाते. सिंधु सात महिन्यांची असताना विनायकांचा मृत्यू होतो. विनायकांचे बंधू गणपत यांनी आपली पत्नी वारल्यानंतर ऋतुप्राप्त होण्यापूर्वी पतिवियोग झालेल्या सकेशा मुलीशी पुनर्विवाह करण्याचे ठरवलेले असते. काही कारणांमुळे गणपतरावांचा पुनर्विवाह होत नाही. त्यामुळे ते सगुणाबाईच्या मदतीसाठी कराचीला राहातात. पुढे काही वर्षांनी गणपतरावांचाही मृत्यू होतो. प्राप्त

परिस्थितीत सगुणाबाई उरल्यासुरल्या संपत्तीसह आपल्या मुलीला घेऊन बहिणीकडे आश्रयाला जायला निघतात; पण वाटेतच त्यांचा मृत्यू होतो.

सिंधु आपल्या संस्कारांच्या जोरावर आणि धैर्याच्या बळावर संकटांशी सामना करत मावशीच्या घरी पोहोचते. सिंधुची मावशी लक्ष्मीबाई एक कजाग व लोभी स्त्री असते. लक्ष्मीबाईचे पती नारायणराव यांचे घरात काहीही चालत नसते. सिंधुच्या संपत्तीच्या चौदा पेट्यांपैकी तेरा पेट्यांवर लक्ष्मीबाई ताबा मिळवते. सिंधुला लक्ष्मीबाईकडून पदोपदी अपमानास्पद वागणूक मिळते. यादरम्यान लक्ष्मीबाईची दत्तक मुलगी सुंदरी आजारपणातील विश्रांतीसाठी घरी येते. सिंधु सुंदरीची मनापासून सेवा करते. सिंधुचे प्रेम पाहून सुंदरी आपल्या जीवनातील एक प्रेमाचे गुपित तिला सांगते व या गुपिताचा आधारे पुरुषांच्या रूपावर आकर्षित न होता त्यांचे गुण पाहून त्यांच्याशी विवाह करण्याचा सल्ला देते. त्याच रात्री नारायणराव व लक्ष्मीबाई नाटकास जातात व तात्या रामोशी नावाचा चोर त्यांच्या घरात शिरतो. सुंदरीला बेशुद्ध करून व सिंधुला ताकीद देऊन त्या चौदा पेट्यांसह पसार होतो. पुढे सुंदरीचा मृत्यू होतो. चोरीच्या रात्री सिंधुची स्मरणवही तात्या रामोशी उचलतो. या स्मरणवहीच्या आधारे पोलिसांना तात्या रामोशीचा सुगावा लागतो. हा गुन्हा सिद्ध होण्यासाठी सिंधुची साक्ष आवश्यक असते. साक्ष देण्यासाठी दोन्ही बाजूचे वकील सिंधुला सूचना देतात. पण तात्या रामोशीला दिलेले वचन व त्याचे पत्र याचे स्मरण सिंधुला असते.

मावशीच्या जाचाला कंटाळून व भविष्यकाळची तरतूद म्हणून सिंधु जाहिरातीच्या आधारे रमाबाई पाटणकरांकडे काम मागायला जाते. खटल्याच्या दिवशी सिंधु चतुराईने तात्या रामोशीची ओळख नाकारते. खटल्यानंतर नारायणरावांचा मृत्यू होतो व सिंधु रमाबाईच्या घरी येते. रमाबाई आपल्या विद्वान व सुधारकी विचारांचा भाऊ रामचंद्र यांच्याशी सिंधुचे लग्न लावून देतात. रामचंद्र चित्रकला, शिल्पकलासारख्या तत्सम कलेत प्रवीण असतात. या सर्व गोष्टींना त्यांच्या वडिलांचा विरोध असतो. आपल्या मुलाशी ते सगळ्याच प्रकारचे संबंध तोडतात आणि त्याला आर्थिक मदत देण्याचे बंद करतात. रामचंद्रावांचे बंधू लक्ष्मणराव मुंबईला राहत असतात. वडिलांच्या म्हणण्यानुसार ते आपल्या भावाकडून घराचे भाडे घ्यायला येतात. या सगळ्या प्रकाराला कंटाळून व दारिद्र्यामुळे आलेल्या नैराश्यांतून रामचंद्रावर आत्महत्या करायला निघतात. त्याचवेळी त्यांच्या वडिलांचा मृत्यू झाल्याची बातमी त्यांना समजते व या दुःखामुळे आत्महत्येचा विचार निघून जातो. रामचंद्रावांच्या आत्महत्येच्या दुसऱ्या प्रयत्नावेळी त्यांच्या वडिलांसारखे दिसणारे एक गृहस्थ त्यांच्या घरी येतात.

रामचंद्रावांची कला पाहून ते गृहस्थ प्रभावित होतात. रामचंद्रावांना बरेच पैसे देऊन त्याच्याकडील कलावस्तू ते खरेदी करतात (त्यामध्ये एक पिस्तूलही असते) व निघून जातात. रामचंद्रावांच्या घरापासून काही अंतरावर तो गृहस्थ त्या पिस्तूलातून गोळी उडवून आत्महत्या करतो. या प्रकरणात निर्दोष रामचंद्रावर सापडतात. पोलीस रामचंद्रावांना खुनाच्या संशयावरून अटक करतात. कोर्टात खटला सुरू होतो व रामचंद्रावांना फाशीची शिक्षा होते. घरी हे कळल्यानंतर सिंधु आक्रोश करते. शेजारी सांत्वनासाठी जमलेले असतात पण त्याचवेळी तात्या रामोशी लपूनछपून घरात येतो. तिचे सांत्वन करून तिच्या संपत्तीच्या चौदा पेट्या परत करतो. यावेळी शेजाऱ्यांचा सिंधुच्या चारित्र्याबद्दल गैरसमज होतो व कर्णोपकर्णी ही बातमी लक्ष्मणरावांपर्यंत पोहोचते. ते सिंधूला जाब विचारायला येतात तेव्हा धनाच्या पेट्या पाहून लक्ष्मणरावांना मोह होतो व ते सिंधूला घराबाहेर काढायला लागतात. त्याचवेळी तात्या रामोशी येतो व रहस्याचा उलगाडा होतो. त्यानंतर रामचंद्रावही निर्दोष सुटतात व सर्वजण गुण्यागोविंदाने राहातात.

या कादंबरीमध्ये नंतरच्या काळातील, विसाव्या शतकातील विवेकपूर्ण जीवन जगणाऱ्या लोकांची कौटुंबिक स्थिती काय असेल, त्यांची वैचारिक भूमिका काय असू शकेल, यासंबंधीचे चित्रण वेधकपणे केले आहे. या कादंबरीतील सिंधुबाईचे वडील आपल्या मृत्युपत्रात 'सिंधुने आपल्याकरता वर स्वतः पहावा. चौदा वर्षे झाल्याशिवाय तिला लग्नाची घाई करू नये. ...सिंधुच्या शिक्षणास तिच्या आईने व चुलत्याने अतिशय श्रम करावे व लग्ना पूर्वी ती विद्वान स्त्रियांत बसण्यास योग्य झालेली असावी. बँकेतील पैशास हात लावण्यास सिंधुच्या नवऱ्यास मात्र अधिकार असावा पण; तोही आपल्या बायकोच्या मरणानंतर.'^{२७}

मुलीच्या शिक्षणाबद्दल तसेच तिला वारशाने मिळणाऱ्या संपत्तीवर पूर्ण हक्क असावा याबद्दल दक्ष असणाऱ्या आणि बालविवाहाला विरोध असणाऱ्या पित्याचे दर्शन या मृत्युपत्रात स्पष्टपणे घडते. अशा प्रकारचे मृत्युपत्र वडिलांनी लिहून ठेवल्यामुळे स्वाभाविकपणे सिंधु समंजस बनते आणि बाहेरच्या जगात आत्मविश्वासाने वावरू शकते. कराचीतून मुंबईत येत असताना वाटेतच घडलेल्या आईच्या मृत्यूच्या प्रसंगाला सिंधुबाई धीराने सामोरी जाते. एवढेच नव्हे, तर मुंबईत उतरल्यावर आईची अत्यंतक्रियासुद्धा एकटीने करते. एवढा विलक्षण आत्मविश्वास असलेली आणि प्रत्यक्ष कृती करणारी नायिका केळकरांनी एकोणिसाव्या शतकात निर्माण केली; ही खरोखरच अजब आणि विलक्षण गोष्ट आहे.

सिंधुचा नवरा सिंधुसाठी एक नव्या प्रकारचे मंगळसूत्र करतो. त्याच्या पदकांमध्ये एक चिड्डी लिहिलेली असते. 'मी रामचंद्रावर जर आपल्या प्रिय पत्नीच्या तारुण्यांत मेलो एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १७३

तर माझ्या पत्नीने पुनर्विवाह करावा अशी माझी इच्छा आहे. सर्व सुधारकांनी या पत्रास मृत्यूपत्र समजून माझ्या इच्छा माझ्यामार्गे पूर्ण कराव्या. माझ्या हयातीत जर मी क्लीब, कोडी, वगैरे दुदैव करून होईन तर तिच्या पुनर्विवाहाची सर्व तयारी मीच करीन. पण माझ्यामार्गे माझी इच्छा पूर्ण करण्याचे काम माझ्या भायेंचे व मित्रांचे आहे.^{२८}

पुढे काही काळानंतर रामचंद्र म्हणजेच सिंधुबाईचा नवरा परिस्थितीला कंटाळतो, अतिशय निराश व वैफल्यग्रस्त झाल्यामुळे आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो; तेव्हा आत्महत्येपूर्वी सिंधुबाईला एक पत्र लिहून ठेवतो; तसेच पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीलाही आपल्या पत्नीला साहाय्य करण्यासंबंधी पत्र लिहून ठेवतो.^{२९} काहीशी अस्वाभाविक वाटणारी परंतु बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीला अनुसरून असलेली ही घटना लेखकाच्या 'भावी काळातील काल्पनिक जीवनशैली'शी जुळणारी आहे. अशा प्रकारे या कादंबरीतील व्यक्ती आपल्या आयुष्यातील अगदी निर्वाणीच्या आणि अटीतटीच्या प्रसंगीही भावनाविवश न होता बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टिकोनातून विचार करून निर्णय घेतात. आज २०१४ सालीसुद्धा इतक्या टोकाची बुद्धिप्रामाण्यवादी दृष्टी आढळत नाही. मग एकोणिसाव्या शतकात, तर अशा प्रकारचे आयुष्य घडणेच शक्य नव्हते. केशव रामचंद्र केळकर ऊर्फ शांतीब्रह्म यांनी या कादंबरीच्या रूपाने आपल्या स्वप्नातील सुधारक, बुद्धिप्रामाण्यवादी व्यक्तींच्या जीवनशैलीचे चित्र रेखाटले आहे.

तत्कालीन सरकारी कचेऱ्यांतील भ्रष्टाचाराचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या

ब्रिटिशांची सत्ता सुरू झाल्यावर एकंदर शासनव्यवस्थेत मोठे बदल घडून आले. सारावसुली, गावातील अथवा शहरातील पायाभूत सुविधा, न्याय, मुलकी व लष्करी सेवा या सगळ्यातच अंतर्बाह्य बदल झाले. हा सर्व कारभार करण्यासाठी युरोपमधून माणसे आणणे अशक्य होते. त्यामुळे एतद्देशीयांना शिक्षण देऊन त्यांना दुय्यम आणि तिय्यम दर्जाचे अधिकारपद देऊन, ही सर्व यंत्रणा सांभाळावी फक्त प्रमुख अधिकाराची पदे युरोपियन लोकांनी सांभाळावी, असे राजकर्त्यांनी धोरण ठेवले. त्यामुळे अनेक सरकारी कचेऱ्यांमध्ये एतद्देशीय सुशिक्षित लोक नोकरी करू लागले. या लोकांची वागण्याची रीत कशी होती, त्या काळी सरकारी कचेऱ्यांत कशा प्रकारे भ्रष्टाचार चाले; याचे चित्रण 'शिरस्तेदार' आणि 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्तिंग्साचा उजवा हात' या दोन कादंबऱ्यांत केले आहे.

'शिरस्तेदार'^{३०} ही विनायक कोंडदेव ओक यांनी लिहिलेली ५१ पृष्ठांची लहानशी कादंबरी आहे. युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या शिरस्तेदार, कारकून आणि अन्य कर्मचाऱ्यांच्या वागणुकीचे तसेच आपल्याकडे असलेल्या छोट्याशा सत्तेचाही

दुरुपयोग करून सर्वसामान्य, गरीब लोकांची नाडणूक आणि लुबाडणूक करण्याच्या त्यांच्या पद्धतीचे चित्रण, या कादंबरीत आहे. कादंबरीत प्रथम पुरुषी निवेदन पद्धती वापरली आहे. निवेदकाला शिरस्तेदार असताना त्याने केलेल्या भ्रष्टाचाराबद्दल सक्तमजुरीची शिक्षा होते व तो तुरुंगात जातो. त्या काळात त्याला आपल्या पूर्वीच्या वागण्याचा पश्चात्ताप होतो. इतरांनी आपल्यासारखे गुन्हे करू नयेत म्हणून तो आपली हकिकत सांगतो; अशी कल्पना करून या कादंबरीची रचना केली आहे.

निवेदक हा एका गरीब ब्राह्मण कुटुंबातील मुलगा असतो. तो मुलकी परीक्षा पास हातो. एकशे पन्नास रुपये लाच देऊन त्याचे वडील त्याला कलेक्टर कचेरीत नोकरीला लावतात. तेव्हा कचेरीतल्या शिरस्तेदारांना मेजवानी द्यावी लागते. त्यासाठी ६० रुपये आणि गाण्यासाठी २० रुपये खर्च येतो. पण त्याला वाईट वाटत नाही. आपण या खर्चाचे एकदम उट्टे काढू अशी त्याला उमेद वाटते. कारकुनाची नोकरी करीत असतानाच इतरांच्या संगतीने त्याला लाच घेण्याची सवय लागते. लांड्यालबाड्या करणे, दारू, वेश्या, नाचगाणे अशी व्यसने त्याला जडतात. पुढे वरच्या अधिकाऱ्यास बढती मिळाल्यामुळे व एकजण निवृत्त झाल्यामुळे तो स्वतःच शिरस्तेदार बनतो. शिरस्तेदार झाल्यानंतर तो अनेकांकडून लाच घेतो. पण साहेबांपुढे निःस्पृह असल्याचे भासवल्यामुळे ते त्याची पाहिजे तिकडे शिफारस करत. पुढे दिवाणीकडील रजेवर गेलेल्या माणसाच्या जागेवर त्याची नेमणूक होते. दिवाणी कडील माणूस परत आल्यावर तो पूर्ववत आपल्या जागेवर येतो. पण तेथे काम पाहत असलेल्या कारकुनाबरोबर त्याचे वितुष्ट येते. तो कारकून एका प्रकरणात पाळत ठेवून त्याला मुद्देमालासह पकडून देतो. शेवटी गुन्हा शाबीत होऊन त्याला शिक्षा होते. तो तुरुंगात जातो. अखेर त्याला आपल्या वागण्याचा पश्चात्ताप होतो व परमेश्वराकडे तो आपल्या अपराधाची क्षमा मागतो.

निवेदक वाचकाला, आपल्या देशबांधवांना अनुभवाच्या गोष्टी सांगून उपदेश करतो. तो म्हणतो की, 'अन्यायाने द्रव्य संपादण्यात काही एक लाभ नाही. त्यापासून शेवटी दुःख मात्र अतिशय होते. ...हक्क नसतां लोकांस नाडून त्यांनी कष्ट करून मिळविलेला पैसा मी घेतला, हे एक पाप; त्याकरितां खोट्याचें खरें आणि खऱ्याचें खोटें करविले हे दुसरें पाप; यजमानाशी निमकहरामपणाने वागलो हे तिसरें पाप; विनाकारण किती एकांच्या घरांवर आग पाखडिली, हे चवथें; धनांध होऊन लोकांचा अपमान केला आणि बिचाऱ्या किती एक चांगल्या माउल्यांस पातिव्रत्यच्युत केलें हे पांचवे; अशी पापांची याद वाचूं तरी किती?'^{३१}

युरोपियन अधिकाऱ्यांना उद्देशूनही तो निवेदन करतो की, 'आपण लोक अतिशय प्रामाणिक व प्रजाहितदक्ष आहात परंतु; एतद्देशीय लोक मात्र लबाड व भ्रष्टाचारी आहेत त्यामुळे रयतेवर अन्याय होतो म्हणून सावधान राहून भ्रष्टाचार होणार नाही; याकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. शिक्षणामुळे आपल्या अंगी प्रामाणिकपणाचा गुण आला आहे. एतद्देशीयांना योग्य प्रकारचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.'

विनायक कोंडदेव ओक यांनी 'शिरस्तेदार' कादंबरीमध्ये जे भाष्य केले आहे. ते साम्राज्यकर्त्यांच्या दृष्टिकोनाचे अनुकरण आहे. युरोपियन अधिकारी तेवढे चांगले आणि एतद्देशीय लोक भ्रष्टाचारी असे द्वंद्व ते कल्पितात. त्यामुळे कादंबरीतील चित्रण एकांगी होते. पन्नास एक पृष्ठांच्या मर्यादित चित्रण केल्यामुळे त्याला त्रुटितता आली आहे. तथापि लेखकाने वर्णिलेले दोन-तीन प्रसंग तत्कालीन परिस्थितीवर प्रकाशझोत टाकतात. एकोणिसाव्या शतकातील सुशिक्षितांच्या मानसिकतेवर भाष्य करताना रा. भा. पाटणकर 'शिरस्तेदार' या कादंबरीचा उल्लेख करतात व लिहितात की 'शिरस्तेदार'च्या नायकात जर आत्मप्रतिष्ठा असती, तर इतर कसेही वागोत, मी मात्र सरळ, नैतिक मागनेच जाणार असे त्याने ठरवले असते.^{३२} व्यक्तिववादात अनुस्यूत असलेल्या आत्मप्रतिष्ठेचा अभाव तत्कालीन सुशिक्षित नोकरदार तरुणांत होता; असे भान ही कादंबरी निर्माण करते.

'शिरस्तेदार'पेक्षाही अधिक भेदकपणे भ्रष्टाचाराचे केलेले चित्रण 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्तिंग्साचा उजवा हात'^{३३} या कादंबरीत पाहावयास मिळते. एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय घडामोडींना प्रतिसाद देणाऱ्या कादंबऱ्यांचे विश्लेषण करताना आपण या कादंबरीचा विचार केलेला आहे. राजकीय वातावरणाचे चित्रण करताना लेखकाने ते पोखरून टाकणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे चित्रणही अतिशय स्पष्ट आणि परखडपणे केले आहे. विनायक कोंडदेव ओक भ्रष्टाचाराचे चित्रण करताना एकांगी रीतीने करतात हे आपण वर पाहिले आहे. 'गंगा-गोविंदसिंह' या कादंबरीत असा एकांगीपणा नाही. कादंबरीतील देवीसिंह हा दिवाण असतो. तो लबाडीने वागतो, लोकांची लुबाडणूक करतो, अन्याय करतो; पण इंग्रज अधिकाऱ्यांना खूष ठेवतो. त्यामुळे इंग्रज अधिकारी देवीसिंहावर नेहमी संतुष्ट असत. त्याचा सतत सल्ला घेत. या देवीसिंहावर एकदा बडतर्फीची पाळी येते. त्यातूनही त्याची सुटका होते, तर एकदा त्याच्याविरुद्ध खटला चालतो. कादंबरीच्या अखेरीस देवीसिंह कायद्याच्या भयंकर पाशातून दोषमुक्त होतो. (पृ. क्र. २९७)

केवळ एतद्देशीय लोक नव्हे, तर इंग्रज अधिकारीही कसे भ्रष्ट वर्तणूक करीत

आणि अनीतीने, अन्यायपूर्ण वागत याचे 'गंगागोविंदसिंह' या कादंबरीत कसे वर्णन केले आहे. ते नमुना म्हणून लेखकाच्याच शब्दांत पाहू -

हा गंगा-गोविंदसिंह आणि काळपुरुष या दोहोतील संवाद आहे :

काळ - मग आम्हाला कामावरून कां काढिलें ?

गंगा - असें कसें हो? त्याने आपल्या इच्छेनें थोडेच तुम्हाला दूर केलें!

काळ - तर आम्हालाच वाटतें की नोकरी नको होती.

गंगा - असें नव्हे. त्याचे खरें कारण फार निराळे आहे.

काळ - त्यांत, डावपेंचाचें कांहीच नाही. विलायतेच्या सभ्यतेस ख्रिस्तीधर्माप्रमाणे विरोध आल्यामुळे तसे झालें; कारण, त्यावेळी तुम्हांस कामावरून काढून टाकण्यावांचून दुसरा सोपा व फायदेशीर मार्गच नव्हता !

काळ - ह्यांतील एक देखील शब्द आपल्यास समजला नाही. विलायतेच्या सभ्यतेस विरोध? आणि ख्रिस्तीधर्मानुसारें? स्पष्टच काय तें सांगाना? असा पडदा तरी कशाला ?

गंगा - पूर्णिगांतील पुष्कळ लोकांनी तुमच्या विरुद्ध फिर्यादी केल्या. कर वसूल करण्याच्या कार्मीं तुम्हीं शेकडो जमिनदारांच्या आणि तालुकदारांच्या स्त्रियास भर कचेरींत पकडून आणून नग्न केल्या! स्त्रियांस मारणें अथवा त्यांची अशा प्रकारांनी अब्रू लुटणें, हा इंग्रज लोक फार मोठा अन्याय समजतात तुमच्या इतक्या कागाळ्या हुजूरपर्यंत पोंचल्यावर वॉरन हेस्तिंग्ज तुम्हांला कामावरून काढून टाकील तर काय कपाळ आपटून जीव देईल? हा विचार तुम्हीच करा म्हणजे झालें. केवळ आपल्यावर दोष येऊ नये इतक्या करितांच त्याने तुम्हांला दूर केले. परंतु आतां मी तुम्हांला खात्रीने सांगतो कीं, हेस्तिंग्सची जी प्रीतिपात्रें आहेत, त्यांतील तुम्हीं ही एक आहां ह्यांत अगदी शंका नाही. तुमचे नाव त्यांच्या हृदयांत कायमचे खोदलेलें आहे!

काळ - तुम्हीच विचार करा. जिकडे जावें तिकडे दुष्काळानें आपला भयानक टाळा पसरलेला होता तेव्हां जमिनदारांच्या आणि तालुकदारांच्या स्त्रियांस कचेरींत आणून नग्न केल्या नसत्या तर कराच्या पैशांपैकी एक फुटका छदाम तरी वसूल झाला असता काय बरें, तेव्हां आमच्याकडे तरी काय होते? कर गोळा करण्याचे सारे जोखिम महंमद रेजाखांच्या शिरावर! कारण, तोच नायब सुभेदार. तो वारंवार आमच्या नांवाने शंख करी - पत्रावर पत्रें आणि हुकुमावर हुकूम येत की, कसेंही करा पण पूर्णिगाचा कराचा सर्व पैसा वसूल करा. त्याविषयी तुमची कोणतीही सबब ऐकिली जाणार नाही. आम्हीं जर तसें केले नसतें तर त्या दुष्काळांत आम्हांस एक छदाम तरी

निमूटपणे कोणी देते काय? नांव कशाला घेतां? कोणीच कराचा पैसा सुखानें दिला नसता. त्या लोकांवर आम्हीं सक्तीने जुलूम केला म्हणून साऱ्या गोष्टी! तेव्हां आमची काय त्रेधा उडाली आहे, ती आम्हांलाच माहित! आणि शेवटी आम्हांला हे बक्षिस!

गंगा - असें खरें, परंतु त्यावर्षीच पूर्णिया परगणा ओसाड पडला आणि तेथील आवक अगदीच कमी झाली.

काळ - आम्ही म्हणतो, पूर्णिया ओसाड पडला नाही; त्याला आग लागली! पण त्यांत आमचा अन्याय काय? आम्हीं तर त्या लोकांना ठार मारिलें नाही? आणि मारिलें तरी पण आमच्या माराने कितीसे लोक मरणार? जमिनदारांच्या आणि तालुकादारांच्या बायकांस कचेरींत पकडून आणिलें आणि वस्त्रहीन केले म्हणून झाले काय? ते लोक जातिभ्रष्ट झाले आणि गांव सोडून गेले असें तुम्ही म्हणाल, परंतु त्याला आम्ही काय करावें? एवढ्या मोठ्या प्रांतांतील फार तर शे दोनशें लोक आमच्या मारानें मेले असतील!!! पण त्यांनी अवघा प्रांत ओसाड पडेल काय? परंतु त्याकामीही आमचा अन्याय नव्हता. आम्ही बोलून चालून हुकूमांचे चाकर! वेताच्या छड्यांनी मारिलें तरी ते पैसे देईनात, तेव्हा कांटेरी बेलाच्या छड्यांनी मारण्याची आज्ञा कोणी दिली? लोक मेले! कां मरावें त्यांनी? आम्हीं का त्यांना, मरायला सांगितले? आमचें म्हणणें फक्त कराचा पैसा वसूल होईपर्यंत हुकूमाप्रमाणें आम्ही चाहेल तें करणार. तो हुकूमही योग्य. कारण, हवे होते कशाला हे कर न देणारे लोक? त्यांच्याशिवाय दुनिया कांही ओसाड पडली नव्हती! हरतऱ्हेने कराचा पैसा तर गोळा झाला पाहिजे; वेतांच्या छड्यांस ते - जुमानित नार्हीत तर बेलाच्या काठ्यांनी बडविण्याचा हुकूम. आणि लोक म्हणे मेले!!! आपल्यास तर यांतील कांहीच अर्थ. समज नाही. मार दिल्याशिवाय, अब्रूची बे अब्रू केल्याशिवाय, तशा भयंकर दुष्काळात कोण सुखाने कराचा पैसा देतो आणि कोण घेतो कोण जाणे!

दुसरे एक मनोहर मुखर्जीचे प्रकरण कादंबरीत उघड होते. मनोहर मुखर्जी हा माँगिरच्या कलेक्टरसाहेबांचा म्हणजे बेटमन साहेबाचा शिरस्तेदार असतो. तो माँगिर आणि कारीकपूर हे दोन महाल धांदुबहादूर आणि कृपाराम यांच्या नावावर मक्त्याने घेतो. कृपाराम हा मनोहरच्या ओळखीचा माणूस असतो परंतु धांदुबहादूर नावाचा कोणी माणूसच नसतो. बेटमनच्या सांगण्यानुसार मनोहर धांदुबहादूर व कृपाराम यांना जामीन राहतो. त्या दोन्ही महालातील जमीनदारांचा समूळ नाश करून बेटमन कराचा पैसा वसूल करतो आणि तो कंपनी सरकारच्या तिजोरीत जमा न करता गिळंकृत करतो. तेव्हा कंपनीची तेरा हजार रुपये बाकी राहाते. रायराईया बाकीसाठी अर्ज करतो. तेव्हा

चौकशीसाठी प्रारंभ होऊन मनोहर मुखर्जीला पकडले जाते. तो थेट सांगतो की, धांदुबहादूर या नावाचा कोणी माणूस नाही. बेटमनने खोट्या सहा घेऊन दोन्ही महालांचा मक्त घेतला मी बेटमनच्या आग्रहामुळे त्याला जामीन राहिलो. (पृष्ठ २२, २३)

अशा प्रकारच्या लबाडीच्या आणि भ्रष्टाचाराच्या अनेक घटना या कादंबरीत वर्णिल्या आहेत. इंग्रज अधिकाऱ्यांचा पैशाबद्दलचा आणि स्त्रियांबद्दलचा लोभ, त्यांची खुशामत करून धनसंपत्ती मिळवणारे एतद्देशीय लोक या दोघांकडून जनतेची होणारी लुबाडणूक या कादंबरीत फार स्पष्टपणे चित्रित केली आहे. असा स्पष्टपणा असल्यामुळेच लेखकाने आपले नाव, प्रकाशकाचे नाव तसेच मुद्रकाचेही नाव उघड केलेले नाही. या विषयी आपण या पूर्वीच विवेचन केले आहे.

ब्रिटिश लोकांचा प्रमाणिकपणा आणि त्यांची न्यायीवृत्ती याबद्दल एकोणिसाव्या शतकात एक मिथकच तयार झाली होती. साम्राज्यकर्त्यांनी ती तशी केली असणे शक्य आहे. प्रत्यक्षात मात्र साम्राज्यकर्त्यांचे वर्तन स्वार्थी हेतूने प्रेरित आणि वर्चस्ववादी भूमिका असलेले होते. एकोणिसाव्या शतकातील वातावरणात पसरलेल्या या किडीचे चित्रण निदान दोन कादंबऱ्यांत पाहावयास मिळते हे विशेष.

समकालीन सामाजिक परिस्थितीचे कलात्मक चित्रण करणाऱ्या हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या

मराठी कादंबरीच्या प्रवाहामध्ये हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचे स्थान अव्वल दर्जाचे आहे. १८३८ मध्ये मराठीत शालेय पुस्तकाच्या रूपाने कादंबरी अवतरली आणि अगदी थोड्याच काळात 'वेणू', 'वेषधारी पंजाबी', 'नारायणराव आणि गोदावरी', 'सिंधुबाई अथवा आजकालची सद्गुणी माणसे', 'पानिपतची मोहीम' यासारख्या चांगल्या कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली. वर उल्लेखिलेल्या कादंबऱ्यांपेक्षाही समाजाचे चित्रण करण्यामध्ये तसेच कलात्मकतेमध्येही अव्वल दर्जाच्या असलेल्या कादंबऱ्या हरिभाऊंनी लिहिल्या. त्यांनी एकूण दहा सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यापैकी एकोणिसाव्या शतकात (१) 'मधील स्थिती' (१८८५), (२) 'गणपतराव' (अपूर्ण) (१८८७-७८) (३) 'पण लक्षात कोण घेतो!' (१९८०-९३) (४) 'यशवंतराव खरे' (१८९२-९५) (५) मी (१८९३-९५) (६) जग हे असे आहे (१८९७-९९) या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या.

त्यापैकी 'गणपतराव' ही कादंबरी 'मनोरंजन' व 'निबंधचंद्रिका' नावाच्या मासिकात क्रमशः प्रसिद्ध होत असे; मात्र ती अपूर्ण राहिली. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १७९

एकमेकींपासून भिन्न नसून त्या सर्वांमध्ये एक हेतू, संगती आहे. त्यांची एक मालिका करणारे सूत्रीभूत असे तत्त्व त्यात ग्रथित केले आहे, असा अभिप्राय वाग्भट्ट देशपांडे यांनी दिला आहे.^{३४} हरिभाऊंनी आपल्या सर्व कादंबऱ्यांना मिळून 'आजकालच्या गोष्टी' असे नाव दिले. 'मधलीस्थिती' या कादंबरीच्या उपोद्घातात त्यांनी महाराष्ट्रातील सध्याच्या सामाजिक स्थितीचे चित्र दाखवावे आणि सामाजिक इतिहास वाचकांसमोर मांडावा असा 'आजकालच्या गोष्टी' लिहिण्यामागील उद्देश सांगितला आहे.^{३५} उद्देश कथनाप्रमाणे खरोखरच हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांमध्ये तत्कालीन सामाजिक जीवनातील स्थित्यंतर प्रत्ययाला येते.

'मधली स्थिती'^{३६} ही हरिभाऊंची पहिली कादंबरी. रेनॉल्ड्सच्या 'मिस्त्रीझ ऑफ ओल्ड लंडन' या कादंबरीच्या धर्तीवर ही कादंबरी 'पुणे वैभव' या साप्ताहिकात टोपणनावाने क्रमशः प्रकाशित झाली. बळवंतरावजी पाटील यांची 'पुण्यग्राम रहस्य' ही कादंबरी ऐतिहासिक नाट्यकथावलीतून प्रसिद्ध झाली होती.^{३७} त्या धर्तीवर हरिभाऊंनी 'मधली स्थिती' ही कादंबरी लिहिण्यास सुरुवात केली. कादंबरीचे पहिले प्रकरण 'मिस्त्रीझ ऑफ ओल्ड लंडन'च्या आधारे लिहिले आहे. मात्र कादंबरीचा पुढील सर्व भाग स्वतंत्रच असल्याचा प्रत्यय येतो. 'मधील स्थिती' या शीर्षकाचा '...ज्या वेळी पाश्चात्य विद्येने अल्पकाळपर्यंत डोळे दिपून जाऊन त्यांच्या दोषांचे अनुकरण करण्याची लाट आरंभी आली होती. ती स्थिती'^{३८} असा वाग्भट्ट देशपांडे यांनी लावलेला अर्थ युक्त आहे.

एकोणिसाव्या शतकातील मध्यमवर्गीय कुटुंबातील चैनी व विलासी वृत्तीच्या लोकांचे चित्रण या कादंबरीत आहे. इंग्रजी शिक्षणाने उच्चंखल बनून, जबाबदारीची जाणीव हरवून बसलेल्या उथळ तरुणांच्या जीवनशैलीचे चित्रण या कादंबरीत आहे. दारू पिणाऱ्यांचे आणि पत्ते कुटणाऱ्यांचे क्लबज, वेश्यांची घरे, नाचगाणी, नाटके व नाटकमंडळ्या, भानगडी, पैशांची लुबाडणूक करण्याची कारस्थाने, संपत्तीचा अपहार भाविकतेच्या बुरख्याआड चाललेला व्यभिचार यांचे चित्रण या कादंबरीत आहे. 'मिस्त्रीझ ऑफ ओल्ड लंडन'चा नमुना पुढे ठेवून लेखन केल्यामुळे हे सर्व त्यात येणे स्वाभाविकच आहे; पण 'मिस्त्रीझ ऑफ ओल्ड लंडन' मध्ये भानगडी, लफडी-कुलंगडी, कुटिल कारस्थाने, रहस्ये आणि त्यांचा उलगडा. अशा अनेक रंजक व चटकदार घटनांची रेलचेल आहे. सुधारकांवर टीका करण्याचा रोख कादंबरीच्या रचनेत आहे; पण रंजनालाच अधिक प्राधान्य आहे.

'मधील स्थिती'चे रूप त्यापेक्षा वेगळे आहे. 'मधली स्थिती'ची पहिली प्रकरणे

‘पुणे वैभवा’तून प्रसिद्ध होऊ लागली, तेव्हा त्यातच हरिभाऊंनी ‘कादंबऱ्यांचे उद्दिष्ट’ या विषयावर एक निनावी लेख लिहिला होता. ‘कादंबऱ्यांचा आद्य उद्देश मनोरंजन करणे हा असला तरी त्याखेरीज गोड बोलून समाजाचे दोष दाखवणे व त्यास उन्नतीच्या मार्गावर नेणे हाही उद्देश आहे, असे त्यात त्यांनी म्हटले होते.’^{३९} कादंबरीविषयक धारणा अशी असल्यामुळे ‘मधली स्थिती’तील भानगडी व कारस्थाने किंवा रहस्ये केवळ रंजनाचे निधान बनत नाहीत; तर या प्रकारच्या वर्तणुकीमुळे कौटुंबिक सुखाचा कसा न्हास होतो, घरातील स्त्रियांना किती त्रास होतो, त्यांचा कसा कोंडमारा होतो, संसार ही यातनादारे बनतात, याचे चित्रण लेखक करतो आणि निवेदकाच्या भूमिकेतून त्यावर वेळोवेळी भाष्यही करतो.

‘मधली स्थिती’ला आखीवरेखीव किंवा सलग अशी गोष्ट नाही. ‘नायक-नायिका’ अशी रचना नाही. व्यक्तिजीवन व व्यक्तीव्यक्तीमधील परस्परसंबंध यांच्या चित्रणातून कादंबरीचे कथानक तयार होते. त्यातही विस्कळीतपणा खूप आहे.

विनायक आणि बाळासाहेब हे आते-मामे भाऊ असतात. इंग्रजी शिक्षणामुळे आलेल्या धीटपणाचा परिणाम म्हणून त्यांच्या मनातील वडील माणसांविषयीचा धाक संपलेला असतो. बेपर्वाई आणि चैनीकडे कल वाढलेला असतो. त्यातच विनायकाचे वडील, कंजुष तिमार्जी नाईक यांचा मृत्यू होतो व सर्व संपत्ती विनायकाच्या हाती येते. विलासी विनायकाला खरबुजा चेहऱ्याचा, तोंडावर देवीचे दाट वण पसरलेल्या, वडस वाढून बराच बाहेर आलेला असा एक डोळा असलेला विद्रूप चेहऱ्याचा गोविंदराव वकील आपल्या जाळ्यात ओढतो. त्याला सुशिक्षितांच्या कंपूत/क्लबमध्ये घेऊन जातो आणि व्यसनी, छंदीफंदी बनवतो. दारू, नाचगाणे आणि वेश्या यांच्या नादी लागलेला विनायकराव आपली संपत्ती, प्रेमाची माणसे व सौख्य, असे सारेच गमावून बसतो. विनायकाप्रमाणे बाळासाहेब, अनंतराव हेही कुटुंबसुखाच्या नाशास कारणीभूत होतात. गणू-नानू अभ्यासाची शिस्त पसंत न पडल्याने घराबाहेर पडतात व नाटक मंडळीत शिरून आयुष्याचे मोल हरवून बसतात. अशा अनेक सुशिक्षितांच्या भरकटलेल्या आयुष्याचे नमुने या कादंबरीत वाचावयास मिळतात. त्यातून एकोणिसाव्या शतकातील पुण्यातील नवशिक्षितांच्या जीवनाचे चित्र उभे राहाते. वा. ल. कुलकर्णींनी याबद्दल सार्थ अभिप्राय दिला आहे. ते म्हणतात, ‘...तत्कालीन पुणेरी जीवनाचे जे अनेक तपशील या कादंबरीच्या पानापानांवर आनुषंगिकपणे नोंदलेले आढळतात, त्यातून जे कालचित्र व समाजचित्र आपल्या डोळ्यांपुढे आपोआप उभे राहते ते वर्णनात्मक पुस्तके वाचून उभे राहू शकेल की नाही याबद्दल मी साशंक आहे. ही कादंबरी म्हणून

न वाचता एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय समाजेतिहासाचे एक पूरक पुस्तक म्हणून वाचा, ती आपल्या पदरात जे टाकते, त्याचे मोलही काही कमी नाही, हे लक्षात येईल. '४०

‘मधील स्थिती’ मध्ये केवळ प्रसंगाचे वर्णन करून लेखक थांबत नाही; तर निवेदकाच्या भूमिकेतून भाष्यही करतो. अनंतराव वेश्येची आर्जवे व मनधरणी करतो आणि ती त्याला झिडकारते अशा प्रसंग वर्णून पुढे निवेदक लिहितो :

‘अहारे निर्लज्जा, धन्य आहे तुझी! पाहा हिरकणी टाकून खापरखुंटीला आलिंगन देण्याचा प्रकार! या गृहस्थाचें आणि त्या स्त्रीचें नातें काय असावें हे आपल्याला आतां समजून आलेच असेल. पाहा हा घरची चांगली सोन्यासारखी बायको टाकून या दीडदमडीच्या कैकाडणीच्या लाथा खाण्याकरितां कसा धडपडतो आहे! या ठिकाणी हा गरीब मनमिळाऊ व प्रेमळ दिसणारा गृहस्थ आपल्या घरीं म्हणजे नुसता ‘रावण राज्यमहाराज’ असे, व या बटकीच्या पार्यींच त्याने तिची अगदी धूळधाण उडवून दिली होती. हिच्याच सांगण्यावरून याने तिच्यावर भलताच्या भलताच आळ घातला होता व तिला जीव ठेवू नये असें करून सोडलें होतें आणि हल्लीं ती आजारी पडली होती याचें तरी कारण हेंच. या अवदसेच्या पायां पडणारा हा गृहस्थ आपल्या अतिशय सुस्वरूप अशा अग्नीला साक्षी ठेवून सर्व लोकासमक्ष ठरलेल्या बायकोला नानात-हेचे शब्द बोलून वेळेस मारहाणी करीत असे; आणि ही तर जगांतली अगदी नेहमींची रीतच पडली ... पुरुष आपल्या बायकोला योग्य मान व स्वातंत्र्य देईल, तिच्यावर खरी खरी भक्ती ठेवील, तिच्या सेवेत नेहमीं दक्ष असेल, तिला दास्यातून मोकळें करील अशी वेळ या जगावर येऊन जिकडेतिकडे समता व नीति यांचाच पगडा व्हावा असा तुझ्या घरचा नेमानेच नाही काय? घरी एक कवडीही इकडे तिकडे गेली तर आकांडतांडव करणारा गृहस्थ वेश्यांच्या पार्यीं लाखों रुपये उधळतो पण त्यांची दादहि घेत नाही, अशा गोष्टी आपण थोड्या ऐकतो? बायकोचें ऐकलें तर आपल्याला बाईलबुद्ध्या म्हणतील अशी ज्याला भीती वाटते तोच वेश्येच्या घरी जाऊन तिच्या सांगण्याप्रमाणे ऐकून आपल्या घरादाराची माती करून टाकतो, तेव्हां आतां या गोष्टीस काय म्हणावें! वर सांगितलेल्या गृहस्थाचीही पत्नी म्हणजे स्वरूपाने काय या गुणांनीं काय पांच हजारांत सांपडावयाची नाही. अशी होती. अहाहा! तिची आपल्या पतीवरची जी काय निःसीम भक्ति होती तिला तर तोडच नव्हती. या अवदसेचें मन वळविण्याकरितां जी हा खटपट करीत होता व जितकी प्रीति दाखवीत होता, त्याच्या एक शतांश जरी त्याने आपल्या धर्मपत्नीस दाखविली असती तरी तिने अतिशय आनंद

मानला असता. हा नेहमी सुरापान करीत असे व त्याच्या धुंदीत तिच्या अंगावर हात टाकीत असे, तरी देखील तिने 'ह्यांत तें काय मेलं जास्ती आहे?' किंवा 'हें काय हें असं? उगाच मारायला मी तें काय केलं आहे?' एवढेंच म्हणावें; परंतु एवढ्या म्हणण्यावरून संतापून जाऊन हे तिरसिंगराव तिला आणखी मारीत असत. एखाद्या दिवशी जर याने कुठें हसतमुखानें तिच्याकडे पाहिलें तर तिला किती बरें धन्य होत असे!

परंतु या अशा भूदेवतेला टाकून पाहा हा कोणाच्या पायां पडावयाला पाहतो आहे! त्या स्त्रीची त्यांच्यावर काडीइतकी तरी प्रीति आहे काय? तिच्या मनांत प्रीति हा शब्द तरी कधीं आला असेल काय? याच्याजवळचा पैसा संपला म्हणजे ती याला एक क्षणभर तरी उभा करील काय? हा मृत्युच्या दारीं पडला असून दुसरा जर तिला 'बंडगार्डनवर हिंडायला चल' म्हणून म्हणत असेल, तर याच्याकरितां ती आपलें जाणें रहित करील काय? अरेरे! किती बिचारा हिच्या पाशांत सांपडला आहे पाहा! हिच्या बोलण्याचालण्यांत, कशांत तरी खरी प्रीति दिसते आहे काय?

आणि इतकें असूनहि जिच्या तळपायाच्या धुळीचीदेखील हिला सर यावयाची नाही, अशा आपल्या देवतेला यानें अगदीं त्रासवून सोडून 'नको हा जीव' असे करून सोडले होते. वाचकहो, आम्ही सांगतो ही एकच गोष्ट असेल असे तुम्ही समजू नका. अशा गोष्टी आज आमच्या या पुण्यांत काय, किंवा कुठें काय, शेकडो सापडतील; व तुमच्याहि दृष्टीस पडल्या असतील. आम्ही म्हणजे जास्त सांगावयास पाहिजे असे नाही. आणखी देखील मजा ही की, अशा गोष्टी म्हणजे अशिक्षित लोकांच्या हातून होतात असें नाही. चांगल्या सुशिक्षित लोकातदेखील होतात. (पृ. १०८)

जोशपूर्ण वक्तृत्व शैलीत केलेल्या या भाष्यात पारंपरिक कुटुंबातील कुचंबलेली आणि प्रेमाला आसुसलेली स्त्री आणि तिचे दुःख स्पष्टपणे प्रतिबिंबित झाले आहे.

दुसऱ्या एका प्रसंगात, स्त्री हे आपल्या वासना-शमविण्याचे साधन आहे, अशी समजूत असलेल्या बाळासाहेबांच्या विचारावर भाष्य करताना निवेदक म्हणतो, 'बायका म्हणजे कःपदार्थ आहे, असे त्यास चांगलेच वाटत असे. पुरुषांच्या निरनिराळ्या विकारांचे शमन करून त्यांची तृप्ती राहावी म्हणून ज्या प्रमाणे अनेक वस्तू उत्पन्न झाल्या आहेत, त्या प्रमाणे एका प्रबल विकाराच्या शांतीसाठी स्त्री हे एक साधन निर्मून ठेविले आहे; असे पक्के मत धरून चालणाऱ्या चांडाळापैकीच तो एक होता. ह्या चांडाळाप्रमाणे तोही नेहमी असे म्हणे की, ज्याप्रमाणे क्षुधेच्या विकाराने पीडित झाल्यास अन्न हे एक औषध आहे, तहानेने व्याकुळ झाल्यास पाणी, दूध, मद्य इ. वस्तू

आहेत त्याप्रमाणे स्त्रियांही एका विकारपीडेच्या निरसनार्थ आहेत. हरहर! किती चांडालपणाचे मत हे! अशा तऱ्हेचे मत ज्या हृदयात आहे. ती हृदये शतधा विदीर्ण का होऊन जात नाहीत?’ (पृ. २०१)

कधीकधी निवेदक भाष्य करण्याऐवजी पात्राशी संवाद करतो पण हा संवाद हे एक प्रकारचे भाष्यच असते. पात्र आणि वाचक यांच्यात जणू एकरूपत्व कल्पून केलेले भाष्य. उदाहरणार्थ, वेश्यांच्या नादाने वाहावत जाऊन आपला नवरा विनायक संपत्तीचा नाश करतो आहे, चोहोबाजूने घरादाराची लूट चाललेली आहे, हे पाहून घरात अधिकार नसलेली सरस्वती काळजीने खंगू लागते. तिला उद्देशून निवेदक म्हणतो, ‘...पहा तुझ्यासारखी ज्यांची स्थिती आहे अशा काही एक दोनच स्त्रिया आहेत असे नाही. लाखों सापडतील. जो पर्यंत ‘न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति हे दुष्ट वाक्य या धरित्रीतलावरील पुरुषांच्या मनातून जाणार नाही, जोपर्यंत स्त्रिया या पुरुषांच्या बंधा गुलाम आहेत असे त्यांना स्वतःला वाटेल, पुरुषांना तर वाटेलच वाटेल, तोपर्यंत तरी निदान हे तुमचे हाल तुम्हाला सुटत नाहीत. (पृ. २२१) अशा प्रकारच्या वक्तृत्व शैलीतील भाष्यातून किंवा संवाद, मतप्रतिपादनातून लेखक केवळ त्या विशिष्ट घटनेबद्दल अथवा व्यक्तीच्या दुरवस्थेबद्दल बोलत नाही; तर परिस्थितीचे साधारणीकरण करून, एकंदर परिस्थितीबद्दलचा अभिप्राय व्यक्त करतो. हा अभिप्राय थेट व स्पष्टपणे शाब्दिक पातळीवर व्यक्त होतो. लेखकाचा अभिप्राय शाब्दिक पातळीवर अभिव्यक्त होण्याऐवजी चित्रण असे असावे की, तो अभिप्राय वाचकाच्या मनात ‘जणू त्याचाच अभिप्राय’ आहे असा उमटावा हे खरे तर वास्तववादी चित्रणाचे मर्म असते. कदाचित यामुळेच हरिभाऊ तिला ‘भक्व्याची कादंबरी’^{४९} म्हणत असावेत. घटना-प्रसंगांचे चित्रण आणि भाष्य किंवा उपदेश असे मिश्रण या कादंबरीत आहे. व्यक्तींच्या मनातील भाव-भावनांचे, विचारांचे सूक्ष्म पदर न घेता, ढोबळपणाने विरोध कल्पून मांडणी केलेली असल्याने, काही काळानंतर ती हरिभाऊंच्या पसंतीस उतरली नाही. तरीही हे निश्चित आहे की, सर्व उणिवा जमेस धरूनही ‘मधली स्थिती’तील सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन वाचकाच्या मनावर खोल ठसा उमटवते.

यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे गुणवैशिष्ट्ये असलेले वास्तववादी चित्रण आपल्याला ‘पण लक्षांत कोण घेतो!’^{५०} या कादंबरीत वाचावयास मिळते. यमू आत्मचरित्र लिहिते आहे अशी कल्पना करून ही कादंबरी लिहिली आहे. या आत्मकथेच्या शेवटी ‘प्रकरण शेवटले’ मध्ये यमूचा भाऊ गणपतराव यमूच्या एकंदर जीवनाविषयी आणि मृत्यूच्या हकिकतीविषयी लिहितो. त्यानंतर कादंबरीमध्ये स्वतः लेखक म्हणजे हरिभाऊ

एक पात्र म्हणून प्रवेश करतात आणि गणपतरावांनी त्यांना लिहिलेले पत्र छापतात, अशी एकंदर कादंबरीची रचना आहे. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गीय कौटुंबिक जीवनाचे चित्रण या कादंबरीत आहे. कादंबरीचे कथानक पुढीलप्रमाणे :

‘पण लक्षांत कोण घेतो!’ ही हरिभाऊंची प्रामुख्याने स्त्रीजीवनाचे चित्रण करणारी एक सामाजिक कादंबरी आहे. प्रस्तुत कादंबरीत ‘आत्मचरित्रकथन’ हे निवेदनतंत्र लेखकाने वापरलेले आहे, हे ‘आत्मचरित्र’ यमूचे आहे. यमूच्या बालपणापासून कादंबरीची सुरुवात होते. यमूची आई सोशिक, समजूतदार आणि प्रेमळ असते याउलट तिचे (यमूचे) बाबा स्वभावाने कडक, हट्टी आणि दुराग्रही असतात. गणपतराव नावाच्या मोठ्या भावाचे यमूशी खूप सख्य असते. तिला सुंदरी नावाची एक लहान बहीण असते. यमूचे आजी-आजोबा त्यांच्या मूळ गावी असतात. यमूचे बाबा वासुदेवराव कलेक्टर कचेरीत मुख्य कारकुनाचे काम करीत असतात. वासुदेवराव कचेरीत उद्भवलेल्या पैशाच्या प्रकरणामुळे आपल्या सगळ्या कुटुंबाला गावी पाठवतात. गावी असलेल्या यमूच्या आजोबांचे व वासुदेवरावांचे कधीही पटत नसते. वासुदेवरावांच्या कचेरीतील प्रकरणामुळे त्यांच्या कुटुंबात अनेक बऱ्या-वाईट घडामोडी ज्याचा परिणाम यमू आणि गणपतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होतो. काही दिवसांनी यमूचे कुटुंब पुणे मुक्कामी येते. गावी गेल्यापासूनच यमूच्या लग्नाविषयी तिच्या आजीचे प्रयत्न चालू असतात, पुण्याला आल्यानंतर वासुदेवरावही यमूच्या लग्नाच्या खटपटीस लागतात दरम्यान घरच्या ताणतणावांमुळे यमूच्या आईची प्रकृती ढासळत असते. यमूच्या लहानपणापासून तिच्या आईचे वागणे आदर्श असल्यामुळे आणि आईवर तिची नितांत श्रद्धा असल्यामुळे आईची प्रकृती यमूच्या मनात चिंता निर्माण करते, त्यातच यमूची आई आणखी एका मुलाला जन्म देते व थोड्या दिवसांत त्या मुलाचा मृत्यू होतो. इकडे यमूची जिवाभावाची मैत्रीण दुर्गीचा तिच्या नवऱ्याकडून खूप छळ होत असतो त्यामुळे ती दिवसेंदिवस खंगत चाललेली असते. अनेक स्थळे बघून झाल्यानंतर सुरुवातीलाच पाहिलेल्या रघुनाथरावांशी यमूचे लग्न होते.

रघुनाथराव सुधारक विचारांचे असतात. रघुनाथराव आजोळी राहून शिक्षण पूर्ण करीत असतात. सासू, आजेसासू, शंकरमामंजी, गोपाळमामंजी, या दोघांच्या पत्नी, बनूवन्स व धोंडूभावजी ही सगळी मंडळी यमूच्या सासरी असतात. यापैकी गोपाळराव आणि शंकररावाच्या पत्नी उमाबाई तसेच यमूच्या सासूबाई आपल्या चांगल्या स्वभावामुळे यमूला अनुकूल असतात. नेहमीच्या प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे यमूच्या आईचा मृत्यू होतो. बायको वारल्यानंतर थोड्याच दिवसांत ४०-४२ वर्षांचे वासुदेवराव १३

वर्षाच्या मुलीशी लग्न करतात आणि त्यांचा स्वभाव बदलून मऊ होतो. शंकरावांच्या विचित्र स्वभावामुळे यमूला आणि त्यांच्या घरच्यांना वळोवेळी त्रास सहन करावा लागत असतो. रघुनाथराव यमूला शिकवण्यासाठी खूप उत्सुक असतात पण घरातल्यांचा विरोध बघून ते आईला व यमूला घेऊन मुंबईच्या बिऱ्हाडी येतात. मुंबईतील यमूच्या आसपासचे वातावरण तिच्या वैयक्तिक विकासाच्या दृष्टीने पोषक असते. निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा करणे, निबंध वाचणे; तसेच सार्वजनिक सभांना जाणे इतपत यमूची प्रगती होते. त्याचबरोबर शिक्षणाचे व स्वतंत्र विचाराचे महत्त्वही तिच्या ध्यानी येते.

दरम्यान यमूच्या भावाचे गणपतरावाचे लग्न होते आणि तो वकिलीची परीक्षा पास होतो. पण दुसऱ्या आईच्या कारस्थानांमुळे व बायकोच्या स्वभावामुळे तो कौटुंबिक जीवनात सुखी नसतो. त्याला आधार असतो तो त्याच्या यमूताईचा व यमूसुद्धा आपल्या भावाच्या सुखासाठी प्रयत्न करत असते. यमूला या प्रयत्नामध्ये अपयश येते. आजोबांचा मृत्यू, शंकरावांच्या पत्नी उमाबाईचा मृत्यू, शंकरावांनी केलेले दुसरे लग्न, माईसाहेब म्हणजे यमूच्या सावत्रआईचे बेताल वागणे, माहेरी दागिन्यांविषयी घडलेली कटकारस्थाने, दुर्गीला झालेले रोगट मूल, सुंदरीचे लग्न, नवऱ्यामुळे दुर्गीचे होत असलेले अतोनात हाल, या घटनाही यमूला अंतर्मुख करतात.

यमू मुंबईमध्ये सभेला गेल्यानंतर पुण्यात त्याविषयी अनेक वावड्या उठतात. त्यामुळे यमूला आणि रघुनाथरावांना घरच्यांच्या आणि बाहेरच्यांच्याही त्रासाला तोंड द्यावे लागते. यमू दुर्गीला मुंबईला बोलावून घेते आणि दुःखाने त्रासलेल्या दुर्गीला यमू आनंद देण्याचा प्रयत्न करते. धोंडू घरातून भांडून ज्यावेळी मुंबईला येतो त्यावेळी यमू व रघुनाथराव त्याला सन्मार्गाला लावण्याचा प्रयत्न करतात. रघुनाथराव आपल्या महाविद्यालयातील आजारी विद्यार्थ्याला घरी आणतात त्यावेळी यमू आणि तिचे स्नेही मिळून त्याची सेवा करतात. पण अखेर त्याचा मृत्यू होतो. रघुनाथरावांचा अचानक उद्भवलेल्या आजारामुळे मृत्यू होतो. त्यामुळे यमूवर व तिच्या सासूवर दुःखाचा डोंगर कोसळतो. या प्रसंगामुळे रघुनाथरावांच्या आईचे मानसिक संतुलन बिघडते. यमू पतीला दिलेल्या वचनाप्रमाणे सासूची सेवा करण्याचा प्रयत्न करते पण केशवपन न केल्यामुळे सासरच्याकडून तिला खूप त्रास होतो. शेवटी यमूला फसवून तिचे केशवपन केले जाते.

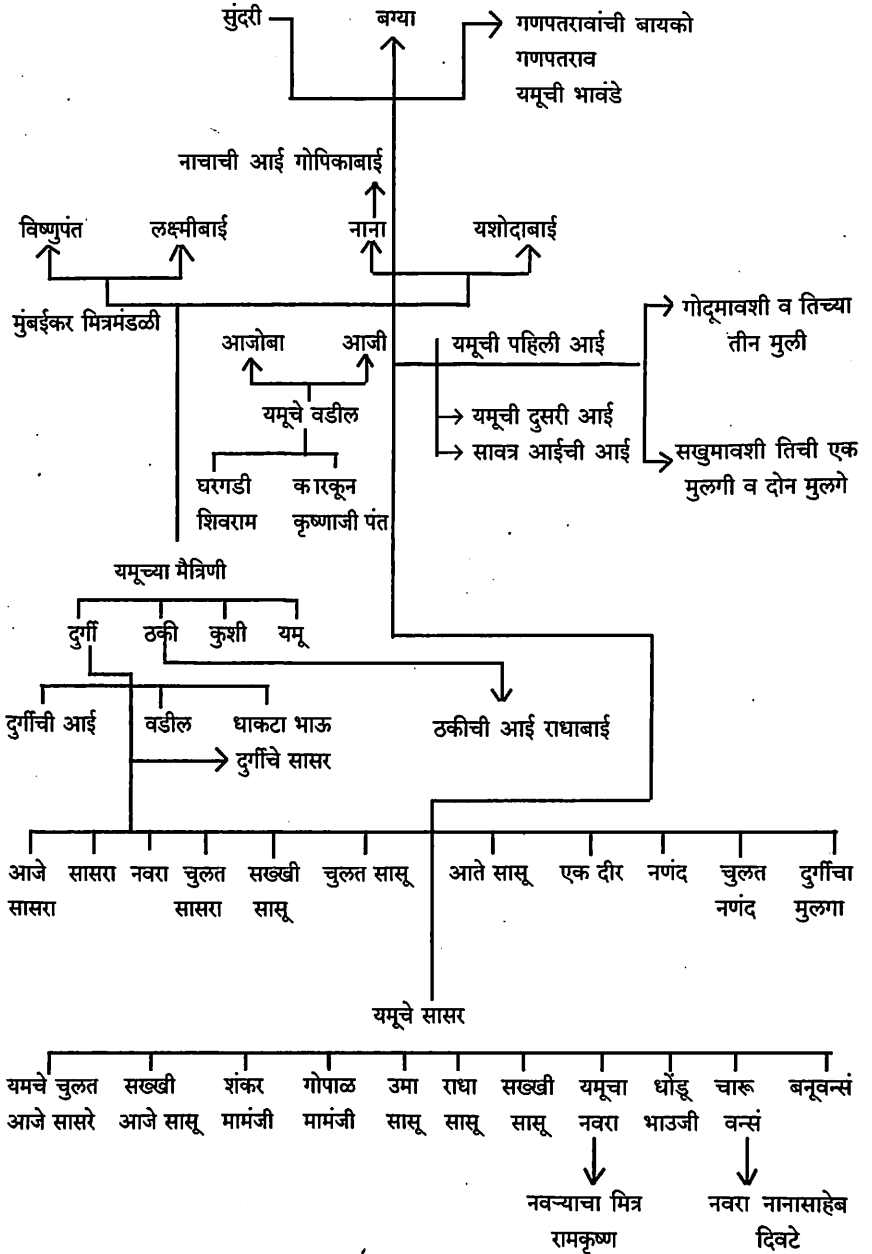
गणपतरावांनी नमूद केल्याप्रमाणे या प्रसंगानंतर थोड्याच दिवसांत यमूचा मृत्यू होतो. पण मृत्यूच्या समयी यमूला मिळणार असलेल्या विम्याच्या पैशातून दुर्गीला मदत करावी अशी गणपतरावांजवळ ती इच्छा व्यक्त करते.

कादंबरीचे कथानक सांगताना कालक्रमानुसार एकरेषीय पद्धत वापरून काहीसा सुटसुटीतपणा आणला आहे; परंतु प्रत्यक्षात कादंबरीत व्यक्तींची तसेच त्यांच्यातील परस्परसंबंधांची अत्यंत गुंतागुंत आहे. अनेक कुटुंबांचे आणि कौटुंबिक जीवनाच्या विविध रूपांचे चित्रण या कादंबरीत आहे. एकेका कुटुंबाचीसुद्धा वेगवेगळी रूपे कादंबरीत चित्रित झाली आहेत. एखादी घटना घडते त्यामुळे कुटुंबाची घडी बदलते, प्रश्न बदलतात, वातावरण बदलते आणि ते कुटुंब वेगळेच बनून जाते. यमूच्या आईच्या मृत्यूपूर्वीचे तिचे कुटुंब आणि यमूच्या वडिलांनी दुसरे लग्न केल्यानंतर तयार झालेले कौटुंबिक जीवन यांमध्ये केवढे तरी अंतर असलेले वाचकाला पाहावयास मिळते. अशी अनेक बदलत जाणारी कुटुंबचित्रे या कादंबरीत आहेत. सामाजिक परिस्थितीच्या बदलत जाण्याच्या रीतीचे दर्शन येथे घडते.

‘पण लक्षांत कोण घेतो’ मध्ये व्यक्तींची संख्या मोठी आहे. व्यक्ती ही जितकी स्वतंत्र असते तितकीच ती अवतीभवतीच्या जीवनाशी जखडलेलीही असते. नातीगोती, शेजारपाजार, मित्र-वैरी, सामाजिक रूढी आणि नीतिनियम या व अशा अनेक धाग्यांमुळे तिचे जीवन ‘एकसूत्री’ राहिलेले नसते. व्यक्तिजीवनाला जे नानाविध रंग चढतात, धक्के बसत असतात ते तिच्या अवतीभवतीच्या जीवनाशी बांधल्या गेलेल्या या धाग्यांमुळेच. प्रत्यक्ष जीवनात ज्या पद्धतीने व्यक्तिजीवनाला चित्र-विचित्र रूप प्राप्त होते, त्याच पद्धतीने, हरिभाऊंच्या व्यक्तींची जीवनेही विविधरंगी बनत असल्याचे आढळून येते.^{४३}

‘पण लक्षात कोण घेतो’ मध्ये यमूला मध्यवर्ती कल्पून हरिभाऊंनी व्यक्तींचे जाळे कसे गुंफले आहे याचा आलेख उषा हस्तक यांनी खालीलप्रमाणे काढला आहे (आकृती, पान क्रमांक १८८).

अशा प्रकारे व्यक्तींच्या जाळ्याची गुंफण करून हरिभाऊ एक नवे विश्व निर्माण करतात आणि त्याच्या चित्रणातून सामाजिक स्थित्यंतराची चाहूल प्रकट करतात. पारंपरिक जीवनप्रणालीतून बाहेर पडून शिक्षण घेतलेली नवी तरुण मंडळी, त्यांचे सुधारणावादी विचार, एकत्र कुटुंबपद्धतीतून बाहेर पडून नव्याने प्रस्थापित होऊ लागलेली विभक्त कुटुंबपद्धती, सुधारणेचा रेटा व कर्मठ सनातन्यांचा त्याला होणारा विरोध, स्त्रियांचे शिक्षण व त्यांच्यावरील अन्यायाला फुटलेली वाचा, या सगळ्यांचे दर्शन हरिभाऊ घडवतात. यमूचे पुण्यातून मुंबईला जाणे ही घटना कळीची ठरते. पुण्यातले विश्व जुन्या काळाचे प्रतिनिधित्व करते, तर मुंबईतील विश्व नव्या जगाचे प्रतिनिधित्व करते. नव्या सुशिक्षितांच्या आधुनिक जीवनशैलीचे त्यांच्यापुढे उभ्या

राहिलेल्या प्रश्नांचे दर्शन घडवते. मुंबईतील यमूच्या वास्तव्याच्या काळात रघुनाथरावांच्या एका मित्राचा आणि स्वतः रघुनाथरावांचाही मृत्यू झाल्याचे हरिभाऊंनी वर्णिले आहे. त्या काळात खरोखरच अशा प्रकारच्या अगदी हाताशी आलेल्या तरुणांचा मृत्यू हा एक सामाजिक चिंतेचा विषय होता. न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी या विषयावर एक गंभीर लेख लिहून आपली चिंता व्यक्त केली होती.^{४४} हरिभाऊंनी घटना-प्रसंगांच्या गुंफणीतून अगदी स्वाभाविकपणे हे सामाजिक शल्य प्रकट केले आहे.

ही कादंबरी लिहिताना हरिभाऊंचा मुख्य रोख महाराष्ट्रीय कुटुंबांतील स्त्रियांच्या होणाऱ्या कुचंबणेचे दर्शन घडवण्यावर आहे. यमू व दुर्गा या दोघांच्या जीवनानुभवांतून त्यांनी हे दर्शन घडवले आहे. त्याचप्रमाणे स्त्री-शिक्षणाची कल्पना व्यवहारात प्रत्यक्ष उतरवताना, एकत्र कुटुंबपद्धती त्यातील रीतिरिवाज व रूढी, बालविवाह, स्त्रियांच्या वागण्या-बोलण्यावर बंधने आणणारी परंपरागत विचारसरणी यामुळे किती अडचणी येत होत्या; याचेही चित्रण या कादंबरीत आहे. बालविवाहामुळे स्त्रीशिक्षणाच्या मार्गात एकदम कसा मोठा खो येऊन बसतो; अविभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे स्त्रियांवर घरकामाचा बोजा येऊन त्यांना आपल्या स्वतःच्या मानसिक उन्नतीकडे लक्ष द्यावयास अल्पसाही वेळ कसा मिळत नाही, नवरा वाईट निघाला तर बायकोच्या सर्व जन्माचे कसे मातेरे होते, पती जिवंत असताना स्त्रियांची स्थिती ठीक असली तरी तो मरताच त्यांची कशी दैना व अवहेलना होते, या सर्व गोष्टींचे चित्र इतक्या अप्रतिम कौशल्याने काढण्यात आले आहे की, हे खरोखरीच्या अशा एका हतभाग्य स्त्रीचे आत्मचरित्र नसेल, ही गोष्ट कोणास सांगूनसुद्धा खरी वाटणार नाही.^{४५}

अवतीभवती घडणाऱ्या घटनांचा हरिभाऊंच्या संवेदनशील मनावर उमटलेल्या ठशांचे चित्रण या कादंबरीतील घटना-प्रसंगांच्या रूपाने झाल्यामुळे ते अधिक प्रत्ययकारी आणि परिणामकारक झाले आहे. यमूच्या केशवपनाच्या प्रसंगाच्या उदाहरणाद्वारे हे स्पष्ट करता येईल. रघुनाथरावांच्या मृत्यूनंतर यमुनेच्या सकेशत्वामुळे शंकरमामर्जींच्या गर्भाधानाला ब्राह्मण मिळत नाहीत; म्हणून यमूला फसवून तिचे केशवपन घडवून आणतात.^{४६} पन्नाशी उलटून गेलेल्या शंकरमामर्जींच्या दुसऱ्या लग्नानामुळे मिळणाऱ्या सुखासाठी यमूवर अशा प्रकारे वपन करण्याची जबरदस्ती केली जाते. कादंबरीतील हा प्रसंग विलक्षण परिणाम घडवून आणतो. मात्र हा प्रसंग मुद्दाम तयार केलेल्या कृत्रिम नाट्यासारखा नाही. हरिभाऊंनी आपल्या अवतीभवती पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये त्याची मुळे खोलवर गेली आहेत.

वाग्मभट्ट देशपांडे यांनी यासंबंधीची हकिकत पुढीलप्रमाणे दिली आहे : “हरिभाऊ बेळगांवास त्यांचे वडील पोस्टाकडील अंमलदार होते त्यांच्याकडे सुट्टीत गेले. तेथे त्यांच्या वडिलांचे एक स्नेही पत्नाशीच्या जवळ असून त्यांनी नुकताच एका द्वादशवर्षीय बालिकेशी विवाह केला होता. त्याच घरांत त्यांची एक अल्पवयी गतभर्तृका सून होती. नित्याप्रमाणे हरिभाऊ संध्याकाळी फिरवयास निघाले असतां त्यांच्या वडिलांनी त्यांना हाक मारून सांगितले की, ‘सदरहू गृहस्थांचा आज गर्भाधान सोहळा असून त्यांच्या घरचे संध्याकाळचे फराळाचे बोलावणें आहे. तरी तुम्ही सायंकाळी फिरून परत घरी येतांना त्या गृहस्थांच्या घरी परस्पर जाऊन फराळ करून यावे.’ आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी आपल्या तिसऱ्या अगर चौथ्या लग्नाचा गर्भाधान सोहळा, गतभर्तृका व अल्पवयी सुनेसमोर करणाऱ्या त्या गृहस्थांच्या निर्लज्जपणाचा हरिभाऊंस अत्यंत संताप आला, व असे प्रकार नित्य घडत असून समाजाला त्यांचे काहीच वाटू नये याचा त्यांना फार खेद वाटला. अशा प्रकारच्या मनःस्थितीत ते फिरावयास निघाले असतां या गोष्टींबद्दल त्यांचा विचार चालूच होता, तो त्या वेळी आपण लिहित असलेल्या कादंबरीतील पात्रांकडे त्यांचे सहजच लक्ष्य गेलें, आणि या प्रस्तुत प्रसंगावरून त्यांना हवे होते ते कारण सांपडले; व ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो’ यांतील नायिकेचे केशवपन, तिच्या सासऱ्याच्या गर्भाधानाला ब्राह्मण मिळेनात म्हणून करण्यांत आले” अशा प्रकारची त्यांनी साखळी जुळविली.^{१०}

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीचे त्या काळातील एकत्र कुटुंबपद्धतीच्या विघटनाचे, नव्या सुधारणा, नवी मूल्ये यांच्या उदयाचे आणि त्याला होणाऱ्या विरोधाचे, स्त्रियांवरील अन्यायाचे आणि कुचंबलेल्या जीवनातून स्त्रियांनी बाहेर पडावे यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांचे चित्रण हरिभाऊंनी पांढरपेशा कुटुंबांच्या चित्रणाद्वारे केले. त्या काळातील महाराष्ट्रातील पांढरपेशांच्या जीवनशैलीचे एवढे प्रत्ययकारी चित्रण हरिभाऊंच्या पूर्वी आणि हरिभाऊंच्या नंतरही कोणी केल्याचे आढळत नाही.

‘आजकालच्या गोष्टी’ लिहिताना सभोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीचे दर्शन घडवायचे असा हेतू हरिभाऊंनी आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवला होता. स्वाभाविकपणेच साम्राज्यसत्तेची काही वर्षे उलटून जाऊन सत्ताधीशांबद्दलच्या आदराची आणि गौरवाची भावना क्षीण झाल्यावर एतद्देशीय सुशिक्षितांच्या मनात जी राष्ट्रोन्नतीची व राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण झाली ती हरिभाऊंच्या नजरेतून सुटली नाही. ‘यशवंतराव खरे’ या कादंबरीत अशाच तरुणांच्या जीवनाचे चित्रण आहे. १९१६ साली पुस्तकरूपाने

प्रसिद्ध झालेल्या या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, 'सुमारे तीस वर्षांपूर्वी काही विशेष परिस्थितीतल्या तरुणांच्या मनांत स्वदेशोन्नतीचे विचार कशा प्रकारे रूढ झाले ते दाखविण्यासाठी हे यशवंतरावांचे चित्र रंगविले.'४८

'यशवंतराव खरे'४९ हा या कादंबरीचा नायक आहे. लहानपणीच वडील वारल्यामुळे आणि मोलमजुरी करून तीन मुलांचे पालनपोषण करणे त्याच्या आईला कठीण झाल्यामुळे तो रावबहादूर आडमुठ्यांकडे आश्रयार्थ राहतो; पण ते त्यांचा फार छळ करतात म्हणून तो तिथून बाहेर पडून श्रीधरपंत या गृहस्थांच्या आश्रयाला जातो.

श्रीधरपंत हे व्यासंगी गृहस्थ असतात पण त्यांचे विचार एकांगी असतात. आपल्या देशाची उन्नती होण्याचा राजकीय सुधारणा हा एकमेव उपाय आहे, अशी त्यांची खात्री असते. सामाजिक सुधारणा त्यांना महत्त्वाच्या वाटत नाहीत. जे लोक सामाजिक सुधारणांच्या मागे लागतात ते एक तर महामूर्ख आहेत किंवा लबाड आहेत, असे त्यांचे मत असते. हे समाजसुधारक साहेब लोकांना खूष करून त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी आपल्या समाजातील उणिवा शोधून सुधारणा करण्याचा आव आणतात; अशी खात्री वाटून ते आपल्या मित्रमंडळीत सुधारकांची निंदा करित असत.

श्रीधरपंतांच्या या विचारसरणीचा यशवंतांच्या मनावर परिणाम होतो; आणि तोही "या सुधारकांचे कांही चालू द्यावयाचे नाही." राष्ट्राची राजकीय सुधारणा आधी झाली पाहिजे. दुसऱ्या सुधारणा त्या सुधारणा म्हटल्या तर होतील मागून सावकाश, नाहीतर नाहीहि होणार! बायकांची सुधारणा म्हणे! कसली आली सुधारणां काय! आमच्या श्रीधरपंतांची बायको बघा! करा सुधारणा तिची!" असे विचार प्रकट करू लागतो. आडमुठ्यांच्या घरी आलेल्या अनुभवांमुळे तसेच श्रीधरपंतांच्या बायकोच्या कजागपणाचा अनुभव घेतल्यामुळे त्याचे मत स्त्रियांविषयी अनुदार बनलेले असते आणि म्हणूनच स्त्रियांच्या सुधारणांबद्दलही त्याला मुळीसुद्धा आस्था वाटत नाही.

अशा प्रकारे सामाजिक सुधारणांच्या विरोधी मत असलेला यशवंतराव राजकीय सुधारणांचा पुरस्कर्ता बनतो. मॅट्रिक पास होऊन कॉलेजात गेल्यावर तो आपला एक वेगळा पंथच काढतो. राजकीय सुधारणेची जागृती करणे आणि आपल्या परंपरेचा अभिमान बाळगणे हे या पंथाचे ध्येय असते. हे ध्येय उराशी बाळगून तो बी. ए. होतो आणि श्रीधरपंतांच्या सल्ल्याने विवाह करतो. इथे ही कादंबरी संपते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रामध्ये आधी सामाजिक की आधी राजकीय नावाचा मोठा संघर्ष घडून आला; त्यामध्ये गो. ग. आगरकरांनी सामाजिक सुधारणांचा; तर लोकमान्य टिळकांनी राजकीय सुधारणांचा पक्ष घेतला. या संघर्षाने

अवघ्या महाराष्ट्राचे विचारविश्व ढवळून निघाले. नव्या तरुणांच्या मनावर या संघर्षाचा काय परिणाम झाला याचे एक बोलके चित्र 'यशवंतराव खरे' या कादंबरीच्या रूपाने हरिभाऊंनी काढले.

“आधी राजकीय की आधी सामाजिक हा प्रश्न का? अरे, दोन्ही एकदम. जे ज्याला रेटेल ते त्याने पुढे रेटावे. राजकीय बाबतीत लोकांच्या गरजा विशेष जबर आहेत, त्यांचा आधी विचार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्याही पुष्कळ गरजा आहेत त्या लोकांना जरी प्रत्यक्ष भासत नाहीत, किंबहुना त्या गरजा नाहीतच असे त्यांना वाटते आहे, तरी पण आपण त्याकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. या गोष्टी ध्यानात धरून काय करणे ते केले पाहिजे.” (‘मी’ - पृष्ठ ४४६) महाराष्ट्रात आधी राजकीय की आधी सामाजिक या वादाची धुमाळी माजली.

त्या संदर्भातील आपल्या मनातील आदर्श हरिभाऊंनी ‘मी’ कादंबरीत गोचर केला. वर उद्धृत केलेला विचार ‘मी’ कादंबरीचा नायक भाऊ एल. एल. बी. होतो तेव्हा पुढे त्याने काय करावे यासंबंधी शिवरामपंतांनी केलेल्या उपदेशाचा भाग आहे. शिवरामपंतांचा ‘भाऊ’च्या जीवनावर व मनावरही खोल प्रभाव असतो. त्यांच्या तालमीतच तो तयार झालेला असतो. म्हणूनच आपल्या नव्या पंथाच्या उद्दिष्टाबद्दल सांगताना तो म्हणतो, “... लोकांना आणि सरकारलाही केवळ स्तुती करून घेण्याचीच चटक लागली आहे. जुन्या चाली, मग त्या बऱ्या असोत, वाईट असोत, त्यांची स्तुती केली की लोक खूप होतात. सरकारी अधिकाऱ्यांची कृत्ये बरी असोत, वाईट असोत ती वाखाणली, इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखविता नुसते पोवाडे गाइले, की सरकार खूश... इंग्रजी शिक्षणापासून जे आम्ही स्वतंत्र विचाराचे घडे शिकलो, ते एकाच बाजूच्या उन्नतीकरिता नाहीत. सरकार आम्हाला सांगणार, तुम्ही आपली सामाजिक उन्नती करण्याच्या नादाला लागा; राजकीय बाबतीत तुम्हास मुळीच मन घालावयास नको. लोक आम्हाला सांगणार, आमची सामाजिक स्थिती फार उत्तम आहे तीत अणुमात्र फरक नको आहे. सगळं बिघडलं आहे ते, राजकीय परिस्थिती नीट नसल्यामुळे, तेव्हा तिकडे तुम्ही आपले तन-मन-धन वाहा. तेव्हा अशा दोन्हीकडून चमत्कारिक स्थिती झालेल्या नव्या मंडळीचे नवे विचार लोकांच्या आणि सरकारच्या पुढे स्पष्टपणे मांडायचे अवघड काम करायला हात घालण्याचा आमचा विचार आहे.” (पृ. ४५५)

असा विचार करणाऱ्या भावानंदाला सर्वसंग परित्याग करून, निष्काम वृत्तीने कार्य करण्याची आवश्यकता वाटते. आत्मपरीक्षणांनी मनात निर्माण झालेले विचार तो

आपल्या मामास उद्देशून लिहितो, “...माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली आहे की, आता यापुढे ज्याला लोकहित साधावयाचे असेल, त्याने सर्वसंग परित्याग करून लोकांत ज्ञानाचाच प्रसार केला पाहिजे. एकट्यादुकट्याच्यावतीने एखाद दुसरी गोष्ट प्रत्यक्ष करून दाखवून तादृश उपयोग नाही. साधारण लोकांची सद्यःस्थितीच श्रेष्ठवाली पाहिजे. ज्या आम्हाला लोकांच्या मुळेच ज्ञान मिळते त्या आम्ही तेच ज्ञान आमच्या हाती केवळ ठेव समजून, ते त्यांना पोचते केले पाहिजे. ...आम्ही गरीबगरीब लोकांत कधी मिसळून वागलो नाही. त्यांच्या वाच्छां, त्यांचे हेतू, त्यांची महत्त्वाकांक्षा काय, यांच्याविषयी कधी चौकशी केली नाही. जे त्यांचे हेतू, ज्या त्यांच्या वांछा, अयोग्य असे आम्हाला वाटले, त्या वांछा व ते हेतू काढून टाकण्यास कधी झटलो नाही; त्यांचे स्वरूप पालटण्याला आमच्या हातून कधी यत्न झाला नाही. त्यांच्या आमच्यातील भेद नष्ट करून टाकण्यास कधी झटलो नाही. ...ज्यांच्या कराच्या पैशावर सरकारने आम्हांस शहाणे केले, त्यांना आम्ही आपल्या शहाणपणाचा फायदा देण्याला खटपट केली काय? (पृ. ५२१) सर्वसामान्यांप्रती सुशिक्षितांचे असलेले कर्तव्य त्यांनी पार पाडले पाहिजे असे म्हणणारा भावानंद, अमूक एक प्रकारचेच कार्य करावे किंवा अमूक एका प्रकारे, पद्धतीनेच ते करावे असा संकुचित दृष्टिकोण ठेवीत नाही. ...सामाजिक बाबतीतच राजकीय बाबतीतच, किंवा उद्योगधंद्यातच काय ती सुधारणा होईल ती करावयाची, असा कोणताही नियमित बाणा धरावयाचा नाही. जी ज्ञानाची शाखा कोणाला लाधली असेल, जे ज्याला सत्य दिसले असेल, ते त्याने निरपेक्ष बुद्धीने सगळ्यांना सांगून त्यांची मने त्यांच्या अंगीकाराकडे प्रवृत्त करावी हाच काय तो क्रियामार्ग. ...ज्याला जे सुलभ ते त्याने करावे आणि ते करण्याची शपथ वाहून माझ्या पंथा यावे” अशी त्याची व्यापक कार्यदिशा असते.

अशा व्यापक आणि समावेशक विचारापर्यंत येऊन पोहोचणाऱ्या, आपल्या कार्यासाठी संसार करण्याचा मार्ग हेतुतः बाजूला सारून संन्यास घेणाऱ्या भावानंदाच्या मनाची व जीवनाची घडण कसकशी होत गेली त्याचे चित्रण हरिभाऊंनी ‘मी’ या कादंबरीत केले आहे. ‘मी’^{१०} ही प्रथम पुरुषी निवदेन शैलीत लिहिलेली कादंबरी आहे. या कादंबरीचा प्रारंभ ‘मी कोण?’ या प्रश्नाने झाला आहे. “माझे काम, माझ्या जन्मात माझ्या स्वतःच्या हातून किंवा माझ्या संबंधाने ज्यांची ज्यांची नावे आता येतील त्यांच्या त्यांच्या हातून ज्या काही बऱ्या-वाईट गोष्टी झाल्या असतील, त्यांचे समग्र व यथास्थित वर्णन देण्याचे, ते मी नीट करणार. मग कोणी निंदा कोणी वंदा” अशा निश्चयाने तो आपली जीवनकथा सांगण्यास सुरुवात करतो.

कादंबरीचा नायक भाऊ, वडील परागंदा झाल्यामुळे आपल्या आई व बहिणीबरोबर एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १९३

मामाकडे राहत असतो. परिस्थितीने गांजल्यामुळे आई रागीट व हेकेखोर बनलेली असते; पण त्याचा भाऊच्या हूडपणावर फारसा परिणाम होत नाही. योगायोगाने शिवरामपंत नावाचे एक गृहस्थ त्यांच्या शेजारी राहायला येतात. त्यांच्या मुलीशी सुंदरीशी-भाऊची व ताईची गट्टी जमते. शिवरामपंत गंभीर प्रकृतीचे, विचाराने परिपक्व आणि सुस्वभावी असतात. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पटल्यामुळे आपल्या मुलीचे लवकर लग्न न करता तिला शिक्षण देण्याचे त्यांनी ठरवलेले असते. त्यांच्या घरी जाण्यास मिळावे म्हणून भाऊ आपला हूडपणा कमी करून अभ्यासाकडे लक्ष देतो. शिवरामपंतांचे विचार मनःपूर्वक ऐकतो, समजून घेतो. दरम्यान त्याचे सुंदरीवर प्रेम बसते पण तो ते प्रकट करित नाही. इकडे भाऊची आई, एका वयस्कर बिजवराशी ताईचे लग्न लावून देते; पण तो अगदीच नालायक निघाल्यामुळे ताई माहेरीच राहू लागते. या धक्क्याने आईचा मृत्यू होतो. ताई आपले अर्धवट राहिलेले शिक्षण पुरे करू लागते. पुढे तिचा नवरा वारतो व शिक्षण निर्वेधपणे चालू राहाते.

शिवरामपंतांच्या सहवासात भाऊच्या विचारांना प्रगल्भपणा येतो. त्यांनी दिलेली पुस्तके वाचून, त्यांच्याशी चर्चा-विमर्श करून त्याची सामाजिक प्रश्नांबद्दलची समज वाढते. यथावकाश एल.एल.बी. होऊन तो वकिली करू लागतो; पण अशा प्रकारे फावल्या वेळात काम करण्याने देशोन्नती साधणार नाही, त्यासाठी देशाकरिता सर्व आयुष्य वेचणारी माणसे तयार झाली पाहिजेत. त्यांनी संन्यास घेऊन देशाला आपले अवघे जीवन वाहिले पाहिजे आणि देशाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी झटले पाहिजे, असे विचार त्यांच्या मनात घोळू लागतात.

संन्यास घेऊन देशकार्य करण्याच्या भाऊच्या निश्चयाला मोडता येऊ शकेल असा जबरदस्त मोह भाऊ पुढे उभा राहातो. शिवरामपंत त्याच्यापुढे सुंदरीशी विवाह करण्याचा प्रस्ताव ठेवतात. भाऊ निग्रहाने नकार देतो व संन्यास घेऊन भावानंद बनतो.

संन्यास घेऊन भावानंद देशकार्यासाठी मठ स्थापन करतो. पाच-सहा अनुयायांच्या साहाय्याने लोकशिक्षणाचे कार्य सुरू करतो. लोकांना त्यांच्या गरजा व हक्क समजावून देणे, त्याचे प्रश्न सरकारी अधिकाऱ्यांपुढे मांडणे, या प्रकारचे त्यांचे कार्य सुरू होते. स्त्रियांचे शिक्षण व त्यांचे प्रश्न या संदर्भातील कार्य तो ताई व सुंदरी यांच्याकडे सोपवितो. अविश्रांत व अथक श्रम केल्याने त्याचा अकाली मृत्यू होता. - असे या कादंबरीचे कथानक आहे.

भाऊचा संन्यास घेऊन देशोन्नतीसाठी जीवन वेचण्याचा निर्णय किंवा कादंबरीच्या अखेरचा भाग आज काहीसा अस्वाभाविक आदर्शवादी वाटू शकेल; १९४ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

पण ज्या काळात हरिभाऊंनी ही कादंबरी लिहिली, त्या काळात अशा घटना काही प्रमाणात तरी नक्कीच घडत होत्या. राजकीय व सामाजिक प्रगतीचा समन्वय घालून कार्य करणारी 'भारत सेवक समाज' ही संस्था त्याच काळातील. तिच्या आद्य प्रवर्तकांशी हरिभाऊंचा जिवाळ्याचा संबंध होता.^{५१} भारत-सेवक-समाजाच्या स्थापनेच्या प्रथम प्रतिज्ञा ज्या ठिकाणी घेतल्या गेल्या त्या स्थळात व भावानंदाने आपला प्रथम संकल्प सोडला त्या स्थळात फार साम्य आहे.^{५२} एकोणिसाव्या शतकातील देशोन्नतीची तळमळ व ध्येयनिष्ठा हरिभाऊंनी 'भाऊ'च्या रूपाने गोचर केली आहे.

'मधली स्थिती', 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो!', 'यशवंत खरे' व 'मी' या चार कादंबऱ्यांद्वारे हरिभाऊंनी एकोणिसाव्या शतकातील सुशिक्षितांची, पांढरपेशा लोकांची परिस्थिती, मनःस्थिती व विचारपद्धती चित्रित केली आहे. तत्कालीन समाजातील स्थित्यंतरांचे दर्शन घडवले आहे. सामाजिक परिस्थिती समूर्त करण्याच्या त्यांच्या विलक्षण सामर्थ्यामुळे कादंबऱ्यांना प्रत्ययकारितेचे परिमाण लाभले आहे.

'सुशिक्षित लोक गरीबगुरीब लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा, त्यांची स्थिती याकडे लक्ष देत नाहीत, त्यांच्यातील अनिष्ट गोष्टी दूर करण्याचा प्रयत्न करित नाहीत व त्यांच्यातील व आपल्यातील भेद दूर करण्याचा प्रयत्न करित नाहीत' अशी तक्रार किंवा असे जे आत्मपरीक्षण 'मी' कादंबरीतील भाऊने केले आहे ते त्या सुशिक्षित वर्गातून निर्माण झालेल्या कादंबरीकारांबद्दलही खरे आहे. एकोणिसाव्या शतकात, शेतकऱ्याचे जीवन, शेतकऱ्याचे प्रश्न, खेड्यातील जीवनरीत, यासंबंधीचे चित्रण असलेली एकही कादंबरी आढळत नाही, निदान उपलब्ध तरी नाही. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर यांची 'बळीबा पाटील आणि १८७७ चा दुष्काळ' ही कादंबरी सीताराम रायकर यांनी उपलब्ध करून दिली आहे;^{५३} परंतु तिचे रूप 'कादंबरी'चे नाही. भालेकरांनी प्रस्तावनेत "...शेतकऱ्यास सहजरीत्या मार्ग सुचून आपली सुधारणा करून घेता यावी, हाच उद्देश बाळगून या पुस्तकाची रचना करण्यात आली आहे. खेड्यांतील लोक व त्यांचे पुढारी (पाटील) ह्यांनी आपले गावची व्यवस्था सर्वानुमते कशी ठेवावी हे ह्यात चांगले दाखविले आहे. ऐकण्यापेक्षा पहाण्याने विशेष ठसते; म्हणून हिंदुस्थानातील इंग्रज सरकारच्या हद्दीतील एके गावचा बळीबा पाटील याने आपले पाटीलकीचे काम कोणत्या तऱ्हेने चालविले होते हे दाखविले आहे" असे उद्देश कथन केले आहे.

कादंबरीच्या पहिल्या भागात बळीबाच्या पाटीलकीचा प्राचीन इतिहास कथन

केला आहे. आर्यांचे, यवनांचे मियाँर्जीचे आक्रमण, शिवाजी महाराजांचा मियाँर्जीना हुसकावण्याचा प्रयत्न मग बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याने (बाळकोबा) पाटीलकी घेणे, त्यानंतर पंचोबा म्हणजे कंपनी सरकार व त्यानंतर व्हिक्टोरिया राणी (राणोजी), असा इतिहास या भागात आहे.

दुसऱ्या भागात कुटाळ गावाचे वर्णन आहे आणि त्याच्या पार्श्वभूमीवर बळीबा पाटलाचे चित्र रेखाटले आहे. १५ वर्षांचा बळीबा शांत, विचारी, निडर होता. त्याला शिकारीचा नाद होता; तो मांसाशन करे; पण दारू अथवा तंबाखूचे व्यसन त्याला नव्हते. या प्रकारच्या माहितीसोबतच तो पाटीलकीचे काम कसे चालवीत असे याचीही माहिती आहे. त्यानंतर त्याच्या आठ मुलांची व सात मुलींची व बायकोची क्रमवार माहिती दिली आहे.

तिसऱ्या भागात बळीबा आपल्या कुटुंबातील सर्व गड्या माणसांची व मुला-मुलींची आणि स्नेही-सोबती व भाऊबंधांची सभा भरवून, त्यात आपण कोण आहोत आणि आपल्याला ईश्वराने कशाकरता उत्पन्न केले आहे व ईश्वर कसा आहे, याविषयी भाषण करतो व जमलेले लोक त्याविषयी चर्चा करतात.

चौथ्या भागात बळीबा एके दिवशी आपल्या कुटुंबातील लोकांना एकत्र जमवून माझे वय अगदीच पूर्ण स्थितीत आले आहे, तर मी आपल्या आयुष्याचे सार्थक करण्याकरता मला काय केले पाहिजे व केव्हापासून करण्यास लागावे आणि ते कोणते?' असे विचारतो. त्यावर त्याची सर्व मुले, विधवा मुलगी व म्हातारी बायकोसुद्धा सर्वजण भाषणे करून आपापले मत मांडतात. पुण्यात राहाणारा रावसाहेब पत्राद्वारा आपले मत कळवतो. या सर्वांचे विचार ऐकून, बळीबा मधल्या मळ्यात जाऊन एकांतात विचार करतो व ठरवतो की, तीर्थयात्रेप्रत हजार रुपये, अज्ञान, शूद्र यांच्या विद्यावृद्धीसाठी दोन हजार द्यावे व घरातील पाळीव प्राण्यांची व्यवस्था करावी. याप्रमाणे व्यवस्था करून आठ-दहा दिवसांत चांगले जेवण देऊन तो तीर्थयात्रेस जाण्याचे ठरवतो.

'बळीबा पाटील' चे हे चारी भाग पाहता तिचे रूप 'कादंबरी'चे नाही हे स्पष्ट आहे. शिवाय शीर्षकातील दुष्काळही पुढील मजकुरात येत नाही. म्हणजेच 'बळीबा पाटील' कादंबरी म्हणून विचारात घेऊनही याच निर्णयाप्रत यावे लागते की, एकेणिसाव्या शतकात शेतकऱ्यांच्या, खेडुतांच्या जीवनाचे चित्रण करणारी एकही कादंबरी नाही; निदान सध्या उपलब्ध असलेल्या कादंबऱ्यात तशी कादंबरी नाही.

असे का व्हावे? सभोवताली चाललेला जीवनसंघर्ष त्यांना दिसत नव्हता

काय? गोपाळ गणेश आगरकरांच्या एका लेखमालेत अत्यंत विदारक अशी माहिती दिली आहे. त्यातील काही भाग यथामूल पाहू :

“पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशांत हिंदुस्थान देश अत्यंत गरीब आहे, याविषयी ज्या कोणास संशय असेल त्याने पुढील आकड्यांचे मनन करून त्या संशयाची निवृत्ती करून टाकावी. संयुक्त राज्य म्हणजे इंग्लंड, स्कॉटलंड व आयर्लंड या तिहींनी झालेल्या ब्रिटनातील लोकांपैकी प्रत्येक मनुष्याचे वार्षिक उत्पन्न सरासरीने ४२० रुपये आहे, ऑस्ट्रेलियात ४३० आहे, कॅनडात २६९ आहे, हॉलंडात २६० आहे, फ्रान्सात २५८ आहे, डेन्मार्कात २३५ आहे, बेल्जिअमांत २३० आहे, जर्मनीत १८८ आहे, स्वीडनात १७० आहे, ऑस्ट्रिआत १६३ आहे, स्वित्झरलंडात १६० आहे, पोर्तुगालात १४० आहे, स्पेनांत १३० आहे, नॉर्वेत १३० आहे, ग्रीसात ११४ आहे, इटलीत ११३ आहे, रशियात १०० आहे व हिंदुस्थानात प्रत्येक इसमापाठीमागे वार्षिक उत्पन्न सारे २० रुपये आहे! युरोप खंडातील संपन्न देशाची तुलना करता ग्रीस, इटाली, रशिया वगैरे देश फार गरीब दिसतात; पण युरोपातील गरिबातला गरीब देश हिंदुस्थानापेक्षा पाचपट श्रीमंत आहे! दुसरी ही गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे की, युरोपातील देशांच्या उत्पन्नाचा सारा भाग तेथील लोकांच्या निर्वाहाकडे किंवा सुखोपभोगाकडे लागतो. आपल्या देशातील उत्पन्नाचा बराच भाग प्रतिवर्षी परक्या देशात जातो व त्याबद्दल एका कवडीचादेखील मोबदला आम्हास मिळत नाही! म्हणजे या विसापैकी १५ रुपये आमच्या पोटात जात असतील किंवा नाही, याचा संशय आहे!

“...सर डेव्हिड बार्बर यांच्या हिशोबाप्रमाणे... या देशातील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागे सरासरी वार्षिक उत्पन्न २७ रुपये पडते व त्याच्या खर्चास कमीत कमी प्रतिवर्षी ३० रुपये लागतात. म्हणजे केवळ प्राणरक्षण करण्यास जितक्या पैशांची त्यांस आवश्यकता आहे तितके पैसेही त्यास मिळत नाहीत. त्यास तीन रूपयांची तुट पडते! मि. दादाभाई नवरोजी यांचे म्हणणे आहे की, सरकारी तुरुंगातील कैद्यास प्रतिवर्षी सरासरीने जितका खर्च लागतो; तितका हिंदुस्थानातील प्रत्येक इसमाच्या पाठीमागे धरला, तरीदेखील त्याचे पाशी दीडदोन रुपये शिल्लक राहतील किंवा नाही, याची शंका आहे. साऱ्या गोष्टींचा विचार करता असे दिसून येते की, हिंदुस्थानातील प्रत्येक मनुष्याच्या पाठीमागे सरासरीने सुमारे २ रूपयाचे उणे उत्पन्न आहे!

या खेदजनक प्रश्नाचे समर्पक व समाधानकारक उत्तर पुढील आकड्यावरून वाचकास देता येईल. परवा झालेल्या मनुष्य गणतीचे आकडे अद्यापि बाहेर पडले नाहीत. म्हणून १८८१ त केलेल्या मनुष्यगणतीचाच आधर घेऊन चालू. या मोजणीत

प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरून असे दिसते की, इंग्लंडातील मनुष्य सरासरीने ३९.९१ वर्षे जगतो व हिंदू २३.५ वर्षे जगतो! हे आकडे पाहिल्यावर आमच्या ऋणप्राप्तीवर आम्ही कसे राहतो. या प्रश्नाचे उत्तर देण्यास कोणास कठीण पडेल काय? बरे, ही तेवीस वर्षे तरी आम्ही सुखाने घालवतो काय? सुखाचे नाव कशाला? कोणाला पोटभर अन्न आहे, तर दुंगणाला चिरगुट नाही; कोणाला चिरगुट आहे, तर आश्रयाला खोपट नाही. याप्रमाणे बहुतेक लोकांची प्राणयात्रा अत्यंत संकटावह झाली आहे. बहुतेक प्रांतात मेघराजाची किंचित वक्रदृष्टी झाली की, लहानापासून थोराची व श्रीमंतांपासून गरिबांची धाबी गडबडून जातात! काय ही आमची दशा! पृथ्वीतील साऱ्या लोकसंख्येचा सहावा भाग या देशात राहतो येथील जमीन सुपीक; येथे सर्व प्रकारची हवा; व्यापाराची जहाजे चालण्याजोग्या येथे मोठ्यामोठ्या नद्या; येथील रानात व डोंगरात सापडणार नाही अशा एका झाडाचे नाव घेण्याची मुष्कील; बहुतेक धातूंचा हवा तेवढा पुरवठा; तीन हजार वर्षांची आमची पुरातन सुधारणा; युरोपातील राष्ट्रे अज्ञान तिमिरात घोरत पडली असता, नाना प्रकारच्या विद्यांत व कलांत आमच्या आम्ही संपादिलेल्या प्रावीण्यामुळे सर्व पृथ्वीवर अद्यापि गाजत असणारा आमचा लौकिक अशा प्रकारचे आम्ही हिंदू लोक असून, आज आम्हास दुपारची नड कशी भागवावी, अशी प्रतिदिवशी पंचाईत पडावी काय?

“पंचवीस कोटी मनुष्यजंतूपैकी प्रत्येकास एक दिवस नाही, दोन दिवस नाही, वर्षेच्या वर्ष, अर्धपोटी, दुसऱ्या दिवसाची चिंता करित व झोपेची प्रार्थना करित, रात्रीच्या प्रहरी जमिनीवर अंग टाकण्याचा प्रसंग यावा, आणि शरीरात व मनात उत्साहाचे पुनरुज्जीवन न होता, अंथरुण सोडून हात पाय ओढीत रोज सकाळी फिरून उद्योगास लागणे भाग पडावे, हे किती शोचनीयच आहे बरे? रात्रंदिवस दुष्काळाची धास्ती, अनेक प्रकारच्या रोगांनी, विशेषतः अपुरत्या अन्नामुळे, वस्त्रामुळे व राहणाऱ्या घाण जागेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या तापाने, ज्याच्या त्याच्या घरात दृष्टीस पडणारी विपत्ती; गाल बसलेले, डोळे खोल गेलेले, साऱ्या अंगास वळ्या पडलेले, सारांश, भुकेने सर्व प्रकारे गांजून आयुष्यास कंटाळलेल्या लोकांचे गावोगावी व शहरोशहरी दिसणारे थवे हे पाहून अशा नीतिमान, ज्ञानवान व दयावान राज्यकर्त्यांविषयी स्वाभाविकपणे जितकी पुज्यबुद्ध उत्पन्न व्हावी तितकी होणे शक्य आहे काय?

“...इंग्लिश लोकांच्या आयुष्यापेक्षा आमचे आयुष्य कमी होण्यास येथील दुष्काळ तर कारण आहेतच; पण त्याहीपेक्षा नित्याच्या उपासमारीपासून आमच्या प्रकृतीवर जे परिणाम घडतात ते होत. पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळे प्रकृतीत क्षीणता

येते, व क्षीण प्रकृतीत रोग सहज जडतात. अन्नाच्या व वस्त्राच्या कमताईमुळे हिंदुस्थानातील किती लोक प्रतिवर्षी तापाने मरतात, याची वाचकांस कल्पनादेखील नसेल.

“काही प्रांतात दर हजारास सोळा किंवा अठरा मनुष्ये तापास बळी पडतात! १८७७, ७८, ७९ ही तीन दुष्काळाची वर्षे होती, व १८८६, ८७, ८८ ही साले एकंदरीने आबादानीची होती. परंतु चमत्कार हा की, साऱ्या हिंदुस्थानात पहिल्या तीन वर्षांत एकंदर जितकी माणसे मेली, त्यांहून दुसऱ्या तीन वर्षांत अधिक मेली! ४७, ८४, ६१९; ५१, ६३, ९९६; ४९, ७०, ००८ एकूण १, ४९, १८, ७१३ हा पहिल्या तीन वर्षांतील मृत्यूचा आकडा होता. दुसऱ्या तीन वर्षांपैकी पहिल्या वर्षात म्हणजे १८८६ त ५०, १६, ८७७ माणसे मेली; १८८७ त ५५, ०८, ४५४ मेली; १८८८ त ५०, ८७, १३८ मेली. एकूण १, ५५, १२, ४६९.

“म्हणजे असे की, तीन वर्षे दिसण्यात सुबत्तेची होती, त्यात दुष्काळाच्या तीन वर्षांपेक्षा ५, ९३, ७६६ मनुष्ये अधिक मेली! हा विलक्षण प्रकार पाहून ज्याच्या मनास आश्चर्य व खेद वाटणार नाही, असा कोण आहे? सुबत्तेच्या वर्षांत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षा अधिक मनुष्ये का मरतात? या प्रश्नाचे उत्तर एवढेच आहे की, दुष्काळात ज्यांना अन्न मिळत नाही, ती नाहीशी होऊन गेली म्हणजे त्यांचे बरोबरच रोगाचे बीजही निघून जाते व जी मागे राहतात, ती धड्डीकड्डी असल्यामुळे बरीच टिकतात. सुबत्तेच्या वर्षांत तसे होत नाही. सर्वास थोडे अन्न मिळत असल्यामुळे केवळ उपासमारीने मृत्युसंख्या फार होत नाही हे जरी खरे आहे, तरी बहुतेक लोक जरत्कारू होऊन गेले असल्यामुळे तापादी रोगांच्या सार्थींनी ते जर्जर होऊन जातात.

“एकंदरीत दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षा सुबत्तेच्या वर्षांतच मृत्युसंख्या अधिक होते. उदाहरणार्थ, पहिल्या तीन वर्षांत व दुसऱ्या तीन वर्षांत तापाने मेलेल्या मनुष्यांच्या संख्येकडे पहा. पहिल्या तीन वर्षांत ९३, ३१, ८३४ माणसे तापाने मेली, व दुसऱ्या तीन वर्षांत १, ०४, ३०, २५५ मेली म्हणजे पहिली तीन वर्षांपेक्षा दुसऱ्या तीन वर्षांत १०, ९८, ४२१ माणसे यासंबंधाने अधिक मेली. याचप्रमाणे इतर सार्थींचाही परिणाम घडतो. तेव्हा दुष्काळाच्या वर्षांपेक्षा सुबत्तेच्या वर्षांत मृत्युसंख्या अधिक का होते, हे वाचकांच्या ध्यानात सहज येणार आहे.

“...१७९३ पासून १८९० पर्यंत युरोपखंडात एकसारख्या लढाया होत होत्या. या लढायांत एकंदर ४५,००,००० लोक पडले असावेत, असा अजमास केला आहे. म्हणजे या सत्याण्णव वर्षांपैकी प्रत्येक वर्षी सुमारे पन्नास हजार मनुष्ये धारातीर्थी पडली. हा प्रचंड आकडा पाहून कोणाच्याही अंगावर काटा उभा राहणार एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक परिस्थितीला मराठी कादंबरीने दिलेला प्रतिसाद / १९९

आहे, व युरोपातील लोकांस सुधारले ख्रिस्ती लोक म्हणावे की रानटी म्लेंच्छ म्हणावे अशी शंका येणार आहे. तथापि जर कोणी हिंदुस्थानातील मृत्युसंख्येचा विचार करील तर त्याला ती याहूनही भयप्रद दिसून येईल, याविषयी आम्हीस बिलकुल संशय नाही. १८८० साल हिंदुस्थानास सर्व प्रकारे बरे गेले, असे म्हणण्यास हरकत नाही. या वर्षी कोणत्याही कारणाने विशेष माणसे मेली नाहीत. तेव्हा हे वर्ष आधारभूत धरून, या वर्षापासून पुढच्या आठ वर्षांचा विचार केला तर असे दिसून येईल की, १८८०-१८८८ यांच्या दरम्यान फक्त तापाच्या सार्थीनी ४३, ४९, ९२२ माणसे तापाने मेली.

“अशा रीतीने हा आकडा काढण्याचे कारण एवढेच की, ज्याप्रमाणे लढाई हे मृत्युसंख्या वाढविणारे आगंतुक कारण आहे, त्याप्रमाणे तापाच्या भलभलत्या साथी उद्भवून त्यामुळे नित्याहून फाजील माणसे मेली, तर त्या साथीस आगंतुक कारण मानण्यास हरकत नाही. तात्पर्य, संग्रामरूप आगंतुक कारणाने युरोपखंडात सत्याणव वर्षांत जितकी मनुष्ये मेली तितकी या हतभाग्य हिंदुस्थान देशात फक्त आठ वर्षांच्या आत तापाच्या आगंतुक साथीस बळी पडली! आठ वर्षांत ४३, ४९, ९२२ माणसे आगंतुक तापाने मरणे म्हणजे प्रतिवर्षी ५, ४३, ७४० माणसे मरणे होय.

“युरोपात लढाईमुळे गेल्या सत्याणव वर्षांपैकी प्रत्येक वर्षी सुमारे ५०,००० मनुष्ये मेली, हे वर दाखविलेच आहे. या संख्येने तिच्या मागल्या संख्येस भागिले असता दहाचा किंवा अकराचा भाग लागेल. या भागावरून काय उघड होते की, गेल्या सत्याणव वर्षांपैकी कोणत्याही एका वर्षी लढाईने युरोपात जितकी प्राणहानी केली, तिच्या दहापट किंवा अकरापट प्राणहानी १८८०-१८८८ यांच्या दरम्यान प्रत्येक वर्षी येथे झाली!

“हे आकडे जर निर्विवाद असतील आणि ते निर्विवाद आहेत याविषयी कोणासही शंका घेता येणार नाही, कारण ते पार्लमेंटर ब्ल्यू बुकातून (म्हणजे पार्लमेंटाच्या हुकूमावरून जे सरकारी कागद निळा पुढा किंवा निळे मलपृष्ठ घालून लोकोपयोगासाठी छापण्यात येतात, त्यातून) घेतलेले आहेत, तर सध्याचा शांततेचा अंमल बरा आहे, किंवा पहिला दंग्याधोप्याचा व मारामान्यांचा अंमल बरा होता, याचा निश्चय करणे कठीण आहे. अन्न, वस्त्र आणि आच्छादन ही तीन व कोणत्याही आगंतुक कारणापासून होणारी लोकसंख्येची हानी, यांनी कोणत्याही राज्याचा चांगुलपणा किंवा वाईटपणा ठरवायचा असेल, तर ब्रिटिश राज्याचा कैवार घेऊन भांडणाऱ्या खुद्द ब्रिटनांना सुद्धा यासंबंधाने एतद्देशीय राज्ये ब्रिटिश राज्यापेक्षा हिंदू लोकांस अधिक हितकारक होती व असली पाहिजेत, असे कबूल करणे भाग पडेल.”^{५४}

लेखमालेतील जो हा संख्यात्मक माहितीचा भाग यथामूल दिला आहे तो इंडिया नावाच्या इंग्रजी नियतकालिकातून प्रकाशित झालेल्या माहितीच्या आधारे आगरकरांनी लिहिला आहे. तो वाचून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इथे दारिद्र्य व रोगराई, उपासमार यांचे कसे तांडव चालू होते, याची कल्पना येते. याशिवाय सावकार रयतेला लुबाडत होते, ते वेगळेच. बॉम्बे गॅझेटमधील अहवालातील (फ्रान्सिस अहवाल पॅरा ८५) नोंदीनुसार, सोलापूर विभागातील एका सावकाराचा त्याच्या ऋणकोंनी निर्घृण खून केला आणि त्याच्या या कृत्याला गावकऱ्यांचा संपूर्ण पाठिंबा होता. त्याबद्दल प्रतिक्रिया व्यक्त करताना कॅप्टन विंगेटने 'शेतीप्रधान खेड्यातील ऋणको आणि धनको यांच्यामध्ये घडलेली ही घटना आपल्या नागरी न्यायव्यवस्थेमुळे घडली, या दृष्टिकोणातून विचार केला तर फार धक्कादायक आहे.' अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली^{५५} असे असूनही, या बिकट परिस्थितीचे चित्रण तत्कालीन कादंबऱ्यांत का आढळत नाही? हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा आहे खरा; पण या प्रश्नाचे उत्तर ब्रिटिशांच्या सत्तेला तत्कालीन पांढरपेशे, नोकरदार अनुकूल राहिले पण वंचितांनी मात्र छोटी-मोठी बंडे करून विरोध का दर्शवला? या प्रश्नांच्या उत्तराशी संलग्न आहे.

शिक्षण घेऊन छोटी-मोठी नोकरी मिळाल्यामुळे तत्कालीन शिक्षितांची आर्थिक कमाई वाढली. काही लोक सत्तेच्या भोवती राहिले, तर काही जवळ गेले. काही लोक सत्तेचा लहानसा का होईना भाग बनले. या सगळ्यांना साम्राज्यसत्तेचा काही थोडा लाभ मिळाला. त्या लाभाने आपल्या पुरते पाहण्यास, सत्तेच्या दुष्परिणामांकडे डोळेझाक करण्यास शिकवले. नवे लेखक या वर्गातील असल्याने त्यांच्या कादंबऱ्यांत त्यांची ही मानसिकता स्वाभाविकपणे प्रतिबिंबित झाली असणे शक्य आहे.

सर्वसामान्य माणसांचा जीवनसंघर्ष तत्कालीन कादंबरीत प्रतिबिंबित न होण्यास 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकाराबद्दलची त्यावेळची जाणीवही कारणीभूत झाली असणे शक्य आहे. रंजन करणे हे या प्रकारच्या साहित्यकृतीचे मुख्य कार्य, फार तर ते करीत असताना तिने काही बोध करावा इतकेच! अशी त्या काळातील समजूत असावी. उद्देग येण्याजोगे, अस्वस्थ करण्याजोगे लेखन हा कादंबरीचा भाग असू शकेल हे तेव्हा मान्य होणे शक्य नव्हते.

अशा प्रकारचे लेखन निबंधाचा, व्याख्यानाचा अथवा एखाद्या ग्रंथाचा भाग असू शकतो हे सर्वांना मान्य होते; परंतु ललित म्हटल्या जाणाऱ्या लेखनाने असा परिणाम साधणे अप्रयोजक वाटत होते.

तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे 'लेखक' या पदाशी संलग्न असलेल्या आत्मप्रतिष्ठेच्या अभावाविषयी वि. का. राजवाड्यांनी फार मार्मिकपणे म्हटले आहे, '...आता हुगो, झोला टॉलस्टॉल त्यांच्यासारखी ग्रंथरचना व्हावी, अशी इच्छा असेल, तर त्याला एकच उपाय आहे ... उत्तमोत्तम कादंबरीकार व्हावयाचे म्हणजे मनोवृत्ती अशी अत्यंत जाज्वल्य पाहिजे. श्रेष्ठ विद्या, विस्तृत वाचन, मोठा प्रवास, तीक्ष्ण निरीक्षण, कडक परीक्षण, थोर औदार्य, गाढ सहानुभूती व नाटकी लेखणी हे गुण तर नाव घेण्यासारख्या प्रत्येक कादंबरीकारांत हवेतच. परंतु सर्वांत मुख्य गुण म्हटला म्हणजे जाज्वल्य मनोवृत्ती हवी.'^{५६}

एकोणिसाव्या शतकात निर्माण झालेला 'कादंबरी' हा साहित्य प्रकार हा 'फक्त वेगळा प्रकार' नव्हता. तो त्या पूर्वीच्या साहित्य परंपरेतील अन्य प्रकारांपेक्षा प्रकृतितः भिन्न होता. लेखक आणि वाचक (निर्माता व आस्वादक) या दोघांच्याही सांस्कृतिक जाणिवेतील बदलाची त्याची अपेक्षा होती. स्वतःची नवी ओळख निर्माण करण्याची गरज होती आणि हे होणे अर्थातच सोपे नव्हते!

संदर्भ / टिपा

१. मे. पुं. रेगे, 'विवेक आणि न्याय' (आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रबोधन पर्व), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती, २००२, पृ. १२.
२. बाबा पद्मनजी, 'यमुना पर्यटन' अथवा 'हिंदुस्थानांतील विधवांच्या स्थितीचे निरूपण', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, १९९४, पृ. ३८.
३. तत्रैव पृ. ३८.
४. तत्रैव पृ. ३१
५. तत्रैव पृ. ३७
६. तत्रैव पृ. ४३
७. नारायण वामन टिळक, 'तीन विधवा' प्रका. चिखलगांवकर, ज्ञानप्रकाश छापखाना, पुणे, आवृत्ती पहिली, १८८७.
८. तत्रैव पृ. ५.
९. तत्रैव पृ. १७
१०. तत्रैव पृ. ४३
११. गणेश महादेव लिमये, 'वेणू', शिराळकर आणि मंडळी, पुणे. जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे, प्रथमावृत्ती, १८८६.
१२. गणेश जनार्दन आगाशे, 'सद्गुणमंजरी' आर्यभूषण छापखाना, पुणे, प्रथमावृत्ती, १८९०, पृ. ११२.
१३. डॉ. विद्यागौरी टिळक, डॉ. द. दि. पुंडे (संपा.), 'मराठी वाङ्मयाची सद्यःस्थिती', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९८, मधून, पृ. ५५.

१४. वि. का. राजवाडे, गो. मा. पवार, म. द. हातकणंगलेकर, (संपा.) 'निवडक मराठी समीक्षा', साहित्य अकादमी, दिल्लीमधून, पृ. २३.
१५. रा. श्री. जोग, (संपा) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड चौथा, महाराष्ट्र परिषद, पुणे, पुनर्मुद्रण, १९९९, पृ. २५४.
१६. भानु केशव गांगनाईक, 'ताराबाई आणि हिराबाई' आत्माराम केशव गांगनाईक, मुंबई, 'तत्त्वविवेचक' आवृत्ती दुसरी, १८९५.
१७. रा. श्री. जोग, (संपा.) उनि. पृ. २५४.
१८. भानु केशव गांगनाईक, 'ताराबाई आणि हिराबाई' प्रस्तावना, पृ. ९.
१९. उनि. दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.
२०. तत्रैव पृ. ९
२१. 'आर्यभगिनी'
२२. भानु केशव गांगनाईक, 'सद्गुणी सून', मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १८८५.
२३. भानु केशव गांगनाईक, 'आनंदीबाई वधु दर्पणमाला भाग-५, इंडियन प्रिंटिंग छापखाना, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १८८५.
२४. महादेव विठ्ठल रहाळकर, 'नारायण आणि गोदावरी', 'श्री शिवाजी' छापखाना पुणे, प्रथमावृत्ती, १८९१.
२५. रा. श्री. जोग, (संपा) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड चौथा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, पुनर्मुद्रण, १९९९.
२६. केशव रामचंद्र केळकर, 'सिंधुबाई किंवा आजकालची सद्गुणी माणसे', रावजी श्रीधर गोंधळेकर 'जगद्धितेच्छु' छापखाना, पुणे, आवृत्ती पहिली १८९०.
२७. तत्रैव पृ. ३९.
२८. तत्रैव पृ. ११४ व ११५.
२९. तत्रैव पृ. १२४.
३०. विनायक कोंडदेव ओक, 'शिरस्तेदार' निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १८९१.
३१. तत्रैव पृ. ३७.
३२. रा. भा. पाटणकर, 'अपूर्ण क्रांती' मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९९९, पृ. २५९.
३३. लेखकाचे नाव अनुपलब्ध, 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्तिंगसचा उजवा हात', प्रकाशकाचे नाव अनुपलब्ध, आवृत्ती अनुपलब्ध.
३४. व्ही. एन. देशपांडे, 'हरि नारायण आपटे यांच्या आठवणी व कादंबऱ्या' प्रकाशकाचे नाव अनुपलब्ध, प्रथमावृत्ती, १९२४, पृ. ३९.
३५. तत्रैव पृ. ३९.
३६. हरि नारायण आपटे, 'मधली स्थिती', आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, आवृत्ती पाचवी, १९२९.
३७. गणेश रंगनाथ दंडवते, 'कादंबरीची गोष्ट' जागृति प्रेस, रावपुरा बडोदे, प्रथमावृत्ती, १९२७, पृ. ६४.
३८. व्ही. एन. देशपांडे, उनि. पृ. ४६.
३९. तत्रैव

४०. वा. ल. कुलकर्णी, 'हरिभाऊंची सामाजिक कादंबरी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९७३, पृ. ११.
४१. उषा हस्तक, 'हरिभाऊंची सामाजिक कादंबरी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९६८, पृ. ६५.
४२. हरि नारायण आपटे, 'पण लक्षात कोण घेतो!' आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे,
४३. उषा हस्तक, उनि. पृ. ७.
४४. म. गो. रानडे, 'हाय प्रॅक्टिस डाय यंग', 'मिसलेनियस रायटिंग्ज', मनोरंजन प्रेस मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९१५, पृ. २९४ ते ३१५.
४५. व्ही. एन. देशपांडे, उनि. पृ. ८१, ८२.
४६. हरि नारायण आपटे, 'पण लक्षात कोण घेतो!' उनि. पृ. ५९२.
४७. व्ही. एन. देशपांडे, उनि. पृ. १८ व १९.
४८. कुसुमावती देशपांडे, 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक', पृ. ७३.
४९. हरि नारायण आपटे, 'यशवंतराव खरे', आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, आवृत्ती पाचवी, १९६७.
५०. हरि नारायण आपटे, 'मी' सा. इंडिया प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पाचवी १९६७.
५१. कुसुमावती देशपांडे, 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक', पृ. ७९.
५२. तत्रैव पृ. ७९.
५३. रा. रा. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, 'बळीबा पाटील आणि १८७७ चा दुष्काळ', दीनमित्र प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, १८८८.
५४. ह. अ. भावे. (संपा.) 'संपूर्ण आगरकर' (खंड एक), वरदा बुक्स, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९९४, पृ. ३७२ ते ३७६.
५५. अ. रा. कुलकर्णी, 'महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती' डायमंड प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, २००८, पृ. १७०.
५६. वि. का. राजवाडे, गो. मा. पवार, म. द. हातकणंगलेकर, (संपा.) 'निवडक मराठी समीक्षा' साहित्य अकादमी, दिल्लीमधून, पृ. २३ ते ३८.

६. एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या

लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या 'स्मृतिचित्रे' या आत्मकथनामध्ये एक आठवण आहे : मी एक सामाजिक कादंबरी लिहिण्यास घेतली होती. मला लिहिता लिहिता एखादे जोडाक्षर मध्येच अडवी. मग पुस्तकांची उलटापालट करून तो शब्द कोठे आढळला म्हणजे माझी गाडी रुळावर येई. एक दिवस असेच माझे कादंबरीलेखन अगदी जोरात चालले असता मध्येच घोडे अडले.

मला मनुष्य काही काढता येईना. मी हातांशी होती नव्हती तेवढी पुस्तके उलथीपालथी केली, पण मनुष्य कोठे सापडेना. मी चिंतातुर होऊन बसले आहे, सभोवार पुस्तके अस्ताव्यस्त पडलेली आहेत, घरात काम हाका मारीत आहे, अशा वेळी ठोंबरे घरात आले. हा सारा देखावा पाहून ते म्हणाले,

“लक्ष्मीबाई, तुम्ही अशा का बसला? काही हवे आहे का तुम्हाला?”

“काय करू रे! मला हवा मनुष्य. इतकी उलथापालथ केली पण तो कुठे सापडत नाही.”

ठोंबरे माझ्या पुढे छातीवर हात ठेवून उभा राहिला.

“कशाला एवढी उलथापालथ करता? हा पाहा इथे आहे मनुष्य. आणखी हवे असतील तर जरा बाहेर या. हवी तितकी मनुष्ये दाखवितो. काही तोटा नाही. अहो, साऱ्या जगात मनुष्येच मनुष्ये. माणसांना काय तोटा?”

“अरे, मला जगातील नकोत रे माणसे, मला पुस्तकातला मनुष्य पाहिजे.”

मग आम्ही दोघे खूप हसलो. ठोंबऱ्यांनी मला मनुष्य काढून दिला. एक दिवस माझी ती कादंबरी ठोंबऱ्यांना वाचायला सांगितली. त्यांनी ती वाचून तिच्यावर खाली दिलेला अभिप्राय लिहून ठेवला :

अभिप्राय : सदर कादंबरी

मी संप्रूण वाचली. आशी

कादंबरी समंध माराष्ट्र
भाशेत दुसरी दीसणार नाही.
'त्रिंबक बापुजी ठोंबरे'
आहामंद नग्र
तारीख. पदरा ज्यून ऐकोणीशचउदा
जाइरात
नावें नोंदवा नावे नोंदवा नावे नोंदवा
अप्रतिम ग्रंथ अप्रतिम ग्रंथ अप्रतिम ग्रंथ
ही संधीपू न्हायेणा रनाही

वरील अभिप्रायाचे पान अजून मजजवळ आहे. कादंबरीला नाव ठेवले नव्हते, पण वर ठोंबऱ्यांनी मोठ्या अक्षरात 'लक्षुम्बाईची कादंबरी' असे लिहून ठेवले होते. ते पान काळाच्या उदरात गडप झालेले आहे. त्या गोष्टीला आता एकवीस वर्षे झाली. आता मला पुष्कळच चांगले लिहिता येते. पण तेव्हाचे माझे लिखाण म्हणजे पोरान्या थड्डेचा एक विषय होता.^१

या आठवणीवरचे थड्डेचे आणि विनोदाचे झिरझिरीत आवरण दूर केल्यावर काय दिसते? माणूस किंवा माणसाचे समग्र जीवन हाच कादंबरीचा प्रमुख विषय असतो. आपले चुलीजवळचे क्षेत्र सोडून कधीच बाहेर न पडलेल्या स्त्रियांना तो कसा आत्मसात करता येणार? आणि मग त्यात दिसते ती म्हणजे कादंबरी तरी कशी लिहिता येणार? दुसरी एक अधिक गंभीर बाब म्हणजे त्या काळी स्त्रियांचे लिहिणे-वाचणे हा थोरामोठ्यांच्याच नव्हे, तर लहान मुलांच्याही टीकेचा विषय झाला होता. सामाजिक कादंबरी लिहायला लक्ष्मीबाईंनी सुरुवात तर केली; पण झालेल्या टिंगलीमुळे ती कादंबरी पूर्ण झाली नाही. एवढेच नव्हे, तर ज्यावर ठोंबऱ्यांनी मोठ्या अक्षरात 'लक्षुम्बाईची कादंबरी' असे लिहिले होते ते पानही काळाच्या उदरात गडप झाले.

स्व. लक्ष्मीबाईंनी हा प्रसंग मोठ्या खेळकर पद्धतीने सांगितला आहे. त्यात कोठेच कडवटपणाचा अंशभागही नाही; की तक्रार नाही. पण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, स्त्रिया जेव्हा नव्याने लिहा-वाचायला शिकू लागल्या तेव्हाच्या कुटुंबातील हे प्रातिनिधिक चित्र आहे. लक्ष्मीबाई जिद्दी होत्या त्यामुळे त्या शिकल्या आणि पुढे त्यांनी उत्कृष्ट दर्जाची साहित्यनिर्मिती केली. पण कितीतरी स्त्रिया अशा असतील की, ज्यांनी थड्डेला किंवा पुढे जाऊन बोचऱ्या टिंगलीला घाबरून लिहिणे सोडून दिले

असेल. लक्ष्मीबाईंच्या या हकिकतीवरून एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी कादंबरी लिहिणे ही किती मोठी अडथळ्यांची शर्यत होती, हे सहज लक्षात येते.

एकोणिसाव्या शतकात एकंदर स्त्रियांचे जीवनच परस्वाधीन होते. आपल्या आयुष्याबद्दलचा कोणताच निर्णय त्या स्वतः घेऊ शकत नसत. आयुष्याचा अर्थ त्यांच्या लेखी केवळ जिवंत राहणे एवढ्यापुरताच मर्यादित होता. गोविंद बाबाजी जोशी यांनी आपल्या 'माझे प्रवासाची हकीकत' या पुस्तकात एक हकीकत दिली आहे, '...गुजराथेत एका बाईचा नवरा मरण पावला, तेव्हा आता जगात राहण्यापेक्षा मरून जाणे चांगले असे समजून ती प्रेताबरोबर सती जाण्यास सिद्ध झाली. चिता रचून ती आत प्रवेश करून बसली. आणि काही कर्म होऊन आता अग्नी लावणार इतक्यात वरती पाऊस पडल्यामुळे नदीस एकदम लोंढा आला आणि ती चितेसह त्यात वाहून गेली. इकडे गावकरी लोकांस वाटले की, त्या पतिव्रतेने जळू नये म्हणून जलदेवतेने पतीसह तीस पोटात घेतले. म्हणून विस्तीर्ण देऊळ तिचे त्याजागी बांधून पूजा, यात्रा व आसपासचे प्रांतांतून या देवीस मोठमोठाले नवस फेडण्याकरिता लोक येऊ लागले आणि मोठे देव्हारे माजले. पुढे पंचवीस तीस वर्षांनी तेथील एक मनुष्य परगावी गेला असता त्याची एका जख्ख म्हातारीची गाठ पडली. ती व तिची पोरे अन्नाविण मरत होती. या गृहस्थाने तिला व तिने या गृहस्थाला ओळखिले. नंतर ती सांगू लागली की, बाबा, आमचे गावी मी असता माझा नवरा मेला तेव्हा मी वाहून आले. येथील मांगाने लोंढ्यातून मला घरी नेऊन वागविले. हल्ली त्याचे पोटची मला चार-पाच पोरे आहेत. मला तो वारंवार मारहाण करतो. धड अन्नही देत नाही काय करू? नशीब माझे.'२

एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांच्या अवस्थेचे यथास्थित भान देणारी आणि स्त्रियांबद्दलच्या आपल्या समाजाच्या मानसिकतेचे प्रातिनिधिक दर्शन घडवणारी ही हकिकत आहे. इतकी टोकाची परवशता आणि परस्वाधीनता वाट्याला आल्यामुळे स्वाभाविकपणेच स्त्रियांमधील कलाभिव्यक्ती खुंटून गेली होती. धर्माने मोक्षाचा आणि विद्येचा अधिकार नाकारला, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने घरांत दुय्यमत्व दिले आणि घराबाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य नाकारले. सामाजिक रूढी, परंपरा आणि अनेक सामाजिक संस्था, यांनी तर तिला अगदी जखडूनच टाकले. अशा परिस्थितीत आपले मत, आपले विचार, आपल्या भावना व्यक्त करणे हेही एक साहसाचे काम होते. ती एक बंडखोरी होती आणि सत्तेच्या असमतोलाविरुद्ध करावयाच्या संघर्षाची नांदी होती. एकोणिसाव्या शतकात काही स्त्रियांनी असा संघर्ष केला. स्त्रियांचे कादंबरी लेखन हेही अशा संघर्षाचे रूपच म्हणावे लागेल.

एकोणिसाव्या शतकात अगदी नेमकेपणाने सांगायचे, तर १८९७ अखेर भाषांतरित व स्वतंत्र अशा दोन्ही मिळून सुमारे २९३ कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या.^३ त्यापैकी अनेक कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रियांच्या जीवनाचे, त्यांच्या समस्यांचे चित्रण आढळते. हे आपण यापूर्वीच्या प्रकरणात पाहिले आहे. त्या काळातील कादंबरीचा 'स्त्री' हा केवळ चित्रण विषय होता असे नाही; तर अत्यल्प संख्येने का होईना पण स्त्रियांनी कादंबरी लेखनही केलेले आढळते. एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी लिहिलेल्या दहा कादंबऱ्यांची नोंद आढळते. त्यापैकी दोन भाषांतरित आहेत. उरलेल्यापैकी काशीबाई देसाई यांची 'आईची मालिनी' ही कादंबरी उपलब्ध नाही ती वगळता, सर्व कादंबऱ्यांचा विचार या प्रकरणात अभिप्रेत आहे.

एकोणिसाव्या शतकात प्रकाशित झालेल्या कादंबऱ्यांमधून वेगळ्या करून, केवळ स्त्रियांच्याच कादंबऱ्यांचा स्वतंत्रपणे विचार का करायचा असा एक प्रश्न निर्माण होणे शक्य आहे. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी आणि ब्रिटिशांनी आणि पुढे त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन काही समाजसुधारकांनी एतद्देशीय सर्व जाती-धर्माच्या पुरुषांसाठी व स्त्रियांसाठी शाळा सुरू केल्या. त्यापूर्वीच्या काळात केवळ तालेवारांच्या किंवा सरदारदरकदारांच्या घरातील स्त्रियांना लिहिता-वाचता येत होते, असे उल्लेख आढळतात.^४ पत्रव्यवहारापलीकडे त्यांच्या लेखनाचे अन्य प्रकार आढळत नाहीत. एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक धोरणामुळे मात्र यात बदल झाला. शिकलेल्या स्त्रियांनी शैक्षणिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय, धार्मिक क्षेत्रातही प्रवेश केला. पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर, कार्निलिया सोराबाजी, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, शेवंताबाई निकम्बे, अशी काही नावे या संदर्भात सहज सांगता येतील. शिकलेल्या स्त्रियांनी केलेले कादंबरी लेखन हे त्यांच्या सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रवेशाचे द्योतक आहे. या स्त्रिया जरी तत्कालीन व्यवस्थेच्या परिघात वावरत होत्या, तरी अनुभवांकडे आणि जगाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन पुरुषांपेक्षा वेगळा होता. त्यामुळेच वरवर पाहाता जरी त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या वेगळ्या दिसल्या नाहीत तरी बारकाईने आणि चिकित्सकपणे पाहिले, तर त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये वेगळेपणा दिसून येतो. म्हणूनच एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची आणि त्यांची वैशिष्ट्यपूर्णता अधोरेखित करण्याची आवश्यकता आहे.

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी लिहिलेल्या मराठी कादंबऱ्यांचे स्थूलमानाने, परदेशी, परधर्मीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या व महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या असे दोन भाग कल्पिता येतात. याशिवाय कृपाबाई सत्यनाथन (कमला - २०८ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

द स्टोरी ऑफ अ हिंदू चाइल्ड वाइफ - १८९४) (सगुणा, अ स्टोरी ऑफ नेटिव्ह ख्रिश्चन लाइफ, १८९५) आणि शेवंताबाई निकम्बे (रत्नाबाई, अ स्केच ऑफ अ बॉम्बे हायस्कॉट हिंदू यंग वाइफ, १८९०) यांनी इंग्लिश भाषेत कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांच्या कादंबऱ्यांत चित्रित झालेले जीवन महाराष्ट्रीयन आहे. भौगोलिक परिसर महाराष्ट्राचा आहे पण भाषा इंग्रजी आहे. एका अर्थाने त्या 'मराठी' कादंबऱ्याच आहेत. या प्रकारच्या कादंबऱ्यांचा क्रमशः विचार करू.

अ) युरोपियन स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांपैकी दोन कादंबऱ्या युरोपियन स्त्रियांनी लिहिल्या आहेत. तर एक एतद्देशीय ख्रिश्चन लेखिकेची आहे. पैकी श्रीमती फेरार यांनी लिहिलेली 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' ही मराठीतील पहिली उपलब्ध कादंबरी आहे. या कादंबरीचे लेखन त्यांनी शालेय पाठ्य-पुस्तकाची गरज म्हणून केले. राघोजी जाधव ही या कादंबरीतील मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहे. सालस, मेहनती अशा कुणब्याची जीवनकथा या कादंबरीत वर्णिली आहे.

राघोजी या कुणब्याच्या जीवनकथेचे चित्रण करताना, लेखिकेने तत्कालीन सामाजिक वास्तवाचे दर्शन घडवले आहे. 'सिंहस्थात नाशिक-यात्रा करण्याची रीत,' 'यात्रेकरूंना लुबाडणारे, लुटणारे - भामटे, पटकीची साथ आणि त्याला बळी पडणारे लोक, नवस, दंडवत घालण्याची प्रथा, अशा प्रकारचे सामाजिक वास्तव कथानकाचा भाग म्हणून चित्रित झाले आहे.'

काही घटना-प्रसंगांची वर्णने दृश्यात्मक परिणाम साधणारी आहेत. राघोजीची मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा, अनेक पात्रे, त्यांच्या परस्परसंबंधांतून निर्माण होणारे विविध प्रसंग, छोट्या-छोट्या उपकथा, स्थळ-काळाचा तुलनेने मोठा पैस आणि या सगळ्याने मिळून तयार होणारे दीर्घ, कल्पित कथानक असे रूप धारण करणारी ही कादंबरी शालेय पाठ्य-पुस्तकाची गरज म्हणून लिहिली गेली. त्यामुळे साहजिकच बटाट्याची लागवड कशी करावी, उसाची लागवड कशी करावी, साखर कशी तयार करावी याचे शिक्षण देणारी माहिती त्यात संवादरूपाने येते. पण पुस्तकाचे स्वरूप केवळ 'गोष्टीरूप माहिती' असे नाही. माहिती ग्रथित करण्याच्या सूत्राखेरीज आणखी कितीतरी उल्लेखनीय बाबी त्यात आहेत.

लेखिका वासाहतिक वर्चस्वाच्या भूमिकेतून भोवताल पाहत असल्यामुळे, पाद्री अथवा ख्रिस्ती धर्मोपदेशक साहेब, काळा फिरंगी मुलगा यांची चित्रणे परोपकारी, सर्वांचे भले चिंतणारे, कामाची योग्य बूज ठेवून त्याचा योग्य मोबदला देणारा, हुशार,

बुद्धिमान अशा उजळ रंगात आहेत; तर एतद्देशीय लोक अडाणी, अंधश्रद्धा, चोर, भामटे आहेत. राघोजी हा नायक वेगवेगळ्या अनुभवांतून जाऊन पुढे पाद्रीच्या उपदेशाने प्रभावित होतो, साहेबाचे म्हणणे ऐकतो आणि अखेर सुखी होतो. सुखी होण्याचे गमक काय तर गावी जाऊन विलायती - नांगराने नांगरट करतो, विलायती उसाचे नगदी पीक घेतो, साखर तयार करतो आणि ती विकून पैसा करतो. संताजीच्या विधवा मुलीशी लग्न करून सुखाचा संसार करतो. इथे राघोजीची संपूर्ण जीवनशैलीच बदललेली दिसते. या जीवनशैलीतील बदलातून वासाहतिक वर्चस्वाची भावना स्पष्टपणे व्यक्त होते. कथानकाच्या ओघात, जिथे संधी मिळेल तिथे इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या परोपकारी कृत्यांचे, सुधारणांचे निवेदन येते. राघोजीला ख्रिश्चन करण्याचा पर्याय लेखिका स्वीकारित नाही, पण ओघाओघाने ख्रिश्चन धर्माचे माहात्म्य आणि हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी, प्रथा यांचे वर्णन लेखिका करते.

यात्रिक क्रमण ही पहिली उपलब्ध भाषांतरित कादंबरी आहे.

याच काळातील युरोपियन लेखिकेने लिहिलेली आणखी एक कादंबरी म्हणजे 'फुलमुनी आणि करुणा' (१८५९) ही कादंबरी बंगालीतील पहिली कादंबरी आहे, असे काही लोक मानतात.^६ ही कादंबरी हॅना कॅथरिन मुलेन्स यांनी लिहिली. 'ज्ञानोदय'मध्ये याबद्दल काहीशी वेगळी माहिती आहे. रेव्हरंड लाक्रोई यांची कन्या मलंजमडूम हिने प्रथम हा ग्रंथ इंग्रजीत रचला. मुंबईतील मडुमांनी त्याचे मराठीत भाषांतर केले.^७ अशी माहिती 'ज्ञानोदया'त मिळते. प्रथम बंगाली नंतर इंग्रजी आणि नंतर मराठी असा या कादंबरीचा प्रवास झाला असावा.

या कादंबरीचे कथानक उत्तर हिंदुस्थानातील गंगातीरावरील एका शहरात घडते. एक मॅजिस्ट्रेट त्या शहरात नोकरीच्या निमित्ताने जातात. त्यांची पत्नी एतद्देशीय लोकांच्या वस्तीत त्यांना भेटण्यास व त्यांची वास्तुपुस्त करण्यास जात असते. अशाच एका प्रसंगी, ख्रिस्ती झालेल्या फुलमुनीचे स्वच्छ घर, निर्मळ राहणी व सुखी संसार पाहून तिला समाधान वाटते. तिथे तिला फुलमुनीची मैत्रीण करुणा भेटते. व्यसनी नवरा, वाईट संगत लागलेला मुलगा, आळशीपणा आणि अस्वच्छता यामुळे करुणा गांजलेली असते. युरोपियन स्त्री करुणेला काम देते व कामाचा मोबदला म्हणून पैसे देते. तोंड वेंगाडून पैसे मागण्यापेक्षा श्रम करून पैसे मिळवण्याचे महत्त्व तिला समजावून सांगते. करुणेचा मुलगा चोरी करून पळून जाण्याच्या प्रयत्नात तळ्यात पडतो आणि बुडून मरतो. युरोपियन स्त्रीच्या सांत्वनाने आणि उपदेशामुळे करुणा ख्रिस्ती धर्माकडे ओढली जाते. त्यानंतर तिच्यात चांगले बदल होतात व तिचे भले होते. काही काळानंतर नर्सिंगच्या शिक्षणासाठी परगावी राहिलेल्या फुलमुनीच्या

मुलीचे सुशिक्षित, कर्तबगार मुलाशी लग्न होते. युरोपियन स्त्रीच्या घरी आया म्हणून काम करणारी आणि सतत तिच्या बरोबर असणारी मुसलमान आया हे सर्व पाहत असते. या सगळ्याचा तिच्यावर अनुकूल परिणाम होऊन ती ख्रिश्चन धर्म स्वीकारते.

ख्रिश्चन झालेल्या फुलमुनीचा सुखी, प्रसन्न संसार आणि ख्रिश्चन न झालेल्या करुणेचा दरिद्री, अस्वच्छ, फाटका, संसार यातील विरोध चित्रित करून लेखिकेने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारण्याचे व्यावहारिक महत्त्व स्पष्ट केले आहे, उपदेशाचे प्रसंग कल्पून ठीकठिकाणी बायबलमधील वचनेही दिली आहेत. व्यसनीपणा, आळशीपणा आणि अस्वच्छता या हिंदू समाजातील लोकांच्या दोषांवर कादंबरी नेमकेपणाने बोट ठेवते. ब्रिटिश लोकांना आपला समाज कसा दिसत होता, हे यातून स्पष्ट होते.

या कादंबरीवरील 'ज्ञानोदय'मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अभिप्रायात 'शाब्बाथाचे महत्त्व, दारू व कैफ यांचा निषेध, यात असल्यामुळे आम्हांस आनंद वाटला. परंतु उपदेशास 'ट्राड पाला' असे नाव दिल्यामुळे मात्र खेद वाटला.' असे नमूद केले आहे. हा ग्रंथ म्हणजे मराठी भाषेला अमूल्य असा लाभ आहे. शाब्बाथ शाळांच्या पुस्तक संग्रहात तो नेहमी ठेवला पाहिजे आणि अशा प्रकारचे आणखी शंभर ग्रंथ झाले पाहिजेत, अशी अपेक्षा वरील अभिप्रायात व्यक्त केली आहे.'

कादंबरीतील निवेदन 'स्त्री' करते; आणि स्त्रियांच्या जीवनचित्रणाला कादंबरीत महत्त्वाचे स्थान आहे. कादंबरीचा रोख धर्मप्रसाराकडे असल्यामुळे स्त्रिया व्यक्ती म्हणून उभ्या राहत नाहीत; आणि घटना-प्रसंगातही कृत्रिमता येते. 'तात्पर्य' सांगणारे; हे कथानक शाळकरी पातळीवरच राहाते.

'फुलमुनी आणि करुणा' प्रमाणेच 'पुष्पकरंडक' ही अनुवादित कादंबरी आहे. लेखिकेने आपल्या पूर्ण नावाचा निर्देश न करता केवळ एम. बी. असा संक्षिप्त निर्देश केला आहे. लेखिका युरोपियन नव्हती. ती ख्रिश्चन असून एका शाळेत शिक्षिका होती. मेरी भोर यांनी ही कादंबरी 'परलोकवासिनी आवडाबाई भिडे' या मैत्रिणीस अर्पण केली आहे. कादंबरीचे कथानक पुढीलप्रमाणे आहे :

सुवर्णपुरीत प्रतापराव नावाचा एक सरदार राहत असे. त्याच्या पदरी आनंदराव नावाचा एक माळी होता. त्याला शांता नावाची एक मुलगी होती. लहानपणीच तिची आई निवर्तल्यामुळे तिचे सर्व संगोपन आनंदराव करतो. ती जसजशी मोठी होते तसतशी बापाला व्यवसायात मदत करू लागते. लहान-मोठ्या प्रसंगी, काम करताना आनंदराव आपल्या मुलीला उपदेश करित असे. तिला त्याने नीट वळण लावून सद्गुणी बनवले होते. एकदा प्रतापरावांच्या मंजुळा नावाच्या एकुलत्या एका मुलीचा वाढदिवस असतो. तेव्हा शांता तिला फुलांनी भरलेली उत्कृष्ट करंडी भेट म्हणून देते. ती करंडी आनंदरावाने

स्वतः बनवलेली असते व त्यावर मोठ्या कौशल्याने मंजुळेचे नाव विणलेले असते. साऱ्यांनाच कडंडी फार आवडते. त्यामुळे खूप होऊन प्रतापरावांची पत्नी शांताला एक मोठा शालू बक्षीस देते. तिला शालू मिळालेला चिमाऊ नावाच्या दासीला मुळीच रुचत नाही. आपली नोकरीच न जाणो ही मुलगी पटकवेळ अशी भीती तिला वाटते. कर्मधर्मसंयोगाने त्याच वेळी मंजुळेच्या आईच्या मेजावरची २,००० रुपयाची हिऱ्याची अंगठी नाहीशी होते. ती खरे तर एका पाखराने उचलून नेलेली असते, पण चिमाऊला ही अनायासे संधी सापडते. ती अंगठीचा वहीम शांतावर ढकलते व न्यायाधीशापुढे खोटी शपथ घेते. पोलीस आनंदराव व शांता या दोघांना पकडतात. कबुलीजबाब देण्यासाठी त्यांचा छळ केला तरी ते दोघे बधत नाहीत. चिमाऊच्या साक्षीवर भवंसा ठेवून न्यायाधीश त्या दोघांना हद्दपार करतात. ते दोघे फिरत फिरत एका खेड्यात पोहोचतात. तिथे एक शेतकरी त्यांना आश्रय देतो. शेतात राबावे, फावल्या वेळात टोपल्या विणाव्या व फुलझाडांची निगा राखावी, असा त्यांचा दिनक्रम असे. पुढे काही दिवसांनी आनंदराव आजारी पडतात व त्यातच त्याचे प्राणोत्क्रमण होते. पुन्हा शांता एकटी पडते. ती रोज आपल्या वडिलांच्या समाधीजवळ जाई, तिला हार अर्पण करे व आठवणींना आणि दुःखाला अश्रूवाटे वाट मोकळी करून देई.

इकडे सुवर्णपुरीत बागेतील एक झाड तोडत असताना झाडाच्या ढोलीत पक्ष्याचे एक घरटे सापडते व त्यात ती अंगठी सापडते. तेव्हा मंजुळा व तिच्या कुटुंबीयांना सत्य समजते. आनंदराव व शांता यांना विनाकारण शिक्षा झाली या गोष्टीबद्दल वाईट वाटून ते त्या दोघांचा शोध घेऊ लागतात. फिरत फिरत ते नेमके शांता राहत असते, त्या गावी पोहोचतात.

शांताला ज्या शेतकऱ्याने आश्रय दिलेला असतो, त्याच्या मुलाचे लग्न झाल्यावर, त्याची बायको शांताच्या चारित्र्यावर संशय घेऊन तिला घरातून हाकलून काढते. जाण्यापूर्वी पित्याच्या समाधीचे दर्शन घ्यावे म्हणून ती तेथे जाऊन करुणस्वराने आळवणी करू लागते. योगायोगाने मंजुळा तेथे जाते. दोघींची भेट होते. प्रतापराव शांताला सुवर्णपुरीस घेऊन जातात. तो शेतकरीही त्यांच्या बरोबर जातो. जी बाग तिच्या बापाकडे खंडाने होती, ती ते शांताला बक्षीस म्हणून देतात. तिथे शांता आनंदरावाची समाधी बांधते. शेतकऱ्याच्या सुनेने कोणा व्यापाऱ्याजवळ ठेवलेला पैसा त्याचे दिवाळे वाजल्यामुळे बुडतो. त्या धक्क्याने तिचा अंत होतो. चिमाऊ शांताची माफी मागते व शांता सुवर्णपुरीत पित्याचे चिरस्थायी स्मारक करून शांततेने राहू लागते.

असे चटकदार कथानक या कादंबरीला आहे. भाषांतर सुरेख जमले आहे. संधी मिळेल त्या ठिकाणी नित्योपदेश करून ख्रिश्चन धर्माची महती सांगितली आहे. क्षमाशीलता, उदात्तता, सात्त्विकता व ईश्वरनिष्ठा ही ख्रिस्ती धर्माची तत्त्वे आहेत, ती प्रत्येकाने अंगीकारून सुख प्राप्त करावे असा उपदेश ठसवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

‘यात्रेकन्याचा वृत्तांत’, ‘फुलमुनी आणि करुणा’, ‘पुष्पकरंडक’ या कादंबऱ्यांच्या लेखिका राज्यकर्त्या वर्गातील होत्या. जित समाजाला आपण सुधारणार आहोत अशी वर्चस्वाची भूमिका घेऊन त्यांनी लेखन केले आहे. राजकीय वर्चस्व, धर्मप्रसाराची प्रेरणा आणि शिक्षिकेची भूमिका यांचा एकत्रित परिणाम त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या रूपावर झालेला दिसून येतो. सामाजिक समतेचा त्या पुरस्कार करतात पण त्याचवेळेला आपण इथल्या लोकापेक्षा श्रेष्ठ आहोत, अशी वर्चस्वाची भूमिकाही एकंदर प्रतिपादनातून व्यक्त होते. असा एक अंतर्विरोध या कादंबऱ्यांत दिसून येतो. धर्मप्रसार आणि साम्राज्यकर्त्यांची वर्चस्वाची भावना यांच्या एकत्रित जाणिवेतून चित्रणविषय हाताळल्यामुळे त्यात कृत्रिमता आली आहे.

‘पुष्पकरंडक’मध्ये वर्चस्वाची भावना तुलनेने कमी आहे पण धर्मप्रचाराकडे थेट रोख आहे. ‘यात्रेकन्याचा वृत्तांत’ मध्ये भोवतालच्या समाजाचे बारकाईने केलेले निरीक्षण आढळते. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पन्नास वर्षांत महाराष्ट्रात आलेल्या युरोपियन लोकांचा इथल्या जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन काय होता त्याची झलक श्रीमती फेरार आणि मुलेन्स यांच्या कादंबऱ्यांत पाहावयास मिळते.

‘यात्रेकन्याचा वृत्तांत’मधील जग पुरुषांचे आहे. त्यात स्त्रियांना नगण्य स्थान आहे. राघोजीची बायको व मुलगी यांचे तसेच संताजीच्या मुलीचे उल्लेख दोन-तीनदा कथानकाच्या ओघात येतात तेवढेच. गुन्हाळाच्या ठिकाणी शाळेतल्या मुली येतात आणि गाणी म्हणतात, असा एक प्रसंग आहे. पण कादंबरीतील जीवन व्यवहारात स्त्रियांना मुळीच स्थान नाही. राघूची मुलगी शाळेत जायला लागते व तिला तिथे चिरडी मिळते. तिला मुळाक्षरे व थोडे थोडे शिवणकाम येऊ लागते, असा उल्लेख आहे. मुर्लीना शिक्षण दिले पाहिजे, बाल विवाहाला विरोध, पुनर्विवाहाचे समर्थन, या ब्रिटिश सरकारच्या धोरणांचा पुरस्कार कादंबरीत आहे. त्यातून स्त्रियांबद्दलची सहानुभूती व्यक्त होते.

‘फुलमुनी आणि करुणा’ या कादंबरीतील निवेदन ‘स्त्री’ करते आणि स्त्रियांच्या जीवनचित्रणाला कादंबरीत महत्त्वाचे स्थान आहे. कादंबरीचा रोख धर्मप्रचाराकडे असल्यामुळे स्त्रिया ‘व्यक्ती’ म्हणून उभ्या राहत नसल्या, तरी स्त्रियांकडे ‘कर्ते’पण दिले गेले आहे, हे महत्त्वाचे आहे.

एतद्देशीय शांता ही 'पुष्पकरंडक'ची नायिका आहे. ती सुशील, समंजस, हुशार व कष्टाळू आहे. कष्टकरी वर्गातील शांताच्या मनावर तिच्या बापाने ख्रिश्चन धर्माचे संस्कार केले त्यामुळे तिचे भले झाले, असा कादंबरीचा सूर आहे. ही कादंबरी तत्कालीन वाचकांना प्रिय होती, हे तिच्या नंतर निघालेल्या आवृत्तीवरून आणि नियतकालिकातील अभिप्रायांवरून लक्षात येते. त्यातील ख्रिश्चन धर्माच्या प्रचाराच्या अतिरिक्त भूमिकेसह स्वीकारण्याची वाचकांची तयारी होती, हे एका परीक्षणात स्पष्ट जाणवते.^९

आ) महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या

'यात्रेकन्याचा वृत्तांत' १८३८ मध्ये प्रकाशित झाली. त्यानंतर एतद्देशीय लेखिकेची कादंबरी प्रकाशित होण्यास १८७३ साल उजाडावे लागले. साळूबाई तांबवेकर यांनी १८७३ मध्ये 'चंद्रप्रभाविहवर्णन' ही कादंबरी लिहिली. कादंबरीच्या प्रस्तावनेत लेखिका लिहिते, '...वाचकहो पुढे जे तुम्ही पुस्तक वाचणार आहात, त्यात स्त्रिया विद्वान असल्यापासून फायदे, अविद्वान असल्यापासून हानी, पातिव्रत्य रक्षणापासून उत्तम सुखाची प्राप्ती, स्त्री-पुरुषांच्या खऱ्या प्रीतीचे स्वरूप, सत्कुलोत्पन्न मनुष्यावर किती दुःखे गुजरली तरी अंती ईश्वर धर्माने असल्यास त्यास सौख्यच देतो, चतुर व विद्वान स्त्री आपल्या चातुर्यबलाने उभय कुलासही सुख देऊन उद्धार करते. इत्यादी प्रकारचे करवेल तितके चांगले स्पष्टीकरण केले आहे व पातिव्रता स्त्रियांस पतिविरहावाचून दुसरे प्रचंड दुःख नाहीच, म्हणून 'चंद्रप्रभाविहवर्णन' असे नाव या पुस्तकास दिले आहे, (प्रस्तावना).'

थोडक्यात लेखिकेसमोरील वाचकवर्ग 'स्त्री' जातीचा आहे. सुखप्राप्तीसाठी काय करावे असा प्रश्न मनात ठेवून, आपल्या स्त्री-वाचकांसाठी जी कल्पित कथा तिने रचली आहे, त्यातून शिक्षण हे सुखप्राप्तीचे साधन आहे व पातिव्रत्य व धर्मानुसारी वर्तन अंतिमतः सुख देते, असा बोध व्हावा, अशी तिची अपेक्षा आहे.

'चंद्रप्रभाविहवर्णन' ही नायिका-प्रधान कादंबरी आहे. चंद्रप्रभा ही दक्षिण हिंदुस्थानातील मणिभद्रसेन छत्रपती महाराजांचे प्रधान रघुनाथराव दादासाहेब यांची सर्वांत लहान कन्या असते. ती हुशार, चतुर असते. एक दिवस एक फकीर राजकचेरीत येतो व सर्वांना उद्देशून प्रश्न करतो, 'मय कौन हैं? और मय आपके पास किस वास्ते आया हूँ? और मेरे हाथमें, ये पंजरा है उसमें ये दो पंछी, एक मैना और एक नुरी कौन है?' पुढे तो तीन दोहरे म्हणतो. राजाला कूट समजते पण राज्यातील लोकांची हुशारी तपासावी म्हणून तो कचेरीतील लोकांपैकी कोणी या प्रश्नांचे उत्तर देऊ शकेल काय? असे

विचारतो व प्रश्नाचे उत्तर मिळाले नाही; तर प्रधानाला फाशी देण्यात येईल, असे जाहीर करतो.

दादासाहेब तीन दिवसांची मुदत मागून घेतात व घरी येतात; घरी गेल्यावर चंद्रप्रभा त्यांच्या म्लानपणाचे कारण विचारते. त्यांनी सांगितलेल्या कूटाचा विचार करते व जादूविद्येच्या साहाय्याने त्याचा अर्थ सांगते. राजसभेत रघुनाथराव उत्तरे देतात. मग राजा चंद्रप्रभेला कचेरीत बोलावून घेतो व ती जादूविद्येच्या साहाय्याने पक्ष्याचे स्त्रियांत रूपांतर करते व फकीर हा एक आश्रयार्थ आलेला राजा असून दोन्ही पक्षी म्हणजे त्याच्या मुली आहेत, हे सिद्ध करते. राजा त्यांना आश्रय देतो.

या कथा भागात चंद्रप्रभेच्या अंगच्या सामर्थ्याचे दर्शन घडते. ती हुशार आहे आणि तिच्याकडे अलौकिक सामर्थ्य आहे. चंद्रप्रभेच्या अंगी असलेल्या जादूविद्येचा पुढे कथानकात कुठेच संदर्भ नाही. हा कथा भाग न देता व चंद्रप्रभा हुशार, चतुर होती एवढे निवेदन करून पुढील कथानक मांडले असते तरी चालले असते, इतका हा भाग सुटा, अलग आहे. एकोणिसाव्या शतकात मौखिक परंपरा जगण्याचा एक भाग म्हणून अस्तित्वात होती. कूट कथा, चातुर्य कथा, हा त्या परंपरेचाच एक भाग दीर्घ कथानके -आख्याने इत्यादीमध्ये त्यांचे अस्तित्त्व हमखास असे. लिखित परंपरेतील कथात्मक वाङ्मय विशेषतः 'कादंबरी' या साहित्य प्रकाराची नीट ओळख नसल्यामुळे, नायक-नायिकांचा परिचय करून देण्याची मौखिक परंपरेतील रीत लेखिकेने अवलंबलेली दिसते. चंद्रप्रभेच्या अंगच्या जादूविद्येकडे लौकिकाथाने न पाहाता लक्ष्याथाने पाहिले तर काय जाणवेल? शिक्षणाची जादूची कांडी स्त्रियांना अद्भुत सामर्थ्य देईल, असा विश्वास लेखिका या प्रसंगाद्वारे व्यक्त करते. पिंजऱ्यातल्या पक्ष्यांचे म्हणजे परवश स्त्रियांचे व्यक्तीत, माणसात रूपांतर करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणाने येते. असे सामर्थ्य चंद्रप्रभेत शिक्षणाने आले असल्याचा निर्वाळा लेखिका या प्रसंगाद्वारे देते.

अशा या चंद्रप्रभेला वडिलांनी सुचवलेले तरुण पसंत पडत नाहीत. मग ती आपल्याला आवडलेल्या कृष्णा नगरकरशी लग्न करण्याचा मनोदय वडिलांना पत्राद्वारे कळविते. यथावकाश तिचे त्याच्याशी लग्न होते. पुढे काही दिवसांनी आपल्या बहिणीसाठी वरसंशोधन करण्याच्या हेतूने कृष्णा घराबाहेर पडतो; तो चार वर्षे उलटली तरी परत येत नाही. चंद्रप्रभा विरहाने क्षीण होते. अखेरीस कृष्णा परत येतो पण थेट भेटीला येण्याऐवजी, चंद्रप्रभेची वृत्ती वा चालचलणूक कशी आहे हे पाहण्याकरता गुप्त रीतीने सिद्धाचे सोंग घेऊन चौकशी करित फिरतो. एके दिवशी विरह व्यथेने चेहऱ्यावर पांडुरता आलेली चंद्रप्रभा नवऱ्याची वाट पाहत गच्चीवर उभी असते.

कर्मधर्मसंयोगाने त्याचवेळी सिद्ध वेशाने रस्त्यावरून जाणाऱ्या कृष्णाशी तिची दृष्टिभेट होते. ती मोहित होऊन मूर्च्छा येऊन पडते. शुद्धीवर आल्यावर दोघे एकमेकांना ओळखतात व आनंदाने भेटतात.

या कादंबरीत वेशांतरे, योगायोग यावर भर आहे. तपशीलवार वर्णने हे या कादंबरीचे आणखी एक वैशिष्ट्य. 'चतुरंग' नगराचे वर्णन जरी पाहिले तरी हे लक्षात येईल. बाजाराचे वर्णन करताना चोळ्यांचे काचोळ्या, कटोऱ्याच्या चोळ्या, हुक लावलेल्या चोळ्या, नऊ तुकड्यांच्या चोळ्या, मुंडेछाट चोळ्या, कमानीच्या चोळ्या, अखंड चोळ्या, असे अनेक प्रकार येतात, तर केवळ बांगड्यांचे - बिलोरी, सोनसळी, बारीक कारल्याच्या, वरली बिलोरी, छंद, लपेटे, जुळ्या गोखरू, नागमोडी बिलोरी, मिनाच्या बांगड्या, कातीण बिलोर, हिरव्या, तांबड्या, काळ्या जाड बांगड्या, असे अनेक प्रकार लेखिका वर्णिते. नगरातील पाणी-पुरवठ्याची व्यवस्था, रस्त्यावरील दिवे, बागबगिचे यांच्या वर्णनाबरोबरच प्रत्येक पेठेत मुलांच्या व मुर्लींच्या इंग्रजी व मराठी शाळा आणि तिथे शिकवल्या जाणाऱ्या भाषा यांचेही वर्णन येते. महाराजांच्या पदरी कलावंतिणीचे ताफे व गाणाऱ्या वेश्या व गवई मिळून पाच हजार लोक असल्याचे लेखिका सांगते. असे एक संपन्न नगर अनेक प्रकारच्या बारीकसारीक तपशिलांतून लेखिका उभे करते. अर्थात या वर्णनात अतिशयोक्ती मोठ्या प्रमाणावर आहे. तत्कालीन रूढींचे, रीतीभातींचे वर्णनही काही प्रसंगांच्या (उदाहरणार्थ, विवाह सोहळा, फलशोभनाचा कार्यक्रम इत्यादी) निमित्ताने येते. आख्यानातील कथन पद्धतीचा प्रभाव कादंबरी रचनेवर आहे. कादंबरीचे एकूण चार भाग आहेत. १) चतुरंग शहराचे वर्णन. २) चंद्रप्रभेने चातुर्याने पित्याचे प्राण वाचवणे. ३) विवाह ४) चंद्रप्रभेचा विरह व अखेरीस मीलन अशा चार भागांत मिळून कथानकांची मांडणी केली आहे.

पारंपरिक जीवनसरणीत पातिव्रत्याला पवित्र मूल्याचे महत्त्व होते. या कादंबरीत या मूल्याला शिरोधार्य मानले आहे. शिक्षणामुळे हे मूल्य अधिक चांगल्या पद्धतीने अंगीकारता येईल, असा विश्वास लेखिका चंद्रप्रभेच्या जीवनचित्रणाधारे प्रकट करते. ही कादंबरी १८७३ मध्ये लिहिली गेली. त्या वेळेपर्यंत सती बंदीचा कायदा (१८२७) होऊन ४५ वर्षे उलटून गेली होती. 'सती' प्रथेमागचे मुख्य मूल्य पातिव्रत्याचे. कोणतेही प्रश्न न विचारता, विरोध न करता पत्नीने पतीची सर्व प्रकारे सेवा केली पाहिजे, आज्ञा पाळली पाहिजे. तिची इतकी निष्ठा हवी की पतीच्या पश्चात तिने जिवंतही राहू नये, असा आशय या मूल्यात आहे.

सती बंदीच्या कायद्यामुळे आणि त्या काळातील सुधारक विचारवंतांच्या बोलण्या-लिहिण्यामुळे या मूल्यांच्या श्रेष्ठत्वास तडे जाऊ लागले, नव्या विचाराचे वारे वाहू लागले. साळुबाई तांबवेकरांना मात्र पातिव्रत्य निःसंशयपणे मूल्यवान वाटते. त्या शिक्षणाला महत्त्व देतात आणि अवतीभोवती होणारे बदलही टिपतात. उदाहरणार्थ, त्यांनी वर्णिलेल्या 'चतुरंग' नगरीच्या राजाला विद्याभ्यासाबद्दल तळमळ असल्यामुळे त्या नगरीत इंग्रजी, मराठी, गुजराथी, मारवाडी, तेलंगी, संस्कृत अशा भाषांच्या अध्यापनासाठी आणि फक्त मुलांसाठी नव्हे, तर मुर्लींसाठीही पंचवीस-तीस शाळा असतात. प्रत्येक भाषेसाठी स्वतंत्र शाळा असते. त्याव्यतिरिक्त गणित, भूगोल, खगोल, इतिहास, सिद्धान्त, संस्कृत, व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, वेद, धर्मशास्त्र या विषयांच्या अभ्यासाचीही सोय असते किंवा येथील न्यायव्यवस्थेचे वर्णन करताना मध्येच, 'विलायतेहून नवीन अॅक्ट छापून आले आहेत, बालिकांची कामे पुरुषास चांगली चालविता येत नाहीत. सबब ती उत्कृष्ट बोलक्या बायकांकडून चालवावी' असे निवेदन येते. (पृ. ५)

शिक्षणाचे महत्त्व पटले आहे, भोवताली चाललेल्या बदलाचे स्वागत करावे वाटते आहे; पण मध्ययुगीन मूल्ये सोडवत नाहीत अशी गोंधळाची मानसिकता त्या काळातील स्त्रियांची झाली असणार असा तर्क यातून निष्कर्षित होऊ शकतो.

“हिंदुस्थानचा तारा” ही साळुबाई तांबवेकरांची दुसरी कादंबरी १८९४ साली प्रकाशित झाली. दुसऱ्या कादंबरीच्या वेळी लेखिकेचा आत्मविश्वास काहीसा वाढला आहे, याची प्रचिती दोन्ही कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावना तुळून पाहिल्या तर सहज येते. 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन' या कादंबरीच्या प्रारंभी 'पुस्तक करणारणीचा उद्देश' सांगितला आहे. त्यात लेखिका सांगते, '...सांप्रतचे सुधारलेले विद्वतजन यांचे अभिरूचीस हे पुस्तक मुळीच येणार नाही.' याचे कारण उघड आहे. प्रथम एकतर ती स्त्री, दुसरे असे की पुस्तक करण्यास जी सामग्री पाहिजे ती मुळीच मजजवळ नाही. (पृ. १) ...स्त्री शिक्षणात असलेल्या स्त्रियांचा व लहान मुर्लींचा काही वेळ करमणुकीत जाईल व सुबोधाने मनही रंजन होईल अशा प्रकारचे एक पुस्तक करून त्यांना यथाशक्ती सादर करावे असा हेतू मनात उत्पन्न झाला खरा परंतु हेतू, झाल्याबरोबर मोठमोठी पर्वतप्राय संकटे येऊन कंबरा बांधून मजपुढे उभी राहिली आणि मला म्हणाली की, 'तू यत्किंचित स्त्री जाती असून पुस्तक लिहिणार काय? तुझ्या पुस्तकास कोण बरे म्हणेल? ...तर मग हे पुस्तक तू स्वतः केले असे कोणी म्हणणार नाही. एखाद्या विद्वान ग्रहस्थाने करून तू निमित्याला पुढे झालीस असे आम्ही म्हणू'.... गुणज्ञाहो, पुस्तककर्ती स्त्री जाती आहे म्हणून प्रथम वाचण्यापूर्वी या पुस्तकावर रागे भरू नका. (पृ. २, ३)

या प्रस्तावनेत लेखिकेच्या मनातील भीती, आशंका आणि आपण स्त्री असल्यामुळे आपले लेखन स्वीकारणार नाहीत याचे दडपण स्पष्ट जाणवते. पहिल्या कादंबरीच्या वेळी तिच्या पुढे केवळ स्त्री-वाचकवर्ग होता. आता मात्र ती स्त्रिया व पुरुष अशा दोन्ही प्रकारच्या वाचकवर्गासाठी लिहिते. ती म्हणते, '...अशा पुस्तकापासून आमच्या देशभगिनींचा विशेष उपयोग व्हावा व देशबांधवांचे मनोरंजन व्हावे या उमेदीने मी परिश्रम केले आहेत. तरी या पुस्तकास आश्रय देणे हे त्यांचे कर्तव्यच आहे. ते केल्यावाचून वाचक राहाणार नाहीत ही माझी विनंती आहे' (प्रस्तावना)

'हिंदुस्थानचा तारा' ही राजस्त्री व कमला अशा दोन स्त्रियांची जीवनकहाणी आहे. कादंबरीचे एकंदर नऊ भाग आहेत. त्यांत, अनेक उप-कथानके, सलगतेचा अभाव, पात्रांना नावे न देता 'ती स्त्री' यासारखे उल्लेख केल्यामुळे वाढलेली क्लिष्टता अशी काही ठळक वैशिष्ट्ये आढळतात. कादंबरीचे कथानक पुढीलप्रमाणे आहे :

वादळात जहाज फुटल्यामुळे एका स्त्रीची आपल्या कुटुंबीयांशी ताटातूट होते; पण दैवयोगाने एका फळीच्या आधाराने ती कुठल्याशा खडकाला लागते. तिथे जीव देण्याच्या हेतूने आलेल्या कमलेची व तिची भेट होते. कमला ही कर्नाटकातील इवली धनशेट नावाच्या सावकाराची मुलगी असते. तिने एका सावकार पुत्राला मनाने वरलेले असते पण तिचे वडील तिचा विवाह दुसऱ्याच एका सावकार पुत्राबरोबर ठरवतात. म्हणून ती घराबाहेर पडलेली असते आणि जिवाचे बरे-वाईट करण्याच्या विचारात असते. पण इतक्यात तिला ती वादळात सापडलेली स्त्री भेटते, त्यामुळे तिचे मन स्थिर होते व जगण्याची पुन्हा आशा तिच्या मनात निर्माण होते.

पाच दिवसांनंतर योगायोगाने एक जहाज येते व त्या जहाजावरील कोणी सावकार पुत्र त्या दोघींना बहिणी मानून आपल्या घरी घेऊन जातो. त्याची पत्नी सुस्वभावी असते. ती त्यांना चांगली वागणूक देते. त्या दोघी शेजारपाजारच्या मुलामुलींना एकत्र करून विद्याकलादिकांचे शिक्षण देण्याचे काम आपणहून पत्करतात. या त्यांच्या कामाबद्दल लोक त्यांची प्रशंसा करतात. त्या दोघींपैकी जी वादळात सापडलेली असते, ती चंद्रपूरचा राजा मकरध्वज याची धाकटी सून गर्भवती असते. यथावकाश ती प्रसूत होऊन तिला मुलगा होतो. त्याच्या बारशाच्या दिवशी काही स्वार व कारकून चौकशीसाठी त्या शहरात येतात. त्यांना राजस्त्रीचा पत्ता लागतो: ते लोक ही बातमी राजाला कळवतात. पत्नीच्या विरहाने व्याकूळ झालेला राजपुत्र येऊन आपल्या पत्नीला घेऊन जातो. कमलावती मात्र त्याच शहरात राहून मुलामुलींना शिकवण्याचे काम करण्याचे ठरविते. पहिल्या व चौथ्या भागात हे कथानक येते.

अन्य भागात सावकार पुत्राची कथा आहे. हा सावकार पुत्र म्हणजेच कमलिनीचा प्रियकर होय. हा सावकार पुत्र चतुर व साहसी असतो. एक फकीर त्याला जादूच्या पादुका देतो, दंडात ताईत बांधतो व काही वनस्पती आणून देतो. या सर्व गोष्टींच्या साहाय्याने सावकार पुत्र पाषाणमय पाताळ भवनातील चारी राजकन्यांची सुटका करतो. त्यांपैकी तिघी पाताळ भवनातील आपल्याला आवडलेल्या पुरुषांशी लग्न करतात. यथावकाश चौथ्या राजकन्येलाही अनुरूप वर मिळतो. या सर्वांना घेऊन, योगायोगाने भेटलेल्या कमलिनीसमवेत तो सावकार पुत्र राजाकडे जातो व आपण आपले कर्तव्य पार पाडल्याचे सांगतो.

राजस्त्री व कमलिनी यांच्या जीवनकथेला अन्य अनेक उप-कथानके जोडलेली आहेत. राक्षस, पिशाच्च, साई, फकीर, महंत, तपस्वी, जादूची मुळी, जादूचे पक्षी, जादूच्या पादुका, अनेक योगायोग यांनी भरलेले हे अद्भुतरम्य कथानक आहे.

एकोणिसाव्या शतकात कादंबरीच्या प्रारंभकाळी अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांचा एक प्रवाह दिसतो. भालचंद्र नेमाडे यांनी या प्रवाहाला, ल. मो. हळबे यांच्या 'मुक्तामाला' कादंबरीच्या प्रवाहातील कादंबऱ्या या अर्थाने, मुक्तामालाप्रवृत्ती असे नाव दिले आहे.^{१०} या मुक्तामाला प्रवृत्तीतील कादंबऱ्यांहून 'हिंदुस्थानचा तारा'चे वेगळेपण उद्भूत दिसणारे आहे. 'मुक्तामाला'च्या परंपरेतील कादंबऱ्यांतील स्त्रिया निव्वळ 'संरक्षणीय' म्हणून येतात. त्या कोणाचे तरी 'प्राप्य' असतात. त्यांच्यावर अनेक संकटे कोसळतात आणि कादंबऱ्यांचे नायक त्यांची संकटातून सुटका करतात.

'हिंदुस्थानचा तारा' मधील नायिका कृतिशील आहेत. प्रसंगातून बाहेर पडण्यासाठी त्या धडपडतात आणि आपत्कालातही खचून न जाता भोवतालच्या कुटुंबातील मुला-मुलींना विद्या-कलादिक शिकवतात. राजस्त्रीला तिचे कुटुंब भेटल्यावर ती कमलिनीला आपल्याबरोबर येण्याचा आग्रह करते पण; तिला नकार देऊन कमलिनी तेथेच शिकविण्याचे काम करित स्वतंत्रपणे राहाते. (पृ. ४५) स्त्रियांची ही कृतिशीलता हे या कादंबरीचे वेगळेपण आहे. अर्थात कमलिनीचे कथानक वास्तववादी पद्धतीने विकसित करण्याचे न जमल्यामुळे पुढची सावकार पुत्राची सर्व कथा लहान मुलांच्या कथांसारखी केवळ असंभवनीय अद्भुताच्या वाटेने गेली आहे, हे लेखिकेचे मोठे अपयश आहे.

साळुबाई तांबवेकरांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांचा एकत्रितपणे विचार केला, तर जाणवणारी प्रमुख गोष्ट म्हणजे पातिव्रत्याचे माहात्म्य आणि शिक्षणाचे महत्त्व; या दोन्हींचे केलेले चित्रण. 'चंद्रप्रभाविहवर्णन' मध्ये याचे चित्रण कसे केले आहे, ते आपण पाहिलेच आहे. 'हिंदुस्थानचा तारा' मध्येही घटना-प्रसंगांतून आणि शाब्दिक

पातळीवरूनही या दोन्हींचे श्रेष्ठत्व वर्णिले आहे. त्यातील स्त्रियांच्या पातिव्रत्यामुळे वाईट प्रवृत्तीची माणसे त्यांच्या वाट्याला जात नाहीत; एवढेच नव्हे, तर वाध, सर्प इत्यादीसुद्धा त्यांना कोणतीही इजा करित नाहीत.

या दोन्ही कादंबऱ्यांमध्ये सामाजिक सत्तासंबंधांना संरक्षण देणाऱ्या विचारप्रणाली आणि मूल्ये यांना मुळीच विरोध केलेला नाही. साळुबाई तांबवेकर पुण्यासारख्या शहरात राहत होत्या. सत्यशोधक समाजाची चळवळ, प्रार्थना समाजाची चळवळ, विधवा विवाहोत्तेजक चळवळ, सुधारक व सनातन्यांमधील वाद, ग्रामण्य प्रकरणे यांनी पुणे शहर ढवळून निघाले होते; साळुबाई तांबवेकर मात्र आपल्या कादंबऱ्यांमधून पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे प्रारूपच मांडतात. सुधारकांचे प्रयत्न किती मर्यादित वर्तुळात पोहोचले होते, याचे हे एक उदाहरण म्हणता येईल. शिक्षणाचा उपयोगसुद्धा पातिव्रत्याचे संरक्षण हा आहे, असे साळुबाई प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रीतीने व्यक्त करतात. आपल्या नायिकांना पुरुषी-क्षमता बहाल करतात.

पुरुषप्रधान विचारप्रणाली व त्यावर आधारित सामाजिक संस्था हे पुरुषसत्ताक समाजातील स्त्रियांच्या दमनाचे केंद्र बनत असते. एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाजाच्या बाबतीत ही बाब अधिकच खरी होती. तो एक सामाजिक व्यूहच होता. स्त्रिया कादंबरीलेखन करित असताना या व्यूहाला कशा सामोऱ्या जात होत्या हे पाहण्यासारखे आहे. साळुबाई तांबवेकरांनी पातिव्रत्य या मूल्याचा पुरस्कार केला हे आपण नुकतेच पाहिले; परंतु हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, वेशांतरे, योगायोग, जादूचे प्रकार, अद्भुतता यांचा सढळ वापर त्यांच्या कादंबऱ्यांत असला, तरी त्या कादंबऱ्या व्यक्तिस्वातंत्र्य, शिक्षण या आधुनिक मूल्यांचा तसेच पारंपरिक जीवनशैलीपेक्षा वेगळ्या जीवनशैलीचा पुरस्कार करतात. उदाहरणार्थ, 'चंद्रप्रभाविरहवर्णन'ची नायिका वडिलांनी ठरवलेल्या लग्नाला मान्यता देत नाही; तर आपल्याला आवडलेल्या तरुणाशी लग्न करण्याचा मनोदय वडिलांना पत्राद्वारे कळवते.

पुढे लग्नानंतर काही काळाने तिचा नवरा आपल्या बहिणीसाठी स्थळ शोधण्याच्या हेतूने प्रवासास बाहेर पडतो. पुष्कळ काळ लोटला तरी तो परत येत नाही. चंद्रप्रभाविरहाने व्याकूल होऊन नवऱ्याची वाट पाहत गच्चीत उभी राहते. त्याप्रसंगी तिच्या मैत्रिणी तिची थडामस्करी करतात.

कादंबरीतील हा प्रसंग एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक जीवनशैलीमध्ये बसण्यासारखा नाही. 'श्रीमती काशीबाई कानिटकर आत्मचरित्र आणि चरित्र' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत (रूमाल उलगडण्यापूर्वी)^{११} सरोजिनी वैद्यांनी आपल्या वडिलांनी सांगितलेली एक आठवण दिली आहे. 'संध्याकाळी रावसाहेब कोर्टातून परत आले २२० / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

म्हणजे रावसाहेब आणि काशीबाई चहा घेण्यासाठी पुढच्या दिवाणखान्यात माडीत, समोरासमोर येऊन बसत, क्वचित कधी सकाळी-संध्याकाळी ते दोघे नीरा नदीच्या बाजूला फिरायलाही बरोबर जात. त्या वेळी गावातील लोकांना त्यांचे ते चहा घेणे, फिरायला जाणे हा चर्चेचाच विषय असे. ते दोघे दिवाणखान्यात असले म्हणजे वाड्यातील इतर मंडळींना त्यांच्या समोरून ओसरीवरून बाहेरच्या दरवाज्याकडेसुद्धा फार अवघडून यावे-जावे लागायचे. काशीबाई कानिटकरांनी डहाणू गावात गेल्यानंतर आलेल्या अनुभवाबद्दल सांगितले आहे, 'पहिल्याच दिवशी दोन मुले आणि हे दोघे पती-पत्नी समुद्रावर फिरावयास जाण्यास निघाले. काशीबाईच्या पायात जोडा होता व अंगावर शाल होती. वाटेत एक लग्नाचा मंडप लागला. हे चौघे बरोबर जाताना पाहून; जेवणारी शंभर-दीडशे माणसे खरकटे हात पाठीमागे वळवून त्यांना पाहाण्यासाठी बाहेर येऊन उभी राहिली.'^{१२} अशी एकंदरीत सामाजिक परिस्थिती होती. वडीलधाऱ्या मंडळीच्या समोर नवऱ्याशी बोलणे किंवा त्यांच्याबद्दल बोलणे निर्लज्जपणाचे मानले जाई. असे असूनही साळुबाई तांबवेकरांनी नवऱ्याची वाट पाहत उभी असणारी नायिका निर्माण केली. तत्कालीन कुटुंबसंस्थेच्या जाचणुकीविरुद्ध आवाज उठवून संघर्ष करणे शक्य नव्हते. त्यामुळे लेखिकेने हा कल्पिताचा मार्ग अवलंबलेला दिसतो.

शिक्षणाच्या बाबतीतही असेच घडलेले दिसते. ज्या काळामध्ये 'स्त्री जेवढे शिकेल तेवढ्या प्रमाणात तिच्या नवऱ्याचे आयुष्य कमी होते, अशी सार्वत्रिक समजूत होती.'^{१३} त्या काळात 'हिंदुस्थानचा तारा'मधील स्त्री एकटी राहाते एवढेच नव्हे, तर आजूबाजूच्या मुलांना एकत्र करून त्यांच्यासाठी शाळा चालवते. (पृ. ३७)

वेशांतर, योगायोग, अदभुत रम्यता हे सगळेच साळुबाई तांबेकरांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांत भरपूर प्रमाणात आहे. रचनेच्या दृष्टीनेही शिथिलपणा, विस्कळीतपणा असे दोष आहेत. हे सर्व जमेस धरूनही असा अभिप्राय व्यक्त करावासा वाटतो की, सामाजिक प्रतिष्ठेच्या बाबतीत हीन गणल्या गेलेल्या साळुबाईनी कादंबऱ्या लिहिल्या, हेच एक मोठे साहस आहे. त्याशिवाय त्यांनी आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य घेण्याची, एकटीने जगण्याची; तसेच अर्थार्जन करून स्वावलंबी बनण्याची आधुनिक जीवनशैलीही नायिकांच्या कृतीमधून चित्रित केली; हे खरोखरच महत्त्वाचे आहे.

१८९० मध्ये लिहिलेली 'प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ आणि वनमाला' ही कादंबरी गोदावरीबाई पंडित यांनी 'स्त्री शिक्षणाचा विजय इच्छिणाऱ्या व नाटक-कादंबरी अशा पुस्तकांचे बरे रहस्य जाणणाऱ्या स्वदेश बांधव व भगिनींना अर्पण केली आहे.' प्रस्तावनेमध्ये त्या म्हणतात की, विविध प्रकारच्या विषयांवरील पुस्तकांची समृद्धी होणे हे देशाचे भावी सुचिन्हच असते. मनोरंजनपर पुस्तकांतून नीती, ज्ञान,

बोध आणि सत्यता अशा महत्त्वाच्या विषयांचे बीजारोपण होते. कल्पित कादंबऱ्या आणि नाटके यांना हे विशेषत्वाने लागू पडते.^{१४} गोदावरी पंडितांची ही कादंबरी सुरस आणि उत्कंठावर्धक आहे.

कादंबरीच्या प्रारंभी राज्यात मोठे बंड होते. या बंडात सुमारे दहा हजार लोक सामील असतात. राजाने प्रजेवर जाचक कर बसवलेले असतात; त्यामुळे प्रजा चिडून बंड करते. या बंडात राजा मृत्युमुखी पडतो. वडिलांशी पटत नसल्यामुळे राजधानीपासून दूर राहणारा राजकुमार विद्याधर लगेच धावून येतो. तो बंडवाल्यांचा शोध घेऊ लागतो. त्या वेळी कोणीही कोणाचे नाव सांगावे, त्याला बंदिवासात अडकवावे आणि आपले वैर साधावे, असा अनारगोदी प्रकार सुरू असतो. त्यात अनेक निरपराध लोकही तुरुंगात डांबले जातात. अशा पैकीच एक प्रकार घडून, सरदार पुत्र पुष्पगुच्छही पकडला जातो. त्याची संपत्ती हडप करण्यासाठी त्याचे भाऊबंद कट करून त्याला पद्धतशीरपणे अडकवतात. त्याला देहदंडाची शिक्षा सुनावली जाते.

सरदार पुत्र पुष्पगुच्छाला तोफेच्या तोंडी बांधले जाते. तेवढ्यात पुष्पगुच्छाची प्रेयसी वनमाला तिथे जाते व पुष्पगुच्छ निर्दोष असून खऱ्या बंडवाल्यांना आपण स्वतः कोंडून ठेवले आहे; असे सांगते. तिच्यावर विश्वास ठेवून सर्वजण शेतकऱ्यांच्या वाड्यात जातात. तेथील त्या बंडाखोरांना ताब्यात घेतात. राजपुत्र विद्यासागर पुष्पगुच्छाची सुटका करतो व स्वतः सत्तारूढ होतो. एका शेतकऱ्याच्या मुलीचे-वनमालेचे-धाडस पाहून तो तिच्या प्रेमात पडतो. आपले प्रेम तिच्याजवळ व्यक्त करतो. ती आपले पुष्पगुच्छावर प्रेम असल्याचे सांगते. हे ऐकून राजपुत्राला राग येतो व तो तिला तुरुंगात टाकतो. वनमाला कोठडीतून युक्तीने एका म्हाताऱ्या गृहस्थाकरवी पुष्पगुच्छाला पत्र देऊन आपली माहिती कळविते. वनमालेला सोडवण्यासाठी पुष्पगुच्छ वेशांतर करून राजवाड्यावर जातो. त्याच वेळी तिथे राजपुत्राविरुद्ध कट-कारस्थान चाललेले असते. त्या संधीचा फायदा घेऊन पुष्पगुच्छ वनमालेची सुटका करतो आणि तिला तिच्या आजीकडे पाठवून देतो. राजपुत्र त्या दोघांनाही शोधून काढतो आणि कैदेत टाकतो. तो वनमालेला चार प्रश्न विचारतो त्या प्रश्नांची योग्य उत्तरे वनमाला देते. त्याला समजावते व 'प्रीतीचा मोबदला प्रीतीच आहे, जबरदस्तीने प्रीती मिळत नाही' हे पटवून देते. राजपुत्राला पश्चात्ताप होतो. तो तिची क्षमा मागतो. तिला आपली बहीण मानून नीतीने राज्यकारभार करण्याची प्रतिज्ञा करतो व पुष्पगुच्छास आपला प्रधान म्हणून नेमतो.

कादंबरीच्या शेवटी लेखिका भरतवाक्य लिहिते - 'हा सर्व परिणाम स्त्री-शिक्षणाचा होय. यावरून प्रपंचात सुशिक्षित स्त्रियांची मातबरी किती आहे, हे २२२ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. म्हणून सुखेच्छू आर्य बांधवहो, तुम्हास जर संसारात सुखाची इच्छा असेल, तर स्त्रियांस सुशिक्षण देऊन त्यास ज्ञानप्राप्ती करून देण्याविषयी आळस करू नका?' ही कादंबरी लिहिण्यामागचा लेखिकेचा हेतू स्त्री-शिक्षणाबद्दल अनुकूल भाव निर्माण करणे हा असला पाहिजे. कादंबरीच्या अर्पणपत्रिकेतूनही तो व्यक्त होतो. शिक्षण आणि सुख यांचे समीकरण कथानकाच्या माध्यमातून मांडले जाते.

गोदावरी पंडितांचा वाचनाचा व्यासंग होता. त्यांच्या 'नीतिदर्पण अथवा सदगुणशतावली' या पुस्तकामध्ये न्यायावलंबन, प्रामाणिकपणा, भूतदया, सत्य, परोपकार या गुणांचे सोदाहरण विवेचन आहे. पारंपरिक विचारपद्धतीपेक्षा गोदावरीबाईची विचार करण्याची रीत कशी वेगळी होती. हे त्यांनी परोपकार या सदगुणाबद्दल केलेल्या विवेचनावरून ध्यानात येते. 'परोपकार या सदगुणाबद्दल त्यांनी सांगितलेली गोष्ट ही एका सुशील विधवेची आहे. या विधवेजवळ पुष्कळ द्रव्य होते. या द्रव्याचे काय करावे याबद्दल पुष्कळ लोकांनी तिला सल्ला दिला. या सर्वांमध्ये एका विधवा बाईसच त्यांनी सल्ला विचारला असतो त्या बाई म्हणाल्या, "मजबरोबर तू पंढरपुरास चल. तेथे आपण सर्व विधवा बाया एकत्र जावून विधवांचे एक प्रदर्शन करू. यामुळे जन्मजन्मांतरीच्या ठिकाणी तू आणि मी सारख्याच स्वतंत्र विधवा होऊन पोळपाटलाटण्यांचा सुकाल करून सोडू हा महल्लाभ आपणास प्राप्त होईल!"'^{१५}

मूल्यांकडे व सामाजिक परिस्थितीकडे पाहण्याचा अशाच प्रकारचा आधुनिक दृष्टिकोन 'प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ आणि वनमाला' या कादंबरीत दिसून येतो. कादंबरीच्या अगदी सुरुवातीलाच लेखिका युद्धाच्या गोष्टी रम्य असतात; या आशयाच्या लोकांच्या समजुतीवर भाष्य करते आणि म्हणते की, अर्थशास्त्राच्या निर्णयावरून हा लोकापवाद केवळ शुष्क आणि एकदेशीय आहे, कारण शांततेपेक्षा धामधुमीची किंमत पुष्कळ पटीने अधिक असते. जगातल्या सर्व महत्त्वाच्या राजकीय उलाढालींना धामधुमीचे व बळाचे पाठबळ असलेले दिसते. बंडाकडे बघण्याचा हा आधुनिक दृष्टिकोन लेखिका कादंबरीच्या अगदी प्रारंभीच प्रकट करते.

ज्या काळामध्ये बालविवाह, सती-प्रथा, पुनर्विवाहास बंदी, चूलमूल व्यतिरिक्त सामाजिक व्यवहारात सहभागी होण्यास अटकाव यासारख्या अनेक जाचक रूढी, परंपरांनी मराठी स्त्रियांचे शोषण होत होते; त्या काळात गोदावरीबाईंनी, आईवडिलांच्या मृत्यूनंतर एकटी राहणारी; आपल्या बुद्धिचातुर्याने चार शस्त्रधारी बंडखोरांना पकडून देणारी; आणि हर प्रकारे प्रयत्न करून आपल्या आवडीचा जोडीदार मिळवणारी नायिका चित्रित केली. प्रीती हे आधुनिक मूल्य आहे. राजाच्या सत्तासामर्थ्यालाही

बळी न पडता ही नायिका प्रीती संपादन करते. कादंबरीच्या कथावकाशात तिच्यावर एकंदर तीन वेळेला बलात्काराचा प्रसंग येतो. पहिल्या प्रसंगांतून चातुर्याने ती बाहेर पडते, तर दुसऱ्या दोन प्रसंगांतून योगायोगाने व काही आकस्मिक घटना घडून तिची सुटका होते. या साऱ्याच प्रसंगात गोदावरीबाईंनी समस्येची अगदी सोपेपणाने सोडवणूक केली आहे, हे खरे असले तरी अशा विपरित प्रसंगांना तोंड देणारी नायिका त्यांनी कल्पिली हे महत्त्वाचे आहे. योगायोग, वेशांतर, काळा पोशाख घालून संकटातून सुटका करणारा धाडसी नायक, कूटप्रश्न अशा अनेक कल्पनांमुळे कादंबरीचे कथानक उत्कंठावर्धक झाले आहे. 'वनमाला आणि पुष्पगुच्छ' यांना अंततः सुख मिळाल्याचे चित्रित करून लेखिका म्हणते की, त्यांच्याप्रमाणेच तुम्हाला सुखाची इच्छा असेल, तर स्त्रियांना शिक्षण देण्यात आळस करू नका. शिक्षण सुखाची गुरुकिल्ली आहे, ही प्रबळ भावना इथे प्रकट होते.

वर विवेचन केलेल्या कादंबऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर श्रीमती काशीबाई कानिटकरांच्या 'रंगराव' आणि 'पालखीचा गोंडा' या कादंबऱ्या आपल्या गुणवत्तेने उठून दिसतात. या दोन्ही कादंबऱ्यांची निर्मिती एकोणिसाव्या शतकात झाली खरी; परंतु पुस्तकरूपाने प्रकाशित होण्यासाठी त्यांना पुष्कळ वाट पाहावी लागली. 'रंगराव' १९०३ मध्ये, तर 'पालखीचा गोंडा' १९२८ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाली.

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील अगदी बोटावर मोजता येतील, अशा सुशिक्षित व सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रियांपैकी काशीबाई कानिटकर या एक होत्या. लम्नापूर्वी त्यांचे जुजबी शिक्षण झाले होते परंतु लम्नानंतर गोविंदराव कानिटकरांनी स्वतः त्यांना शिकवले. गोविंदराव कवी, लेखक होते. त्यांचे विविध विषयांवर चौफेर वाचन होते. आधुनिक विचारसरणीचा त्यांनी जाणीवपूर्वक स्वीकार केला होता. काशीबाईंना त्यांनी Subjection of women हे पुस्तक शिकवले, या घटनेतून त्यांची विचार करण्याची पद्धत सहज ध्यानात येते. हरिभाऊ आपटे यांचे कानिटकर कुटुंबाशी जिन्हाळ्याचे संबंध होते. पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्याबरोबर काशीबाईंचे स्नेहसंबंध होते. 'आर्य महिला समाजा'च्या सभेत या दोघींप्रमाणेच त्याही व्याख्याने देत असत. १८८९ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या काँग्रेसच्या त्या सभासद होत्या.^{१६} १८९० साली झालेल्या सामाजिक परिषदेच्या सभेत मांडलेल्या "बारा वर्षांच्या आतील वयाच्या पत्नीशी गमन करणारा नवरा जबरी संभोगाचा गुन्हा करील, असे कायद्याने ठरवावे." या बिलाचे त्यांनी समर्थन केले होते.^{१७}

काशीबाईंनी विविध प्रकारचे लेखन केले. वर उल्लेखलेल्या दोन कादंबऱ्या, डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र, चांदण्यातील गप्पा (१९२१) हा कथासंग्रह, २२४ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

शिळोप्याच्या गोष्टी (मासिक मनोरंजन १९२८-२९) असे त्यांचे स्वतंत्र लेखन प्रसिद्ध आहे, तर भारत महिला परिषदेचा पहिला अहवाल (१९०६), हरिभाऊंची पत्रे (१९२९) अशी संपादने आहेत. याशिवाय जे कृष्णमूर्ती यांच्या At the feet of the Master या पुस्तकाचे भाषांतर व स्फुटलेख, परीक्षणे, अशी त्यांची साहित्यसंपदा आहे.

इंग्रजी वाङ्मयाचे वाचन, आधुनिक विचारसरणी, प्रगल्भ सामाजिक दृष्टिकोन आणि प्रत्यक्ष कार्यात सहभाग या त्यांच्या जीवन वैशिष्ट्यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कादंबऱ्यांतही दिसते. त्यामुळे त्या अन्य लेखिकांच्याच नव्हे; तर त्या काळातील पुरुष कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांतही वेगळेपणाने उदून दिसतात.

‘रंगराव’ ही त्यांची पहिली कादंबरी. १८८५ मध्ये ती त्यांनी लिहायला सुरुवात केली. ‘मनोरंजन’ व ‘निबंधचंद्रिका’ मधून तिची काही प्रकरणे क्रमशः प्रकाशित झाली आणि पुढे ती १९०३ मध्ये पुस्तक रूपाने प्रकाशित झाली. कादंबरीचा नायक रंगराव हा श्रीनगराचे इनामदार यादवराव आपटे यांचा मुलगा. त्यांना एकंदर सहा मुले असतात. पैकी एका मुलाचे व दोन मुलींची लग्ने झालेली असतात. रंगराव व त्याचा भाऊ व्यंकट हे दोघे पुण्याला फर्ग्युसनमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी जातात. रंगरावाला लहानपणापासून तलवार, दांडपट्टा, लढाई यांचे आकर्षण असते. त्या आकर्षणामुळे आपले शिक्षण मध्येच थांबवून तो सैन्यात भरती होतो. सैन्याबरोबर परदेशी गेल्यावर तिथले लोक, जीवन पाहिल्यामुळे तसेच ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सहवासात राहून त्याचे विचार अधिक पक्व होतात. आपल्या लहान भावाला, व्यंकटलाही तो बॅरिस्टर होण्यासाठी आपल्याकडे बोलावून घेतो. काही काळानंतर ते दोघे मायदेशी परत येतात.

इकडे रंगरावाचा मित्र प्रभाकरपंत स्त्री-शिक्षणाच्या बाजूचा असल्याने व आपले विचार कृतीत उतरवण्याच्या स्वभावाचा असल्यामुळे त्याने आपल्या दोघी बहिणींना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन दिलेले असते. जाणीवपूर्वक आणि लोकांच्या टीकेला न जुमानता त्यांच्या विवाहाची गोष्ट त्याने लांबणीवर टाकलेली असते. रंगराव आणि व्यंकटराव बरोबर अनुक्रमे आपल्या दोघी बहिणींची लग्ने व्हावी असे त्याला वाटत असते. त्या दोघांनाही या शिकलेल्या, स्वतंत्र विचाराच्या मुली आवडतात व त्यांची लग्ने होतात. धाकटा भाऊ श्रीपतीचेही लग्न होते. रंगराव आपल्या भावजयांना टेनिस खेळायला शिकवतो. थोडे दिवस गावात राहून सर्वजण आपापल्या नोकरीच्या ठिकाणी निघून जातात, असे ‘रंगराव’चे कथानक आहे.

एकत्र कुटुंबातील वातावरणाचे वास्तव चित्रण, वेगवेगळ्या प्रकारच्या स्वभावाच्या व्यक्तींची बोलकी चित्रे, सामाजिक जीवनाबद्दलच्या, विवाहपद्धतीबद्दलच्या पत्रातून

आणि प्रत्यक्षपणे केलेल्या चर्चा आणि बालविवाह, वैधव्य इत्यादी अनिष्टांमुळे स्त्रियांच्या कुचंबलेल्या जीवनाचे चित्रण ही या कादंबरीची वैशिष्ट्ये आहेत. सहज, अकृत्रिम भाषा आणि ओघवते कथानक यामुळे कादंबरी वाचकाच्या पसंतीस उतरते. एका प्रौढ, प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा अंतःस्वर साऱ्या कादंबरीतून जाणवत राहातो.

गोविंदरावांबरोबरचे सहजीवन, चर्चा, उत्तम प्रकारच्या निवडक ग्रंथांचे वाचन, हरिभाऊ आपट्यांचा स्नेह, प्रार्थना समाज व आर्य महिला समाज या तत्कालीन प्रागतिक विचारांच्या, आधुनिक आणि प्रगल्भ सामाजिक दृष्टी असलेल्या चळवळींमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग या प्रकारच्या जीवनशैलीमुळे काशीबाईची जीवनाकडे व सभोवतालच्या परिस्थितीकडे पाहण्याची स्वतःची अशी दृष्टी तयार झाली होती. विवाह, स्त्रियांचे शिक्षण हे त्या काळातील सुशिक्षितांमध्ये बहुचर्चित विषय होते. या चर्चा आणि सुशिक्षित तरुणांचे संसार काशीताईनी पाहिले होते. त्याचे प्रतिबिंब 'रंगराव' मधील चर्चात आणि व्यक्त झालेल्या विचारांत पाहावयास मिळते.

उदाहरणार्थ, रंगरावच्या वडिलांना त्याचे आता लग्न करावे असे वाटते असते म्हणून त्याने तूर्त परदेशी जाऊ नये, असा निरोप ते पत्राद्वारे त्याला कळवतात, तेव्हा रंगराव आपल्या भावाला उत्तरादाखल लिहितो, '...लोक हसतात व मोठ्यांच्या मुली सांगून येतात, एवढ्या कारणाने लग्न करणे मला बरे दिसत नाही. लग्न म्हणजे काही हंगामात माल चांगला व स्वस्त मिळतो म्हणून त्याची बेगमी करावयाची नाही किंवा एखादा उमदा खुपसुरत विकायला आलेला अरब होणे किंवा आडगिराईकी परंतु उत्तम ब्रिच लोडर होणे नव्हे. ...जेन आस्टेनच्या प्राइड आणि प्रेजुडीस या कादंबरीतील डारसीचे लग्न झाले होते, व ते लग्नच सर्वांत उत्तम अशी माझी समजूत आहे. ...इकडच्या लग्नाची उत्तम कल्पना म्हटली म्हणजे, पुष्कळ संपत्ती, बायको रूपाने चांगली आणि नवऱ्याच्या पुढे अगदी दासानुदास, पुष्कळशी मुले इतके अनुकूल असले म्हणजे झाले. मग सुखाला पारावर नाही. मग यात या बायकोचा स्वभाव कसा आहे, आणि नवऱ्याचा कसा आहे, याची कल्पना कोणालाही नाही. ... तिऱ्हाइताने लग्न जमवून आम्ही ऐत्या वेळी माळ घालण्यास तेथे जावे, हे मला आवडत नाही. व श्रीमंतांच्या मुली आल्या म्हणून लग्न करावयाचे हेही आवडत नाही. किंवा आठ-दहा वर्षांच्या गोजिरवाण्या मुर्लीशीही लग्न करणे आवडत नाही.' (पृ. १७९ ते १८३)

दुसऱ्या एका प्रसंगी 'शिकलेली स्त्री म्हणजे काय' या विषयावर चाललेल्या चर्चेत अंबू म्हणते, '...लिहिता आलं तर शिकलेली स्त्री म्हणायची की वाचता आलं तर, की कशिदा शिवणं बिवणं हे सारं आलं म्हणजे शिकलेली म्हणायची, की कसं हे अगोदर समजलं पाहिजे' त्यावर प्रभाकर पुढीलप्रमाणे उत्तर देतो, '...शिकलेला २२६ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

याचा अर्थ नुसते वाचावयाला लिहायला येणे एवढाच नाही, तर विचारात सुधारणाही त्याबरोबर झाली पाहिजे.' खरं-खोटं, सद्गुण, दुर्गुण यांचीही निवड करता आली पाहिजे... त्याप्रमाणे वर्तनात बदल झाला पाहिजे ...विचार करण्याची शक्ती, सहनशीलता, कोणत्याही दुःखातून शांतपणे पार पडण्याचा निश्चय, संसारात दक्षता, नीटनेटकेपणा, स्वच्छता, मितव्यय, मुलाबाळांना सुशिक्षा, परोपकारबुद्धी, पतिप्रेम व अपत्यप्रेम इत्यादी सर्व गोष्टींचा समावेश शिक्षण या शब्दात येतो. ...ज्या गुणापासून ज्याचे त्याला त्याचे सभोवतालच्यांना सुख व उपयोग होईल आणि मनुष्याच्या अंगचे चांगले गुण वृद्धी पावतील व वाईटांचा लोप होईल, त्यास शिक्षण म्हणण्यास काही हरकत नाही. आता वाईट कशास म्हणावे चांगले कशास म्हणावे असा कदाचित तुम्ही प्रश्न कराल, तर त्याचेही उत्तर एवढेच की, ज्या कृत्यापासून दुसऱ्याला त्रास होतो ते वाईट व ज्याचेपासून सुख होते, ते चांगले. (पृ. २०२, २०३)'

अशा प्रकारच्या चर्चांमधून त्या काळी नवशिक्षित कोणत्या प्रकारे विचार करीत होते, त्यांच्यापुढे कोणते आदर्श होते, याचे दर्शन घडते. तरुणांच्या बदलणाऱ्या मानसिकतेचे हे दर्शन मनोज्ञ तर आहेच, पण त्यातून लेखिकेचा या सगळ्याकडे पाहण्याचा स्वतंत्र दृष्टिकोन प्रतीत होतो. उदाहरणार्थ, मनुचे परखड वक्तव्य. एके ठिकाणी ती म्हणते, '...बायको अशीच हवी, तिला ते अमुकच येत असलं पाहिजे म्हणजेच संसारात सुख होईल, या सारख्या अटी कशाला हव्या? ... पण तुम्हा पुरुषांची मला गम्मत ही वाटते की, बायकोला नवरा असा असावा असं तुम्हाला स्वप्नात सुद्धा वाटत नाही. आपल्याला सुख झालं म्हणजे झालं. इतकाच तुमचा नेहमी मतलब असतो. तिच्या आवडी नावडीचा विचार तुम्हाला कधीच सुचत नाही.' (पृ. २०३).

त्या काळातील सुधारणावादी विचारसुद्धा कसे 'पुरुषकेंद्री' होते, हे मनुच्या या बोलण्यातून नेमकेपणाने व्यक्त करून, लेखिका आपले वेगळेपण दाखवून देते. त्या काळातील लेखकांच्या कादंबऱ्यांत असा विचार आढळत नाही. पुढील काळात वा. म. जोशांच्या 'रागिणी'तील 'नव्या स्त्री' ची प्रतिनिधी उत्तरा या प्रकारच्या विचारांच्या रेषेतील विचार मांडते खरी; पण लेखकाने तिला अखेरीस माघार घ्यायला लावले आहे. काशीबाईंच्या कादंबरीतील मनुच्या विचारांचा बाणा केतकरांच्या कालिंदीच्या जातीचा आहे.

काशीबाई कानिटकरांची दुसरी कादंबरी 'पालखीचा गोंडा' ही होय. ही कादंबरी १८९७ मध्ये लिहिली गेली; पण तिच्या प्रकाशनाचा योग 'नवयुग' मासिक निघेपर्यंत आला नाही. 'नवयुग'त कादंबरीची १६ प्रकरणे छापली गेली आणि ते बंद पडले. त्यात या कादंबरीची काही प्रकरणे गहाळ झाली. पुढे १९२८ मध्ये पुण्याच्या

गणेश महादेव आणि कंपनीने ही कादंबरी प्रकाशित केली. बोलबाला न झालेली, वाङ्मयेतिहासात केवळ नामनिर्देशनापुरते स्थान असलेली ही कादंबरी आहे.

आपण एक चरित्र प्रकाशित करीत आहोत, अशी भूमिका घेऊन या कादंबरीची निर्मिती केली आहे. निवेदिका मनकर्णिका ऊर्फ मनु आपल्या बहिणीचे म्हणजे रिऊताईचे चरित्र लिहिते; ते योगायोगाने लेखिकेच्या हातात पडते; आणि लेखिका ते प्रकाशित करते आणि घटना 'हे पुस्तक मला कसे मिळाले' या कथानकपूर्व निवेदनात सांगून कथानकाच्या वास्तविकतेची, सत्यपूर्णतेची हमी दिली आहे. गोष्ट काल्पनिक नाही, प्रत्यक्ष घडलेली आहे, हे ठसवण्यासाठी ही युक्ती.

रिऊताई, मनु आणि नाना अशी तीन भावंडे बाळपणी मजेत कालक्रमण करीत असतात. बाहुला-बाहुलीच्या लग्नाचे खेळ खेळत असतात. तेवढ्यातच घरात ताईच्या लग्नासंबंधी बोलणी सुरू होतात. आपल्या मुली सुस्वरूप आहेत, तेव्हा त्यांना श्रीमंत स्थळे मिळाली पाहिजेत, असे आईला वाटे. अगदी हत्तीची अंबारी नसली तरी पालखीचा गोंडा, मोत्याचा कंठा तरी असला पाहिजे, असे तिला वाटे. तसे तिने आपल्या भावाला बजावल्यामुळे तोही तशाच खटपटीत लागतो. एका श्रीमंत संस्थानिकाचे स्थळ आयते चालून येते आणि ताईचे लग्न होते.

लग्नात लक्षात येते की, सगळ्या मंडळींच्या डोळ्यांत धूळ टाकून केलेल्या कारभारीसाहेब आणि राघोपंत यांच्या कारस्थानामुळे ताईचे लग्न एका ठार वेड्या संस्थानिक पुत्राशी झालेले आहे. श्रीमंत पण वेडा नवरा ताईला मिळतो. नशिबाचा हा फासा ताई मुकाट्याने स्वीकारते. सासूचा विश्वास संपादन करते. कारभारात लक्ष घालते. तिची हुशारी आणि कार्यतत्परता पाहून सासू संस्थानचा कारभार तिच्याकडे सोपवते.

आपल्या भावाकडे शिक्षण घेऊन, त्याच्या व मनुच्या मदतीने ती उत्तम कारभार करते. संस्थानचे रूप पालटून जाते. येथील उद्योगधंद्याची, व्यापाराची भरभराट होते. पक्का रंग, तांब्या-पितळेचे पत्रे, सर्व तऱ्हेचा लोखंडी व पोलादी माल, वाटेल त्या नंबराचे सूत, लोकरी व रेशमी कपडा असा विविध प्रकारचा आणि परदेशी वाटावा इतका गुणवत्तापूर्व व आकर्षक माल तिथे तयार होऊ लागतो. रोजगार वाढतो.

स्त्रियांच्या बाबतीत ताई अधिकच दक्ष राहाते. घरे-दारे नसलेल्या, सासरी जाच झाल्यामुळे पळून आलेल्या, नवरा सोडून गेलेल्या स्त्रियांचे पालनपोषण करून, त्यांना उद्योगधंद्याचे ज्ञान देऊन चरितार्थ चालवण्यास समर्थ करणारे विद्यालय काढते. निरनिराळ्या खात्यांत काम करण्यास स्त्रियांना प्रोत्साहन व संधी देते. तिच्या संस्थानात कचेऱ्यात, पाहऱ्यावर दुकानात, कारखान्यात, वकिलांच्या मंडळीत इथून-तिथून सर्वत्र कामगार स्त्री-पुरुषांची संख्या सारख्या प्रमाणावर असते.

स्त्रियांसाठी नवे कायदे केले जातात. दारूबंदी, स्त्री-धन व मालकी हक्क स्थापन करणारा नवा कायदा लागू होतो. कारभारासाठी निम्मे पुरुष व निम्म्या स्त्रिया असलेले पंचायत मंडळ स्थापन केले जाते. अशा प्रकारची उत्तम व्यवस्था काही वर्षे राबवल्यानंतर सर्व कारभार लोकांच्या हाती सोपवून ती आपल्या भाऊ-बहीण व नवऱ्यासह विश्वप्रदक्षिणेस जाते; असे या कादंबरीचे कथानक आहे.

हे एका स्त्रीचे स्वप्नरंजन आहे. दैवयोगाने विपरीत परिस्थिती आल्यावर शिक्षण घेऊन त्या परिस्थितीवर मात करून समाजातील दुःखी, अन्याय पीडित स्त्रियांचे दुःख दूर करण्याचे स्वप्न या कादंबरीत रेखाटले आहे. सिग्नंड फ्रायडच्या स्वप्नरंजनाच्या साच्यात न बसणारे हे स्वप्नरंजन आहे. यात योगायोग अथवा अद्भुत किमया घडवून तिचा नवरा पूर्ववत होत नाही. त्याच्याकडून लैंगिक सुखाची अपेक्षाही ती करीत नाही. त्याचा तिरस्कार करून दूर लोटत नाही. नवरा त्रास देणारा नसावा, तो स्वस्थ, शांत असावा इतकी माफक अपेक्षा ठेवून ती काम करते. भोवताली समृद्ध आणि उल्हासपूर्ण समाज निर्माण करते. फ्रायडने स्वप्नमीमांसा पुरुषकेंद्री आणि रतिसुखकेंद्री केली. या कादंबरीतील स्वप्नरंजनाचे केंद्र या दोन्हीपेक्षा वेगळे आहे. सुखापासून अलिप्त राहून सुख निर्माण करण्याचे हे स्वप्न आहे. त्यांच्या मुळाशी असलेली इच्छापूर्तीची भावना विशाल माणुसकीची आहे.

कादंबरीत ताईच्या जीवनाशी या ना त्या निमित्ताने जोडल्या गेलेल्या द्वारकी, ठकी इत्यादींच्या जीवनकथा आहेत. श्रीमंत पण वेडसर नवऱ्यामुळे ताईचे जीवन दुःखमय होते, द्वारकीचा नवरा नाटक मंडळीच्या वेडाने परागंदा होतो म्हणून ती दुःखी होते, ठकीचा नवरा सुशिक्षित आणि भरपूर कमावणारा असतो पण घरी सासू जाच करते त्यामुळे तिचे हाल होतात. तर कुणा स्त्रीचा नवरा दारूडा असल्यामुळे तिच्या संसाराची परवड होते. असे अनेक दुःखी संसार दाखवून, श्रीमंत, गरीब, शिक्षित, अशिक्षित असा कोणत्याही प्रकारचा नवरा असो, स्त्रीच्या वाट्याला दुःखभोग, ठरलेला आहे, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे, त्याला उपाय म्हणून प्रौढ विवाहाचा पर्याय कादंबरी सुचवते.

ताईच्या विवाहात झालेल्या फसवणुकीमुळे धक्का बसलेले तिचे वडील आजारी पडतात आणि त्यातच त्यांचा मृत्यू होतो, पाठोपाठ आईही जाते. या दोघांच्या मृत्युपत्रात मालमत्तेच्या व्यवस्थेबरोबरच मनु व नानाने कसे वागावे, कुठे राहावे यासंबंधी लिहिलेले असते. निवेदिका लिहिते, '...त्यात एक गोष्ट त्यांनी वारंवार ध्वनित केली होती, ती ही की, आम्ही दोघांनीही पूर्ण विचार करून लग्न करणं किंवा

न करणं हे आपलं आपण ठरवावं. कोणाच्या आग्रहावरून, भिडेनं किंवा लोकापवादासाठी लमन करू नये. जे करणं ते पूर्ण विचाराअंती करावं आणि नानानं आम्हा दोघींच्या शिक्षणाला मदत करावी. (पृ. २६५). मनु आणि नाना शेवटपर्यंत अविवाहित राहतात. आपल्या विवाहित बहिणी-मैत्रिणींपेक्षा आपणच सुखी आहोत असे मनु निभ्रांतपणे म्हणते. (पृ. ११९) आणि एका परीने विवाहसंस्थेचे प्रयोजकत्व नाकारते.

कादंबरीत स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार आहे. हे ताईने संस्थानला जे रूप दिल्याचे चित्रित केले आहे, यावरून स्पष्ट होते. शाब्दिक पातळीवरीही त्याचा आविष्कार होतो. विधवा झाल्यावर दिराच्या घरात हाल-अपेष्टा काढत जगणाऱ्या, अन्नाची भ्रांत पडलेल्या स्त्रीची हकीकत ऐकून ताई नानाला म्हणते, '...नाना, माझ्या संस्थानात तरी पुरुषांच्याकडून बायकांचा असा छळ होता कामा नये. ...आजपर्यंत पुरुषांनी आम्हा स्त्रियांना आपल्या दासीपणाची पदवी देऊन पर्यायानं आपलंच नुकसान करून घेतलं आहे. त्यासारखी चूक आम्हा स्त्रियांकडून होऊ नये. ...एका वाचून दुसऱ्याचं अस्तित्व असून नसल्यासारखंच जर अनुभवास येतं आणि जगाला दोहोंचीही सारखीच आवश्यकता आहे, तर एकानं दुसऱ्या अर्ध्या जगाला आपल्या ताब्यात पराधीनतेत का ठेवावं? त्या वर्गाला स्वातंत्र्याचा वारा सुद्धा लागे नये, असं का?' (पृ. २१५)

इ) महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या इंग्रजी कादंबऱ्या

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी मराठी माणसांचे जीवनानुभव चित्रित करणाऱ्या पण इंग्रजी भाषेचे माध्यम वापरून लिहिलेल्या तीन कादंबऱ्या उपलब्ध आहेत. त्यापैकी एक शेवंताबाई निकम्बे यांनी लिहिली आहे; तर इतर दोन कृपाबाई सत्यनादन यांनी लिहिल्या आहेत.

कृपाबाई सत्यनादन यांचा जन्म १८६२ मध्ये अहमदनगर येथे झाला. त्यांचे माता-पिता म्हणजे, हरिपंत आणि राधाबाई खिस्ती हे हिंदूधर्मातून ख्रिश्चन धर्मात गेलेले मुंबई इलाख्यातील पहिले जोडपे होते. कृपाबाई हे राधाबाईंचे तेरावे, तर हरिपंतांचे चौदावे अपत्य होते. प्रारंभी आपल्या भावंडांकडे व नंतर झनाना मिशन स्कूलमध्ये कृपाबाईंचे शिक्षण झाले. पुढे इंग्लंडमध्ये वैद्यकीय शिक्षण घेण्यासाठी तिला स्कॉलरशिप मिळाली पण प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे ती जाऊ शकली नाही. एवढेच नव्हे, तर त्यानंतर मद्रास मेडिकल कॉलेजमधील शिक्षणही ती प्रकृतीच्या कारणास्तव पूर्ण करू शकली नाही. १८८१ मध्ये सॅम्युएल सत्यनादन या केंब्रिज युनिव्हर्सिटीतून शिक्षण पूर्ण करून नुकत्याच परत आलेल्या भारतीय ख्रिश्चन तरुणाशी तिचे लग्न

झाले. नंतरच्या काळात कृपाबाईने झनाना स्कूलमध्ये भारतीय मुर्लींच्या शाळेत शिक्षिकेचे काम केले, मुस्लीम मुर्लींसाठी एक शाळा सुरू केली. या साऱ्या कामाबरोबरच ती काही प्रमाणात लेखनही करित होती. स्थानिक वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके, यातून ती Indian Lady या नावाने लेखन करित होती. त्यातली काही भाग Miscellaneous writings of krupabai sathianadhan मध्ये समाविष्ट आहे.

कृपाबाई सत्यनादन यांनी दोन कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांची पहिली आत्मचरित्रात्मक कादंबरी Saguna : A story of Native christian Life १८८६ मध्ये मासिकात प्रसिद्ध झाली. या कादंबरीने आधुनिक भारतीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या इंग्रजी कादंबऱ्यांची मुहूर्तमेढ रोवली. तिची दुसरी कादंबरी Kamala : The story of a Hindu child wife ही तिने अगदी मृत्यूशय्येवर असताना पूर्ण केली. १८९४ मध्ये कृपाबाईंचा मृत्यू झाला.

‘सगुणा’ प्रथमतः मद्रास ख्रिश्चन कॉलेज मॅगझिनमध्ये १८८७-८८ मध्ये क्रमशः प्रसिद्ध झाली व पुढे १८९५ मध्ये श्रीनिवास वरदाचारी आणि कंपनी मद्रासने ती पुस्तकरूपात प्रकाशित केली. १८९६ मध्ये तिचे तामिळमध्ये भाषांतर झाले.^{१८} अन्य युरोपियन भाषांमध्येही तिची भाषांतरे झाली.^{१९} एका कथेतून दुसरी कथा, दुसरीतून तिसरी कथा अशा प्रकारे अनेक कथांची, घटना-प्रसंगांची घडू, मजबूत वीण असलेली ही कादंबरी आहे. अनेक व्यक्ती, त्यांच्यातील परस्परसंबंध, त्यातून निर्माण होणारे प्रसंग, दंतकथा, गूढता यांचे एक अनोखे मिश्रण या कादंबरीत आहे. कथानकाला ख्रिश्चनॅलिटी आणि वसाहतवादाचा संदर्भ आहे. स्त्रियांचे प्रश्न, शिक्षण आणि राष्ट्रीय भावना अशी कादंबरीची आशयसूत्रे आहेत.

ही कादंबरी आत्मचरित्रात्मक आहे. लेखिकेच्या आईवडिलांनी त्यांच्या तरुणपणात धर्मांतर केले होते. त्याचे प्रभावी व हृदयद्रावक वर्णन या कादंबरीत आहे. आईच्या बालपणाचे वर्णन करण्याच्या निमित्ताने रेखाटलेले हिंदूंच्या गृहस्थितीचे चित्रणही परिणामकारक आहे. त्याद्वारे स्त्री-शिक्षणाच्या अभावाचे दुःखमूलक व हानिप्रद किंवा अनर्थकारक परिणाम मनावर ठसतात. या स्त्रियांच्या अवस्थेची जबाबदारी पुरुषांवर आहे याची जाणीव करून देऊन लेखिका म्हणते... Poor girls!.

सुशिक्षित एतद्देशीय ख्रिस्ती लोकांच्या गृहस्थितीचे वर्णन या कादंबरीत आहे. 'The first Indian New Woman autobiographical novel written in English' असे तिचे वर्णन केले जाते. कादंबरीची नायिका 'सगुणा'ची आई राधा हिचा बालविवाह होतो. १८३२-३३ मध्ये बाल विवाहितांना कोणत्या प्रकारच्या अनुभवांना सामोरे जावे लागत असे, त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण या निमित्ताने लेखिकेने केले आहे.

पुढील भागात नायिकेचे शिक्षण, शिक्षण घेताना आलेले अनुभव, भेटलेली माणसे आणि धार्मिक जीवनाचा आलेला उत्कट अनुभव, यांचे चित्रण आहे. एतद्देशीय ख्रिश्चनांचे जीवन, युरोपियन मिशनऱ्यांचे व त्यांचे संबंध, स्त्री म्हणून दिली जाणारी दुय्यम प्रतीची वागणूक यांचे चित्रण, या कादंबरीत आहे. त्यावरून एकोणिसाव्या शतकातील एतद्देशीय ख्रिस्ती लोकांच्या जीवनशैलीचा प्रत्यय आपल्याला येऊ शकतो. प्रभावी, सफाईदार भाषा, सृष्टिसौंदर्याची मनोहर वर्णने आणि परिणामकारक प्रसंगचित्रण यामुळे एक चांगली कादंबरी वाचल्याचा अनुभव, ही कादंबरी देते. व्हिक्टोरिया महाराणीस ही कादंबरी भेट म्हणून दिली गेली. ती वाचून राणी प्रभावित झाली आणि तिने कृपाबाईचे अन्य साहित्य वाचण्यासाठी मागून घेतले. अन्यत्रही या कादंबरीला वाचकांचा चांगला प्रतिसद मिळाला.^{३०}

‘कमला’ ही बालपणीच विवाह झालेल्या एका ब्राह्मण मुलीची भावोत्कट शोकांतिका आहे.

समकालीन सवर्ण कुटुंबातील स्त्रियांची मानसिकता आणि जीवनशैली चित्रित करणारी, ही कादंबरी आहे. वाचकांचे सामाजिक भान जागृत करणे हे तिचे उद्दिष्ट दिसते. सुधारणेची आत्यंतिक आवश्यकता असलेल्या स्त्रियांच्या अवस्थेचे चित्रण कादंबरीत आहे. ब्रिटिश तसेच इंग्रजी शिकलेला वाचकवर्ग डोळ्यांपुढे ठेवून कादंबरीची रचना केली आहे.

कमला एका संन्याशाची मुलगी असते. ती लाडाकोडात पण तरीही स्वातंत्र्याच्या वातावरणात वाढलेली असते. तिच्या वडिलांनी तिला वाचण्या-लिहिण्याचे शिक्षण दिलेले असते. तिचा विवाह एका सनातनी विचाराच्या कुटुंबातील सुशिक्षित तरुणाशी होतो; आणि त्यामुळे तिच्या वाट्याला जे दुःख, भोग येतो, त्याचे चित्रण कादंबरीत आहे. कमलाच्या बरोबरीने तिला समवयस्क असलेला तिच्या मैत्रिणींच्या संसारांचे चित्रही कादंबरीत रेखाटले आहे. यामुळे एकोणिसाव्या शतकातील सासुरवाशिणी स्त्रियांच्या वाट्याला केवढे दुःख, केवढ्या यातना येत होत्या, त्याचे भेदक चित्र उभे राहाते. लम होऊन ती एक शास्त्र्याच्या घरची सून म्हणून जाते. सासू-नणंदेच्या जाचाला तिला तोंड द्यावे लागते. तिचा नवरा शिकलेला असतो. शहर गावी नोकरी करीत असतो. सुरुवातीला तो तिला शिकवण्याचा प्रयत्न करतो. पण त्यामुळे कमलाचा होणारा जाच अधिकच वाढतो. पुढे तो एका दुसऱ्या स्त्रीच्या प्रेमात पडतो. कमलेला त्रास देण्यासाठी मुद्दाम रचलेला हा सापळा आहे हे त्याला समजत नाही. त्यामुळे प्रेमाच्या पट्टीने आंधळा होऊन तो कमलेचा छळ करतो. ती गर्भवती असताना अथवा पुढे तिला मुलगी झाल्यावरही त्याच्या वागण्यात फरक पडत नाही.

तो तिला घरातून हाकलून देतो. पुढे तिचा बाप, मुलगी व नवरा या सान्यांचाच मृत्यू होतो आणि ती तिच्यावर मूकपणे प्रेम करणाऱ्या रामचंद्रचे प्रेम नाकारून विरक्त, परोपकारी आयुष्य जगते, असे या कादंबरीचे कथानक आहे. एकोणिसाव्या शतकातील हिंदू कुटुंबाचे चित्रण त्यात आहे. बाल विवाहितांना दिली जाणारी वागणूक, स्त्रियांचा सासरी होणारा छळ आणि अपमान यांचे भेदक चित्रण कादंबरीत आहे. स्त्रीवादी दृष्टिकोन प्रकट करणारी भारतीय स्त्रीने लिहिलेली सर्वप्रथम कादंबरी, असे तिचे वर्णन केले जाते. शिक्षण घेऊन स्वतंत्र आयुष्य जगणाऱ्या सईचे भरकटलेले आयुष्यही कादंबरीत चित्रित केले आहे. कमला व सई या दोन शिक्षित स्त्रियांचे जीवनचित्रण करून लेखिका, शिक्षित पण संयमी, त्यागी, सेवाव्रती आयुष्याचे उदात्त रूप पसंत करते.

शेवंताबाई निकम्बे यांचा जन्म १८६५ मध्ये पुण्यातील एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. १८८४ मध्ये त्या मुंबईतील सेंट पीटर्स गर्ल्स हायस्कूलमधून मॅट्रिक्युलेटची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्या. पंडिता रमाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाने आणि कार्याने प्रभावित होऊन त्यांनी शारदा सदनमध्ये (मुंबई) नोकरी धरली. 'शारदासदन' ही उच्चवर्णीय मुली, तरुण विधवा यांना शिक्षण देणारी ख्रिश्चनांची संस्था होती. गरीब, निराधार, मुलांनाही त्यात आधार दिला जाई. ही शाळा पुढे पुण्याला हलवण्यात आली. मात्र शेवंताबाई निकम्बे मुंबईतच राहिल्या. त्यांनी तिथेच उच्चवर्णीय हिंदू बाल विवाहित विधवा व अन्य स्त्रियांसाठी शाळा काढली. या शाळेला सरकारचा आणि सर्वसामान्य लोकांचाही पाठिंबा लाभला. १६ वर्षांमध्ये या शाळेतून १००० स्त्रिया शिक्षित होऊन बाहेर पडल्या.

शेवंताबाई 'स्टुडन्ट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी'शी संबंधित होत्या. शैक्षणिक सुधारणांच्या संदर्भात दिल्ली येथे आयोजित केलेल्या अखिल भारतीय स्त्रियांच्या सभेस त्या उपस्थित राहिल्या होत्या. मिशनऱ्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यपद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी युरोप आणि अमेरिकेचा दौरा केला होता.

'Pandita Ramabai and the Problems of India's Married women and widows' या विषयावरील त्यांचा निबंध विशेष प्रसिद्ध आहे.

'रतनबाई' ही त्यांची कादंबरी १८९५ मध्ये मार्शल ब्रदर्स, लंडन यांनी प्रसिद्ध केली. रतनबाई ही एका ब्राह्मण मुलीची जीवनकहाणी आहे. बालपण, बालविवाह आणि पोक्तपणा अशा टप्प्यांमधून पुढे सरकणारी जीवनकथा या कादंबरीत वर्णिली आहे.

रतनबाई ही पाश्चिमात्य जीवनशैली अनुसणारा वकील पिता आणि अगदी पारंपरिक वळणाची रूढिप्रिय आई यांची मुलगी असल्यामुळे आपल्या घरात, पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील सांस्कृतिक संघर्षाच्या पकडीत सापडते. समाज ऐतिहासिक दस्तावेज, म्हणूनही या कादंबरीकडे पाहाता येते. घरगुती दिनक्रम (दैनंदिन जीवन) आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील ब्राह्मण कुटुंबातील कौटुंबिक, धार्मिक जीवनाचे चित्रण, या कादंबरीत आहे.

रतन आणि तिची मैत्रीण बालविधवा तारा यांच्या जीवनकथांद्वारा लेखिका एकोणिसाव्या शतकातील ब्रिटिशांनी पुरस्कारलेल्या तीन बहुचर्चित सुधारणांचे चित्रण करते. बालविवाह, विधवांची दुःखी अवस्था व स्त्री-शिक्षण ही कादंबरीतील प्रमुख आशयसूत्रे आहेत.

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रीय कौटुंबिक जीवनाचे, त्यातील सामाजिक - धार्मिक चालीरीतींचे उठावदार चित्रण या कादंबरीत आहे. वसंतोत्सव, गोव्याची यात्रा, तरुण विवाहित मुलींनी केलेली मंगळागौरीची पूजा इत्यादी प्रसंग तपशिलाने व वेधकपणे चित्रित केले आहेत. रतनबाई तिच्या वर्गात पहिली येते आणि त्यावेळी तिचा नवरा बी. ए. च्या परीक्षेत नापास होतो. या घटनांचा परिणाम म्हणून रतनचे शाळेत जाणे बंद होते! यासारख्या प्रसंगांची योजना करून लेखिका तत्कालीन समाजाच्या मानसिकतेवर प्रकाश टाकते. अनेकविध घटना-प्रसंगांतून तत्कालीन महाराष्ट्रीय कौटुंबिक जीवनपद्धतीवर, विचारसरणीवर व मूल्यदृष्टीवर प्रकाश टाकण्यात लेखिका यशस्वी ठरली आहे.

या तिन्ही कादंबऱ्या इंग्रजीत आहे हे खरे; पण त्यात मराठी शब्दांचा वापरही सढळपणे केला आहे. या कादंबऱ्यांची कथानके महाराष्ट्रात घडतात आणि मराठी माणसांच्या जीवनात घडतात. म्हणून खरे तर त्यांना मराठी कादंबऱ्याच म्हणायला हवे. एकोणिसाव्या शतकात, युरोपमधील वाचकांनीही वाहवा करावी अशा कादंबऱ्या या लेखिकांनी लिहिल्या, हे कौतुकास्पद आहे.

कृपाबाई सत्यनादन यांच्या कादंबऱ्यांचा त्या काळात इंग्रजी वाचकात बोलबाला झाला; परंतु या कादंबऱ्या मराठीत अनुवादित झाल्या नाहीत. 'कमला'चा तामिळ भाषेत अनुवाद झाला पण मराठीत मात्र नाही. काशीबाई कानिटकर यांच्या कादंबऱ्या पुस्तकरूपाने प्रकाशित व्हायला विसावे शतक उजाडावे लागेल. साळुबाई तांबवेकरांनी केवळ कादंबरी लिहिण्याचा हेतू मनात आणल्यावर मोठमोठी पर्वतप्राय संकटे त्यांच्यापुढे येऊन उभी राहिली; आणि 'तु यत्किंचित स्त्री जाती असून पुस्तक लिहिणार काय?'

असे म्हणू लागली. यासंबंधीचे विवेचन याच प्रकरणात पूर्वी केले आहे. ते पुष्कळ बोलके आहे. स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्याबाबतची ही अनास्था हा केवळ योगायोग नाही.

कादंबरीचा आशय अपरिहार्यपणे सामाजिक असतो. इतर कोणताही वाङ्मय प्रकार हाताळणाऱ्या लेखक/लेखिकांपेक्षा कादंबरीकार (स्त्री अथवा पुरुष) अधिक प्रमाणात, अधिक सजगपणे आणि थेटपणे सामाजिक वास्तवाला प्रतिसाद देत असतो. म्हणूनच एकोणिसाव्या शतकातील स्त्री कादंबरीकारांनी तत्कालीन सामाजिक वास्तवाला कसा प्रतिसाद दिला, हे पाहणे आवश्यक ठरते.

एकोणिसाव्या शतकातील सर्वांत ठळक आणि परिणामकारक अशी महाराष्ट्रातील घटना म्हणजे सत्तांतर! १८१८ मध्ये ब्रिटिशांचे महाराष्ट्रावरील राजकीय वर्चस्व दृढ झाले. ब्रिटिशांच्या भारतातील राजसत्तेचे आंतर्बाह्य स्वरूप 'वसाहतवादी' शोषणाचेच होते. भारताचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक तसेच सांस्कृतिक खच्चीकरण करून आपले पाश आवळणे, ही या वसाहतवादी यंत्रणेची कार्यपद्धती होती. राजकीय पाश घट्ट करून आर्थिक शोषण करणे, हे त्यांचे मूलभूत सूत्र होते. त्यासाठी सामाजिक व सांस्कृतिक खच्चीकरण करून जनतेला दुर्बल करण्याची नीती इंग्रजांनी अमलात आणली.^{२९} भारताने इंग्लंडच्या संपत्तीत भर टाकण्यासाठी कच्चा माल व अन्नधान्य पुरवणे आणि तिथल्या यंत्रावर तयार झालेल्या वस्तूसाठी भारताला हक्काची बाजारपेठ बनवणे हे वसाहतवादाचे सूत्र होते.

ही भूमिका ओळखून तिचे विवरण करण्याचे काम दादाभाई नौरोजी, न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, सार्वजनिक काका व गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी केले. या कार्याचे पुसटसे पडसाद किंवा ब्रिटिशांच्या नीतीतील कुटिलतेचे अंश स्त्रियांच्या कादंबऱ्यांत सापडत नाहीत. महाराष्ट्रभर होणारी बंडे, पसरलेला असंतोष, दुष्काळ, यांचेही दर्शन स्त्रियांच्या कादंबऱ्यात घडत नाही. ख्रिश्चन मिशनरी आणि हिंदू यांच्यातील संघर्ष व ताणतणाव स्त्रियांच्या कादंबऱ्यात प्रकटलेले नाहीत. ही नकाराची यादी आणखी पुष्कळ वाढवता येईल म्हणून नसलेल्या गोष्टींची ऊहापोह बाजूला ठेवून काय केले आहे, हे पाहणे अधिक योग्य राहिल.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत 'शिक्षण' हे महत्त्वाचे साधन ठरले. स्त्रियांच्या बाबतीतही ते तितकेच महत्त्वपूर्ण साधन ठरले. प्रारंभीच्या स्त्री कादंबरीकारांनी हे स्पष्टपणे नोंदवले आहे. शाब्दिक पातळीवर आणि घटना-प्रसंगांतून ते मांडले आहे. शिक्षणामुळे अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याचे बळ मिळाले, असे किंवा शिक्षणामुळे

चांगल्या प्रकारे जीवन जगणे शक्य झाले; असे संवेदन सर्वच कादंबऱ्यांतून कमी-अधिक प्रमाणात जाणवते. शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी वारंवार सांगितले आहे.

शिक्षणामुळे पुरुषांना आणि स्त्रियांनाही आपल्या रूढी-परंपरांकडे पाहण्याची नवी दृष्टी मिळाली. त्याचा परिणाम म्हणून, स्त्रियांची परवशता, त्यांची कुचंबणा, त्यांच्यावर होणारा अन्याय ठळकपणे जाणवू लागला, चव्हाट्यावर येऊ लागला. बालविवाह, वैधव्य, सती यांसारख्या रूढींवर कायद्याचेही शस्त्र वापरले गेले. स्त्रियांच्या प्रश्नांची जटिलता आणि भयप्रदता लोकहितवादी, गो. ग. आगरकर यांच्या लेखनात; तसेच आनंदीबाई कर्वे, पार्वतीबाई आठवले यांच्या आत्मचरित्रात तीव्रतेने जाणवते. रखमाबाई प्रकरण^{२२}, पामुनी राजमोहन प्रकरण,^{२३} आनंदीबाईंच्या आत्मचरित्रातील पंढरपूरची चुकलेल्या बाईची हकिकत हे प्रकरण किंवा काही समाजचित्रे प्रकरण^{२४}, पार्वतीबाई आठवल्यांच्या आत्मचरित्रातील प्रवासातील अडचणी हे प्रकरण^{२५} असा काही भाग उदाहरणादाखल पाहिला; तरी स्त्रियांना त्या काळात कशा प्रकारची वागणूक दिली जात होती, याची कल्पना येते. कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या स्त्रियांच्या अवतीभवती या व अशा प्रकारच्या घटना घडत असतील; त्यांनाही काही एक प्रमाणात अनुभव आले असतील. पण त्यांच्या कादंबऱ्यांत मात्र अशा गोष्टींना त्यांनी जागा दिलेली नाही.

दुसरी एक बाब अशी की, एकोणिसाव्या शतकात आणि त्याच्या लगतच्या भूतकाळात, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक क्षेत्रात काही स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध केले होते. अहिल्याबाई होळकर, राणी लक्ष्मीबाई, बायजाबाई शिंदे, आनंदीबाई जोशी, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, कार्नीलिया सोराबजी, अशी नावे अगदी चटकन डोळ्यांसमोर येतात. या स्त्रिया आमच्या स्त्री-कादंबरीकारांच्या नायिका का झाल्या नाहीत? धडाडीने संघर्ष करणाऱ्या,^{२६} प्रसंगी सामाजिक-राजकीय विरोधाला तोंड देणाऱ्या स्त्रियांची उदाहरणे साक्षात घडत असताना, स्त्रियांच्या कादंबऱ्यांत त्यांचे प्रतिबिंब का नाही? कोणी असे म्हणू शकेल की, कादंबरीनिर्मितीची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते. भोवताली घडणाऱ्या घटना आणि कादंबरीतील चित्रण यांचा एकास-एक किंवा आरशातील प्रतिबिंबासारखा संबंध अपेक्षेने अडाणीपणाचे आहे. हे मत मान्य करूनही असे म्हणावेसे वाटते की, हा प्रश्न 'केवळ साहित्यिक प्रश्न' नाही. तो अधिक जटिल असा सांस्कृतिक प्रश्न आहे. त्याचा संबंध स्वातंत्र्याशी आहे. नसलेल्या स्वातंत्र्याशी आहे. स्त्रीचे स्वातंत्र्य एतद्देशीय रूढी-परंपरांशी आणि साम्राज्यकर्त्यांच्या राक्षसी आकांक्षेशी जखडलेले होते.

एका बाजूला सती प्रथा, बालविवाह, पुनर्विवाहास बंदी, देवदासी यासारख्या जाचक रूढी-परंपरा आणि शिक्षणाला विरोध हे सार्वत्रिक चित्र होते. ब्रिटिश राज्यकर्ते आणि त्या काळातील समंजस शिक्षित तरुणवर्ग यांची त्यातून मार्ग काढण्याची धडपड चालू होती.

दुसऱ्या बाजूला इथल्या साम्राज्यविरोधी कांरवाया दडपण्यासाठी किंवा त्यांच्या इतर देशांशी चाललेल्या लढ्यात भारतीय भूमीचा जेव्हा ठाणे म्हणून उपयोग होई, तेव्हा मोठ्या संख्येने ब्रिटिश सैनिक येत. त्यांची लैंगिक भूक भागवण्यासाठी वेश्या व्यवसायाला चालना दिली गेली. एतद्देशीय स्त्रिया त्यांच्या भोगदासी बनल्या, असे भयानक दृश्य होते.

एकंदरीत वातावरणच असे कोंदट, घुसमटून टाकणारे, स्त्रीचा स्वतःच्या शरीरावरील हक्कही नाकारणारे होते. मोकळा श्वास घेणे दुरापास्त होते. अशा पारतंत्र्याने जखडलेल्या अवस्थेत स्त्रियांनी कादंबऱ्या लिहिल्या, हेच एक साहस होते. स्वातंत्र्याच्या दिशेने टाकलेले पाऊल होते.

संदर्भ / टिपा

१. लक्ष्मीबाई टिळक, 'स्मृतिचित्रे', वरदा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती चौथी, २०००, पृ. ३१७ ते ३१८.
२. गोविंद बाबाजी जोशी, माझे प्रवासाची हकिकत (रोजनिशी), भाग २. स. छा. छा. प्रथमावृत्ती, १८९६, पृ. ६५४.
३. विविधज्ञानविस्तार (कादंबरीचा चार्ट) पुस्तक २९, अंक ७, पृ. २००.
४. निलीमा भावे, राजसत्तेच्या फटीमधून पेशवेकालीन स्त्रिया, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती दुसरी, १९९६, पृ. ५२, ७४ ते ७७.
५. 'यात्रिक क्रमण' हे भाषांतर स्कॉटिश मिशन सोसायटीसाठी हरि केशवजी यांनी गव्हर्नरच्या तत्कालीन कॉन्सिलचे मॅबर जेम्स फेरीश यांच्या सूचनेवरून केले.
६. शिशिरकुमार दास, 'ए हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर' १८००-१९१०, साहित्य अकादमी, दिल्ली, पुनर्मुद्रण, २००५, पृ. ४९९.
७. ज्ञानोदयलेखनसारसूची, खंड दुसरा, भाग पहिला, पृ. २५४.
८. तत्रैव, पृ. २५४.
९. विविधज्ञानविस्तार, पुष्पकरंडक, वर्ष २२ वे, अंक ८ वा, १८९०.
१०. भालचंद्र नेमाडे 'कादंबरी', मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ. १५.
११. सरोजिनी वैद्य 'श्रीमती काशीबाई कानिटकर : आत्मचरित्र आणि चरित्र.' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती दुसरी, १९९१ (रुमाल-उलगडण्यापूर्वी) पृ. २२.

१२. तत्रैव, पृ. १४८.
१३. 'आर्यभगिनी'
१४. गोदावरी पंडित 'प्रस्तावना' प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ आणि वनमाला (उपयुक्त ग्रंथप्रसारक मंडळी, मुंबई) १८९०.
१५. गोदावरी पंडित 'नीतिदर्पण अथवा सदुणशतावली' स्त्रियांचे गद्यलेखन प्रथम आवृत्ती २००५, मधून उद्धृत, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृ. २३० ते २३१.
१६. सरोजिनी वैद्य, 'श्रीमती काशीबाई कानिटकर' उनि पृ. १८८.
१७. प्रतिभा रानडे, 'स्त्री-प्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, २००५ पृ. १७०.
१८. कृपाबाई सत्यनादन, 'सगुणा : अ स्टोरी ऑफ नेटिव्ह ख्रिश्चन लाईफ' ऑक्सफर्ड प्रेस, लंडन, अ क्रोनोलॉजी ऑफ कृपाबाई सत्यनादन, पृ. १४.
१९. तत्रैव, पृ. १४.
२०. चांदणी लोकुगे, 'प्रस्तावना' सगुणा The story of native christian life, Oxford university press, Calcutta, Chennai, Mumbai, 1998, पृ. १ ते १६.
२१. डॉ. के. के. चौधरी, झुंजार पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती : २००८, प्रकरण एक, पृ. ११.
२२. मोहिनी वरदे, 'रखमाबाई एक आर्त' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९८१.
२३. गो. ग. आगरकर, 'संपूर्ण आगरकर' खंड एक, वरदा प्रकाशन, १९९४ पृ. २८४ ते २८८.
२४. आनंदीबाई कर्वे, 'माझे पुराण' ढवळे प्रकाशन, मुंबई, १९४४, पृ. ४३ व ५५ ते ५९.
२५. पार्वतीबाई आठवले, 'प्रवासातील अडचणी' माझी कहाणी, गोपाल महादेव चिपळूणकर, हिंगणे १९२८, पृ. २५ ते २९.
२६. आनंदीबाई जोशी, पंडिता रमाबाई, झाशीची राणी, आनंदीबाई कर्वे, कार्नीलिया सोराबजी, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, यांचा यात समावेश होतो.

७. एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीविषयक अभिरुची

कादंबरी या साहित्य प्रकाराचा प्रारंभ मराठीत एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश साहित्य-संस्कृतीच्या संपर्काने एतद्देशीय साहित्यविषयक जाणिवेत झालेल्या मंथनातून झाला. शालेय पाठ्य पुस्तकाच्या निमित्ताने 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' ही कादंबरी मिसेस फेरार यांनी लिहिली. तत्कालीन मूठभर सुशिक्षित वर्ग हाच कादंबरीचा वाचकवर्ग होता. त्या लोकांनी घेतलेले कादंबरी वाङ्मयाचे आढावे, कादंबरी या साहित्य प्रकाराबद्दलची माहिती, तत्कालीन कादंबऱ्यांवरील भाष्य, कादंबऱ्यांची मासिक पुस्तकांतून केलेली परीक्षणे, कादंबऱ्यांना लिहिलेल्या प्रस्तावना याद्वारे एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीविषयक अभिरुची समजून घेता येते. अभिरुचीच्या इतिहासाची आवश्यकता डॉ. श्री. व्यं. केतकरांनी मार्मिक शब्दांत सांगितली आहे. ते लिहितात, '...लोकांच्या आवडीनिवडी काही अंशी प्रत्यक्ष ग्रंथांच्या वाचनाने उत्पन्न झालेल्या असतात, तर काही अंशी पूर्वग्रंथावर व्यक्त झालेल्या मतांमुळेच उत्पन्न झालेल्या असतात. त्या व्यक्त झालेल्या मतांचा परिणाम उत्तरकालीन अभिरुचीवर घडतो. हे लक्षात घेऊन टीका वाङ्मय लोकाभिरुचीचे निर्णायक कितपत झाले हे आपणास पाहिले पाहिजे. अभिरुचीचा इतिहास आपण लिहू लागलो, तर काव्यपरीक्षणाचा इतिहास हा लोकाभिरुचीच्या इतिहासाचा भाग होईल व अभिरुचीचा इतिहास हा वाङ्मयेतिहासाचा भाग होईल. वाङ्मयाचा इतिहास अभिरुचीच्या इतिहासावाचून समजायचा नाही.'^१ या कारणासाठीच एकोणिसाव्या शतकातील समाजजीवन व कादंबरी यांच्यातील परस्परसंबंधाचा वेध घेताना तत्कालीन कादंबरीविषयक अभिरुची समजून घेणे अन्वर्थक ठरेल.

एकोणिसाव्या शतकात 'कादंबरी' हा नवा साहित्य प्रकार आमच्या परंपरेत समाविष्ट झाला आणि अल्पावधीतच तो वाचकप्रिय झाला. कादंबऱ्या प्रकाशित होऊ लागल्यावर त्यांच्याबद्दलचे अभिप्रायही स्वाभाविकपणेच व्यक्त होऊ लागले. काही

एका कालावकाशात प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांबद्दलचे निवेदन, समालोचन आणि भाष्य प्रकट होण्यासाठी मात्र निमित्त म्हणून एक भौतिक घटना घडली. १८६३ मध्ये ग्रेट ब्रिटन आणि आयर्लंडच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'च्या संचालकांनी व उपाध्यक्षांनी भारताच्या माजी सचिवांना असे सुचवले की, प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचे संपादन, संस्कृत वा इंग्रजी ग्रंथांचे देशी भाषांमध्ये अनुवाद आणि राजकीय, धार्मिक, शास्त्रीय आशय असलेल्या स्वतंत्र ग्रंथांचे लेखन करून भारतीयांनी गेल्या काही वर्षांत आपले वाङ्मयीन कर्तृत्व सिद्ध केले आहे. तथापि त्यातली फारच थोडी पुस्तके युरोपियन स्कॉलर्सना उपलब्ध होतात. त्यांना त्याची माहिती व्हावी म्हणून आतापर्यंत प्रकाशित झालेल्या भारतीय पुस्तकांची माहिती देणारी पुस्तिका यादी (Catalogue) प्रकाशित करावी आणि दर तीन महिन्यांनी त्याला नव्या पुस्तकांची नोंद असलेली पुरवणी जोडण्यात यावी. या सूचनेप्रमाणे कार्यवाही होऊ लागली. सर अलेक्झांडर ग्रॅंट हे पब्लिक इन्स्ट्रक्शनचे डायरेक्टर म्हणून काम पाहू लागले आणि १८६४ अखेरपर्यंत प्रकाशित झालेल्या संस्कृत, मराठी, गुजराथी, कानडी, सिंधी, हिंदी आणि पर्शियन भाषेतील ग्रंथांची यादी प्रसिद्ध करण्यात आली. पैकी, मराठी ग्रंथांची यादी तयार करून त्यावर अभिप्राय लिहिण्याचे काम न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी केले. हा अभिप्राय उपलब्ध आहे.

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी सरकारी कामकाजाचा भाग म्हणून केलेल्या कॅटलॉगमध्ये ६६१ पुस्तकांची नोंद आहे. या पुस्तकांची गद्य आणि पद्य अशी वर्गवारी करून त्यातील गद्याचे १. शालेय २. ललित साहित्य ३. शास्त्रीय साहित्य ४. कायदे असे उपविभाग कल्पिले आहेत. ललित साहित्याचे (Prose Popular literature) इतिहास, कथात्मक साहित्य (tales and fictions), उपदेशपर (नैतिक) निबंध, चरित्र, प्रवासवर्णन, परिपत्रके, दैनिके व नियतकालिके आणि संकीर्ण असे पोट-प्रकार ते कल्पितात.

कथात्मक साहित्याबद्दल अधिक माहिती देताना, त्यांची ३९ ही संख्या स्पष्ट करून, अधिक विवरण करतात. ३९ पैकी १६ पुस्तके पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी यांसारख्या जुन्या लोकप्रिय कथांची पुनर्मुद्रणे आहेत. १५ पुस्तके इंग्रजी भाषा-संस्कृतीच्या प्रभावातून निर्माण झाली आहेत. २० अनुवाद आहेत, तर ५ पुस्तके इंग्रजी कथात्मक साहित्याच्या धर्तीवर लिहिली आहेत. त्यापैकी कृष्णशास्त्रींनी अरेबियन नाईट्सच्या कथांचा केलेला अनुवाद उत्कृष्ट साधला आहे. स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या कथात्मक साहित्यात 'मुक्तामाला' आणि 'राजा मदन' उत्कृष्ट आहेत; असा अभिप्राय रानडे व्यक्त करतात आणि अशा प्रकारच्या साहित्यकृतींच्या निर्मितीतील भरघोस २४० / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

(भरपूर) वाढ ही या काळातील एक विशेष उल्लेखनीय प्रवृत्ती आहे, अशा शब्दांत प्रारंभापासून मराठी वाचकांचा व लेखकांचा ओढा कादंबऱ्याकडे होता, हे स्पष्ट करतात.

मुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत मराठी आणि अन्य देशी भाषांचा पुन्हा अंतर्भाव व्हावा म्हणून न्यायमूर्ती म. गो. रानडे सातत्याने प्रयत्नशील होते. १८९७ साली त्यांनी ५० पेक्षा अधिक नामवंत पंडितांच्या व विचारवंतांच्या सहा असलेले टिपण विद्यापीठाच्या कुलगुरूंना सादर केले; पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. १८९८ साली विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात नेमण्याइतक्या देशी भाषा पुरेशा प्रगल्भ व विकसित आहेत, हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी A Note on the Growth of Marathi Literature हा लेख लिहिला. या लेखामुळे सुशिक्षितांत चर्चा सुरू झाली. त्याला प्रतिसाद म्हणून किंवा त्यापासून प्रेरणा घेऊन काही लेखक-विचारवंतांनी आपली वाङ्मयविषयक निरीक्षणे मांडली व भाष्य केले.

The Growth of Marathi Literature च्या पहिल्या भागात १८१८ ते १८६४ या कालखंडातील मुद्रित ग्रंथनिर्मितीचा आढावा घेऊन प्रतिक्रिया व्यक्त करताना न्यायमूर्ती म. गो. रानडे लिहितात, '...कथात्मक साहित्याचा विचार करता, प्राचीन कथाभांडारात अरेबियन नाईट्स्ची भर पडली असे दिसते. या प्रारंभीच्या कालखंडात आधुनिक कथात्मक साहित्याच्या निर्मितीला अगदी छोट्या प्रमाणात सुरुवात झाली.' या अल्प प्रमाणातील निर्मितीची कारणमीमांसा करताना ते म्हणतात की, 'इथल्या समाजाची सांस्कृतिक गरज पुराणांतील आणि इतिहासातील गोष्टींच्या भांडारामुळे पुरेपूर भागवली जात होती. त्यामुळे आधुनिक कल्पित कथात्मक साहित्याला जागाच उरत नव्हती.' (पृ. १८)

चौथ्या भागामध्ये नाटक, कादंबरी आणि निबंध या साहित्य प्रकाराबद्दल विचार मांडले आहेत. 'कादंबरी' बद्दल लिहिताना, कल्पित कथांचा हा प्रकार आमच्या प्राचीन वाङ्मयाला अनभिज्ञ नव्हता, असे विधान न्यायमूर्ती म.गो. रानडे 'वेताळपंचविशी', 'विक्रमबत्तिशी', 'शुकबहात्तरी' इत्यादींचा हवाला देऊन करतात आणि सुरुवातीला अशाच प्रकारच्या गोष्टींची भर पडल्याची नोंद करतात.

पहिल्या पन्नास वर्षांत कथात्मक साहित्याची निर्मिती अल्प प्रमाणात झाली; पण त्यानंतरच्या तीस वर्षांत त्यात मोठ्या संख्येने भर पडली. तीनशेपेक्षा अधिक कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. पैकी १८२ कादंबऱ्यांची दप्त्री नोंदही सापडते.

कथात्मक साहित्याच्या प्रांतात अनुवादावर अधिक भर दिसतो. संस्कृत, उर्दू आणि पर्शियन साहित्याचे नमुने तर इथल्या लेखकांपुढे होतेच; पण सर वॉल्टर स्कॉट,

बुलर लिटन, रेनॉल्ड्स, जॉन्सन, स्विफ्ट, डिफो या इंग्रजी लेखकांचा तसेच बोर्कशिओ, घुमास यांच्यासारख्या इटालियन व फ्रेंच लेखकांचे लेखनही प्रेरणास्त्रोत बनलेले दिसते असे निरीक्षण रा. रानडे नोंदवतात.

कल्पित कथांचे ते दोन विभाग करतात. १. स्थळ-काळ आणि परिस्थिती निरपेक्ष असे, प्रेमाच्या चित्रणाधारे सर्वसाधारण मानवी प्रवृत्तीला प्रभावित करणारे शुद्ध कथात्मक साहित्य आणि २. आधुनिक जीवनशैलीचे तिच्या गुंतागुंतीसह आणि वैविध्यासह चित्रण करणारे, काळ आणि परिस्थितीच्या बंदिस्त चौकटीत साकारणारे ऐतिहासिक कथात्मक वाङ्मय. पहिल्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांची उदाहरणे म्हणून ते 'प्रेमबंधन', 'विचित्रपुरी', 'मंजुघोषा', 'मुक्तामाला', 'मोचनगड', 'वेषधारी पंजाबी', 'अनाथ पांडुरंग', 'नारायणराव आणि गोदावरी' यांचा निर्देश करतात, तर दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे म्हणून ह. ना. आपट्यांच्या 'पण लक्षात कोण घेतो', 'आजकालच्या गोष्टी' या शीर्षकाखाली येणाऱ्या कादंबऱ्यांचा व ना. वि. बापटांच्या 'बाजीराव पेशवा' आणि 'पानिपतची मोहीम' या कादंबऱ्यांचा निर्देश करतात. लेखिकांमध्ये ते काशीबाई कानिटकर, गोदावरी पंडित व मिस भोर यांचा उल्लेख करतात.

प्रस्तुत लेखन, मराठी साहित्यावरील भाष्य वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे व्हावे, त्यातील अभिप्राय व्यक्तिसापेक्ष आहे, अशा शंकेला जागा राहू नये म्हणून रा. रानडे यांनी विशेष दक्षता घेतली. इंग्रजी अभ्यासक्रमात लावलेल्या पुस्तकांच्या गुणवत्तेचा दर्जा असलेल्या निवडक, उत्कृष्ट २०० पुस्तकांची यादी पाठवण्याविषयी त्यांनी सुप्रसिद्ध लेखकांना व समीक्षकांना विनंती केली. त्यात काही पदवीधर होते, तर काही पदवी न प्राप्त झालेले होते. एकंदर दहा लोकांनी अशा याद्या पाठवल्या. त्या लोकांची नावे अशी -

पदवीधर - १. के. एम. मराठे २. जी. व्ही. कानिटकर ३. सी. जी. भानू ४. विजापूरकर ५. जी. जे. आगाशे.

पदवी न प्राप्त केलेले - १. व्ही. के. ओक, २. राजारामशास्त्री भागवत ३. वासुदेवशास्त्री खरे ४. ए. के. खेर ५. एच. के. दामले.

या लोकांनी पाठवलेल्या याद्या आणि कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ यांनी लबॉकच्या Pleasures of Life वर आधारित लिहिलेल्या पुस्तकातील यादी काळजीपूर्वक पाहून, त्यांनी काही निष्कर्ष नोंदवले. त्यानुसार पाच किंवा पाचपेक्षा अधिक लोकांनी पसंती सांगितलेल्या पुस्तकांच्या यादीतील कादंबऱ्या खालीलप्रमाणे नमूद केल्या आहेत :

१. 'मी.' २. 'आजकालच्या गोष्टी' ३. 'पण लक्षात कोण घेतो.' ४. 'अनाथ पांडुरंग' ५. 'प्रेमबंधन' ६. 'ठगाची जबानी' ७. 'बाजीराव पेशवा' ८. 'पानिपतची २४२ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

मोहीम' ९. 'मुक्तामाला' १०. 'मोचनगड.' या यादीत 'यमुना पर्यटन'चा उल्लेख नाही; तसेच अन्यत्रही कोठे 'यमुना पर्यटन'चा कादंबरी म्हणून उल्लेख नाही. प्रसारवाङ्मय म्हणून त्याचा एके ठिकाणी उल्लेख आहे.^३

'विविधज्ञानविस्तार'च्या पुस्तक २९, अंक ७ मध्ये १८२८ पासून १८५६ पर्यंत छापून प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची नावानिशी यादी दिली आहे. त्यात बाळबोध गोष्टी (मिसेस फेरार, १८३८), जागती ज्योत (रामचंद्र अमृत दुगल, १८३८), स्त्री चरित्र (रामजी गणोजी, १८५४), यात्रिक क्रमण (हरि केशवजी, १८४१) यांचा समावेश आहे. पुढे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी १८६५ ते ६७ अखेरपर्यंत केलेल्या यादीत २२७ ग्रंथांची नोंद केली असल्याचा निर्देश आहे व १८८३, १८९७ अखेरपर्यंत प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांची कोष्टक रूपात विषयवार माहिती आहे. 'रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस' यांच्या वार्षिक रिपोर्टातून हे कोष्टक घेतल्याचा उल्लेख आहे. हे कोष्टक खालीलप्रमाणे आहे.^३ :

एकंदर ग्रंथांची विषयवार वाटणी (१८८३ पासून १८९७ अखेर)

वर्षे	नवीन ग्रंथ		पुनः प्रकाशित	भाषांतरे	एकूण	हूनर	चित्रे	नाटके	कादंबऱ्या	इतिहास	भाषाज्ञान	कायदा	वैद्यक	किष्कोळ	काव्ये	राजनीती	तत्त्वज्ञान	धर्म	शास्त्र गणितादि	शास्त्रसुष्ट पदार्थज्ञा	प्रवासवर्णन	एकूण
	प्रथम आवृत्ती	पुनरावृत्ती																				
१८८३ पासून १८९७ अखेर वर्षे १५	*		!																			
	२२९९	७९६	७६७	५४२	४४०४	९६	९७	२८७	१९४	६८	१३७	१७	५८	७९९	३१९	१८	३३	३१	५३	९७	९९	२२९९
	भाषांतरे				९	१३	४६	९९	१९	७	२३	४	१९७	१९	१३	३०	४५	८	८	२	५४२	

* या दोन बेरजा मिळतात.

! या दोन बेरजा मिळतात

उपरिनिर्दिष्ट कोष्टकानुसार १८८३ ते १८९७ या काळात एकूण २९३ कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या. त्यापैकी १९४ स्वतंत्र; तर ९९ भाषांतरित होत्या. अल्पावधीतच कादंबऱ्यांची संख्या किती वाढली, हे यावरून स्पष्ट होते. 'कादंबरी' या मराठीत नव्यानेच प्रविष्ट झालेल्या साहित्य प्रकाराला असा वाढता प्रतिसाद मिळू लागला होता.

न्यायमूर्ती म.गो. रानडे यांच्या उपक्रमात श्री. मोती बुलासा सक्रिय सहभागी झाले. त्यांनी सुरू केलेल्या आणि चालवलेल्या 'सुविचारसमागम' या मासिक पुस्तकाच्या अगदी पहिल्या अंकांपासून (मे १८९८) 'मराठी भाषेची सद्यःस्थिती' ही लेखमाला त्यांनी प्रसिद्ध केली.

या लेखमालेचे सात अंक खालीलप्रमाणे होते :

१. "मराठी भाषेची सद्यःस्थिती", वर्ष १, अंक १, मे १८९८, स्वतंत्र पृष्ठे १ ते ८.
२. "मराठी भाषेची सद्यःस्थिती", वर्ष १, अंक २, जुलै १८९८, स्वतंत्र पृष्ठे ९ ते १६.
३. "मराठी भाषेची सद्यःस्थिती", वर्ष १, अंक ३, जुलै १८९८, स्वतंत्र पृष्ठे १७ ते २४.
४. "मराठी भाषेतील गद्यलेखक", वर्ष १, अंक ९, जानेवारी १८९९,
स्वतंत्र पृष्ठे २५ ते ३२.
५. "मराठी भाषेतील गद्यलेखक", वर्ष १, अंक १०, फेब्रुवारी १८९९,
स्वतंत्र पृष्ठे ३३ ते ४०.
६. "मराठी भाषेची सद्यःस्थिती, इतिहास ग्रंथ", वर्ष २, अंक ४, ऑगस्ट १८९९,
स्वतंत्र पृष्ठे ४१ ते ५०.
७. "मराठी भाषेची सद्यःस्थिती - शास्त्रे, तत्त्वज्ञान व इतर विषयांवरील ग्रंथ",
वर्ष २, अंक ११, मार्च १९००, पृष्ठे ५१ ते ६०.

या लेखमालेतील पहिल्या तीन लेखांमधून मोती बुलासा यांनी अनुक्रमे काव्य, नाटक व कादंबऱ्या यासंबंधी विचार मांडले आहेत. लेखमालेचे शीर्षक 'मराठी भाषेची सद्यःस्थिती' असे असले, तरी लेखमालेमध्ये मराठी वाङ्मयाच्या सद्यःस्थितीबद्दल विचार मांडले आहेत. 'भाषा' हा शब्द एकोणिसाव्या शतकात काहीसा सैलपणे वापरला जात होता; एवढाच त्याचा अर्थ आहे.

लेखमालेतील तिसऱ्या लेखात मोती बुलासा तत्कालीन कादंबऱ्यांच्या संदर्भात आपली निरीक्षणे नोंदवतात व भाष्यही करतात. ॲरिस्टॉटलप्रणीत संभवनीयता आणि सुसंगती या निकषांचा ते वापर करतात; आणि म्हणूनच आपल्या लहानपणी लोकप्रिय असलेल्या 'विश्वासराव' 'मंजुघोषा', 'मुक्तामाला', 'रत्नप्रभा' व त्यांच्या धर्तीवरील कादंबऱ्या लोकप्रिय असल्या, तरी त्या श्रेष्ठ नव्हेत; असे ते बजावतात.

या कादंबऱ्यांतील गोष्टींचा आपल्यासारख्या माणसांना कधीच अनुभव येण्याचा संभव नाही. त्यातील नायक, नायिका व अन्य लोक यांच्या वागण्याची तन्हा पाहिली म्हणजे ते लोक अश्रुतपूर्व अशा काली अरबी भाषेतील गोष्टीतल्या मनुष्यांच्या जवळच्या प्रांतात कोठे तरी राहत असावेत, असे मनाला वाटते, पण त्यांची बुद्धिमत्ता, त्यांचे

कलाकौशल्य, त्यांचे विमानारोहण व काचेची हंड्या-झुंबरे, मून इत्यादिकांची त्यांच्या बंगल्यात रेलचेल पाहून हे प्राणी एकोणिसावे शतकातलेच असावेत. असेही पण एकदा मनाला वाटते. (पृ. क्र. ५४) असा अभिप्राय ते देतात. अशा उणिवा असूनही या कादंबऱ्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. याचे कारण सांगताना ते मार्मिकपणे 'एरंडोऽपिद्रुमायते' झाडे नसलेल्या प्रदेशात एरंडालासुद्धा महावृक्षाचे महत्त्व प्राप्त होते, असे म्हणतात. तत्कालीन कादंबरी वाङ्मय खुरटे आणि खुजे होते, असा आशय ते प्रकट करतात.

वाङ्मयाकडे पाहण्याचा मोती बुलासांचा दृष्टिकोन नीतीवादी होता. ज्यावेळी 'मंजुघोषा', 'मुक्तामाला' यासारख्या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या त्यावेळी मराठीत बीभत्स प्रहसने लोकप्रिय होती. पण या कादंबऱ्या आल्यामुळे लोकांचे लक्ष त्यांच्यावरून उडून कादंबऱ्याकडे ओढले गेले. विशेषतः सन्मार्गबोधक स्त्रीचरित्र किंवा रामजी गणोजीकृत स्त्रीचरित्र यांसारख्या अनैतिकतेचा पुरस्कार करणाऱ्या पुस्तकांची आवड कमी झाली. अर्थात, 'त्रिवेणीप्रमाथ', किंवा 'यशवंतराव आत्मचरित्र' यांसारख्या कादंबऱ्या किंवा रेनॉल्ड्सच्या कादंबऱ्यांची भाषांतरे अंतिमतः नुकसान करणाऱ्या आहेत, असे मत ते व्यक्त करतात.

पहिली वस्तुस्थितीदर्शक कादंबरी म्हणून ते 'वेणू' या कादंबरीचा नामोल्लेख करतात. या कादंबरीतील खेडेगाव, त्यातील 'चिक्कू सावकार', त्याच्या मुलाला लागलेली वाईट संगत आणि वेणूला म्हणजेच कादंबरीच्या नायिकेला तिच्या सासरी सोसाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा यांचे लेखकाने वास्तवपूर्ण चित्रण केले आहे; म्हणून ते कादंबरीचा गौरवपूर्ण उल्लेख करतात. वस्तुस्थितीदर्शक कादंबरीकारांमध्ये हरिभाऊ आपट्यांचा प्रथम क्रमांक लागतो; हे नोंदवून 'पूर्वी ज्यावेळी आजकालच्या गोष्टी हमेवारीने प्रसिद्ध होत असत, त्यावेळी मोठ्या उत्सुकतेने या गोष्टी वाचण्याकरिताच पुणे वैभवाची वाट बघणारे वाचक आमहांस ठाऊक आहेत. आजकालच्या गोष्टी ह्यांनी वाचक वर्गाच्या मतामध्ये बदल करून टाकला.' असे ते निभ्रांतपणे सांगतात. वस्तुस्थितीदर्शक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्यांत स्त्रियांची नावे आहेत; याबद्दल ते आनंद प्रकट करतात. त्याचबरोबर अशा लेखिका संख्येने कमी आहेत याबद्दल त्यांना वाईटही वाटते. काशीबाई कानिटकर यांची 'रंगराव' आणि 'मिस मेरी भोर' यांची 'पुष्पकरंडक' या दोन कादंबऱ्यांचा ते गौरवपूर्ण उल्लेख करतात.

एकोणिसाव्या शतकातील ऐतिहासिक कादंबऱ्यांवरही मोती बुलासा यांनी भाष्य केले आहे. 'हंबीरराव व पुतळाबाई किंवा सत्तावन सालची धामधूम', 'छत्रपती संभाजी महाराज', 'जुना राजवाडा', 'सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवंत फडक्यांची धामधूम',

‘जिंजीवास’ या किंवा यासारख्या कादंबऱ्या, भाषा, कथानक, अथवा व्यक्तिचित्रण यांपैकी कोणत्याच बाबतीत वैशिष्ट्यपूर्ण नाहीत; असे मत ते प्रकट करतात.

सर वॉल्टर स्कॉट किंवा बंकिमचंद्र चटर्जी यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये ज्याप्रमाणे त्या त्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक किंवा राजकीय स्थितीचे जसे हुबेहूब चित्रण आहे तसे चित्रण मराठीतील ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये नाही, याचे त्यांना वाईट वाटते.

मराठीतील भाषांतरित कादंबऱ्यांबद्दलही मोती बुलासा अभिप्राय व्यक्त करतात. त्यांच्या मते, पार्शी व उर्दू आणि संस्कृत भाषांमधून भाषांतरित केलेल्या कादंबऱ्या फारशा उपयुक्त नाहीत; कारण या दोन्ही भाषा मृत झाल्या आहेत; परंतु इंग्रजीतून झालेली भाषांतरे मात्र उपयुक्त आहेत. अशा भाषांतरांपैकी ‘उदयपूरचा महाराणा प्रतापसिंगजी,’ ‘भावी सृष्टी,’ ‘कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती,’ ‘वीरपत्नी,’ ‘निहालकुवर,’ ‘अनाथ पांडुरंग,’ ‘ठगाची जबानी,’ ‘म्हैसूरचा वाघ’ या भाषांतरित कादंबऱ्यांचा निर्देश करून मोती बुलासा त्यावर भाष्य करतात. इथेही ते सुसंगतीचे मूल्य आधारार्थ वापरतात.

वर निर्देशलेल्या कादंबऱ्या ऐतिहासिक कथानकाच्या आधारे लिहिलेल्या असल्यामुळे त्या कथानकांशी जुळतील, अशी आपल्या इतिहासातील कथानके शोधून लेखकांनी या कादंबऱ्यात वापरली आहेत. परंतु स्थळवर्णनावेळी मात्र स्थळांची नावे आपल्या देशातील पण वर्णने इंग्रजी कादंबऱ्यांतील जशीच्या तशी उतरलेली. अशा प्रकारची विसंगती या कादंबऱ्यांत दिसून येते; असा अभिप्राय मोती बुलासा देतात.

‘शिलादित्य’ कादंबरीच्या आशयाबाबतही लेखकाने तारतम्य दाखवलेले नाही असे मोती बुलासा स्पष्ट करतात. ते लिहितात; ‘प्रोटेस्टंट व रोमन लोकांमध्ये इंग्लंडातील पहिल्या जेम्स राजाच्या वेळी जशी भांडणे होत होती व अधिकारापन्न ‘प्रॉटेस्टंट मंडळीने ज्या तऱ्हेने क्याथोलिक लोकांचा छळ केला, तसा प्रकार आमच्या देशात जैन व आर्य लोकांच्या भांडणाचा नाही. त्याचप्रमाणे आपल्याला पुढे शंकराचार्य होता यावे म्हणून निरनिराळ्या राजांच्या साहाय्याने उत्पाताचार्यांनी जशा मसलती केल्या आहेत त्या रोमच्या पोपला योग्य आहेत. पण आमच्या इकडची स्थिती भिन्न असल्यामुळे इकडच्या शंकराचार्याला त्या गोष्टी लागू नाहीत. अशीच आशयातील विसंगती. ‘श्री विक्रमादित्य अथवा प्राचीन भरतभूमी’ या वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर यांनी लिहिलेल्या कादंबरीत आहे असे ते सोदाहरण स्पष्ट करतात. भाषांतर करताना मूळच्या संविधानकाच्या किंवा पात्रांच्या नावात व त्यावेळच्या चालीरीतीत शक्यतो २४६ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

बदल करू नये. भाषांतर क्लिष्ट अथवा दुर्बोध झाले तर टिपा देऊन मूळ ग्रंथकाराचा अर्थ अधिक स्पष्ट करावा अशी सूचनाही ते करतात.'

आपले लेखक परक्या भाषेतील कादंबऱ्यांचे भाषांतर करतात; पण मूळ ग्रंथकाराचा उल्लेखही करीत नाहीत; या कृतीबद्दल ते नाराजी प्रकट करतात. 'विक्रमादित्य अथवा प्राचीन भरतभूमी किंवा राणाभीमदेव' या कादंबऱ्यांच्या मूळ ग्रंथकारांचा अथवा त्या कादंबऱ्यांचा भाषांतरकारांनी निर्देश केलेला नाही; हे स्पष्ट करून 'फुकाची प्रौढी मारण्याकरिता मूळ ग्रंथकारासंबंधाने आपले पवित्र कर्तव्य करण्यास विसरू नये' असा इशारा ते देतात.

याच लेखांमध्ये मोती बुलासांनी नव्याने येऊ लागलेल्या साहित्य प्रकाराकडे लक्ष वेधले आहे. 'करमणूक'मधून प्रसिद्ध होणारी सगुणाबाईची पत्रे किंवा उमरावती इथून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'ती कळेल पण उमजले पाहिजे' या सदराखाली प्रसिद्ध होणारी पत्रे हा कादंबरीच्या जातीचा नवा प्रकार आहे, असे मोती बुलासा यांना वाटते. प्रीती, क्रोध, निर्भर्त्सना, सत्यानुराग अशा उच्च मनोवृत्तींनी युक्त अशी ही पत्रे आकर्षकही आहेत आणि वाचकाच्या मनात उदात्तभाव निर्माण करणारी आहेत, असा अभिप्राय ते प्रकट करतात.४

मोती बुलासांच्या या लेखाचे स्वरूप केवळ ऐतिहासिक नोंदीचे नाही. ऑरिस्टॉटलप्रणीत वाङ्मयीन मूल्ये मनाशी बाळगून त्यांनी १८९७ पर्यंतच्या कादंबरी वाङ्मयाचे चिकित्सक परीक्षण केले आहे. इंग्रजी आणि बंगाली कादंबऱ्यांचे वाचन असल्यामुळे काही ठिकाणी तौलनिक विचारही त्यांनी प्रकट केले आहेत. मोती बुलासा यांच्या या लेखाच्या आधारे तत्कालीन सर्वसामान्य वाचकाच्या कादंबरीविषयक अभिरूचीबद्दलही माहिती मिळते. उदाहरणार्थ, पार्शी, उर्दू आणि संस्कृत भाषांमधून भाषांतरित केलेल्या कादंबऱ्या फारशा उपयुक्त नाहीत, कारण त्या दोन्ही भाषा मृत झाल्या आहेत, ही भूमिका प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे, हे सप्टेंबर १८४९ मध्ये लिबरल विचारसरणीच्या ब्राह्मणांनी मुंबई सरकारला सादर केलेल्या निवेदनातील मजकुराशी असलेल्या साम्यवरून सहज ध्यानात येण्यासारखे आहे. या निवेदनात ते लिहितात, '...समाजाच्या उन्नतीसाठी उपयोगी अशा मानव्य विद्या, भौतिक शास्त्रे आणि नीतिशास्त्रे यांच्या शिक्षणाची राष्ट्राला अधिक गरज आहे. संस्कृतसारख्या मृत भाषेतील ग्रंथांचा अभ्यास करून नव्हे तर इंग्लिशसारख्या जिवंत व प्रेरक साहित्याच्या अभ्यासातूनच राष्ट्राची खरी गरज भागेल.'५

'मराठी काव्याचे परीक्षण करण्याची पद्धती, ब्रिटिश राज्यांनंतर जेव्हा निबंध लिहिण्याची पद्धत सुरू झाली तेव्हापासूनच उत्पन्न झाली असे म्हणता येणार नाही. त्या

पूर्वीच्या काळांत देखील लोकांना मते होती, व तीं मते ते व्यक्त करित असत. त्या मतांचे विवरण मात्र करण्यांत येत नसे.' हे डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचे मत मान्य करून पुढे असे म्हणता येईल की, इंग्रजीतील समीक्षा वाचल्यामुळे आणि तिचे संस्कार झाल्यामुळे मराठी समीक्षेत विवरण, युक्तिवाद, उदाहरणे, यांचा अंतर्भाव होऊ लागला. पाश्चिमात्य वाङ्मयीन मूल्यांच्या कसोटीवर इथले साहित्य पारखले जाऊ लागले. मराठीतील अगदी पहिल्या समीक्षा लेखातही याचा प्रत्यय येतो. का. बा मराठे यांनी १८७२ मध्ये लिहिलेला 'नावल व नाटक ह्याविषयी निबंध' हा मराठीतील पहिला समीक्षात्मक निबंध आहे. हा निबंध प्रथमतः त्यांनी 'ज्ञानप्रसारक सभे'पुढे वाचला. याची जन्मकथाही मजेशीर आहे. १८३५ ते १८७४ या काळात वेगवेगळ्या विषयांवरील ५० निबंधात्मक पुस्तके प्रसिद्ध झाली; पण कादंबरी व नाटक यांच्या स्वरूपाची चर्चा करणारा, वाङ्मयीन टीकेचा एकही निबंध कोणी लिहिला नाही. रा. ब. विष्णू परशुराम रानडे यांनी 'सद्या नावलें लिहिणारे व नाटकें लिहिणारें फार झाले आहेत; त्यांपैकी पुष्कळांस नावल अथवा नाटक असावे कसें, हें देखील माहित नसते. म्हणून कोणातरी चांगल्या विद्वानांनै नावल व नाटक यांच्या स्वरूपाविषयी निबंध लिहावा.' अशी वारंवार जाहीर विनंती केली; पण त्यांना प्रतिसाद मिळाला नाही. म्हणून का. बा. मराठे यांनी हा निबंध लिहून १६-२-१८७२ रोजी मुंबईच्या 'ज्ञानप्रसारक सभे'पुढे वाचला. १८३५ ते १८७४ या काळात प्रसिद्ध झालेला हा पहिला व एकमेव वाङ्मयविषयक निबंध आहे.^६

या निबंधात कादंबरीचे लेखन करताना कोणती काळजी घेतली पाहिजे आणि कोणत्या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत, याचे विवेचन आहे. त्याचप्रमाणे तत्कालीन कादंबऱ्यांच्या कथानक, व्यक्तिचित्रण, भाषा या घटकांमध्ये कोणते दोष आहेत याबद्दलही मराठे यांनी दिग्दर्शन केले आहे. ते आपल्या निबंधात इंग्रजीतील 'नॉव्हेल' या शब्दासाठी 'नावल' हा शब्द योजतात आणि 'नावल' म्हणजे चमत्कारिक गोष्ट किंवा नवलसमूह अशी व्याख्या करतात. नावलाचे दोन प्रकार कल्पून ते त्यांचे विवरण पुढीलप्रमाणे करतात - 'एक, पुरुष सत्य, पण त्यांच्या हकीकतीत पुष्कळ असंभाव्य, मिथ्या व अद्भुत अशा गोष्टी घालून त्यांचे चरित्र मनोरंजक करावयाचे. दुसरा प्रकार असा की पुरुष मिथ्या, पण त्यांच्या संबंधाने ज्या गोष्टी सांगावयाच्या, त्या अगदी संभाव्य, शक्य, स्वाभाविक असल्या पाहिजेत.' या दोन प्रकारांपैकी दुसऱ्या प्रकारातील कादंबऱ्या मराठीत मोठ्या प्रमाणात आहेत. असे निरीक्षण मराठे नोंदवतात. अशा कादंबऱ्यांचे वर्णन करताना ते लिहितात; 'जेवढे पुरुष तेवढे मदनाचे पुतळे, जेवढ्या स्त्रिया तेवढ्या तिलोत्तमा; प्रत्येक शोकस्थलीं मरणासारखा शोक, व आनंदस्थळी स्वर्गासारखा आनंद, दुसरी उपमाच २४८ / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

नाही. नवरा बायकोचें भाषण म्हणजे प्रेमाचा लोट! त्यात अभिप्राय गूढ राखणें, किंवा गांभीर्यही बिलकुल नाहीत. मंजुघोषा कादंबरीतील अनुप्रासाचा अतिरिक्त वापर ते उणीव म्हणून लक्षात आणून देतात.'

अॅरिस्टॉटलप्रणीत संभवनीयता, काळ, वेळ, स्थळ आणि स्वभाव, कृती यांची एकात्मता आणि स्वाभाविकता या मूल्यांच्या आधारे समकालीन कादंबऱ्यांचे परीक्षण करून ते आपली निरीक्षणे नोंदवतात. 'विचित्रपुरी', 'रत्नप्रभा', 'मंजुघोषा', 'मुक्तामाला' या कादंबऱ्यांतील उणिवा ते दाखवून देतात.

कादंबरीमध्ये अपेक्षित असलेल्या काही गुणधर्मांचा निर्देश मराठे करतात. हे गुणधर्म खालीलप्रमाणे :

१. कादंबरीचा विषय वाचकांना उत्तेजन देणारा व समाधान देणारा असावा, तो मनोवेधक असावा.

२. कादंबरीत गुंतागुंत कमी असावी, तिची गोष्ट साधी असावी.

३. कादंबरीत फारसे पांडित्य अथवा शब्दलालित्य असू नये.

आपला अभिप्राय व्यक्त करताना मराठे सारांशाने लिहितात की, 'काळ, पुरुषस्वभाव, व स्थळ ह्यांचे ऐक्य, वाचकांच्या हृदयांत-दया, धैर्य, शौर्य इत्यादि मनोवृत्ती वृद्धिंगत होतील अशा गोष्टी सृष्टीतील नैसर्गिक स्वरूपांचे वर्णन, सर्वसामान्य कामक्रोधादिकांचे मासले, उत्तेजन येईल व समाधान होईल असा विषय, सर्वांस समजण्याजोगे सुलभ शब्द, साधीसोपी गोष्ट, इत्यादि गुणांनी युक्त अशी नावलें जर आमचे विद्वान बंधू लिहू लागतील तर जगतावर मोठे उपकार होतील.'

इंग्रजी कादंबऱ्या आणि इंग्रजी समीक्षा यांचे वाचन असल्यामुळे का. बा. मराठे आपल्या कादंबरी वाङ्मयाकडे चिकित्सकपणे पाहातात व निरीक्षणे नोंदवतात. 'आतांशी नावलांची कीड फार झाली आहे' अशा शब्दांत ते आपला अभिप्राय स्पष्टपणे व्यक्त करतात. या निबंधाच्या इंग्रजी प्रस्तावनेत ते परखडपणे म्हणतात की, सध्या प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्या व नाटके उपयुक्त तर नाहीतच; पण अधोगतीला नेणारी आहेत. सुशिक्षित तरुण सरकारी नोकरीच्या मागे लागल्यामुळे असे घडले, असे त्यांना वाटते. या लोकांनी मनावर घेतले तर मराठीत चांगली ग्रंथनिर्मिती होऊ शकेल, असा अभिप्राय मराठे व्यक्त करतात.

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी आपल्या The Growth of Marathi Literature या निबंधात महाराष्ट्रातील पदवीधर लेखन करीत नाहीत असे निरीक्षण नोंदवून खंत व्यक्त केली आहे. एकंदरीने विचार करता तत्कालीन चिकित्सक वाचकांना त्या काळातील कादंबऱ्या फारशा पसंत पडत नव्हत्या. इंग्रजीतील कादंबऱ्यांशी तुलना होत असल्याने

आपल्या कादंबऱ्यांतील उणिवा ठळकपणे नजरेत भरत होत्या. या लोकांची अभिरुची इथल्या वाङ्मयांवर पोसलेली नव्हती. हे सत्य यातून निष्कर्षित होते.

विविधज्ञानविस्ताराच्या पुस्तक १०, अंक ३ मध्ये (१८७८) महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजन या विषयावर लेख आहे. त्यात मराठीतील गद्यग्रंथ लिहिण्यामागची प्रवृत्ती आणि हे ग्रंथ निर्माण होण्यासाठी कोणकोणत्या लोकांचे प्रयत्न कारणीभूत झाले, याचे ऐतिहासिकरित्या केलेले विवेचन आहे. या लेखात ग्रंथोत्तेजक मंडळीने दिलेली जाहिरात देऊन पुढे कलमवार विवेचन केले आहे. ही जाहिरात खालीलप्रमाणे आहे:

या देशांत उपयोगी ग्रंथ फार थोडे आहेत व त्यांचे वाचणारेही फार थोडे आहेत, याजमुळे विद्येचा लाभ फार थोडे मनुष्यास होतो. विलायतेंत “ट्राक्ट व बुक सोसायटी” या नावाच्या मंडळ्या बहुत असून त्या ग्रंथकारांस उत्तेजन देऊन ग्रंथ प्रसिद्ध करून स्वल्प दरानें विकतात यामुळे फार परोपकार होतो व लोकांचे ज्ञान वाढतें. यास्तव या देशांत ग्रंथकारांस उत्तेजन यावे व स्वस्त दराने ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावे हा हेतू आहे. यास्तव अशी योजना केली आहे कीं, दरसाल पाच रूपयांचे ग्रंथ घेण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी यादीवर सही करावी. आम्ही जे ग्रंथ त्यांजकडे पाठवू ते नापसंत झाल्यास आम्ही परत घेऊ, किंवा पूर्वी लिहून त्यांस विचारू आणि पसंत होतील ते पाठवू; परंतु दरसाल पांच रुपयांपर्यंत मराठी ग्रंथ आम्ही घेण्यास कबूल आहों अशा सहा हजारपर्यंत मिळाल्यास ग्रंथकारांकडून चांगले ग्रंथ करण्याची योजना आम्ही करूं. या मंडळीचे नाव “मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी” असें ठेवूं.

१. यांत उपयुक्त विषयांवर आणि सज्ञानवृद्धचर्च अर्शांच पुस्तके प्रसिद्ध होतील व त्यांतही विशेषकरून प्रसिद्ध होणाऱ्या ग्रंथांचे धोरण पुढील विषयांवर राहिल :

- अ. इतिहास ब. शास्त्रें. क. सृष्टींतील पदार्थ व नियम वर्णन.
ड. या देशांत सुधारणा होणाऱ्या गोष्टी व त्यांविषयी सूचना.
इ. सन्मार्गवर्तीची चरित्रें. फ. धर्मसंबंधी माहिती. ग. उपयुक्त कथा.
ह. संस्कृत ग्रंथांतील उपयुक्त विषय.

२. पुष्कळ लोकांजवळ चांगले चांगले ग्रंथ तयार झालेले असून ते केवळ छापण्याच्या खर्चाचे अडचणींमुळेच अप्रसिद्ध राहिले आहेत असें ऐकण्यात येतें. त्यास असे ग्रंथ ज्या गृहस्थांनी लिहिले असतील किंवा ज्यांसपाशी लिहून तयार असतील त्यांनी ते आमच्याकडे पाठवून द्यावे. आणि ज्यांची असे ग्रंथ तयार करण्याची इच्छा असेल त्यांनीही आम्हांस कळवावें. मग त्या ग्रंथांची योग्यता पाहून ते छापण्याचा विचार केला जाईल.

३. असे ग्रंथ पाठवून दिल्यास ते बरे-वाईट ठरविण्याकरिता एक कमिटी नेमण्यांत येईल, ती : १. वे. शा. स. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर २. श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, ३. रावजीशास्त्री गोडबोले आणि खाली सहा करणार दोघे असे पांचजण मिळून छापण्यास योग्यायोग्य ग्रंथांची निवड करतील.

४. ज्यांचे ग्रंथ पसंत होणार नाहीत त्याचे त्यांस परत केले जातील. व होईल तितकी त्यांची नावे परिस्फुट होणार नाहीत.

५. दुसऱ्या कलमांत लिहिल्याप्रमाणें जी पत्रें आम्हांकडे येतील त्यावरून व त्याशिवाय आमच्या स्वतंत्र माहितीवरून कोणते ग्रंथांची उणीव व जरूर आहे - तसेंच, जे ग्रंथ मागवावयाचे ते एकाच ग्रंथकारास सांगून मागवावे किंवा जास्त लोकांकडून तयार करावावे वगैरे सर्व विचार करण्याकरिता येत्यां मे महिन्यांत मराठी ग्रंथकारांचे, तसेच मासिक पुस्तककार व वर्तमानपत्रकर्ते यांचे एक कॉन्फरन्स (सभा) पुणे येथे भरविण्याचा बेत आहे त्या वेळी सर्व विचार ठरविण्यांत येतील.

६. सदरील कॉन्फरन्सांत ज्याणीं मराठी भाषेंत लहानमोठे ग्रंथ किंवा मासिक पुस्तकें अथवा वर्तमानपत्रें चालविली आहेत त्यांस बोलाविले जाईल. व त्या सर्वांचे विचारें 'ग्रंथोत्तेजक मंडळी' ची स्थापना व सदरील पांचवे कलमांत लिहिलेली कमिटी नेमण्यांत येईल. त्याच प्रमाणें, 'ग्रंथोत्तेजक मंडळी'चें मुख्य ऑफिस कोठे ठेवावयाचे याचाही विचार तेव्हाच करण्यांत येईल.^७

या जाहिरातीतील उपयुक्त कथा म्हणजेच कादंबऱ्यांबद्दल लिहिताना हा प्रकार इंग्रजी ग्रंथांच्या अनुकरणाने मराठीत सुरू झाला. याबद्दल लेखक समाधान व्यक्त करतो आणि 'मुक्तामाला', 'मोचनगड', तसेच 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या कादंबऱ्या मासलेवाईक असल्याचे सांगतो. 'मोचनगड', 'गोदावरी', 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या कादंबऱ्यांत तत्कालीन लोकस्थिती, आचार-विचार, धर्म, राज्यप्रकरणांची हकीकत अशा मनोरंजक आणि उपदेशपर गोष्टींचे चित्तवेधक वर्णन आहे; असा अभिप्राय लेखक व्यक्त करतो. अलीकडे कादंबऱ्या आणि नाटके यांचे भरतेच आले आहे; परंतु ते सर्वच ग्रंथ एकाच पद्धतीने लिहिलेले असल्यामुळे वाचावेसेसुद्धा वाटत नाही. अशी तक्रार करून तत्कालीन वाचकांची रुची वैचित्र्याची अभिरुची प्रकट करतो.

विविधज्ञानविस्ताराच्या १९०१ मधील अंकात वा. गो. आपटे यांनी 'लेखनव्यवसाय' या विषयावर लेखमालिका लिहिली, त्यापैकी पाचवा लेख कथा व कादंबऱ्या या विषयावर आहे. (मार्च-एप्रिल १९०१) या लेखांमध्ये मराठीत कादंबरी हा साहित्य प्रकार किती लोकप्रिय झाला आहे. हे सांगताना लेखकाने पाश्चिमात्यांच्या

सहवासाने कादंबरी सेवनाचा प्रकार झपाट्याने पुढे पाऊल टाकीत आहे, हे ठिकठिकाणच्या ग्रंथ संग्रहालयांच्या रिपोर्टांवरून दिसून येईल, अशी टीकाटिप्पणी केली आहे. कादंबरी या शब्दाचा एक अर्थ 'सुरा' किंवा 'मद्य' असल्यामुळे श्लेष साधून लेखक म्हणतो 'कादंबरी' (सुरा) हिच्या भोक्त्यांचीही संख्या पाश्चिमात्यांचा सहवास घडल्यापासून फार वाढली आहे व सारखी वाढत आहे. हे अबकारी खात्याच्या रिपोर्टांवरून दिसून येईल.८

कादंबरी या साहित्य प्रकाराबद्दलचे मौलिक विवेचन करणारा निबंध वि. का. राजवाडे यांनी १९०२ साली लिहिला. इतिहास, धर्म, तत्त्वज्ञान, व्याकरण, व्युत्पत्ती अशा अनेक शास्त्रांमध्ये गती असल्यामुळे राजवाड्यांच्या कादंबरीविषयक विचारांना व्यापकपणा आणि खोली प्राप्त झाली आहे. मराठीत अनेक भाषांतरित कादंबऱ्या आहेत. त्यातील काही उत्कृष्ट आहेत आणि गेल्या दोन-तीन पिढ्यांतील आबालवृद्धांची त्यांनी करमणूक केली आहे, हे राजवाडे मान्य करतात. ह्या कादंबऱ्या उत्कृष्ट असल्या तरी त्यांच्याबद्दल राजवाड्यांची तक्रार आहे. ते म्हणतात की, 'अद्यापि या ग्रंथांची अशी योग्यता आहे तथापि त्यांच्यात एक मोठी-थोरली गोम आहे. ही ग्रंथोत्पत्ती आमच्या अस्सल प्रतिभेची अस्सल प्रजा नव्हे... आमचा आत्मा, आमचा स्वभाव, आमचा उत्साह, आमची महत्त्वाकांक्षा, आमचा पुरुषार्थ ह्या नकलेत ह्या पाहुण्यात, ह्या दत्तकात बिलकुल दिसावयाचा नाही.'

कादंबरी या साहित्य प्रकाराचे अद्भुत आणि वास्तविक असे दोन प्रकार ते कल्पितात. अद्भुतामध्ये 'मुक्तामाला', 'रत्नप्रभा', 'मंजुघोषा', 'विचित्रपुरी' यांचा, तर वास्तविकामध्ये ते 'आजकालच्या गोष्टी', 'पण लक्षात कोण घेतो.' 'वेणू', 'नारायणराव आणि गोदावरी' यांचा समावेश करतात. वि. को. ओक यांची 'शिरस्तेदार' ही कादंबरी त्यांना उत्कृष्ट वाटते; तथापि ती अगदी लहान म्हणजे कमी पृष्ठसंख्येची असल्यामुळे ओकांची गणना ह. ना. आपट्यांबरोबर करता येणार नाही, असे राजवाडे यांना वाटते. हरिभाऊ आपटे हे मराठीतील थोर कादंबरीकार आहेत; परंतु डिकन्स, थॅकरे, यांच्या कादंबऱ्यांपेक्षा हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांचा दर्जा कमी आहे. अद्भुत कादंबऱ्यांमध्ये तर 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा' यांचे केवळ खुटे पीक येऊन गेले, असा अभिप्राय राजवाडे नोंदवतात.

समाजात उत्कृष्ट विचारांचा व पुरुषार्थांच्या कल्पनांचा प्रसार करणे, हे कादंबरीचे प्रमुख कार्य आहे असे राजवाडे स्पष्ट करतात. उत्तमोत्तम कादंबरीकार निर्माण होण्यासाठी जाज्वल्य मनोवृत्ती हवी असे म्हणून ते 'उत्तेजक मंडळ्यांच्या बक्षिसांनी किंवा

प्रोत्साहक सोसायट्यांच्या देणग्यांनी रद्दड कादंबऱ्या निर्माण होतील असा स्पष्ट इशारा देऊन तत्कालीन लिटररी सोसायट्या आणि ग्रंथोत्तेजक सभा यांचे परिणाम ते प्रश्नचिन्हांकित करतात.’

तत्कालीन सुशिक्षित वाचकाची अभिरुची काय होती यासंबंधी ते स्पष्ट भाष्य करतात. ‘महाराष्ट्रातील अत्युच्च शिक्षण मिळालेला जो वर्ग त्या वर्गाच्या पसंतीस जो ग्रंथ उतरेल तोच श्रेष्ठ होय, असा माझा दुसरा समज आहे. महाराष्ट्रात प्रस्तुत काळी अत्युच्च शिक्षण मिळालेला जो वर्ग आहे त्या वर्गाला युरोपातील सारस्वत माहीत झालेले आहे. उत्कृष्ट कोणते व अपकृष्ट कोणते हे तो वर्ग उत्तमोत्तम जाणतो. तेव्हा एखाद्याने आपला ग्रंथ त्यांच्यापुढे मांडला तर त्याची किंमत ते लोक कोणत्या कसोटीने व किती कसोशीने करतील हे स्पष्ट आहे. प्रस्तुत काळी सहृदय असे शिकलेले लोक पहावे तर ते उच्च प्रतीच्या युरोपियन कादंबऱ्याच वाचण्यात गुंग झालेले दिसतात. ह्या लोकांना मराठी कादंबऱ्या वाचण्याला जो लावील व त्या वाचल्या नाहीत तर उत्कृष्ट विचारांना आपण मुकू असे जो त्यांना भावील तोच उत्कृष्ट कादंबरीकाराच्या पदवीला प्राप्त होईल.’^१ राजवाड्यांचा अभिप्राय स्पष्ट आणि बोलका आहे.

इथपर्यंत आपण एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांबद्दल विचक्षण परीक्षक व चिकित्सक विद्वानांनी मांडलेले विचार पाहिले. त्यांपैकी सर्वांनीच वस्तुस्थिती निर्देशक किंवा वास्तववादी कादंबऱ्यांकडील आपला अनुकूल कल व्यक्त केला आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या, ‘वेणू’, ‘शिरस्तेदार’ या कादंबऱ्यांबद्दल चांगले उद्गार काढले आहेत. तरीही जागतिक वाङ्मयातील थोर कादंबऱ्यांच्या पंक्तीत मराठी कादंबरीचा अंतर्भाव होऊ शकत नसल्याचे नोंदवले आहे. एका बाजूला ही अशी प्रतिक्रिया तर दुसऱ्या बाजूला ‘मुक्तामाला’सारख्या कादंबऱ्यांच्या निघणाऱ्या अनेक आवृत्त्या या दोन टोकांमध्ये तत्कालीन मराठी वाचकांची अभिरुची हेलकावे खात होती असे दिसते. इथे आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. महाराष्ट्रातील ९५ टक्के लोक त्यावेळी लिहिता-वाचता न येणारे होते. त्यांची वाङ्मयविषयक अभिरुची कीर्तन-प्रवचन - लळीते-भारुडे इत्यादींमधून प्रकट होत होती.

हे सारे अदभुताचे भांडार होते. अदभुताच्या आधारे धार्मिक, नैतिक, संस्कार करणे आणि समाजाची सांस्कृतिक एकसंधता टिकवून ठेवणे, असे दुहेरी कार्य त्यातून होत होते. लावण्या-पोवाडे यांसारख्या सरंजामशाहीच्या अपत्यांचाही आस्वाद घेतला जात होता. असे संचित स्वीकारून अगदी विरोधी टोक असलेल्या पाश्चिमात्य किंवा युरोपीय साहित्य-परंपरेतील उत्तमोत्तम गोष्टी आत्मसात करणे सोपे नव्हते. वास्तववादी

विचारसरणी, व्यक्तिवाद, विवेकनिष्ठा यांनी युक्त असे तत्त्वज्ञान उच्च पातळीपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या लोकांना आवश्यक वाटत होते; पण सर्वसामान्य पातळीवरील वाचक अद्भुताकडे ओढला जात होता.

आतापर्यंत आपण कादंबरीविषयक लेख, एकोणिसाव्या शतकातील लोकांनी लिहिलेले कादंबरीचा इतिहास, यांच्या आधारे त्या काळातील अभिरुची समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. आता आपण वेगवेगळ्या कादंबऱ्यांवर लिहिलेली परीक्षणे, पुस्तकांना मिळालेला वाचकांचा प्रतिसाद, मुंबईचे वर्णन, पुणे वर्णन यांसारख्या ग्रंथांमधील स्फुट अभिप्राय, चरित्रे, आत्मचरित्रे यांतून प्रकटलेली आवडनिवड, वृत्तपत्रातील, नियतकालिकांतील वृत्ते व अभिप्राय; तसेच विविध ठिकाणी प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांच्या जाहिराती यांच्या आधारे एकोणिसाव्या शतकातील लोकांची कादंबरीविषयक अभिरुची समजून घेऊ.

परीक्षणे

प्रत्येक कृती उत्पन्न होते तेव्हापासूनच तिचे परीक्षण लोकांकडून होऊ लागते. मराठीमध्ये कादंबरीच्या निर्मितीचा प्रारंभ एकोणिसाव्या शतकात झाला आणि परीक्षण, समीक्षण करण्याची रीतही एकोणिसाव्या शतकातच सुरू झाली. मराठीतील नियतकालिकांचा इतिहास पाहिला तर असे दिसते की, पहिले उपलब्ध मराठी वृत्तपत्र १८३२ साली सुरू झाले.^{१०} बातमी देणे, टीकाटिप्पणी करणे यांच्या बरोबरीने नव्याने छापल्या गेलेल्या पुस्तकांची परीक्षणे देणे असेही धोरण या वृत्तपत्रांनी ठेवले. वृत्तपत्रांप्रमाणेच साप्ताहिके, पाक्षिके आणि मासिकेही हळूहळू येऊ लागली. त्यात पुस्तक परीक्षणाला विशेष जागा मिळू लागली. 'विविधज्ञानविस्तार', 'केरळकोकिळ', 'निबंधचंद्रिका', 'मनोरंजन', 'करमणूक', 'शालापत्रक' मधून परीक्षणे छापली जाऊ लागली. त्याचप्रमाणे 'ज्ञानोदय', 'इंदुप्रकाश', 'सुबोधपत्रिका', 'निबंधमाला' यांतूनही अभिप्रायवजा परीक्षणे, स्फुट लेखन येऊ लागले.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये छापली गेलेली जी कादंबऱ्यांची परीक्षणे उपलब्ध आहेत; त्यांचे विश्लेषण करताना काही गोष्टी चटकन लक्षात येतात. त्यांपैकी पहिली ठळकपणे लक्षात येणारी बाब/गोष्ट म्हणजे परीक्षणकर्त्यांचा वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टिकोन. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भोवतालच्या जीवनाकडे आणि घटनांकडे बघण्याचे, साम्राज्यवादी दृष्टिकोन आणि राष्ट्रवादी दृष्टिकोन असे दोन दृष्टिकोन निर्माण झाले होते. या दृष्टिकोनांचे प्रतिबिंब कादंबऱ्यांच्या परीक्षणातही पडलेले दिसते. दयाळू इंग्रजांचे साम्राज्य इथे शासित झाले याबद्दल कित्येक लोकांच्या मनात कृतज्ञतेची भावना होती.

इंग्रजांची, राज्यकर्त्यांची प्रत्येक गोष्ट चांगली आणि योग्य तसेच एतद्देशीय म्हणजे अडाणी, मागासलेले, रूढींच्या, परंपरांच्या चौकटीत अडकून पडलेले, बुरसटलेल्या विचारांचे, अशी त्यांची विचारसरणी होती.

कित्येक कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून अशीच विचारसरणी अभिव्यक्त केली. या कादंबऱ्यांचे परीक्षण करतानाही साम्राज्यवादी दृष्टिकोन असलेल्या परीक्षकांनी हाच मापनदंड वापरला. ब्रिटिशांनी ज्या सुधारणांचा/तत्त्वांचा पुरस्कार केला त्या सुधारणा आणि तत्त्वे यांनाच मापनदंडाचे स्वरूप प्राप्त झाले. एवढेच नव्हे, तर कित्येकांनी कादंबरीबद्दल लिहिण्याऐवजी त्या त्या सामाजिक प्रश्नांबद्दल अथवा तत्त्वांबद्दलच लिहिले. या संदर्भात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचा 'पण लक्षात कोण घेतो!' या कादंबरीचे परीक्षण करणारा लेख आवर्जून पाहण्यासारखा आहे. ते कादंबरीबद्दलचे विचार तीन परिच्छेदांत सांगतात आणि उरलेल्या सर्व लेखात केशवपनाच्या चालीबद्दलचे विचार मांडतात.^{११} 'यमुना पर्यटन' या कादंबरीला दादोबा पांडुरंगांनी लिहिलेली प्रस्तावनाही पाहण्यासारखी आहे. त्यात कादंबरीबद्दल एकही शब्द नाही. विधवांचे दुःख याचविषयाचे विवेचन आहे. ब्रिटिशांच्या सामाजिक सुधारणांच्या पुरस्काराने हे लोक इतके प्रभावित झाले होते की, आपण कादंबरीसंबंधी लिहितो आहोत याचेही भान त्यांना राहिले नाही. अर्थात या प्रकारच्या परीक्षणांना संपूर्णपणे साम्राज्यवादी असे संबोधता येणार नाही.

सामाजिक सुधारणांच्या पुरस्काराप्रमाणेच ख्रिश्चन धर्माचा अतिरेकी प्रचारही काही परीक्षणकर्त्यांना खुपत नव्हता. उदाहरणार्थ, 'पुष्पकरंडक' या कादंबरीच्या परीक्षणाच्या शेवटी परीक्षणकर्ता लिहितो की, 'कांही मित्रांचे म्हणणे असें आहे कीं यांत ओतप्रोत ख्रिस्तीमत ओतले आहे व हा या पुस्तकांत मोठा दोष आहे. आमचें मत असें नाही. ज्याला त्याला धर्माची प्रीति आणि स्वधर्माचा अभिमान वाटणें अगदी साहजिक आहे. प्रायः आपण स्वधर्मप्रीति मोठे भूषणच मानतो. असें जर आहे आणि ग्रंथकर्ती जर ख्रिस्तमतानुयायी आहे तर तिने तसे करणे हेही रास्त आहे. पण आम्ही हा दोष नाही एवढेच म्हणून थांबत नाही. ख्रिस्तीधर्माचे जे शांत उदात्त क्षमाशीलतेचे सात्विकतेचे व ईश्वरनिष्ठेचे ब्रीद या पुस्तकांत गायिले आहे. तशा प्रकारचा ख्रिस्तीधर्म आम्हांस काय, परंतु सर्व सुविचारी जनांस आदरणीयच होईल यांत आम्हांस अगदी शंका नाही.'^{१२}

'१८५७ सालच्या बंडाची धामधूम' किंवा 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या कादंबरीत एतद्देशीय लोक नैतिकदृष्ट्या स्वखलनशील आहेत आणि ब्रिटिश लोक उदात्त विचारांचे परोपकारी तसेच पराक्रमी आहेत असे चित्रण आहे. या ग्रंथाचे

दक्षिणाप्राईज कमिटीच्या सन्मानासाठी तीन लोकांनी परीक्षण केले. तिघांनीही या कादंबरीला पारितोषिक द्यावे अशीच शिफारस केली आहे. मात्र त्या प्रत्येकाच्या दृष्टिकोनात फरक आहे. रावजीशास्त्री गोडबोले^{१३} यांचा दृष्टिकोन ब्रिटिशांचे केलेले चित्रण यथायोग्य आहे, असे सांगणारा आहे. थॉमस कॅन्डी^{१४} यांनी लॉर्ड कॅनिंगसाहेब यांचे केलेले वर्णन योग्य नाही असे म्हटले आहे; एवढेच नव्हे, तर नानासाहेबास पेशवा म्हटल्याबद्दलही नाराजी प्रकट केली आहे. न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे^{१५} यांचे मत मात्र वेगळे आहे.

ब्रिटिशांच्या साहित्यशास्त्राच्या परिचयामुळे आपल्याला परीक्षणाचे नवे मापनदंड मिळाले. ऑरिस्टॉटलने सांगितलेले अंतर्गत सुसंगती आणि संभवनीयता, हे दोन मापनदंड मोठ्या प्रमाणात स्वीकारले गेले. कादंबऱ्यांच्या परीक्षणांमध्येही ते स्पष्टपणे दिसते.

‘वसंतमाला’ या कादंबरीच्या ‘विविधज्ञानविस्तारा’तील (१८६८) परीक्षणात ‘संविधानकामध्ये संगती असली पाहिजे’, ‘पात्रांची स्थिती हुबेहूब दिसून वाचकांच्या मनावर तिचा पूर्ण ठसा उठवण्याकरिता अनेक स्वाभाविक गोष्टींच्या वर्णनाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे,’ असे प्रतिपादले आहे.^{१६} ‘विश्वासराव’ कादंबरीचे परीक्षण करताना लेखक म्हणतो की, ‘कल्पित गोष्ट म्हणजे पृथ्वीच्या रहाटीची नक्कल किंवा अनुकरण आहे... कल्पित गोष्टीत प्रत्येक निमित्त संविधानात नीट लागू झाले पाहिजे व ते जागच्या जागी आणण्यास कारण पाहिजे... असंभवनीय निमित्तांचे व अशक्य मानवी स्वभावाचे अवलंबन कदापि करू नये.’^{१७} अंतर्गत सुसंगती आणि संभवनीयता या दोन्ही निकषांच्या आधारे परीक्षण करून लेखक किंवा परीक्षणकर्ता ‘विश्वासराव’ ही कादंबरी गुणवत्तेच्या बाबतीत चांगली नसल्याचे मत नोंदवतो. पाश्चिमात्य साहित्य शास्त्रातील हे निकष त्या काळातील बहुसंख्य लोकांनी स्वीकारलेले दिसतात. ‘मित्रचंद्र’, कादंबरीचे परीक्षण (‘निबंधचंद्रिका’ अंक ३६ वा) किंवा ‘छत्रपती संभाजी महाराज अथवा राजाचे दुष्कर्म राजाला भोंवतें व प्रजेलाही भोंवते.’ या कादंबरीचे परीक्षण (‘निबंधचंद्रिका’ अंक २९) ही दोन परीक्षणे उदाहरणादाखल सांगता येतील. अंतर्गत सुसंगती आणि संभवनीयता या निकषांचा वापर करण्याच्या प्रवृत्तीला ब्रिटिश साहित्य विचाराचा प्रभाव कारणीभूत झालेला दिसतो.

इंग्रजी पद्धतीचे शिक्षण, ब्रिटिशांची वैचारिक परंपरा आणि साहित्य परंपरा यांचा परिचय आणि अभ्यास केल्यावर त्या प्रभावाखाली न येता, राष्ट्रीय भावनेतून भोवतालच्या घटनांकडे आणि वस्तुस्थितीकडे पाहण्याचा मार्गही एकोणिसाव्या शतकात काही विचारवंतांनी पत्करला. विशेषतः न्यायमूर्ती म.गो. रानडे यांचे या बाबतीतील कार्य

महत्त्वपूर्ण आहे. रानडे यांचा 'एसेज ऑन इंडियन इकॉनॉमिक्स' हा ग्रंथ म्हणजे अभिजात ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांच्या झापडबंद आणि पारंपरिक स्वरूपाच्या भूमिकेवर तर्कशुद्ध आणि जोमदार अशी राष्ट्रवादी प्रतिक्रिया म्हणता येईल, तर त्यांचा 'राईझ ऑफ मराठा पॉवर' हा ग्रंथ म्हणजे स्वराज्य संस्थापक शिवाजी महाराजांबद्दल पाश्चिमात्य इतिहासकारांच्या साम्राज्यवादी भूमिकेचा सखोल आणि अभ्यासपूर्ण असा ओजस्वी राष्ट्रवादी प्रतिवाद ठरेल. 'राईझ ऑफ मराठा पॉवर' हा ग्रंथ 'राष्ट्रवादी इतिहास' या संज्ञेचा सकलार्थ पूर्ण सामर्थ्याने व्यक्त करणारे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल.^{१८} रानडे यांची भूमिका; तसेच अन्य उदारमतवादी लोकांची भूमिका, विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची स्वाभिमानी भूमिका, टिळकांची आक्रमक भूमिका, या सगळ्यांचा परिणाम होऊन महाराष्ट्रातील सुशिक्षितांत एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झालेल्या सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनातून येथील लोकांचा स्वाभिमान उफाळून आला आणि त्यामुळे येथील राष्ट्रवादाला भावनेचे नवे सामर्थ्य प्राप्त झाले.

साहित्य व्यवहारावरही याचा परिणाम झाला. जुन्या संस्कृत ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे झाली. त्याचप्रमाणे मोरोपंत, वामन पंडित, तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर यांचे काव्य प्रसिद्ध करण्यात आले. बखरी, पोवाडे, यांचेही संपादन करण्यात आले. या माहितीच्या आधारे ऐतिहासिक कादंबऱ्या व नाटके लिहिली जाऊ लागली व त्यामधून स्वधर्माचा, देशाचा व परंपरेचा गौरव करण्याची प्रथा रूढ झाली. हाच राष्ट्रवादी दृष्टिकोन कादंबऱ्यांच्या परीक्षणांमध्येही आढळतो.

'शालापत्रक' (पुस्तक ५, अंक १०) मध्ये 'घाशीराम कोतवाल' या कादंबरीचे परीक्षण आहे. या परीक्षणामध्ये राष्ट्रवादी दृष्टिकोन स्पष्टपणे दिसून येतो. परीक्षणाच्या सुरुवातीलाच परीक्षणकर्ता सांगतो की, 'पंधरा-वीस वर्षांच्या मागे लोक इंग्रज सरकारची हांजीहांजी करीत होते; पण आता लोक डोळस झाले आहेत. लॉर्ड डलहौसी यांचे कारकिर्दीचे विवेचन आता कोणी पहिल्यासारखे करणार नाही.' हा जो तारतम्यभाव लोकांमध्ये आला आहे तो या ग्रंथात नाही.

'घाशीराम कोतवाल' या कादंबरीमध्ये एकांगी चित्रण आहे. मराठे किंवा महाराष्ट्रीय लोकांचे अडाणीपण वर्णन करून ब्रिटिश व मुसलमान लोक बुद्धिवान आणि कर्तृत्ववान असल्याचे दाखवले आहे. या चित्रणातील एकांगीपणा दाखवून देऊन परीक्षणकर्ता म्हणतो की, 'या पुस्तकात आणिक एक चूक झाली आहे ती अशी की, एकट्या मराठ्यांची तुलना सर्व जगाशी करून त्यांस अगदी क्षुद्र असे दाखवले आहेत.'^{१९} (पान नं. २२५)

इतिहासाचा अपलाप करून राज्यकर्ते म्हणजे ज्ञानाचे, पराक्रमाचे आगर आणि एतद्देशीय तेवढे सगळे आळशी, अज्ञानी आणि कामचुकार ही साम्राज्यकर्त्यांची भूमिकाच आपली म्हणून पत्करून लेखकाने या कादंबरीत कथानकाचा केवळ सूत्र म्हणून वापर करून विलक्षण प्रकारची माहिती दिली आहे. या वृत्तीमुळे कादंबरीचे कादंबरीपणही नाहीसे झाले आहे आणि तिची गुणवत्ताही खालावलेली आहे.

कादंबरीतील बराचसा मजकूर कादंबरी या प्रकारास शोभणारा नसल्यामुळे गाळला असता तरी चालले असते, असे मत प्रकट करून परीक्षणकर्ता असे सुचवितो की, स्कॉटने स्कॉटलंडमधील डोंगरात राहणाऱ्या लोकांचे केलेले चित्रण आपल्याला आवडते, कारण त्या कवीच्या मनात स्वदेशाभिमान होता. (इत्यर्थ हा की, स्वदेशाभिमानाच्या अभावामुळे घाशीराम कोतवाल अप्रिय वाटते.) नी.ज. कीर्तने यांचा राष्ट्रवादी दृष्टिकोन या लेखात स्पष्टपणे दिसून येतो.

भाषांतराच्या बाबतीतही राष्ट्रवादी दृष्टिकोन दिसून येतो. 'विषवृक्ष' कादंबरीचे परीक्षण करताना^{२०} सुरुवातीलाच ही कादंबरी मूळ बंगालीतील असून तिच्या इंग्रजी रूपांतराचे भाषांतर आहे, असे स्पष्ट करून या कादंबरीप्रमाणेच अन्य काही बंगाली कादंबऱ्यांची भाषांतरे प्रथम इंग्रजीत होऊन मग त्या मराठीत रूपांतरित होतात. याबद्दलचे तीव्र असमाधान परीक्षणकर्ता व्यक्त करतो. 'पाच हजार मैलांपलिकडील लोकांनी येऊन आमच्या देशातील ग्रंथांची इंग्रजीत भाषांतरे करावीत व नंतर त्यावरून... ती मराठीत उतरावीत हे लांछनास्पद नव्हे काय!' ही कादंबरी एकदा तरी वाचावी अशी शिफारस करून परीक्षणकर्ता म्हणतो की, 'रा. रा. देव अथवा वंगभाषाभिज्ञ कोणीतरी दुसरे कादंबरीप्रिय ग्रंथकार वंगदेशस्थ कादंबऱ्यांस जर महाराष्ट्रीय पेहेराव देऊन तद्देशीय ग्रंथकारांशी आमचा परिचय करून देण्याचा सुयोग जमवून आणतील तर तो प्रसंग आम्ही मोठ्या उत्सवाचा व आनंदाचा समजूं!'

परीक्षण करताना बव्हंश परीक्षकांनी पाश्चिमात्य साहित्यशास्त्रातील संकल्पना वापरल्या आहेत. क्वचित प्रसंगी 'ह्या ग्रंथात मुख्यत्वे करुणरस आणि स्थलविशेषी भक्तीरस या दोहोंचीच योजना आहे'; अशा प्रकारचे उद्गार काढले असले ('पुष्पकरंडक' - 'विविधज्ञानविस्तार') तरीही या कादंबऱ्यांचे आलंबन व उद्दीपन, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव इत्यादी संकल्पनांच्या मदतीने; तसेच बारकाईने आणि तपशिलाने परीक्षण केल्याचे आढळत नाही. कादंबरीत प्रतीत होणाऱ्या रसाच्या पृष्ठ्यर्थ स्थायीभाव, विभाव, साधारणीकरण या संकल्पनांचा वापर सफाईदारपणे केलेला आढळत नाही. 'मुक्ता' या कादंबरीचे परीक्षण मात्र काहीसे अपवादभूत मानावे लागेल.

कादंबरीने बोध किंवा उपदेश करावा अशी अपेक्षा बाळगूनही काही परीक्षणे लिहिलेली आढळतात. 'उद्यांवरची गोष्ट' या कादंबरीवरील परीक्षणामध्ये 'या गोष्टीच्या वाचनापासून केवळ लहान मुलांनाच नव्हे. तर जाणत्या माणसांनाही बोध घेण्यासारखा आहे' असे सांगून बोधाचा सद्देतू मनात धरून कादंबरी लिहिल्याबद्दल लेखकाचे अभिनंदन केले आहे. कादंबरीत अनेक दोष असले तरीसुद्धा तिकडे दुर्लक्ष करून परीक्षणकर्ता लेखकाचे अभिनंदन करतो. 'शिक्षक' कादंबरीचे परीक्षण करतानाही ती केवळ मनोरंजकच नाही तर राजनीती, सत्सतविचार यांच्या संदर्भात बोधपर आहे. वाचकांनी तिची उपेक्षा करता कामा नये; असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे. एवढेच नव्हे तर कादंबरीचा उत्तरार्धही मनोरम आणि बोधपर होईल असे अनुमान करून तो लवकरात लवकर प्रसिद्ध करण्याची आग्रहपूर्वक विनंती केली आहे.^{२१} 'शिरस्तेदार' कादंबरीच्या परीक्षणामध्ये, लाच खाण्याचा अतिशय निंद्य असा प्रकार नष्ट करण्यासाठी या पुस्तकाचा उपयोग झाला तर आम्ही आमच्या ग्रंथकाराच्या श्रमाचे साफल्य झाले असे मानू असे स्पष्टपणे नोंदविले आहे. ('विविधज्ञानविस्तार.')

बोधाच्या अपेक्षेप्रमाणेच कादंबरी स्त्रिया-मुलांसह सर्वांना वाचण्याजोगी असावी असा कटाक्ष अनेक परीक्षणांमध्ये स्पष्टपणे आढळतो. 'प्रेमबंधन' कादंबरीचे परीक्षण करताना लेखक किंवा परीक्षक भाषा फार चावट आहे, स्त्रियांनी वाचण्याच्या उपयोगी नाही असे स्पष्टपणे सांगतो.^{२२} 'मुक्ता' या कादंबरीत पदोपदी अश्लीलपणा आढळून येतो असे म्हणून तिच्या परीक्षणात परीक्षकाने अनेक उदाहरणे दिली आहेत. अश्लीलत्व हा या कादंबरीतील सर्वांत मोठा दोष आहे. असे म्हणून 'शुकाचार्यासुद्धा रंगेल बनवण्याइतकी शृंगाराची जय्यत तयारी या ग्रंथात आहे. असा अभिप्राय देऊन पुढे किंमत बरीच भारी असल्यामुळे याचा प्रसार होण्याची फारशी भीती नाही आणि याच ग्रंथकाराचे 'कामशास्त्र' नावाचे छोटेखानी पुस्तक ज्याप्रमाणे फुकट मिळत असल्यामुळे सर्वत्र दिसून येते. त्याप्रमाणे हे दिसून येणार नाही.' अशी खवचट आशा व्यक्त केली आहे.

'विश्वासराव' कादंबरीचे परीक्षण करताना परीक्षक स्पष्टपणे सांगतो की, 'लेखकाने जरी हे पुस्तक सभ्य स्त्रियांस वाचण्यासाठी आहे असे म्हटले असले तरी हिंदू सभ्य स्त्रियां यातील काही भागांस शिवणार नाहीत. इतकेच नव्हे तर पृष्ठ क्रमांक ११० ते १९९ वरील मजकुराकडे मध्यम सदाचरणाचा पुरुषसुद्धा दुंकूनही पाहणार नाही.. असे लाजिरवाणे भाग अवलियाखेरीज करून बाकी कोणत्याही पुस्तकात सापडणार नाहीत. शिवशिव!! अशी पुस्तके स्त्रियांस वाचण्याकरिता!' एकोणिसाव्या शतकामध्ये

मजकुराच्या शील, अश्लीलतेबाबत तसेच स्त्रियांनी व मुलांनी काय वाचावे, काय वाचू नये याबाबत कोणते मतप्रवाह होते, ते या परीक्षणावरून दिसून येते.^{३३}

आपल्या कादंबऱ्या मग त्या स्वतंत्र असोत की, भाषांतरित, त्यात परधार्जिणेपणा, दुसऱ्या कादंबऱ्यांची नक्कल अथवा उचलेगिरी आढळते; याबद्दल एकोणिसाव्या शतकातील परीक्षकांनी अतिशय खंत आणि नाराजी व्यक्त केलेली दिसते. 'रत्नमाला आणि प्रतापचंद्र' या कादंबरीच्या परीक्षणामध्ये कादंबरीकाराने, 'विचित्रपुरी'तील ऋतुवर्णन पुढे ठेवून त्याची ओबडधोबड प्रतिमा वठवली आहे किंवा 'वीरबाहूची गुहा'मध्ये 'तारा' नाटकातील राघोबाच्या गुहेचे तंतोतंत अनुकरण आहे. अशी उचलेगिरी स्पष्ट करून निषेध नोंदवला आहे. 'मुक्ता' कादंबरीमध्ये किती मोठ्या प्रमाणात कोटून कोटून नक्कल केली आहे आणि ती करतानाही आपल्या चोरीचे गुप्तकृत्य लपवण्यासाठी लेखकाने कोणते उपाय केले आहेत आणि त्यामुळेच अर्थाचा कसा गोंधळ उडला आहे, याकडे परीक्षणकर्त्याने लक्ष वेधले आहे.

'छत्रपती संभाजी महाराज अथवा राजाचे दुष्कर्म राजाला भोवते व प्रजेलाही भोवते' या कादंबरीच्या परीक्षणाच्या प्रारंभीच ही कादंबरी स्वतंत्र नसून कित्येक इंग्रजी कादंबऱ्यांच्या आधारे लिहिली आहे, असे विधान केले आहे. पुढे इंग्रजीतील उत्कृष्ट कादंबऱ्यांची भाषांतरे होणे अथवा त्यांच्या आधारे कादंबऱ्या लिहिणे इष्ट असले तरी, '...इंग्रजी ग्रंथांतली आयती बनविलेली गोष्ट अथवा भागचेभाग भाषांतर करून घेऊन त्या गोष्टीचा मागमूसही लागू न देणे या सारखा दुसरा कृतघ्नपणा व बेइमानीपणा दुसरा नसेल! दुसऱ्याचा मजकूर त्याचा उल्लेख न करितां अर्थात चोरून - घेऊन ती आपलीच कल्पना आहे असें भासविणें, या सारखें ग्रंथकाराचे कीर्तीस बद्धा लावणारें दुसरें कांहीं नसेल!' असे बजावून ना. वि. बापटांनी या कादंबरीतील मुख्य गोष्ट 'Romance of History, India' या पुस्तकातील 'The Mahratta chief' या गोष्टीच्या आधारे लिहिली आहे, एवढेच नव्हे; तर कादंबरीचे दहावे प्रकरण आणि पुढीलही प्रकरणे अक्षरशः काही ठिकाणी नावात बदल करून भाषांतरित केली आहेत, असे परीक्षणकर्ता म्हणतो.

'Romance of History, India' हे पुस्तक एका पाद्रीने लिहिले आहे. त्याला आमचा धर्म व रीतीभाती यांची माहिती नसल्यामुळे त्यात विसंगतपणा, अमंगलपणा आणि चारित्र्यहनन केले आहे. त्याचेच भाषांतरित रूप थोड्याफार फरकाने 'छत्रपती संभाजी महाराज' या कादंबरीत अवतरल्यामुळे कादंबरीची गुणवत्ता खालावली आहे; असा या परीक्षणाचा रोख आहे. परीक्षणकर्ता स्कॉटच्या कादंबऱ्या आणि 'दि सोल्जर्स

वाईफ' या कादंबरीतील एक प्रसंग यांच्याबरोबर तुलना करून कादंबरीतील उणिवा स्पष्ट करतो.

'छत्रपती संभाजी महाराज' ही कादंबरी ऐतिहासिक स्वरूपाची असल्यामुळे त्यातील ऐतिहासिक वास्तव अचूकपणे वर्णिले पाहिजे, अशी अपेक्षा व्यक्त करून परीक्षणकर्ता कादंबरीतील स्थळ, काळ तसेच व्यक्तींच्या आयुष्यातील घटना याबाबतीत लेखकाने खोटारडेपणा केला आहे, असे साधार मांडून पुढे खोटारडेपणामुळेच इतिहास जाणणाऱ्या वाचकांना या कादंबरीचा कंटाळा येतो व ग्रंथकाराच्या अविचारीपणाबद्दल वाईट वाटते, असा अभिप्राय देतो. खोटारडेपणामुळे आम्हांला हे पुस्तक हार्ती धरू नये असे वाटते; परंतु त्यांतील लेखन खोटे नसून खरे आहे असे ठरल्यास या कादंबरीला आम्ही 'बरी' म्हणू असे परीक्षणकर्ता परखडपणे लिहितो.^{२४}

आपल्या इतिहासाचा अभिमान आणि या गौरवशाली इतिहासाचे विपरित वर्णन करणाऱ्यांचा खरपूस समाचार घेण्याची राष्ट्रीय वृत्ती या परीक्षणांमध्ये ओतप्रोत भरलेली दिसते. त्याचप्रमाणे भाषांतरे असावीत पण उचलेगिरी नसावी, असा एक मूल्य - विवेकही या परीक्षणात स्पष्टपणे दिसून येतो.

न्यायमूर्ती म. गो. रानडे यांनी 'रत्नप्रभा' या कादंबरीवर विस्तृत अभिप्राय लिहिला. तो अतिशय मार्मिक आहे. त्यांच्या मते, 'तरुण स्त्री-पुरुषांनी परस्परांवर प्रेम करण्याला आपल्या समाजात अवसर नाही. आई बापांनी लग्न करून दिल्यानंतर त्या स्त्री-पुरुषांनी आमरण एकमेकांच्या सहवासात दिवस काढावयाचे असा इथला रिवाज आहे. अशा स्थितीत असल्या प्रेमाचा विषय रंगवणे सुकर नाही. तरुण स्त्री-पुरुषांची एकमेकांचा पूर्वी परिचय नसता प्रथमच एखाद्या चमत्कारिक प्रसंगाने विलक्षण परिस्थितीत गाठ पडलेली दाखवून युरोपियन स्त्री-पुरुषांप्रमाणेच त्यांच्या तोंडी उत्कट प्रेमाची भाषणे घातल्यास आमच्या सामाजिक रीती-भार्तींशी ती विसंगत असल्याने वाचकांना रुचणार नाहीत. युरोपियन समाजात व आमच्या समाजांत विवाहासंबंधी असा भेद असल्याने युरोपियन लेखकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांतील स्त्री-पुरुषांच्या प्रेमाची वर्णने हिंदी मनावर परिणाम करित नाहीत. यामुळे कादंबऱ्यांतून हा विषय, अतिशय सावधपणाने उपयोगात आणला पाहिजे. नाही तर नीतिमत्तेला धोका बसून घोटाळे माजतील असा इशारा रानडे देतात.

आतापर्यंतची आमची कथा अभिरूची अद्भूत, पाल्हाळिक, पाणचट किंवा विनोदी कथांनी सिद्ध झाली आहे. त्यातील विस्मयजनक व अत्युत्किमय चमत्कारामध्ये आपले मन रमते. विश्वसनीय आणि अस्सल अशा वाङ्मयाची रचना यापूर्वी झाली नसल्यामुळे वाङ्मयाचा आस्वाद घेताना तसल्या चित्राची अपेक्षा कोणी धरत नाही.'

असे विचार प्रकट करून कथात्मक वाङ्मयाबद्दलची इथली अभिरुची आणि पाश्चात्यांची अभिरुची यांतील फरक रानडे नोंदवतात.^{२५}

शामभट्ट आणि त्यांचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत या कादंबरीवर अनुकूल अभिप्राय देताना रानडे बऱ्याच वर्षात अभिप्रायाकरता आलेल्या पुस्तकांतील चांगले पुस्तक असे निःसंदिग्धपणे म्हणतात. हे डॉन क्विझोट या कादंबरीचे भाषांतर आहे. मूळ गोष्टीत ज्याप्रमाणे मुख्य नायक डॉन क्विझोट व त्याचा नोकर सांकोपांझा यांचे हुबेहूब चित्र वठवलेले आहे त्याप्रमाणे या कादंबरीत शामभट्ट व बटो यांचे चित्र चांगले वठवले आहे, असे मत नोंदवून रानडे 'इंग्रजीतून ग्रंथ स्वभाषेत करणे झाल्यास मुळास किती चिकटून रहावे व कोठपर्यंत रूपांतर करावे या विषयी नियम घालून देता येत नाहीत; तथापि आपटे यांनी ज्याप्रमाणे रूपांतर करून ही गोष्ट रचली आहे, तशा गोष्टी रचल्या गेल्या तर मराठी भाषेची उन्नती खचित होईल' असे म्हणतात.^{२६}

'निबंधमाले'मध्ये विवेचनाच्या ओघात काही कादंबऱ्यांवरील अभिप्राय स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे. 'भाषापद्धती'बद्दल लिहिताना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर स्पष्टपणे सांगतात की, 'नव्या कादंबऱ्यांत आम्हीं अद्याप जितक्या वाचल्या आहेत तितक्यांत 'मुक्तमाला!', 'बोधसुधा' व 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या आमच्या मते उत्तम आहेत.^{२७} तर 'ग्रंथांवर टीका' यासंबंधी लिहिताना वक्तृत्वपूर्ण उद्गार काढतात की, 'मंजुघोषे' सारखी कादंबरी मोठ्या शानदार पुढ्यांनी बांधवून त्यांवर मोठे नामी असे मिऱ्याचे किंबहुना जडावाचे काम केले म्हणजे ती पुस्तके खरोखरी वाचनीय झाली काय?'^{२८} मेडोज टेलरच्या 'तारा', 'सीता', 'ठगाची जबानी' या कादंबऱ्यांबद्दल चिपळूणकरांनी गौरवोद्गार काढले आहेत. तीस वर्षांच्या इथल्या वास्तव्यात इथल्या लोकांशी मिळूनमिसळून वागल्यामुळे हिंदू-मुसलमान व सर्व जातींचे अगदी घरगुती रीतीरिवाजसुद्धा लेखकाला माहित झाले होते व ते त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकट झाले आहे.^{२९} असे मत चिपळूणकर प्रकट करतात.

'ज्ञानोदय' या वर्तमानपत्रामध्येही अल्प प्रमाणात का होईना तत्कालीन कादंबऱ्यांविषयीचे अभिप्राय व्यक्त झालेले दिसतात. १५ मार्च १८५९ च्या 'ज्ञानोदय'च्या अंकात पुस्तके व निबंध प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीच्या सभेचा अहवाल आहे. या अहवालावरून असे दिसते की, गेल्या वर्षी (१८५८) पैशाच्या पुरवठ्या अभावी वीस हजार पुस्तके कमी छापली गेली. 'फुलमुनी आणि करूणा' या कादंबरीकरीता मात्र ११०० रुपये जमा झाले.^{३०} ज्ञानोदयात 'यमुनापर्यटन' बद्दल वाचकांनी पत्रे लिहिलेली दिसतात. 'एक ख्रिस्ती' या नावाने लिहिलेल्या पत्रात विधवाविवाहाचा प्रश्न घेऊन

बाबा पद्मनजींनी 'यमुना पर्यटन' लिहिली पण; लोकांनी त्यांची फार निंदा केली.^{३१} असे म्हटले आहे. १५ सप्टेंबर १८५९ च्या 'ज्ञानोदय'च्या अंकात या कादंबरीचे गौरवपूर्ण वर्णन करून हा ग्रंथ म्हणजे मराठी भाषेस अमोल लाभ होय. शाब्बाथ शाळांच्या पुस्तकसंग्रहात हा ग्रंथ नेहमी ठेविला पाहिजे. असे ग्रंथ आणखी शंभरपट व्हावेत.^{३२} असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये सामाजिक, राजकीय जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या लोकांची चरित्रे उपलब्ध आहेत. या चरित्रांमधूनही तत्कालीन कादंबरीविषयक काही माहिती मिळते. या लोकांनी कोणत्या प्रकारच्या कादंबऱ्या आवडीने वाचल्या याबाबतचे ओझरते उल्लेखही आढळतात. या सगळ्या सामग्रीतून काही प्रमाणात कादंबरीविषयक अभिरुचीचा वेध घेता येतो.

न. र. फाटक यांनी लिहिलेल्या लोकमान्य टिळकांच्या चरित्रामध्ये^{३३} एक प्रसंग आहे. टिळकांचे जवळचे स्नेही 'नाट्यकथार्णव' कर्ते शंकर मोरो रानडे अकाली वारले. त्यांची सांपत्तिक स्थिती चांगली नव्हती. त्यांनी एक 'शिलादित्य' नावाची कादंबरी लिहावयास घेतली होती. त्या कादंबरीत रोमन-प्रॉटेस्टंट यांच्या द्वंदाच्या नमुन्यावर हिंदू-जैन संघर्ष रानडे चितारित होते. या विषयाला कोणते इंग्रजी वाङ्मय उपयोगी पडेल यासंबंधी टिळकांनी लिहून ठेवले होते. रानडे यांच्या मृत्युमुळे कादंबरी अपूर्ण राहिली. अपूर्ण राहिलेली कादंबरी टिळकांकडे होती. प्रकाशकांनी ती पुरी करण्याबाबत टिळकांशी विचारविनिमय केला. तेव्हा खाडिलकरांनी ती पूर्ण करावी व प्रसिद्ध झाल्यावर नफ्याचा निम्मा वाटा रानड्यांची विधवा पत्नी व सून यांना दिला जावा, अशी योजना टिळकांनी केली.

या प्रसंगातून टिळकांचे मित्रप्रेम आणि दिवंगत मित्राच्या कुटुंबाला मदत करण्याची प्रेरणा, तर स्पष्ट होतेच पण त्याचबरोबर कादंबरीच्या आशयाला उपयोगी पडणाऱ्या इंग्रजी वाङ्मयाची माहिती टिळक देतात. या अनुभवातून कादंबरीकडे पाहण्याचा त्यांचा प्रौढ आणि प्रगल्भ दृष्टिकोन लक्षात येतो. 'शिलादित्य' कादंबरीच्या उपोद्घातात गहन विषयांची रूची वाढवणे आणि कादंबरीच्या संबधाने जो भ्रांतिमूलक समज निर्माण झाला आहे तो दूर करणे, असा उद्देश सांगितला आहे. स्थळ-काळाचे किंवा कृतीचे ऐक्य हेच मूलभूत तत्त्व स्वीकारून अभिप्राय नोंदवला आहे. हा अभिप्राय शंकर मोरो रानडे यांच्याऐवजी खाडिलकरांचा असण्याचीच शक्यता अधिक आहे.

आवडाबाई भिडे यांच्या 'सद्गुणमंजिरी'^{३४} या चरित्रामध्ये तिची काही पत्रे दिली आहेत. २६ ऑगस्ट १८८७ साली आपल्या मैत्रिणीला ती 'वेणू' ही कादंबरी वाचण्याची शिफारस करते. या कादंबरीचे कथानक थोडक्यात सांगून OH! It is

Pretty story! असे उद्गार काढते. आपण कादंबरी विकत घेतल्याचा आणि दुसऱ्या कोणालातरी वाचण्यासाठी दिल्याचाही उल्लेख या पत्रात आहे. एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रियांना कोणत्या प्रकारच्या कादंबऱ्या आवडत असतील याचा एक अंदाज या पत्रावरून येतो. असाच अंदाज रमाबाई रानडे यांच्या आत्मचरित्रातील उल्लेखान्वये करता येतो. न्यायमूर्ती म. गो. रानड्यांची स्मॉल कॉज कोर्टाचे जज म्हणून नेमणूक झाल्यावर त्यांना विविध ठिकाणी कामाच्या निमित्ताने जावे लागले. त्यातच कलकत्त्याला काही काळ मुक्काम करावा लागला. या काळात रानड्यांनी रमाबाईंना बंगाली वाचायला शिकवले. कलकत्त्याहून परत येताना 'विषवृक्ष', 'दुर्गेशंदिनी', 'आनंदमठ', अशा काही कादंबऱ्या घेऊन आम्ही परत आलो, अशी माहिती रमाबाई देतात. या कादंबऱ्या त्यावेळी बंगालमध्ये सुप्रसिद्ध असल्या पाहिजेत. या तिन्ही कादंबऱ्यांची मराठीत भाषांतरेही एकोणिसाव्या शतकात झाली होती; ही बाबही तत्कालीन अभिरुची प्रकट करणारी आहे.

काशीबाई कानिटकर स्वतः लेखिका होत्या. त्यांनी दोन कादंबऱ्या, काही कथा लिहिल्या; तसेच 'आनंदीबाई जोशी' यांचे चरित्रही लिहिले. त्यांचे पती गोविंदराव कवी होते आणि व्यासंगी विद्वान होते. हरिभाऊ आपटे यांचा कानिटकर कुटुंबाशी घरोबा होता. ते नेहमी त्यांच्याकडे येत-जात असत. त्यांच्यात साहित्यविषयक चर्चाही होत असत. या सगळ्यामुळे काशीबाईंची वाङ्मयीन अभिरुची चोखंदळ झाली होती. आपल्या चरित्रात हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांबद्दल काशीबाई लिहितात- 'त्यांच्या कादंबऱ्यांत हा एक विशेष गुण आहे की त्यांचे व्यावहारिक निरीक्षण फार सूक्ष्म असते. पात्रांची भाषा, मुलांचे खेळ, मुलींची लहानपणी एकमेकींबरोबरील बोलणी, सासूबाईंचे तोऱ्यातील वाक्प्रहार, अगदी जसे आपण चालत्याबोलत्या माणसांचे पाहतो तसेच ते त्यात वाढलेले आहेत. आणि अशा या मार्मिकपणामुळेच त्यांना उत्तम कादंबऱ्या लिहिता आल्या.'^{३५}

'करमणूक' मधून हरिभाऊंची 'पण लक्षात कोण घेतो!' ही कादंबरी क्रमशः प्रकाशित होत होती. तेव्हा काशीबाईंनी तिच्याबद्दलचा अगदी बोलका अभिप्राय प्रकट केला होता. त्या म्हणतात, 'करमणुकीचा अंक येईल केव्हां आणि तो आम्ही वाचून यमुनाची व गणपतरावाची पुढे काय हकीकत झाली हें कळेल केव्हां असें माझ्या मुलांना झालेलें असतें, व दर सोमवारी टपाल आधीं कोणाच्या हातीं पडते यासाठी ती जपत असतात; व तो अंक घेऊन समईजवळ कोंडाळे करून ती सर्व वाचून करमणूक करून घेतात. याचप्रमाणे आम्ही मोठी माणसेंही ती गोष्ट लक्ष्य लावून वाचतो; व ती खरोखर घडलेली गोष्ट आहे असें आम्हांला वाटते.'

काशीबाईप्रमाणेच अन्य काही स्त्री वाचकांनी 'पण लक्षांत कोण घेतो!' या कादंबरीबद्दल आपली मते व्यक्त केली आहेत. रमाबाई रानडे म्हणतात, 'सर्वांच्या अनुभवाची व प्रिय अशी - 'पण लक्षांत कोण घेतो!' ही गोष्ट वाचून कित्येक बायकांना तर ती आपली लहानपणातील गोष्ट कोणी काही फेर बदल करून लिहिली आहे असे वाटल्यावाचून राहत नाही. तोच समज पुढेही काही ठिकाणी कायम राहतोच.' सौ. शिरगांवकर (मुंबई) यांना या कादंबरीतील पात्रे स्वभावाप्रमाणे अगदी हुबेहूब आहेत असे वाटते. ही कादंबरी मला फार आवडते 'करमणूके'चा पुढचा अंक केव्हा येईल व त्यांतली ही कादंबरी केव्हा वाचीन असे मला झालेले असते. ती एकदा वाचल्याने कंटाळा येण्याजोगी नाही, तर जितक्यांदा वाचावी तितकी थोडीच असे वाटणारी आहे. असे सौ. शिरगावकर म्हणतात.

मनमाडच्या सौ. सरस्वतीबाई पंडित यांचा अभिप्रायही लक्षात घेण्याजोगा आहे. त्या लिहितात, 'खरोखर आम्ही बायका ज्याप्रमाणे आपल्या नवऱ्याशी वागत असतो त्याचे हुबेहूब चित्र वठवून दिल्याचे मासले या आत्मवृत्तांत जागोजाग पहाण्यांत येतात. अगोदरच ते आत्मवृत्त व त्यांत एका सुंदर स्त्रीकडून त्याचे वदविणे मग काय विचारायचें' "आधीच सोन्याचे ॥ वरी जडावाचें ॥ लेणे श्रीमंताचे ॥ शोभिवंत ॥" ^{३६} तत्कालीन स्त्रियांच्या जीवनाचे हुबेहूब चित्रण असल्यामुळे 'पण लक्षांत कोण घेतो!' ही कादंबरी स्त्रीवाचकांना अतिशय प्रिय होती, असे या अभिप्रायांवरून स्पष्ट होते.

हरिभाऊ आपटे यांच्याप्रमाणेच नागेश विनायक बापट हे एकोणिसाव्या शतकामध्ये वाचकप्रिय लेखक होते. त्यांच्या 'पानिपतची मोहिम' ^{३७} या कादंबरीला राजाश्रय मिळाला होता. श्रीमंत सरकार महाराज सयाजीराव गायकवाड व श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज करवीर सरकार यांनी या कादंबरीला उदार आश्रय दिला होता. का. ना. साने यांनी 'या ग्रंथांनी ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत सर्वोत्कृष्ट भर पडणार असून तो सर्वमान्य होण्यास अभिप्रायाची जरूरीच नाही असा हवाला दिला आहे.' अनेक ठिकाणी या कादंबरीच्या वाचनाचे जाहीर प्रयोग झाले. एका प्रयोगाचेवेळी कोणा श्रोत्याने खूश होऊन लेखकाला पोषाख बक्षीस दिला.

कादंबरीच्या या जाहीर वाचनाचे तत्कालीन वर्तमानपत्रांमध्ये जे पडसाद उमटले ते खालीलप्रमाणे :

१) केसरी : २८-५-१८९५, काल रोजी संध्याकाळी येथील हिराबागेत प्रसिद्ध मराठी ग्रंथकार रा. सा. नागेशराव विनायक बापट यांनी, त्यांनी रचिलेल्या 'पानपतची लढाई' या नावाच्या ऐतिहासिक कादंबरीतील काही निवडक भाग वाचून दाखविले.

श्रोतृसमाज बराच मोठा जमला होता. रा. सा. बापट यांची लेखनशैली व वर्णन करण्याची शक्ती फारच प्रशंसनीय आहे व त्यांनी कालच्या प्रसंगी ती उत्तम प्रकारे व्यक्त केल्यामुळे आणखीही काही भाग वाचून दाखविण्याविषयी मंडळीने उत्सुकता दर्शविल्यावरून आज रोजी संध्याकाळी ५।। वाजता ते आणखी काही मनोरंजक भाग वाचून दाखविणार आहेत, तरी ही मनोरंजनाची अपूर्व संधी कोणी घालवू नये अशी आमची शिफारस आहे.

२) वैदर्भ : (अकोला) ता. ३१-३-१८९४ रावसाहेब नागेशराव विनायक बापट यांनी 'पानपतच्या लढाई'चा इतिहास नवीन लिहिला आहे. त्यातील काही भाग मलकापूर येथे हायस्कूल ग्यादरिंगपुढे वाचून दाखविला. रावसाहेब नागेशराव हे प्रसिद्ध ग्रंथकार आहेत. जो भाग वाचून दाखविला, त्यावरून पाहता सदरहू ग्रंथ चांगला उतरला आहे.

३) श्रीसयाजी विजय : ता. २०-४-१८९५ गेल्या शनिवारी श्रीमंत दादासाहेब फडणीस यांच्या वाड्यात रा. सा. नागेशराव विनायक बापट यांनी स्वतः तयार केलेले 'पानपतची लढाई' या पुस्तकातील कित्येक भाग वाचून दाखविले. वाचलेले भाग मजेदार ठरले होते. भाऊसाहेब व राधाबाई यांची भाषणे, सतीची हकीकत, वगैरे भाग फार चटकदार लिहिलेले होते. असो नंतर अध्यक्षांनी व्याख्यानकारास एक उत्तम प्रकारचा पोषाख बक्षीस देऊन जाहीर सन्मान केला.

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांप्रमाणेच किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात अद्भुतरम्य कादंबऱ्या वाचण्याकडे तत्कालीन वाचकांचा कल होता.

१८७१ साली प्रकाशित झालेल्या 'जिल्ब्लास चरित्र' या भाषांतरित कादंबरीच्या प्रस्तावनेत वि. जी. पागनीस म्हणतात, 'साधारणपणे वाचतां वाचतां जितकें समजलें व गोड वाटलें, तितक्यानेच आनंद मानणाऱ्या वाचकांचा ग्रह बहुधा असा असतो की, अशा प्रकारच्या मनोरंजक लेखनांत बहुधा अद्भुत रसाची चंगळ असली पाहिजे. सांप्रत आपल्या लोकांत जे असे ग्रंथ वाचणारे आहेत, त्यात वर लिहिलेल्या प्रतीच्या लोकांची संख्या मोठी आहे.'^{३८} पागनिसांचे म्हणणे खरे वाटावे अशीच एकंदरीत परिस्थिती होती. असे कादंबऱ्यांच्या आवृत्त्यांसंबंधी जी माहिती मिळते त्यावरून लक्षात येते.

'मुक्तामाला' या कादंबरीच्या १८६१ ते १८९० या कालखंडात सहा आवृत्त्या निघाल्या. या कादंबरीचे गुजराथीत भाषांतर झाले. एवढेच नव्हे, तर अनेक भाषांमध्ये तिची भाषांतरे झाली आहेत, असा उल्लेख आढळतो.^{३९} हळबे यांच्या 'रत्नप्रभा' या

कादंबरीच्यासुद्धा सहा वर्षांत दोन आवृत्त्या निघाल्या. 'मुक्तामाले'च्या परंपरेतील 'मंजुघोषा' या अद्भुतरम्य कादंबरीच्या १८६७ ते १८७५ या काळात चार आवृत्त्या निघाल्या व १८८६ पर्यंत सहा आवृत्त्या निघाल्या. 'मंजुघोषा' कादंबरीचे यश लक्षात घेऊन ना. स. रिसबुडांनी 'विश्वासराव' या कादंबरीच्या प्रकाशनापूर्वीच उदार आश्रयदाते मिळविले. ४८ लोकांनी ही कादंबरी प्रकाशित होण्यापूर्वीच प्रत्येकी ५ रूपये आणि त्यांपैकी काहींनीतर १० रूपये देणगी दिली.^{४०}

१८६० ते १८७५ या कालखंडात 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा' यांच्या धर्तीवर अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या. अशा प्रकारच्या अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांची त्या काळात आवश्यकता का भासली ? किंवा लोकांनाही त्या का आवडल्या ? याबद्दल 'मंजुघोषा' या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत नारो-सदाशिव रिसबुड यांनी आपले मत प्रकट केले आहे. ते म्हणतात, 'आपले सगळ्यांचे आयुष्य बहुधा एकाच क्रमाने यंत्रासारखे चाललें आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यामध्ये मोठा, सर्व स्थिति बदलणारा जो प्रकार म्हणजे विवाहाविषयींची हल्ल्यांची आपली रीत. ती तर केवळ आपल्यास लाज आणणारी आहे. त्या रीतीने मूळचा विवाह करण्याचा उद्देश म्हणजे स्त्रीपुरुषांस एकमेकांपासून प्रीतीच्या योगाने मिळणारें सुख, पण तें तर अगदीच एकीकडे राहून हल्ली एखाद्या मुलाचे लग्न झालें असतां लोक त्यास थट्टेने 'तुझ्या पायांत सव्वा मणाची बेडी पडली' असें जे म्हणतात तेंच वस्तुतः खरें झाले आहे. विवाह म्हणजे बाकीची जी स्नानसंध्यादिक नित्य कृत्यें त्यापैकीच एक विशेष महत्त्वाचे कृत्य आहे असे आपण मानीत आहों, त्याची खरोखर मातब्बरी काय याचा आपण विचार करीत नाही. व हा विचार न केल्यामुळे आपलें आयुष्य चमत्कारिक रीतीने सगळ्यांचे अगदी एकसारखे होऊन गेले आहे.'^{४१}

त्या काळामध्ये सामाजिक आणि धार्मिक संस्थांच्या कर्मठपणामुळे माणसांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच होऊन जीवन रुक्ष, कंटाळवाणे आणि साचेबंद झाले होते. या सगळ्यामुळे जगण्याला आलेला भगंगपणा सुसह्य व्हावा म्हणून अद्भुताची आवश्यकता होती, असा रिसबुडांच्या अभिप्रायाचा आशय आहे. अद्भुतरम्य कादंबऱ्यांची निर्मिती आणि लोकप्रियता याकडे केवळ अनुकरण असे म्हणून दुर्लक्ष करून चालणार नाही. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी, तर ही अद्भुतरम्यता आणि शृंगारिक वर्णनांची रेलचेल हे उर्दू, फार्सी वाङ्मयीन परंपरेचे अनुकरण आहे, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.^{४२} केवळ अनुकरण आहे असे म्हणणे किंवा कशाचे अनुकरण आहे याबद्दल तर्क करणे पुरेसे नाही, तर अद्भुत आणि शृंगारिक वर्णने असलेल्या या कादंबऱ्या कोणत्या

प्रकारच्या सांस्कृतिक गरजेतून निर्माण झाल्या; याचा विचार करणे आवश्यक ठरते आणि रिसबुडांनी त्यावर नेमके बोट ठेवले आहे.

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार सामाजिक आशय व्यक्त करणारा असल्यामुळे विशिष्ट विषयांवर लेखन करण्यासाठी त्या काळात पारितोषिके ठेवली जात. दक्षिणा प्राईज कमिटीने १८५७ सालच्या बंडाविषयी ऐतिहासिक कादंबरी लिहिणाऱ्यास बक्षीस मिळेल, अशी जाहिरात प्रसिद्ध केली व विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांच्या '१८५७ सालचे बंडाची धामधूम किंवा हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या कादंबरीला ते मिळाले.^{४३} लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या 'स्मृतिचित्रे' मध्ये ख्रिस्ती समाजनिदर्शक विषयावर स्वतंत्र मराठी कादंबरी लिहिणाऱ्यांपैकी १५० व ५० रुपयांचे बक्षिसे ठेवल्याचे सांगितले आहे. ही घटना जरी १९१७ मधली असली तरी या प्रकारची बक्षिसे यापूर्वीही ठेवली जात असावीत, असा तर्क करता येतो. बक्षिसांसाठी कोणते विषय दिले जात होते, यावरूनही काही प्रमाणात तत्कालीन वाचकांच्या अभिरुचीचा अंदाज बांधता येतो.

एकोणिसाव्या शतकातील साधारण लोकमत विलक्षण, परस्परविरोधी अशा आवडीनिवडींमध्ये गुंतून राहिलेले दिसते. त्या काळात 'मुक्तामाले'च्या अनेक आवृत्या निघाल्या आणि अनेक कादंबरीकारांनी तिचे अनुकरणही केले. रिसबुडांच्या 'विश्वासराव' कादंबरीला ती प्रसिद्ध होण्याआधीच देणगीदार मिळाले हे जितके बोलके चित्र आहे तितकेच 'यमुना पर्यटन' च्या अखेरीस दिलेल्या पुस्तक खरेदी करणाऱ्यांच्या यादीचे चित्रही बोलके आहे. या यादीत 'डी. डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इंस्ट्रक्शन' यांनी शंभर प्रती घेतल्याची नोंद आहे. पुढे अनेक व्यक्तींनी कमीत-कमी एक, तर जास्तीत जास्त चोवीस प्रती घेतल्याची नोंद आहे. मुंबई, पुणे, नागपूर, बेळगाव, नळदुर्ग या गावांमधील लोकांनी ही खरेदी केली आहे, असे या यादीवरून समजते. इंग्रजी शिक्षण घेतलेले आणि ख्रिश्चन झालेले किंवा ख्रिश्चन धर्माकडे ओढले गेलेल्या, कल असलेल्या लोकांची आवडनिवड यातून दिसून येते.^{४४}

नव्याने शिक्षित झालेल्या, इंग्रजी कादंबऱ्यांचा आणि साहित्य विचारांचा परिचय असलेल्या लोकांची कादंबरीविषयक अभिरुची कशा प्रकारची होती, याचा एक अंदाज वर निर्देशलेल्या, परीक्षणे, अभिप्राय, प्रस्तावनांमधील मजकूर, जाहिरातींमधील मजकूर; तसेच वृत्तपत्रांमधील मजकूर यांच्या आधारे करता येतो. तत्कालीन सुशिक्षितांची ही मनोरंजनविषयक कल्पना म्हणावी लागेल. अर्थात यावरून एकोणिसाव्या शतकातील सर्व मराठी माणसांच्या मनोरंजनविषयक कल्पनेचा अंदाज करणे बरोबर होणार नाही. मूठभर सुशिक्षितांच्या पलीकडे फार मोठा मराठी समाज त्यावेळी अस्तित्वात होता.

कीर्तन, प्रवचन, सोंगी-भजने, भारुडे यांसारख्या धार्मिक विधिनाट्यांबरोबर अन्य काही मनोरंजनाचे प्रकार त्याला आकृष्ट करीत होते. 'मुंबईचे वर्णन' या पुस्तकात अशा लोकांच्या मनोरंजनाच्या साधनांची माहिती दिली आहे. 'मुंबई शहरांत प्रतिदिवशी अनेक तऱ्हांचे नाच तमासे रस्तोरस्तीं दृष्टीस पडतात. गारूडी, भोरपी, (बहुरूपी) माकडांचे व आस्वालांचे नाच करणारे, व दुसरे तमासगीर लोक अनेक सोंगे घेऊन जिकडेतिकडे फिरत असतात, आणि आठ चार आणे दिले म्हणजे तमासा करून दाखवितात. परंतु युरोप खंडातून जे प्रतिष्ठित गारूडी व तमासगीर येतात, ते दोन चार महिने एथें राहून दहावीस हजार रूपये गोळा करून जातात. ते कांपाच्या मैदानांत व दुसऱ्या एखाद्या प्रशस्त ठिकाणी जागा तयार करून तमासे करितात, घोड्यावर नाचणें व त्यावर उभें राहून घिरट्या घालणे, चक्कर मारणें, असे अनेक तऱ्हांचे कसरतीचे खेळ करितात. व दुसरे गारूडी व जादूगिरी म्हणतात तसे हरतऱ्हांचे खेळ करितात. हे पाहण्यास जाणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याकडून एकापासून पांच रूपयेपर्यंत घेतात आणि अशाच ठिकाणीं आमचे लोक संतोषाने द्रव्य खर्चितात, असे कोणी तमासगीर लोक आले, म्हणजे मुंबईतील लोकांस मोठें स्फुरण येतें. युरोपियन लोक सर्व गोष्टींत कुशल असून धूर्त असल्यामुळें जे काम ते हाती घेतात, त्यांत द्रव्य कमावितात. हे तमासगीर लोक बहुधा फ्रान्स, इटली व इंग्लंड एथून येत असतात.'^{३५}

मुंबईतील दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांची करमणुकीबद्दलची अभिरुची अशी होती. नव्यानेच साहित्यविश्वात प्रविष्ट झालेल्या आणि केवळ सुशिक्षितांसाठीच निर्माण झालेल्या 'कादंबरी'विषयक अभिरुचीपेक्षा ती निश्चितच आणि पुष्कळच भिन्न होती. नव्या प्रकारची अभिरुची असलेला एक गट कादंबरीने निर्माण केला, असे म्हटले तर चुकीचे ठरणार नाही.

संदर्भ / टिपा

१. श्री. व्यं केतकर, 'महाराष्ट्रीयान्चे काव्यपरीक्षण अथवा महाराष्ट्रीय वाङ्मयाभिरुचीच्या इतिहासातील एक प्रकरण', विभाग १, प्रकाशक - स्वतः पृ.२.
२. म. गो. रानडे, मिसलेनियस रायटिंग्ज, प्रकाशक - रमाबाई रानडे, मुंबई, १९१५, पृ. १ ते ५६.
३. विविधज्ञानविस्तार पुस्तक २९, अंक ७, पृ. क्र.२००.
४. मोती बुलासा, डॉ. विद्यागौरी टिळक, डॉ. द. दि. पुंडे, (संपा.), 'मराठी वाङ्मयाची सद्यःस्थिती' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९८ मधून, पृ.५५.
५. बलराम नंदा (अनु-वसंत पळशीकर), 'गोपाळ कृष्ण गोखले, ब्रिटिश राजवट व भारतीय नेमस्त युग' विभाग, प्रकाशक - विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, १९८६, पृ.५१.

६. का. बा. मराठे, गो. मा. पवार / म. द. हातकणंगलेकर, (संपा), 'नावल म्हणजे काय?' 'निवडक मराठी समीक्षा', साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९९९, पृ. १ ते ११.
७. विविधज्ञानविस्तार, पुस्तक १०, अंक ३, १८७८, पृ. ६० ते ६१.
८. वा. गो. आपटे, विविधज्ञानविस्तार, 'कथा व कादंबऱ्या पाचवा लेख' मार्च-एप्रिल १९०१, अंक १ ला, पृ.१ ते १०.
९. वि. का. राजवाडे, गो. मा. पवार / म. द. हातकणंगलेकर, (संपा.) 'कादंबरी', उनि. पृ. २३ ते ३८.
१०. रा. के. लेले, 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०, दुसरी आवृत्ती, २००४, पृ.६.
११. श्री. कृ. कोल्हटकर, विविधज्ञानविस्तार - 'पण लक्षात कोण घेतो!' कादंबरीवर अभिप्राय, वर्ष - १८९४, पुस्तक २६ वे, अंक १ व २.
१२. विविधज्ञानविस्तार 'पुष्पकरंडक' कादंबरीवरील पुस्तक परीक्षा, १८९० पुस्तक २२ वे, अंक ८ वा.
१३. रावजीशास्त्री गोडबोले, '१८५७ सालचे बंडाची धामधूम किंवा हंबीरराव आणि पुतळाबाई' प्रकाशक-इंदुप्रकाश, मुंबई, १८८५, पृ. १ ते ३.
१४. थॉमस कॅडी (अभिप्राय) तत्रैव, पृ. ३ ते ४.
१५. महादेव गोविंद रानडे (अभिप्राय) तत्रैव, पृ. ४ ते ५.
१६. गो. मा. पवार / म. द. हातकणंगलेकर (संपा), 'निवडक मराठी समीक्षा' प्रस्तावना, पृ. २
१७. विविधज्ञानविस्तार 'विश्वासराव' कादंबरीवरील अभिप्राय, १८७०, पुस्तक ३ रे, अंक ६ वा, पृ. ९१ ते ९५.
१८. अरुण टिकेकर, 'रानडे प्रबोधन - पुरुष' तो वैचारिक वारसा विस्मृतीत का गेला?' अनु-विजय तापस, प्रस्तावना अनु-मनिषा टिकेकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०, २०००, पृ. क्र.८९.
१९. वी. ज. कीर्तने, 'घाशीराम कोतवाल' शालापत्रक, अंक ३, ४, १८८३, पान नं.२२५.
२०. विविधज्ञानविस्तार : विषवृक्ष कादंबरीवर पुस्तकपरीक्षा - पुस्तक ३० वे, अंक १ ला सन १९००, पृ. ७ ते १४.
२१. केरळ कोकिळ : 'शिक्षक', पुस्तक क्र. ४, अंक ६, वर्ष १८९३, पृ. १४२.
२२. 'प्रेमबंधन वरील अभिप्राय' विविधज्ञानविस्तार पुस्तक, अंक ११ वा, १९७३, पृ. २१४ ते २२० व २३३ ते २३७.
२३. 'विश्वासराव' कादंबरीवरील अभिप्राय 'विविधज्ञानविस्तार' १८७०, पुस्तक ३ रे, अंक ६ वा, पृ. ९३ ते ९४.
२४. 'छत्रपती संभाजी महाराज' कादंबरीवर अभिप्राय 'निबंधचंद्रिका' अंक २९ वा, ३० वा, १८९५, पृ. १ ते २२.
२५. नरहर रघुनाथ फाटक, 'महादेव गोविंद रानडे' प्रकाशक - स्वतः लेखक, मुंबई, १९२४, पृ. ७२ मधून उद्धृत.
२६. म. गो. रानडे, अभिप्राय, 'शामभट्ट' (एक नामांकित जोशी आणि त्याचा शिष्या बटो यांचा वृत्तांत 'डॉन क्विझोट' च्या धर्तीवर भाग १ ते ३ प्रकाशक - 'वरदा', पुणे, १९९०, पृ. ५.
२७. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, निबंधमाला, खंड १ ला, वरदा बुक्स, १९९३, पृ. १४२.

२८. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, तत्रेव, पृ. ३५६.
२९. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, तत्रेव, पृ. क्र. ६२७.
३०. डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, (संपादक) 'ज्ञानोदय' लेखन सारसूची' खंड पहिला, भाग पहिला पृ. १७९.
३१. डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, (संपादक) 'ज्ञानोदय' लेखन सारसूची' खंड पहिला, भाग पहिला, पृ. २५४.
३२. डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, (संपादक) तत्रेव पृ. ६४.
३३. नरहर रघुनाथ फाटक 'लोकमान्य', मौज प्रकाशन गृह, २० जुलै २००६, मुंबई, पृ. २९६.
३४. ग. ज. आगाशे, 'सद्गुणमंजिरी' आर्यभूषण छापखाना, पुणे, पृ. ११२.
३५. सरोजिनी वैद्य, 'श्रीमती काशीबाई कानिटकर' (आत्मचरित्र आणि चरित्र) (१८६१-१९४९) पाँप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९१, पृ. १३४.
३६. करमणूक पुरवणी, पृ. क्र. १ व २, नोव्हेंबर १८९२-९३ 'पण लक्षात कोण घेतो', या गोष्टीवरील अभिप्राय.
३७. नागेश विनायक बापट, 'पानपतची मोहिम' वरदा प्रकाशन, पुणे, १९९१.
३८. विष्णू जीवाजी पागनीस 'जिलब्लास चरित्र' नॅशनल छापखाना, मुंबई, १८७१ पृ. क्र. १ ते ६ प्रस्तावना.
३९. लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबे, 'रत्नप्रभा' प्रकाशक मुंबई, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९६६, प्रस्तावना, पृ. ३ ते ७.
४०. नारो सदाशिव रिसबुड, 'मंजुघोषा' प्रकाशक - मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९६२, प्रस्तावना, पृ. १ ते १३.
४१. नारो सदाशिव रिसबुड, तत्रेव
४२. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, (मराठी कथात्मक वाङ्मय), विविधज्ञानविस्तार पुस्तक ४३ वे, अंक १ व २.
४३. विष्णू जनार्दन पटवर्धन, '१८५७ सालचे बंडाची धामधूम' किंवा 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई', इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई १८९५, प्रस्तावना, पृ. क्र. १ ते २.
४४. बाबा पद्मनजी, 'यमुना पर्यटन', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९९४. वर्गणीदारांची यादी, पृ. १२० ते १२२.
४५. गोविंद नारायण माडगांवकर, 'मुंबईचे वर्णन', वरदा बुक्स, पुणे. २००२, पृ. २९८.

सारांश

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सत्तांतराचे एकंदर महाराष्ट्रीय जीवनावर फार मोठे आणि दूरगामी परिणाम झाले. हा केवळ राजकीय खांदेपालट नव्हता, तर धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातीलही कायापालट होता. सांस्कृतिक क्षेत्रातील साहित्याच्या उपव्यवस्थेकडे पाहाता, त्यात मोठे बदल झालेले आढळतात. मौखिक परंपरेचे हळूहळू अस्तंगत होणे आणि लिखित परंपरेचा उदय ही त्यातील बदलाची एक खूण होय. लिखित साहित्य-व्यवहारात निबंध, लेख, आधुनिक कथा, नाटक, कविता आणि कादंबरी या साहित्य प्रकारांची नव्याने अभिव्यक्ती होऊ लागली. त्यातही कादंबरीचा मराठी साहित्य परंपरेत प्रवेश ही महत्त्वाची घटना ठरली.

‘कादंबरी’ हा साहित्य प्रकार मराठीत का व कसा आला असावा, यासंबंधी आतापर्यंत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वि. का. राजवाडे, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, रा. भा. पाटणकर, भालचंद्र नेमाडे, हरिश्चंद्र थोरात यांनी महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत. त्यांतील ग्राह्यांश पत्करून पण त्यांच्या भूमिकापेक्षा काही एका वेगळ्या प्रकारे मराठी कादंबरीच्या उगमाकडे पाहाता येते. त्यासाठी दीर्घ स्वरूपाचे कथात्मक वाङ्मय मराठी साहित्य परंपरेत असूनही एकोणिसाव्या शतकापर्यंत इथे कादंबरी का निर्माण झाली नाही, याचा शोध घ्यावा लागतो. त्यातून असे स्पष्ट होते की, आपल्याला आपली लिपी होती परंतु कागद आपल्याकडे उशिरा आला. शिवाय तो दुर्मीळ आणि महाग होता. त्यामुळे लिपीचा उपयोग केवळ वाङ्मय टिकवून ठेवण्यासाठी केला जाई. वाङ्मयाची अभिव्यक्ती मौखिक पद्धतीने होई. मौखिक पद्धतीने आविष्कार करायचा असल्याने स्वाभाविकपणे श्राव्य असण्याला महत्त्व आले. त्यामुळे पद्याचा अवलंब होत राहिला. धनगरी ओव्या, डाक, चरित्रकथा, माहात्म्य यांत अनेक छोट्या छोट्या कथानकांची गुंफण असते. त्यात कथाबीजाचा विस्तार करण्याची क्षमता स्पष्टपणे प्रत्ययाला येते.

तथापि मौखिक पद्धती वापरण्याच्या अपरिहार्यतेमुळे पद्य, कधी गद्य-पद्याचे मिश्रण, तर कधी लयबद्ध गद्य यांचा अंगीकार आवश्यक ठरला. चर्चा, संभाषणे,

बातम्या, मनोगते, तात्त्विक ऊहापोह, सामाजिक प्रश्नांची मांडणी यांना पेलून धरणाऱ्या गुंतागुंतीच्या कथानकाची मांडणी, श्राव्य (मौखिक) पद्धतीच्या आविष्कारात होणे शक्य नव्हते. मौखिकतेने घातलेल्या या मर्यादा मुद्रणाच्या प्रसाराने दूर केल्या आणि कादंबरी या अनेक सूत्रे व पदर असलेल्या अनेक व्यक्तींच्या परस्पर-संबंधातून तयार होणाऱ्या, स्थळ-काळाचा विस्तृत पट उभा करण्याची क्षमता असलेल्या कथात्मक साहित्य प्रकाराचा मार्ग मोकळा झाला.

राजकीय सत्तेबरोबर आणि सांस्कृतिक सत्ता प्रस्थापित करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे, इथल्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक व्यवस्था कमकुवत करणे आणि 'आपली' व्यवस्था जारी करणे असा ब्रिटिश धोरणांचा रोख राहिला. जुन्या शिक्षणपद्धतीच्या जागी नवी शिक्षणपद्धती, मौखिक परंपरेचा लोप आणि आधुनिक साहित्याचा उदय, ही त्याची दृश्य रूपे होत. इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यानंतर लिहिणाऱ्या-वाचणाऱ्यांचा एक नवा वर्ग तयार झाला. त्यांनी अथवा त्यांच्यासाठी आविष्कृत झालेले साहित्य ते आधुनिक साहित्य आणि इतरांचे ते 'लोकसाहित्य' अशी विभागणी झाली. लिहिता-वाचता येणारे 'अभिजन' आणि लिहिता-वाचता न येणारे ते 'लोक' अशी धारणा बनली. मुद्रणकालापूर्वी निर्माण झालेले पण इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या लोकांनी पुढाकार घेऊन आवडीने मुद्रित केलेले साहित्य 'प्राचीन' मानले जाऊ लागले.

शिक्षणाचा एक भाग म्हणून पाठ्य-पुस्तके तयार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. जेम्स फॅरीश या सरकारी अधिकाऱ्याने मिसिस फेरार (या त्यावेळी नगरच्या अमेरिकन मिशनने चालवलेल्या मुलींच्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका होत्या.) यांच्याशी संपर्क साधून त्यांना विद्यार्थ्यांना कोणते विषय समजले पाहिजेत याची यादी देऊन, त्यांच्याकडून 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' हे पुस्तक लिहून घेतले. त्या विषयांवर माहिती देताना, ती अधिक चांगल्या रीतीने समजावी यासाठी मिसिस फेरारनी एक कथासूत्र वापरले.

हे कथासूत्र वापरून तयार झालेल्या पुस्तकाचे रूप निव्वळ पाठ्य-पुस्तकाचे उद्दिष्ट साध्य करणाऱ्या पुस्तकाच्यापेक्षा कितीतरी वेगळ्या आणि अधिक गुणवत्तेचे होते. त्याला वाङ्मयीन रूप आणि गुणात्मकता होती. बटाट्याची लागवड कशी करावी, उसाची लागवड कशी करावी, साखर कशी तयार करावी, याचे शिक्षण देणारी माहिती त्यात संवादरूपाने होती; पण पुस्तकाचे रूप केवळ गोष्टीरूप माहिती असे नव्हते. राघोजीची मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा, अनेक पात्रे, त्यांच्या परस्परसंबंधांतून निर्माण होणारे अनेक प्रसंग, छोट्या-छोट्या उपकथा, स्थळ-काळाचा तुलनेने मोठा पैस आणि या सगळ्याने मिळून तयार होणारे दीर्घ कल्पित कथानक असलेल्या या

पाठ्य-पुस्तकाने मराठीत कादंबरीचा श्रीगणेशा केला, असे आज उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून म्हणता येते.

हल्ली उपलब्ध असलेली सर्वांत जुनी कादंबरी म्हणून बनियन्सच्या 'पिलग्रिम्स' प्रोग्रेसच्या, हरि केशवजी यांनी केलेल्या 'यात्रिक क्रमण' (१८४१) या भाषांतरित कादंबरीचा निर्देश केला जातो. 'यात्रिक-च्याचा वृत्तांत' (१८३२) पासून ते 'यात्रिक क्रमण'च्या (१८४१) पर्यंतच्या काळातील कादंबऱ्या आज उपलब्ध नाहीत. ग्रंथालयांची आर्थिक दुरवस्था, पुस्तके संरक्षित करून ठेवण्यासाठी आवश्यक त्या तंत्रज्ञानाचा अभाव, चांगली जागा नाही, ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची अनास्था, अशा कारणामुळे एकोणिसाव्या शतकातील पुष्कळशी नियतकालिके व पुस्तके नष्ट झाली आहेत; त्यामुळे अशा माहितीच्या साखळीतील दुवे जुळवता येत नाहीत.

'यात्रिक क्रमण' नंतर एकदम 'यमुना पर्यटन' या बाबा पद्मनजींनी लिहिलेल्या कादंबरीचा वाङ्मयेतिहासात निर्देश केला जातो. तत्पूर्वी 'ज्ञानदर्शन'च्या ऑक्टोबर १८५४, एप्रिल १८५५ आणि एप्रिल १८५६ या तीन अंकांत प्रकाशित झालेली 'परागंदा जाहालेल्या गृहस्थाची कन्या.' या कादंबरीची तीन प्रकरणे प्रो. जे. व्ही. नाईक यांनी उपलब्ध करून दिली आहेत. या कादंबरीचे लेखन भाऊ महाजननी केले असावे, असा तर्क नाईक करतात, तथापि त्यासाठी प्रमाण सापडत नाही. 'चंद्रिका', मासिकातून १८५४ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यापासून 'नीतीपर कादंबरी' या नावाने एक कादंबरी क्रमशः प्रकाशित झाली. तिच्या लेखकाचे नाव तिथे दिलेले नाही. रामजी गणोजी यांच्या 'स्त्री चरित्र' चा उल्लेख काही ठिकाणी आहे. तथापि त्या संदर्भात मोती बुलासांनी व्यक्त केलेल्या अभिप्रायानुसार तो कथागुच्छ असावा, असे दिसते.

'यमुना पर्यटन' ही मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी आहे की नाही, याबद्दल मतभेद व्यक्त केले गेले. मुळात 'यमुना पर्यटन' चा कादंबरी असा निर्देश स्वतः बाबा पद्मनजींनी केलेला नाही. 'यमुना पर्यटन'ला प्रस्तावना लिहिणारे दादोबा पांडुरंग, एकोणिसाव्या शतकातील प्रकाशित साहित्याची बारकाईने सूची तयार करणारे न्यायमूर्ती म.गो.रानडे, 'मराठी वाङ्मयाच्या सद्यःस्थिती' वर १८९८ मध्ये लेख लिहिणारे मोती बुलासा, नावल व नाटक याविषयी निबंध लिहिणारे का. बा. मराठे, 'कादंबरी' वर अभ्यासपूर्ण लेख लिहिणारे वि. का. राजवाडे यांनीही 'यमुना पर्यटन' चा उल्लेख 'कादंबरी' असा केलेला नाही. तरीही पुढील काळात 'यमुना पर्यटन' ही मराठीतील पहिली कादंबरी की 'मुक्तामाला' असा एक वाद निर्माण झाला. हा वाद 'यात्रिक-च्याचा

वृत्तांत' या कादंबरीवर केवळ पाठ्य-पुस्तकाचा छाप, 'यमुना पर्यटन' व 'मुक्तामाला' या दोन कादंबऱ्यांच्या प्रकाशन काळाच्या दरम्यान प्रकाशित झालेल्या 'फुलमुनी आणि करुणा' (१८५९) या मिसेस मुलेन्स यांनी आपल्याच बंगाली कादंबरीच्या केलेल्या भाषांतराकडे झालेले दुर्लक्ष या घटनांकडे, वेगवेगळ्या घटना म्हणून न पाहाता, सांस्कृतिक उपव्यवस्थेचे घटक व घटना-शृंखला म्हणून पाहणे योग्य ठरेल.

'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' आणि 'फुलमुनी आणि करुणा' या कादंबऱ्या त्या काळात वाचल्या गेल्या हे निश्चित; पण आज त्या विस्मरणात गेल्या आहेत. मनाला त्रासदायक वाटणाऱ्या; तसेच निरुपयोगी ठरलेल्या गोष्टी आपण विसरत असतो. सामाजिक मानसिकतेच्या बाबतीत यात आणखी एका गोष्टीची भर पडते. ती म्हणजे समाजाची अस्मिता टिकून राहण्यासाठी काही गोष्टींना सतत उजाळा दिला जातो आणि काहींकडे साफ दुर्लक्ष केले जाते. समकालीन राजकीय वातावरणात एक व्यूह म्हणूनही अशा गोष्टी होत असतात. या दृष्टीने पाहाता 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' किंवा 'फुलमुनी आणि करुणा' विस्मृतीत ढकलल्या जाणे सुसंगत ठरते.

'मुक्तामाला' मराठीतील पहिली कादंबरी ठरते की 'यमुना पर्यटन' असा एक मतभेदाचा मुद्दा काही काळ चर्चिला जाऊन 'यमुना पर्यटन' च्या आद्यतत्त्वावर शिक्कामोर्तब झाले; परंतु आता नव्याने उपलब्ध झालेल्या माहितीमुळे वादात तथ्य उरलेले नाही.

न्यायमूर्ती म.गो. रानडे यांच्या The Growth of Marathi Literature या लेखात १८९८ अखेर ३०० कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्याचा उल्लेख आहे आणि प्रत्यक्षात १८२ कादंबऱ्यांची नोंद आहे. दाते सूचीमध्ये १७६ कादंबऱ्यांचा निर्देश आहे. 'ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय त्याची सूचीत नोंद करावयाची नाही', असा य.रा.दाते यांचा दंडक होता. याचा एक अर्थ असा होऊ शकतो की, दाते सूची तयार करेपर्यंत १२४ कादंबऱ्या प्रचारातून बाहेर फेकल्या गेल्या होत्या. महाराष्ट्रातील आणि महाराष्ट्राबाहेरील सुमारे साठ ग्रंथालये धुंडाळून आम्हाला १३५ कादंबऱ्या उपलब्ध झाल्या. त्यातील काही अगदी जीर्णशीर्ण असल्यामुळे त्यांचे डिजिटल कॅमेऱ्याने फोटो काढून घ्यावे लागले. त्यातील बरीचशी पानेही गहाळ आहेत. याशिवाय नियतकालिकांतून क्रमशः प्रकाशित झालेल्या, पण पुस्तकरूपाने उपलब्ध असल्याचा निर्देश नसलेल्या आठ कादंबऱ्या मिळाल्या. त्यापैकी ६ अपूर्ण आहेत. म्हणजेच आज एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांचा विचार करताना केवळ १३७ कादंबऱ्या उपलब्ध आहेत. ही गोष्ट आपल्या वाङ्मयीन संस्कृतीवर आणि आस्थेवर प्रकाश टाकणारी आहे.

उपलब्ध कादंबऱ्यांतील ५३ कादंबऱ्या अनुवादित आहेत. त्यांचे भाषावर वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आहे - इंग्रजी - २७, स्पॅनिश - १, फ्रेंच - १, इटालियन - १, संस्कृत - ३, हिंदी - ३, बंगाली - १०, गुजराथी - ६, फारशी - १ यापैकी संस्कृत वगळता इतर सर्व अनुवाद प्रथम इंग्रजीत आणि नंतर इंग्रजीतून मराठीत झालेले आहेत. परक्या राष्ट्रांतील नव्हे; तर भारतीय भाषांमधील कादंबऱ्यांचे अनुवाद इंग्रजीच्या मार्फत व्हावे, या गोष्टीचा अधिक विचार व्हायला हवा. भारतीय भाषांपैकी बंगाली कादंबऱ्यांचे अनुवाद संख्येने अधिक आढळतात. 'कृष्णकांताचे मृत्युपत्र', 'दुर्गेशानंदिनी', 'आनंदमठ' इत्यादी बंकिमचंद्रांच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद; तसेच भानु केशव गांगनाईक यांनी केलेले बंगाली कादंबऱ्यांचे अनुवाद, 'आनंदीबाई', 'सद्गुणी सून' इत्यादी लक्षणीय आहेत. बंगाली कादंबऱ्यांच्या खालोखाल गुजराथी कादंबऱ्यांचे अनुवाद आढळतात. कानडी, पंजाबी, तमीळ, तेलगू इत्यादी भाषांमधील एकाही कादंबरीचा अनुवाद एकोणिसाव्या शतकात झाल्याची नोंद आढळत नाही.

युरोपीय लेखकांनी महाराष्ट्रातील वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या कादंबऱ्यांच्या भाषांतरांमध्ये 'अनाथ पांडुरंग' व 'ठगाची जबानी' या कादंबऱ्यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. परक्या लोकांना आपण कसे दिसत असलो पाहिजे, याचे दर्शन या कादंबऱ्यांत घडते. युरोपीय कादंबऱ्यांतील आशयसूत्रे स्वीकारून किंवा त्यांच्या आधारे 'वाईकर भटजी' (१८९८), 'मधली स्थिती' (१८८८), 'श्यामभट्ट' (एक नामांकित जोशी) आणि त्याचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत (१८९३), अशा काही चांगल्या दर्जाच्या कादंबऱ्या या काळात निर्माण झाल्या. एखादे आशयसूत्र दुसऱ्या किंवा वेगळ्या सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्थेत कसे फुलते, कोणते रूप घेऊ शकते, त्याच्या विकासाच्या कोणत्या शक्यता असू शकतात याची कल्पना, या स्वैर रूपांतरांवरून येऊ शकते.

इंग्रजी कादंबरीकारांपैकी रेनॉल्ड्सच्या कादंबऱ्यांची भाषांतरे अधिक झालेली आढळतात, तर भारतीयाने इंग्रजीत लिहिलेल्या *Lalun the Beragun or the Battle of panipat*. या मिर्झा मुराद अली बेगच्या कादंबरीचे आकर्षण वाटून तीन लेखकांनी तिच्या आधारे कादंबऱ्या लिहिलेल्या आढळतात. त्यातही ना. वि. बापटांची कादंबरी अधिक लोकप्रिय ठरली.

भाषांतरित कादंबऱ्यांच्या जोडीने एकोणिसाव्या शतकात स्वतंत्र कादंबऱ्यांची निर्मितीही लक्षणीय प्रमाणात झालेली दिसते. त्यातही सामाजिक स्वरूपाची आशयसूत्रे असलेल्या कादंबऱ्या संख्येने अधिक आहेत. हरिभाऊ आपटे, काशीबाई कानिटकर,

म.वि.रहाळकर, श. ना.रणदिवे, शांतिब्रह्म यांनी चांगल्या दर्जेदार कादंबऱ्यांची निर्मिती केली.

कादंबरीचा वाचकवर्ग वाढू लागल्यामुळे या काळात कादंबऱ्या प्रकाशित करणाऱ्या माला निघाल्या. 'आजकालच्या गोष्टी', 'पोतदारांची नीतीपर व मनोरंजक पुस्तकमाला', 'सहविचारिणी सभेची ग्रंथमाला', तासगाव 'ग्रंथोत्तेजक मंडळी', गुप्त पोलिसाने बाहेर काढलेल्या अद्भुत गोष्टी, कादंबरी 'कल्पद्रुममाला' अशा मालांमधून कादंबऱ्या प्रसिद्ध होऊ लागल्या. कादंबरीची आवड निर्माण झाल्यामुळे या माला निर्माण झाल्या आणि या मालांमुळे कादंबरीविषयी रुची वाढू लागली, असे एक सततचे चक्र सुरू झाले.

१८३८ मध्ये पहिली कादंबरी प्रकाशित झाली व त्यानंतर अगदी अल्पावधीतच वाढलेली कादंबरीची लोकप्रियता, मोठ्या संख्येने झालेली निर्मिती व हरिभाऊ आपटे, काशीबाई कानिटकर यासारख्या कादंबरीकारांच्या निर्मितीत प्रकट झालेली गुणवत्ता लक्षात घेतली; तर इथे कादंबरी उपरी नाही किंवा ते केवळ पाश्चात्यांच्या साहित्य प्रकाराचे अनुकरण नाही, हे पटू शकते. असे असले तरी मराठीत हा साहित्य प्रकार कसा अवतरला असावा, याचे कोडे राहातेच. त्या संदर्भात एक वेगळा विचार सुचतो, तो असा...

राजकीय सत्ताप्राप्तीनंतर ब्रिटिशांनी आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रांत केलेल्या हस्तक्षेपाचा महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनावर गंभीर परिणाम झाला. शिकलेले लोक आणि न शिकलेले लोक असे दोन कृत्रिम वर्ग तयार झाले आणि त्यांना श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे मूल्य प्राप्त झाले. त्यातून मौखिक परंपरेतील साहित्य 'टिकवून ठेवण्या'साठी मुद्रणाचा अवलंब होऊ लागला. निराळ्या शब्दांत सांगायचे, तर मौखिक परंपरा उतरणीला लागली. नवशिक्षितांना युरोपीय साहित्य परंपरेतील कित्येक चांगल्या साहित्यकृतींचा परिचय झाला, नव्या मूल्यव्यवस्थेचा परिचय झाला आणि स्वतःकडे बघण्याची चिकित्सक दृष्टी प्राप्त झाली. या सगळ्याचा परिणाम होऊन आधुनिक साहित्याची नवी परंपरा सुरू झाली. कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात एकोणिसाव्या शतकातील मराठी लेखकांनी केलेल्या निर्मितीकडे या नव्या परंपरेचा भाग म्हणून पाहावे लागते.

सांस्कृतिक व्यवस्था स्वतःच स्वतःला घडवत असतात. स्वतःत बदल घडवून आणून टिकून राहाण्याचा प्रयत्न करित असतात. समावेश असलेले गुंतागुंतीचे प्रदीर्घ कथनप्रकार मराठी मौखिक परंपरेत होते पण त्यांचा अनेक घटना-प्रसंग, कथा यांचा समावेश असलेले गुंतागुंतीचे प्रदीर्घ कथनप्रकार मराठी मौखिक परंपरेत होते पण;

त्यांचा आशय धार्मिक स्वरूपाचा होता. परंपरेमध्ये धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्र एकरूप असल्यामुळे ते स्वाभाविकही होते. एकोणिसाव्या शतकात धार्मिक परंपरेला हादरे बसू लागले आणि मौखिक परंपराही मुद्रण प्रसारामुळे व सुशिक्षितांच्या बदललेल्या आवडीनिवडींमुळे जुनाट वाटू लागली. अशा परिस्थितीत अपरिहार्यपणे सामाजिक आशय अभिव्यक्त करणाऱ्या पाश्चिमात्य साहित्य परंपरेतील 'कादंबरी'चे अनुकरण करून, त्यात काही बदल करून व आपली भर टाकून इथली कादंबरी सिद्ध झाली. कादंबरीचे इथले स्थिर होणे समजून घेण्यासाठी अपूर्णमितची (फ्रॅक्टल) संकल्पना उपयोगी पडते. अनुकरण आणि किंचित बदल करित माणसे अनेक नव्या गोष्टी निर्माण करतात. त्यामुळे मूळ व्यवस्थेत गतिमानता येते आणि विविधताही येते. प्रथम बदल करताना सर्वसामान्य स्थितीतून काहीतरी वेगळेपणा निर्माण होतो. पुढे हा वेगळेपणा हीच सामान्य स्थिती बनते. त्यातच पुढच्या वेगळेपणाची शक्यता अंतर्भूत असते. अत्यंत गुंतागुंतीची ही प्रक्रिया साध्या घटनांच्या साहाय्याने सुरू होते आणि अनेक आवर्तने घेत ती अस्तित्वात येते.

एकोणिसाव्या शतकातील उपलब्ध कादंबऱ्यांचे विश्लेषण करताना त्यांनी तत्कालीन राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वातावरणाला, परिस्थितीला दिलेल्या प्रतिसादाचे अनुसंधान राखणे युक्त ठरते. त्यामुळे त्या काळातील कादंबऱ्यांचे स्वरूप कसे होते हे समजते आणि संवेदनशील अंतःकरणाचे लोक त्या काळातील घटनांचा अन्वयार्थ कोणत्या प्रकारे लावत होते, याचेही भान येऊ शकते.

महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एकोणिसावे शतक राजकीयदृष्ट्या अत्यंत धामधुमीचे आणि पुढील शतकावर ज्यांचा ठसा उमटला अशा घटनांनी भरून गेले होते. असे असले तरी राजकीय आशयसूत्रांवर आधारित अशा कादंबऱ्यांची संख्या अगदी मोजकी आहे. त्यातही १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या घटनेला कादंबरीकारांनी तुलनेने अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. या आशयसूत्रावर आधारित चार मराठी कादंबऱ्या उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी एक भाषांतरित आहे. नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे अशा तीन महाराष्ट्रीय व्यक्तींनी उठावाचे नेतृत्व केलेले असूनही, त्यांपैकी एखाद्याच्या/एखादीच्या जीवनाला केंद्र कल्पून लिहिलेली एकही मराठी कादंबरी एकोणिसाव्या शतकात आढळत नाही. उपलब्ध चार कादंबऱ्यांपैकी 'सुशील राधाबाई आणि सद्गुणी कृष्णराव अथवा दक्षिण महाराष्ट्र देशात १८५७ साली झालेल्या बंडाची दुःख परिणामी कहाणी' वगळता इतर तीन कादंबऱ्यांमध्ये उठावाचे साम्राज्यवादी आकलन प्रतिबिंबित झाले आहे.

ब्रिटिश अधिकारी शूर, पराक्रमी व न्याय्य वर्तन करणारे, तर बंडखोर लोक क्रूर, अडाणी व नैतिकदृष्ट्या अधःपतित असे स्थूल नमुने चित्रित करून साम्राज्यसत्तेला संमती दर्शवली आहे. 'सुशील राधाबाई..' मध्ये ब्रिटिशांच्या अन्याय्य व क्रूर वर्तनाचे सडेतोड चित्रण केले आहे; ही गोष्ट लेखकाच्या निर्भयतेची आणि त्या काळात निर्माण होऊ लागलेल्या राष्ट्रीय वृत्तीची द्योतक आहे. तथापि माणसांमाणसांतील भावनिक संबंध आणि व्यक्तींच्या भावभावनांचे चित्रण करण्याऐवजी राजकीय घडामोडींचे तपशिलाने निवेदन करण्याकडे लेखकाने अधिक लक्ष पुरवल्यामुळे कादंबरीचे स्वरूप सुरस इतिहास कथनासारखे वाटते.

वासुदेव बळवंत फडक्यांच्या बंडावर आधारित, 'सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाची धामधूम' या कादंबरीचा नायक 'वासुदेव बळवंत' नाही, तर त्याला पकडण्यासाठी डॅनियलसाहेबाला मदत करणारा डिटेक्टिव कॉन्स्टेबल गंगाधरराव हा नायक आहे. कादंबरीकार डॅनियलसाहेबाला भीमाची, तर वासुदेव बळवंताला कीचकाची उपमा देतो. शाब्दिक पातळीवरही राजनिष्ठा व्यक्त करतो.

साम्राज्यसत्तेची भलावण करणाऱ्या या कादंबरीच्या तुलनेत द्वा. ना. रणदिवे यांची 'शिक्षक' ही कादंबरी उदून दिसते. लॉर्ड डलहौसीच्या संस्थानांच्या विलीनीकरणाच्या धोरणामुळे छोट्या-मोठ्या संस्थानिकांची तसेच त्यांच्याकडे चाकरीला असलेल्या सामान्य लोकांची कशी वाताहत झाली; याचे चित्रण कादंबरीत आहे. शेटपणे ब्रिटिश सत्तेच्या कारस्थानी, कावेबाज वर्तनाचे केलेले हे चित्रण पाहाता, राष्ट्रीय भावनेचा हळूहळू प्रसार होऊ लागल्याचा तर्क करता येतो.

पारतंत्र्याने मनावर आलेले मळभ आणि भयग्रस्ततेचे आवरण झुगारून देऊन ब्रिटिशांच्या क्रूर राजकीय कारकिर्दीचे केलेले चित्रण 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्तिंग्जचा उजवा हात' या कादंबरीत आहे. त्यात वॉरन हेस्तिंग्जची अन्याय्य कारकीर्द, शेतकऱ्यांची अन्नान्नदशा व आत्महत्या, न्यायव्यवस्थेचे दुटप्पी धोरण आणि अधिकाऱ्यांचा भ्रष्ट कारभार यांचे भेदक चित्रण आहे. प्रक्षोभक लेखनामुळे राजकीय सूडाला सामोरे जावे लागू नये म्हणून की काय कादंबरीवर लेखकाचा, प्रकाशकाचा अथवा मुद्रकाचा नामनिर्देश नाही.

एकोणिसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थितीचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या काही ब्रिटिश लेखकांनीही लिहिल्या. त्यापैकी मि. हॉक्ले यांनी लिहिलेल्या 'पांडुरंग हरी' या कादंबरीचे कृ. ब. गोडबोले यांनी केलेले भाषांतर ('अनाथ पांडुरंग') उपलब्ध आहे. मराठ्यांची सत्ता संपुष्टात आली त्यावेळचे राजकीय चित्रण या कादंबरीत आहे. खून, दरोडे, लुटालूट, लबाडी आणि स्त्रियांची आसक्ती यांचा

अतिरेक असलेली एतद्देशीय लोकांची जीवनशैली चित्रित करून लेखकाने राजकर्त्यांचा इथल्या लोकांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दाखवून दिला आहे.

या काळात काही ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आणि लोकप्रिय झाल्या. याच काळात हरिभाऊ आपट्यांसारख्या श्रेष्ठ लेखकाने कादंबरी लेखनाला प्रारंभ केला. राष्ट्रीय सभेने लोकांच्या मनात निर्माण केलेली चेतना आणि भारलेपणा हरिभाऊंनी 'उषःकाल' मध्ये मूर्त केला. राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण करणे तसेच आपला गौरवपूर्ण इतिहास उभा करून अस्मिता जागृत करणे असे गर्भित हेतू असलेल्या त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनी वाचकांना वेड लावले.

एकोणिसाव्या शतकातील धार्मिक परिस्थितीत विविध प्रेरणा-प्रवृत्तींची सरमिसळ असलेले प्रवाह आढळतात. त्याचे प्रतिबिंब कादंबऱ्यांतही दिसते. 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत' (१८३८), 'यमुना पर्यटन' (१८५७) या कादंबऱ्यांमध्ये हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी, परंपरामधील अन्याय चित्रित करून, त्याच्या पार्श्वभूमीवर ख्रिश्चन धर्माचे उदात्त रूप वर्णिले आहे. स्पष्ट शब्दांत ख्रिश्चन धर्माचा केलेला प्रचारही काही ठिकाणी आढळतो. हे प्रचाराचे उद्दिष्ट इतके प्रबळ बनते की, कादंबऱ्यांना 'कादंबरी' असे रूप राहत नाही. 'यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत', ने बोधपर पाठ्य-पुस्तकांचे तर 'यमुना पर्यटन'ने धार्मिक प्रचार-पुस्तकाचे रूप धारण केले आहे.

ख्रिश्चन धर्मप्रसाराच्या आक्रमकतेच्या विरोधी, हिंदू धर्मश्रद्धा आणि ईश्वरावरील श्रद्धा प्रकट करणारा नीतिबोध करणाऱ्या 'मुक्तामाला', 'मंजुघोषा' यासारख्या कादंबऱ्या या काळात प्रकाशित झाल्या. ढोबळ नीतिबोध करणाऱ्या या कादंबऱ्या अद्भुताने आणि योगायोगाने भरलेल्या असल्या, तरी त्यांनी तत्कालीन वाचकांच्या मनाची पकड घेतली, त्यांच्या अनेक आवृत्त्याही निघाल्या. पातिव्रत्य, सती यांसारख्या पारंपरिक, नीतिमूल्यांचा, रूढींचा गौरव करणाऱ्या 'सती राणकदेवी', 'कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती' अशा कादंबऱ्याही प्रकाशित झाल्या. पण त्याचबरोबर या रूढी, रीतींमधील अनिष्टता दाखवून देऊन, आपल्या धार्मिक रीतिरिवाजांकडे किंवा परंपरेकडे चिकित्सकपणे पाहावयास शिकवणारी 'गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचे फळ' ही कादंबरी प्रकाशित झाली, हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. फलज्योतिषासारख्या आपल्या परंपरेने मान्यता दिलेल्या मिथ्या, वेड्या श्रद्धेच्या पाखंडाचा उपहास आणि विडंबन करणारी 'श्याम भट्ट (एक नामांकित ज्योतिषी) आणि त्याचा शिष्य बटो' यांचा वृत्तांत ही एक उत्कृष्ट रूपांतरित कादंबरी आहे. 'डॉन क्विझोट' या सुप्रसिद्ध कादंबरीचे हे रूपांतर फलज्योतिषाच्या वेडाची पुरती फजिती उडवते व एक चांगली विनोदात्मक कादंबरी वाचल्याचा अनुभव देते. या कादंबऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर 'वाईकर भटजी' २८० / मराठी कादंबरीचे प्रारंभिक वळण

ही कादंबरी उठून दिसते. इंग्रजी शिक्षण आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा धर्मप्रसार यांचा त्या काळातील सर्वसामान्य मनुष्याच्या जीवनावर खोलवर झालेल्या परिणामाचे परिणामकारक आणि प्रभावी चित्रण या कादंबरीत आहे. त्यातील भाषा साधी, प्रवाही आणि घरगुती स्वरूपाची आहे त्यामुळे ही रूपांतरित कादंबरी नसून जणू स्वतंत्र कादंबरी आहे, असा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटतो.

एकोणिसाव्या शतकातील समाजजीवन वेगवेगळ्या सामाजिक चळवळींनी व प्रवाहांनी ढवळून निघाले होते. 'कादंबरी'चा आशय अपरिहार्यपणे सामाजिक स्वरूपाचा असल्यामुळे या ढवळाढवळीचा प्रभाव कादंबरीवर पडणे स्वाभाविकच होते. एकोणिसाव्या शतकात प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांमध्ये सामाजिक संघर्षाचे अथवा जीवन चित्रणाचे आशयसूत्र असलेल्या कादंबऱ्यांची संख्या सर्वाधिक आहे. त्यापैकी पारंपरिक जीवनशैली आणि त्यामुळे मानवी जीवनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाचे चित्रण करणाऱ्या, 'तीन विधवा', वेणू यांसारख्या कादंबऱ्या आहेत. शिक्षणामुळे बदललेल्या जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या भानु केशव गांगनाईक यांच्या तीन कादंबऱ्या किंवा म. वि. रहाळकरांची 'नारायण आणि गोदावरी' किंवा शांतिब्रह्म यांची 'सिंधुताई आणि आजकालची सद्गुणी माणसे' यांसारख्या कादंबऱ्यांमध्ये तत्कालीन समाजाचे वास्तव दर्शन घडवण्याचा प्रयत्न दिसतो. सामाजिक प्रश्न आणि बदलती जीवनमूल्ये या संबंधीचे भान प्रकटते. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, सतीची चाल हे प्रश्न या कादंबऱ्यांत प्राधान्याने मांडण्यात आले, नव शिक्षितांचे जग उभे करण्यात आले. तत्कालीन सरकारी कचेऱ्यातील भ्रष्टाचाराचे भेदक चित्रण 'शिरस्तेदार' व 'गंगा-गोविंदसिंह अथवा वॉरन हेस्तिंगचा उजवा हात' या कादंबऱ्यांत पाहावयास मिळते.

मराठी कादंबरीचा असा हळूहळू गुणात्मक व संख्यात्मक विकास चालू असतानाच हरिभाऊ आपट्यांची कादंबरी प्रगटली. त्यांच्या एकूण कादंबऱ्यांपैकी चार श्रेष्ठ सामाजिक कादंबऱ्या एकोणिसाव्या शतकातच वाचकांना उपलब्ध झाल्या. 'मधली स्थिती,' 'पण लक्षात कोण घेतो,' 'यशवंत खरे' व 'मी' या चार कादंबऱ्यांद्वारे हरिभाऊंनी तत्कालीन सुशिक्षितांची, पांढरपेशा लोकांची परिस्थिती, मनःस्थिती व विचारपद्धती चित्रित केली आहे. समाजातील स्थित्यंतराचे दर्शन घडवले आहे. सामाजिक परिस्थिती समूर्त करण्याच्या त्यांच्या विलक्षण सामर्थ्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या प्रत्ययकारी झाल्या आहेत.

एकोणिसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्रांचा विचार करता, त्यात शेतकऱ्यांचे जीवन, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, खेड्यातील जीवन-रीत यांचे चित्रण असलेली एकही कादंबरी नसल्याचे पाहून अस्वस्थता येते. कृ.पा.भालेकर यांच्या 'बळीबा

पाटील आणि १८७७ चा दुष्काळ' या कादंबरीच्या शीर्षकामध्ये असलेला दुष्काळ प्रत्यक्ष कादंबरीत नाही. तिचे रूपही 'कादंबरी' चे नाही. सर्वसामान्यांचे बिकट जीवन कादंबरीत प्रकट न होण्याची काही कारणे संभवतात. त्यात प्रामुख्याने १. नवशिक्षितांना आर्थिक कमाई होऊ लागून साम्राज्यसत्तेचे काही लाभ मिळाल्याने त्यांनी सत्तेच्या दुष्परिणामांकडे केलेली डोळेझाक. २. कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या सामाजिक आशययुक्ततेविषयीची व परिणामांची अपुरी जाणीव. ३. जाज्वल्य मनोवृत्तीचा अभाव; यांचा उल्लेख करावा लागतो. जुन्या साहित्य परंपरेतील अन्य प्रकारापेक्षा प्रकृतितः भिन्न असा साहित्य प्रकार आपल्या परंपरेत समाविष्ट होत होता. लेखक आणि वाचक या दोघांच्याही सांस्कृतिक जाणिवेतील बदलाची त्याची अपेक्षा होती. स्वतःची नवी ओळख निर्माण करण्याची गरज होती. ही आवश्यकता शांतिब्रह्म व हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्यांनी काही प्रमाणात पूर्ण केली. म्हणूनच पुढे मराठीत सामाजिक वास्तववादी कादंबऱ्यांचा सशक्त प्रवाह निर्माण होऊ शकला.

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी लिहिलेल्या दहा कादंबऱ्यांची नोंद आढळते. शिकलेल्या स्त्रियांनी केलेले कादंबरीलेखन हे त्यांच्या सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रवेशाचे द्योतक आहे. या स्त्रिया जरी तत्कालीन व्यवस्थेच्या परिघात वावरत होत्या, तरी अनुभवाकडे आणि जगाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन पुरुषापेक्षा वेगळा होता. त्यामुळेच वरवर पाहाता जरी, त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या वेगळ्या दिसल्या नाहीत, तरी बारकाईने आणि चिकित्सकपणे पाहिले, तर त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये वेगळेपणा, वैशिष्ट्यपूर्णता दिसून येते. काशीबाई कानिटकरांच्या कादंबऱ्यांच्या ('रंगराव' व 'पालखीचा गोंडा') उदाहरणाने हे स्पष्ट होते. एकोणिसाव्या शतकातील सर्व स्त्री-कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून स्त्रीशिक्षणाचा, विवाहाचा जोडीदार निवडण्याच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे, ही गोष्ट ही महत्त्वपूर्ण आहे.

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांचे स्थूलमानाने परदेशी स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या व महाराष्ट्रीय स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या, असे दोन भाग कल्पिता येतात. याशिवाय कृपाबाई सत्यनादन ('कमला'-द स्टोरी ऑफ अ हिंदू चाइल्ड वाइफ-१८९४) शेवंताबाई निकम्बे ('रत्नाबाई', अ स्केच ऑफ अ बॉम्बे हायकास्ट हिंदू यंग वाइफ १८९०) यांनी इंग्लिश भाषेत कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांच्या कादंबऱ्यांत चित्रित झालेले जीवन महाराष्ट्रीयन आहे. भौगोलिक परिसर महाराष्ट्राचा आहे पण भाषा इंग्रजी आहे. एका अर्थाने त्या 'मराठी' कादंबऱ्याच आहेत.

स्त्रियांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या फारशा समाधानकारक नाहीत, त्यात अनेक उणिवा आहेत असे म्हणून वाङ्मयेतिहासकारांनी व समीक्षकांनी त्यांच्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेले दिसते; परंतु हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की हा केवळ 'साहित्यिक प्रश्न' नाही. तो अधिक जटिल असा सांस्कृतिक प्रश्न आहे. त्यांचा संबंध स्वातंत्र्याशी आहे, नसलेल्या स्वातंत्र्याशी आहे. स्त्रीचे स्वातंत्र्य एतद्देशीय रूढी-परंपरेशी आणि साम्राज्यकर्त्यांच्या राक्षसी आकांक्षेशी जखडलेले होते. अशा पारतंत्र्याने जखडलेल्या अवस्थेत स्त्रियांनी कादंबऱ्या लिहिल्या, हेच एक साहस व स्वातंत्र्याच्या दिशेने टाकलेले पाऊल होते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भोवतालच्या जीवनाकडे आणि घटनांकडे बघण्याचे दोन प्रमुख दृष्टिकोन आढळतात. एक साम्राज्यवादी दृष्टिकोन आणि दुसरा राष्ट्रवादी दृष्टिकोन साम्राज्यकर्त्यांना आदर्श मानून त्यांच्याबद्दल गौरवाची, कृतज्ञतेची भावना राखून, वस्तुस्थितीकडे त्यांच्या नजरेतून पाहून त्यांना रुचेल असा विचार करण्याची आणि तो जाहीरपणे अभिव्यक्त करण्याची सवय काही लोकांनी आत्मसात केली. हा साम्राज्यवादी दृष्टिकोन होय. त्यात 'आपण त्यांच्यापेक्षा हिणकस आहोत' अशी न्यूनगंडाची छटा मिसळली होती. राज्यकर्त्यांची प्रत्येक गोष्ट चांगली आणि योग्य व एतद्देशीय म्हणजे अडाणी, दुर्गुणी, बुरसटलेल्या विचारांचे, रूढी-परंपरांच्या बेड्यात अडकलेले अशी भूमिका, हे लोक घेत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील अनेक कादंबऱ्यांतून या भूमिकेचे प्रतिध्वनी उमटलेले दिसतात. आधुनिक शिक्षण, पाश्चिमात्यांची वैचारिक परंपरा यांचा अभ्यास केल्यावर त्यांच्या प्रभावाखाली न येता, राष्ट्रीय भावनेतून भोवतालच्या घटनांकडे आणि वस्तुस्थितीकडे पाहण्याचा मार्गही एकोणिसाव्या शतकात काही लोकांनी पत्करला आणि इथे सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन घडून आले. हा दृष्टिकोनही हरिभाऊ, शांतिब्रह्म, ना. वि. बापट, काशीबाई कानिटकर यांच्यासारख्या चांगल्या कादंबरीकारांच्या कृतींमध्ये अवतरला, अभिव्यक्त झाला.

एकोणिसाव्या शतकातील सुशिक्षितांप्रमाणेच एकोणिसाव्या शतकातील कादंबरीही साम्राज्यवादी आणि राष्ट्रवादी अशा दोन विरोधी भूमिकांमध्ये आंदोलत होती.

कादंबरी हा साहित्य प्रकार मराठीत नव्यानेच प्रविष्ट झाला होता आणि शिक्षणाचा प्रसार मर्यादित असल्यामुळे वाचकांची संख्याही मर्यादित होती. असे असले तरी अद्भुतरम्य, योगायोगाने भरलेल्या कादंबऱ्या, ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणाऱ्या कादंबऱ्या, राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक स्वरूपाची गंभीर आशयसूत्रे असलेल्या कादंबऱ्या असे विविध प्रकार त्यात आढळतात. तत्कालीन कादंबरीविषयक

अभिरुचीचा विचार करता, या प्रत्येक प्रकारच्या कादंबरीला वाचकवर्ग भेटत होता, असे दिसते. त्यातही लक्ष्मणशास्त्री हळबे, विष्णु जनार्दन पटवर्धन, भानु केशव गांगनाईक, द्वा.ना.रणदिवे, ना. वि. बापट यांच्या कादंबऱ्या विशेष आवडीने वाचल्या जात. 'वेणू' कादंबरीनेही आपला वाचकवर्ग निर्माण केला होता. काशीबाई कानिटकरांच्या कादंबऱ्या गुणवत्तापूर्ण असल्या, तरी त्या एकोणिसाव्या शतकात पुस्तक रूपाने प्रकाशित होऊ शकल्या नाहीत. समकालीन आणि उत्तरकालीनही कादंबऱ्यांवर ज्यांनी आपला ठसा उमटवला त्या हरिभाऊंच्या श्रेष्ठ सामाजिक कादंबऱ्या एकोणिसाव्या शतकात निर्माण झाल्या. त्यामुळे नव्या प्रकारची साहित्याभिरुची असलेला एक गट निर्माण झाला. तत्कालीन सर्वसाधारण लोकांच्या करमणुकीबद्दलच्या अभिरुचीपेक्षा ही अभिरुची निश्चितच आणि पुष्कळच भिन्न होती.

आधारभूत कादंबऱ्यांची यादी

१. यात्रेकऱ्याचा वृत्तांत : मिसेस फेरार, १८३८, उ.आ. स्वच्छंद प्रकाशन, ठाणे, २००४ (संपा. अनंत देशमुख)
२. यात्रिक क्रमण, इहलोकापासून परलोकास : (अनु.) हरि केशवजी, गणपत कृष्णाजी (शिळाछाप) मुंबई, १८४१
३. यमुनापर्यटन (अथवा हिंदुस्थानातील विधवांच्या स्थितीचे निरूपण) १८५७, उ.आ. ५ वी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे १९९४
४. परागंदा जाहालेल्या गृहस्थाची कऱ्या, ज्ञानदर्शन, ऑक्टो. १८५४, एप्रिल ५५, एप्रिल ५६, उ.आ. लोकसत्ता दिवाळी १९५५.
५. कोलंबसाचा वृत्तांत : महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर, १८४९ उ.आ. ३ री आवृत्ती, थॉमस ग्रेहाम, मुंबई १८५७
६. फुलमनी आणि करुणा : हॅना कॅथरिन मुलेन्स (अनु.), बॉम्बे ट्रॅक्ट अँड बुक सोसा. १८५९.
७. मुक्तामाला : लक्ष्मणशास्त्री हळबे, १८६१, उ.आ. ११ वी, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९७२.
८. रत्नप्रभा : लक्ष्मणशास्त्री हळबे, प्रका. वा. वि. भट, मुंबई, १८६६ उ.आ. ३री, १९६६
९. घांशीराम कोतवाल : मोरोबा कान्होबा, १८६३, उ.आ. दुसरी, इतिहास संशोधन मंडळ, १९६१.
१०. मंजुघोषा : नारो सदाशिव रिसबुड १८६७, उ.आ. ११ वी, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९६२
११. प्रभवमालिनी आणि कलावती : एक स्वदेश कल्याणेच्छु, इंदुप्रकाश, मुंबई, १८६८.

१२. अवलिया अथवा मानी स्वभावाचा दारुण परिणाम : विनायक बाळकृष्ण दामले, ज्ञानप्रकाश छापखाना, पुणे १८६९.
१३. मोचनगड : रा. भि. गुंजीकर, १८७१, उ.आ. ४ थी, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९६५.
१४. विलासिनी : रामचंद्र आ. राजे, न्याशनल छापखाना, मुंबई, १८७१.
१५. जिलब्लास चरित्र (अनु.) : विष्णु जि. पागनीस, न्याशनल छापखाना, मुंबई, १८७१.
१६. रासेलस : कृष्णशास्त्री चिपळूणकर (अनु.) १८७३, उआ. ७, पुणे १९२९
१७. चंद्रप्रभा विरहवर्णन : साळूबाई तांबवेकर, विठ्ठल सखाराम अग्निहोत्री यांचा छापखाना, पुणे १८७३
१८. रिचर्दाचे चरित्र : हरि विनायक बर्वे पनवेलकर, अनु. सूर्योदय छापखाना, ठाणे, १८७४
१९. प्रेमबंधन भाग १ : नारायण दा. योगी, पुणे, १८७४.
२०. पाल आणि व्हर्जिनिया : आधारित, गोविंद शंकर बापट, सरकारी विद्याखाते, मुंबई १८७५.
२१. प्रियकांत व सुशीला : डेविड हाइम, ओरिएण्टल, मुंबई, १८७२.
२२. सुवर्णमालिनी : जगन्नाथ स. शास्त्री (सहा. दामोदर बा. नाईक)
२३. हंबीरराव आणि पुतळाबाई यांचे चरित्र अथवा १८५७ सालच्या बंडाची धामधूम : विष्णु जनार्दन पटवर्धन, प्रका. प. अ. नागपूरकर, इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई, १८८५.
२४. नारायणराव आणि गोदावरी : महादेव विठ्ठल रहाळकर, चित्रशाळा प्रेस, पुणे, १८७९, उ.आ. तिसरी, १८९१.
२५. मित्रचंद्र : पांडुरंग गोविंद पारखी, प्रका. गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे १८७९, उ.आ. दुसरी १८८४
२६. गलिंहर याचा वृत्तांत : भाग १, हरि कृष्ण दामले, अनु. ज्ञानप्रकाश छापखाना, पुणे १८८०
२७. शिरस्तेदार : वि. कों. ओक, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई १८८१
२८. राजा शूरसेन : जनार्दन अनंत जोशी, इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८८१.
२९. वारुणी आणि विश्वयोषिता (पूर्वार्ध) : सखाराम गणेश मुजुमदार, वीरक्षेत्र मुद्रणालय, बडोदा, १८८१.

३०. ताराबाई आणि हिराबाई : अनु. भानुकेशव गांगनाईक, तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई, १८८२ उ.आ. दुसरी, १८९५
३१. गुलछबु अथवा जादूविद्येचे अपूर्व दिग्दर्शन : अनु. वा. पां. भावे, प्रका. वि. सं. मूरकर, दीनवत्सल छापखाना, मुंबई, १८८३
३२. क्लेशविमोचन : व्यंकटराव आनंदराव परब, प्रका. बा. स. शेट्टे, श्रीवर्धन छापखाना, मुंबई, १८८४.
३३. शिक्षक : द्वारकानाथ नारायण रणदिवे, इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८८३.
३४. वीरपत्नी अथवा धी सोल्जर्स वाइफ : (आधारित), बाळाजी के. रघुनाथजी, फॅमिली प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८८३.
३५. छ. संभाजी महाराज अथवा राजाचे दुष्कर्म राजाला भोवते आणि प्रजेलाही भोवते, ना. वि. बापट, जावजी दादाजी, निर्णयसागर, मुंबई, १८८४ उ.आ. दुसरी.
३६. स्त्री चरित्र : चौगुले रामजी गणोजी, भाग ३, आवृत्ती ३.
३७. दिनार्बस अथवा रासेलस या गोष्टींचे उत्तरार्ध : गोविंद शंकरशास्त्री बापट, (अनु.) जावजी दादाजी, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई १८८५.
३८. आनंदीबाई : अनु., भानु केशव गांगनाईक, इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८८५.
३९. सद्गुणी सून, अनु. भानू केशव गांगनाईक, वधुदर्पणमाला, क्र. ४, १८८५.
४०. वेणू : गणेश महादेव लिमये, शिराळकर आणि मंडळी, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे, १८८६.
४१. वेषधारी पंजाबी : अनुपलब्ध, बाळाजी आणि कं. माजगांव, मुंबई १८८६
४२. मीनकेतन नवमालिका : नारायण केशव चौबल, माजगांव प्रिंटिंग छापखाना, मुंबई, १८८६
४३. भावी सृष्टी (पूर्वार्ध) : जनार्दन दामोदर कोलटकर, जगदीश्वर छापखाना, मुंबई, १८८७.
४४. देवी सत्यभामा अथवा गुजरातेत पेशवाईची अखेर (पूर्वार्ध) : शंकर विष्णु पुराणिक, दामोदर सावळाराम आणि कं. बडोदे १८८७.
४५. सावकारपुत्र वसंतभानू : हरिश्चंद्र बाळकृष्ण घाणेकर, माजगाव प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८८७.
४६. तीन विधवा : नारायण वामन टिळक, ज्ञानप्रकाश छापखाना, पुणे, १८८७.
४७. ठगाची जबानी : आ. स. बर्वे, अनु. प्रका. अनंत आत्माराम मोरमकर, मुंबई, १८८८, उ.आ. ३ री, १९३१.

४८. मधली स्थिती : ह. ना. आपटे, आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणे, १८८८. उ.आ. ६ वी, १९६५.
४९. वीरकन्या : ना. वा. टिळक, चिखलगावकर, ज्ञानप्रकाश छापखाना, पुणे, १८८८.
५०. ऐंशी दिवसात पृथ्वी प्रदक्षिणा : केशव रामचंद्र केळकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे, १८८८.
५१. बळीबा पाटील : कृ. पां. भालेकर, दीनमित्र नियतकालिक, १८८८, भालेकर समग्र वाङ्मयमध्ये समाविष्ट.
५२. गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचे फळ : अण्णाजी गोपाळ मुजुमदार, निर्णयसागर, मुंबई, १८८९.
५३. वसंतमंजिरी : गजानन चिंतामण देव, ग्रंथवर्धक, शिळाछाप, पुणे, १८८९.
५४. कनकमंजिरी : रघुनाथ कृष्ण मुळे, प्रका. वि. ना. आचार्य, तत्त्वविवेचक छापखाना, १८९०.
५५. सुशीला राधा आणि सद्गुणी कृष्णराव (पूर्वार्ध) अथवा द. महाराष्ट्र देशात १८५७ साली झालेल्या बंडाची कादंबरी, मुंबई १८९१.
५६. लावण्यमयी : अनंत केशव चितळे, मोदवृत्त छापखाना, वाई, १८९०.
५७. तरुण पुरुष : नारायण गणेश मंडलीक, प्रका. सुधाकर, पेण, १८८९.
५८. प्रणयीमाधव (आधारित) : वामनशास्त्री इसलामपूरकर, प्रकाशक (अनुपलब्ध), १८८९.
५९. विदग्धपुरुषराव (आधारित) : वामनशास्त्री इसलामपूरकर, पोतदारांची नीतिपर व मनोरंजक पुस्तकमाला, मुंबई, १८८९.
६०. जुना वाडा अथवा पहिले बाजीराव पेशवे : एक पुणेकर, सुबोध प्रकाशन, छापखाना, पुणे, १८८९.
६१. दैववैचित्र्य अथवा शापविमोचन : नाट्यकथामाला या नियतकालिकातून १८८९ मध्ये प्रकाशित, पेण.
६२. बृहत्कथासागर (प्राचीन ऐति. कादंबरी भाग २) : वामनशास्त्री इसलामपूरकर, तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई, १८९०.
६३. गंगी आणि सूर्यराव किंवा गोमाजी कापसे यांचे चरित्र : भास्कर गोविंद रामाणी, मुंबई, १८९०.
६४. दुराचरणाचे फळ वार्ट : विनायक गोविंद लिमये, इंडिया प्रिंटिंग छापखाना, मुंबई, १८९०

६५. विश्वासराव : नारो सदाशिव रिसबुड, प्रका. भाऊ गो. सापकर, ज्ञानचक्षु
छापखाना, पुणे, आ. ३ री, १८८९.
६६. सिंधुबाई अथवा आजकालची सद्गुणी माणसे : केशव रामचंद्र केळकर उर्फ
शांतिब्रह्म, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे, १८९०.
६७. सीता : सीताराम बाबाजी गुर्जर, प्रका. ज. म. गुर्जर, भारती छापखाना, मुंबई
१८९०.
६८. विचित्रपुरी : केशव लक्ष्मण जोरवेकर प्रका. भाऊ गो. सापकर, ज्ञानचक्षु
छापखाना, पुणे, १८९०. उ. आ. ३ री. १८९०.
६९. शिलादित्य भाग १ व २ : शंकर मोरो रानडे, भाग १ - १८८४, भाग २ -
१८९०; आर्यभूषण, पुणे.
७०. आर्य चाणक्य : (संस्कृत नाटकाच्या आधारे) वामनशास्त्री इस्लामपूरकर,
पोतदारांची नीतिपर व मनोरंजक पुस्तकमाला, नं. ६, मुंबई, १८९०.
७१. प्रीतीचा मोबदला अथवा पुष्पगुच्छ आणि वनमाला : गोदावरी पंडित, उपयुक्त
ग्रंथप्रसारक मंडळी, मुंबई, १८९०.
७२. साध्वी तारा अथवा योग्य मोबदला : भास्कर गोविंद रामाणी, प्रका. व्य. य.
शिंंगबाळ, हिंदू-पोर्तुगीज छापखाना, १८९०.
७३. म्हैसूरचा वाघ : हरि नारायण आपटे, १८९०-९१.
७४. अन्नपूर्णा आणि वामनराव अथवा भूतभ्रम : ले. द. वा. जोगळेकर, प्रका.
ना. गो. हर्डीकर, इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८९०.
७५. सुधन्वावध : भास्कर विनायक कानिटकर, निर्णयसागर - छापखाना, मुंबई,
१८९१.
७६. हिंद आणि ब्रिटानिया : अनु. दिनकर गोविंद वझे, तत्त्वविवेचक छापखाना,
मुंबई, १८९१.
७७. पेशवाईतील धामधुमीचा देखावा अथवा सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचे
पराक्रम : धोंडो बाळकृष्ण सहस्रबुद्धे, आर्यभूषण छापखाना, पुणे १८९१.
७८. सुंदरी आणि वसंतसेन (भाग १) : अनु. वामनशास्त्री इस्लामपूरकर, तत्त्वविवेचक
छापखाना, मुंबई, १८९२.
७९. ऋतुध्वज आणि मदालसा यांचे चरित्र : अंतुन धोंडूजी, जॉइंट स्टॉक छापखाना,
मुंबई, १८९२.
८०. सुंदरी : पांडुरंग बळवंत देवल, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे, १८९२.

८१. नूरजहान : विठ्ठल विष्णु भावे, जॉइंट स्टॉक, मुंबई, १८९२.
८२. शामभद्र आणि त्याचा शिष्य बटो यांचा वृत्तांत : भाग १ ते ३, चिंतामण मोरेश्वर आपटे (रुपां.), १८९३, उ. आ. वरदा बुक्स, पुणे, १९९०.
८३. पण लक्षात कोण घेतो : ह. ना. आपटे, १८९३, उ. आ. ९ वी, आर्यभूषण छापखाना, पुणे, १९६७.
८४. अनुरागपत्रिका : एकनाथ गणेश भांडारे, मराठी लिटररी सोसा. गिरगाव पोस्ट, मुंबई १८९३.
८५. जिजीवास अथवा छत्रपती राजाराम महाराज : गद्रे नारायण कृष्ण, धुंडिराज, शहापूर, १८९३.
८६. मी : हरि नारायण आपटे, १८९३-९५, उ.आ. समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२.
८७. सगुणा : कृपाबाई सत्यनादन, १८९५, उ. आ. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, कलकत्ता, चेन्नई, मुंबई शाखा, १९९८.
८८. लंदनरहस्य - भाग १, २, ३ : शंकर बापूजी मुजुमदार, कादंबरीकलाप, शिवाजी छापखाना, पुणे १८९३, दुसरा भाग कृष्णराव बापूजी भांडे १८९४, ३ रा भाग १८९४.
८९. कुवलयपूरची राणी कुमुद्वती : श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई, प्रका. न. अ. द्रवीड, आर्यभूषण छापखाना, पुणे १८९४.
९०. हिंदुस्थानातील तारा : साळूबाई भाऊसाहेब तांबवेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे १८९४.
९१. लालन बैरागीण अथवा पानिपतचा घनघोर युद्धसंग्राम : दि. गो. वझे, प्रका. द. गो. सडेकर, बेळगाव समाचार, बेळगाव १८९५.
९२. रत्नखचित विलासमंदिर किंवा लावण्यमंजिरी अप्सरा : सत्यबोध बा. हुदलीकर पी. आर्. भिकाजी, बॉम्बे न्यू प्रेस, मुंबई, १८९५.
९३. हतिमताई चरित्र अथवा हसनबानूचे सात सवाल : कृष्णाजी नारायण शास्त्री, श्री कल्पतरू छापखाना, मुंबई, १८९५.
९४. श्रीराम आणि रावण : गणेश रंगनाथ दंडवते प्रका. द. गो. सडेकर, मराठा, खानापूर, बेळगाव, १८९५.
९५. पानिपतची मोहीम : ना. वि. बापट, दा. सा. आणि मंडळी, पूर्ण चंद्रोदय, बडोदे, १८९४, उ.आ. ३री, वरदा प्रका. १९९१.

९६. दिल्लीवर हल्ला अथवा भरतखंडाच्या परवशतेचा प्रारंभ : अनु. जगन्नाथ धोंडू भांगले, कालेकर आणि मंडळी, गिरगांव, मुंबई - १८९५.
९७. कमला : कृपाबाई सत्यनादन, १८९४, उ.आ. कमला : द स्टोरी ऑफ अ हिंदू चाइल्ड वाईफ, ऑक्सफर्ड युनि. प्रेस, १९९८.
९८. रतनबाई : शेवंताबाई निकम्बे, १८९५, उ.आ. रतनबाई : अ हाय कास्ट चाइल्ड वाईफ, ऑक्सफर्ड युनि. प्रेस, २००४.
९९. उषःकाल : हरि नारायण आपटे, १८९५-९७, उ.आ. समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२.
१००. महाराणा राजसिंह : अनु. आत्माराम आप्पाजी पांडे, प्रका. पां. ब. देवल, इंदिरा छापखाना, पुणे, १८९६.
१०१. वीरमती : (अनुपलब्ध), सहविचारिणी सभेची ग्रंथमाला, दा. सां. आणि मंडळी, बडोदे, १८९६.
१०२. धर्माजीरावाचे कुटुंब अथवा बडोदे राजधानीतील साडेतीन वर्षांची कारकीर्द : बळवंत म. पंडित, प्रका. पां. ब. देवल, जगद्धितेच्छु छापखाना, सोलापूर, १८९६.
१०३. सती राणकदेवी : विष्णु धोंडदेव कर्वे, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, बडोदे १८९७.
१०४. शेवटचा शूर वाघेर : चिंतामणराव नारायण मुजुमदार, जगत्समाचार प्रेस, ठाणे. १८९७.
१०५. गुणवंतराव : मा. वि. टोकेकर, बॉम्बे न्यू प्रेस, मुंबई, १८९७.
१०६. पानिपतची मोहीम (संक्षिप्त) : संक्षेपक, पांडुरंग रामचंद्र ढमढेरे, १८९८, उ.आ. कॉन्टिनेन्टल प्रका. १९५८.
१०७. सरस्वतीचंद्र अथवा बुद्धिधनाचा कारभार : वैजनाथ विनायक, एन्. एम्. आणि कं., मुंबई आणि बडोदे, १८९७.
१०८. पालखीचा गोंडा : काशीबाई कानिटकर, १८९७. उ.आ. गणेश महादेव आणि कं. पुणे, १९२८.
१०९. आनंदाश्रम : धोंडो जगन्नाथ भांगले, अमृत सखाराम वणीकर, जगत्समाचार ठाणे, १८९८.
११०. दुर्गेशनंदिनी अथवा किल्लेदाराची मुलगी : अनु. शिवराम गोविंद फाळके, दा. सा. आणि मंडळी, बडोदे, पूर्ण चंद्रोदय, १८९८.

१११. शंकरपार्वती : मा. वि. टोकेकर, बॉम्बे न्यू प्रेस, मुंबई १८९८.
११२. वाईकर भटजी : अनु. धनुर्धारी, १८९८, पुनर्मुद्रण, मुंबई ग्राहक पंचायत पुरस्कृत ग्रंथमित्र, मुंबई, १९८५.
११३. अविचाराचा परिणाम अथवा मुंजराजाचा शोचनीय मृत्यू : १८९७-९८, वामनशास्त्री इसलामपूरकर, उ.आ. आर्यभूषण छापखाना, पुणे, १९०८.
११४. पितृबंधमोचन - भाग १ : अनंत नारायण भागवत, प्रका. पां. ब. देवल, भागवत, पुणे १८९८.
११५. करणवाघेला (अर्थात गुजरातचा शेवटचा रजपूत) : (अनु.) ग. भि. गुंजीकर आणि खं. भि. बेलसरे, गणपत कृष्णाजी छापखाना, १८९९.
११६. चितुरगडचा वेढा : नागेश विनायक बापट, निर्णयसागर, मुंबई, १८९९. उ.आ. ५ वी, १९२३.
११७. प्याद्याचा फर्जी मालोजी अथवा भोसले घराण्याचा अभ्युदय : दा. सा. यंदे, इंदुप्रकाश, मुंबई, १८९९, ग्रंथ संपादक व ग्रंथ प्रकाशक मंडळीची पुस्तकमाला, नं. १४.
११८. वीरेंद्रवीर अथवा कटोराभर रक्त : रामचंद्र नि. सहस्रबुद्धे, वाईकर (अनु.) प्रका. अ. के. चितळे, श्री शंकर छापखाना, वाई, १९००.
११९. विषवृक्ष : अनु. विष्णु सीताराम देव, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी बडोदे, १९०० उ.आ. दुसरी, १९००.
१२०. अनाथ पांडुरंग : (अनु.) कृष्णाजी बल्लाळ गोडबोले, प्रका. भाऊनाना, कुरुंदवाड, १८८८.
१२१. नव्यसमाजचित्र : (अनु.) नारायण बाळकृष्ण सामक, कादंबरी कल्पद्रुम, वाई.
१२२. मुक्तनाम एक अद्भुत कथाग्रंथ : मणिशंकर गो. वैद्यशास्त्री, दि रिपन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, १८९७.
१२३. प्रियंवदा : काशीनाथ रघुनाथ मित्र, उ.आ. २ री, १९०६.
१२४. हृदयाचे कढ : सरस्वतीबाई दाभोळेकर, वसंत दिवाकर आणि कं. पुणे (काळ अनुपलब्ध).
१२५. गंगागोविंदसिंह अथवा वॉरेन हेस्टिंग्जचा उजवा हात : श्री महालक्ष्मी प्रासादिक, हिंदू-जीवन मालिका. पूर्ण माहिती उपलब्ध नाही.
१२६. लावण्यमयी : अनु. अनंत केशव चितळे, वाईकर, कादंबरी कल्पद्रुम, पहिले पुष्प, वाई, १९००.

१२७. चंद्रकांत : अनु. बाळकृष्ण रामचंद्र दोंदे, जगन्मित्र छापखाना, रत्नागिरी, १८६६.
१२८. सुशील यमुना अथवा वासुदेव बळवंत फडके यांच्या बंडाची धामधूम : बळवंत मनोहर पंडित, पांडुरंग जावजी, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, १८९१.
१२९. कपालकुंडला (अनु.) : ना. वि. बापट, उ.आ. सुरस ग्रंथमाला, सोलापूर.
१३०. मालती अथवा पैशाचा तमाशा : कृष्णाजी रामचंद्र वेलणकर, नाट्यकथामालामधून १८८९ पासून क्रमशः, उ.आ. सुधाकर, पेण, १८९२.

टीप

ही यादी कालानुक्रमे आहे. कादंबरीचा मूळ प्रकाशनकाल प्रारंभी देऊन, त्यानंतर उपलब्ध आवृत्तीसंबंधी (उ.आ.) माहिती दिली आहे. अपुरी माहिती असलेल्या कादंबऱ्या शेवटी नोंदविल्या आहेत.

लेखक परिचय

जन्म २१ मे १९५४, पन्हाळा (नेबापूर) येथे. सन १९८९ मध्ये पीएच.डी. पदवी प्राप्त केल्यानंतर सातत्याने समीक्षात्मक आणि संशोधनपर लेखनात व्यस्त आहेत. त्यांची एकूण पाच पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत; पैकी 'बसवेश्वर' व 'कमला' हे अनुवाद आहेत तर, साधुदास तथा गो. गो. मुजुमदारांच्या कादंबऱ्या आणि ओवी छंद : रूप आणि आविष्कार यांचे स्वरूप संशोधनात्मक आहे तर 'भाषिक विनिमय : तत्त्व आणि व्यवहार' हे पुस्तक य. च. म. मु. विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून समाविष्ट आहे. एक वेगळे माध्यम हाताळण्याचा प्रयत्न म्हणून त्यांनी ओवी : रूप आणि छंद या विषयावर एक लघुपट केला आहे. ५ सप्टें. २०१२ रोजी त्यांना महाराष्ट्र शासनाचा 'आदर्श राज्य शिक्षक' पुरस्कार प्राप्त झाला.

संपर्क : रोहिणी तुकदेव

जी-३, खरे गृप हौसिंग सोसा.

धामणी रस्ता, सांगली

फोन : ९८२३२९९९९०

या ग्रंथात मराठी कादंबरीचा उगम

या सांस्कृतिक वस्तुस्थितीची अपूर्णमित संकल्पनेच्या आधारे मीमांसा केली आहे. तसंच तिचं प्रारंभीच्या काळातलं रूप समजून घेण्याचं आव्हान एकोणिसाव्या शतकातल्या लुप्तप्राय झालेल्या

१३५ कादंबऱ्यांच्या साहाय्याने पेललं आहे. एकोणिसाव्या शतकातल्या सुशिक्षितांप्रमाणेच तत्कालीन कादंबरीही साम्राज्यवादी आणि राष्ट्रवादी या दोन विरोधी भूमिकांमध्ये आंदोलत होती.

प्रस्तुत ग्रंथात या दोन विरोधी भूमिकांना अनुसरून पुढे आलेल्या तिच्या रूपाचं वस्तुनिष्ठपणे आणि अनेक बारकाव्यांसह विवेचन केलं आहे. त्यामुळे हे विवेचन साहित्याच्या अभ्यासाला नक्कीच नवी दिशा देईल. एक ऐतिहासिक भाष्य आणि दुर्मीळ दस्तऐवज म्हणून या ग्रंथाचं महत्त्व आहेच, पण सध्याच्या काळातल्या साहित्याच्या संशोधकांसाठी सुद्धा हा एक उत्तम संदर्भ ग्रंथ आहे.

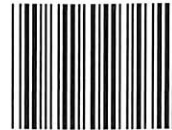
मराठी साहित्य

₹ 395

ISBN 978-81-8483-569-4

डायमंड
पब्लिकेशन्स

info@diamondbookspune.com 9 788184 835694 >
www.diamondbookspune.com

741